

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

MƏHƏRRƏM MƏMMƏDLİ

*Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin
və Bakı Dövlət Universitetinin 100 illiyinə
ithaf olunur.*

AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASI
DƏRSLİK

*Bakı Dövlət Universitetinin Rektorunun
16.07.2018- ci il tarixli R-120 sayılı əmri
ilə nəşr hüququ verilmişdir.*

Bakı- 2019

Elmi redaktor:

Məmmədli Dünyamalı oğlu Qıpçaq
BDU-nun Türkologiya kafedrasının professoru
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəyçilər:

Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdi
filologiya üzrə elmləri doktoru, professor

İbrahim Məhəmməd oğlu Bayramov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Gülxanım Qüdrət qızı Vəliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məmmədli Məhərrəm Əvəz oğlu

Azərbaycan dialektologiyası. Dərslük. Bakı: Zərdabi LTD, 2019, 352 s.

Azərbaycan dialektologiyası dərsliyi müasir tələblər əsasında hazırlanmış, “Nəzəri məsələlər, “Fonetika”, “Morfologiya”, “Sintaksis”, “Leksika”, “Söz yaradıcılığı” bölmələrindən ibarətdir. Kitabda Azərbaycanın etnocoğrafiyasındakı dialektlərin xüsusiyyətləri ümumiləşdirilmiş, müasir ədəbi dillə, digər türk dilləri və dialektlərinin, eləcə də yazılı abidələrin materialları ilə müqayisə olunmuşdur.

Kitabdan ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri, magistrlər, bu sahədə çalışan mütəxəssislər istifadə edə bilərlər.

Giriş

Azərbaycan dialektologiyası dilimizin şivələrini öyrənən dilçilik sahəsidir. Azərbaycan dili dialektləri barədə ilk dəfə M.Kazımbəy, alman alimi K.Foy araşdırmalar aparsa da şivələrin elmi əsaslarla ardıcıl şəkildə tədqiqinə keçən yüzilliyin 20- 30- cu illərindən başlanmışdır. İlk mərhələdə şivələrin əksəriyyətinə dair dialektoloji material toplanılır. Bununla yanaşı, Bakı, İsmayıllı, Mərzə, Quba, Ağ - dam və b. şivələr təsviri metodla tədqiq olunur. Kifayət qədər dialektoloji material toplanması, tədqiq olunan şivələrin sayının çoxalması dialektoloji tədqiqatların müqayisəli- tarixi metod müstəvisində aparılmasına zəmin yaradır. XX yüzilliyin 60- 70- ci illərindən etibarən dialektoloji araşdırmalarda şivələr bir- biri ilə müqayisəyə cəlb edilir, ümumi və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Qədim yazılı abidələrlə və digər türk dilləri ilə aparılan müqayisələr nəticəsində qədim xüsusiyyətlər aşkara çıxarılır. Şivələr arasında ümumi xüsusiyyətlər şivə qruplarını, fərqli cəhətlər dialekt sərhədlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Azərbaycan dialektologiyası inkişaf tarixi boyu iki mərhələdən keçmişdir:

1. Şivələrdən dialektoloji materialın toplanması mərhələsi. Bu mərhələ keçən yüzilliyin 20- 30- cu illərindən 50-60- cı illərə qədər davam etmişdir. Bu mərhələdə öncə şivələrin lüğəti hazırlanmış, əksər şivələr təsviri metodla öyrənilmişdir.

2. Şivələrin müqayisəli- tarixi metodla tədqiqi mərhələsi. Bu mərhələ keçən yüzilliyin 70- ci illərindən hal- hazırda kimi davam edir. İkinci mərhələ birincidən dialektoloji tədqiqatların istiqamətinin genişlənməsi, metodların təkmilləşməsi ilə fərqlənir, ümumi və tarixi tədqiqatlara geniş yer verilir, araşdırmalar Ural- Altay dilləri arealında aparılır.

Azərbaycan dialektologiyası müstəqil fənn kimi keçən yüzilliyin ortalarından ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris olunur. Bu fənnin tədrisində əsas **məqsəd** tələbələri dialektologiyanın nəzəri məsələləri ilə tanış etmək, müasir şivələrin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu barədə məlumat verməkdir. Tədris prosesində bir sıra **vəzifələr** yerinə yetirilir:

- dialektologiyanın əsas anlayış və terminlərinin mahiyyəti izah olunur və onlarla bağlı mövcud mübahisələrə aydınlıq gətirilir.

- dialektologiyanın öyrədilməsinin əhəmiyyəti, başqa elmlərlə, xüsusilə dil tarixi, ədəbi dil, etnik tarix, folklor, etnoqrafiya və s. elmlərlə əlaqəsi müəyyənləşdirilir.
- dialektlərin tarixi inkişaf yoluna nəzər salınır, dialektlərin yaranma səbəbləri, ədəbi dillə dialektlərin bir- birinə qarşılıqlı təsiri, şivələrin müasir səviyyəsi diqqətə çatdırılır.
- Azərbaycan dili şivələrinin tədqiq tarixi geniş şəkildə işıqlandırılır; həm respublikamızda, həm də xaricdə tədqiqi barədə məlumat verilir.
- şivələrin bölgüsünə tədris zamanı mühüm yer verilir, ayrı- ayrı alimlərin təsnifatı təhlil olunur, nöqsanları göstərilir, qarşıya qoyulan fərqlər qeyd edilir.
- şivələrin fonetik, leksik, qrammatik quruluşu ayrılıqda tədris olunur, şivələrin ümumi və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Şivələrdəki qədim xüsusiyyətlər yazılı abidələrin materialları ilə müqayisədə aşkara çıxarılır.

Tədris prosesində tələbələr **bilməlidir**: a) dialektologiyanın əsas anlayış və terminlərini; b) dialektologiyada istifadə olunan transkripsiyaları; c) səslərin variantlarını və dəyişməsinə; ç) dialekt tələffüzündəki fonetik hadisə və qanunları; d) nitq hissələri ilə bağlı dialekt fərqlərini; e) dialekt sintaksisinin səciyyəvi cəhətlərini; e) dialekt leksikasında işlənən qədim türk sözlərini, ədəbi dillə ortaq və səciyyəvi dialekt sözlərini və s.

Tədris prosesində tələbələr **bacarmalıdır**: a) dialektologiyada işlənən terminləri mahiyyətinə uyğun işlətməyi; b) transkripsiyadan düzgün istifadə etməyi; c) səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə şivələri fərqləndirməyi; ç) dialektlərin fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyi; d) dialekt faktlarını qədim yazılı abidələrin və müasir türk dillərinin materialları ilə müqayisə etməyi və s.

Fənnin tədrisi zamanı tələbələr: a) ədəbi dil və dialekt anlayışlarını izah etmək; b) dialektlərin yaranması və inkişaf mərhələlərini şərh etmək; c) dialektlərin tədqiq tarixi təhlil etmək; ç) dialekt faktlarını toplanmaq, seçmək və qruplaşdırmaq vərdişlərinə; d) dialekt faktlarının tarixi inkişafını və arealını müəyyənləşdirmək və s. məsələlərə **yiylənməlidir**.

Son dövrlərə qədər dialektologiya fənninin tədrisində M.Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” (1962, 1968, 2008) adlı dərslər vəsaitindən istifadə olunur. Bundan başqa, müxtəlif illərdə A.Hüseynov, A.Vəliyev, E.Əzizov, M.Məmmədli, G.Vəliyeva, İ.Bayramov, Q. Hacıyeva və b. vəsaitləri çap olunmuşdur. Bu dərslər “Azərbaycan dialektologiyası” (2018) proqramı əsasında hazırlanmışdır. Kitabda dialektlərə aid yazılmış monoqrafiya, dissertasiya, lüğət və atlaslardan mənbə kimi istifadə olunmuşdur. Dərslər ilk dəfə nəşr olunduğu üçün müəllif irad və təkliflərini bildirənlərə qabaqcadan təşəkkür edir.

Dialektologiyanın əsas terminləri

Dialekt anlayışı altında dilçilikdə dilin məhdud ərazidə işlədilən növü (variantı) nəzərdə tutulur. Dialekt bütün dilə xas olan əlamətlərlə yanaşı, eyni zamanda özü- nəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Dialektologiyanın əsas anlayışları və ter- minləri bunlardır: şivə, şivələr qrupu, ləhcə, dialekt, keçid (aralıq) şivə və izoqloss.

Dialektologiyanın əsas terminlərinin mahiyyəti, işlənmə məqamları dilçilikdə mübahisəlidir. Müasir dialektoloji ədəbiyyatda dialekt və şivə terminləri dilin dialekt bölünməsinin vahidi hesab olunur; Bakı, Şamaxı, Şəki, Quba, Ordubad və s. dialekt, Salyan, Qax, Zaqatala, Cəbrayıl və s. şivə adlandırılır. M.Şirəliyev dialekt və şivə terminlərinin fərqi belə müəyyənləşdirir: "Şivə öz xüsusiyyətləri ilə daxil olduğu dialektdən kəskin ayrılmaz; ümumilik fərqdən üstün olur, zira fərq o qədər cüzdür ki, onu dialekt hesab etmək üçün əsas vermir. Bununla birlikdə fərq o qədər mühümdür ki, onu şivə kimi ayırmağa haqq verir" (191,s.98). Alimin meyarına əsasən ədəbi dildən daha çox fərqlənən məhəlli ünsiyyət forması dialekt, az seçilən isə şivə statusuna malikdir. Burada ziddiyyət yaranır; ədəbi dillə uyğunluq təşkil edən Bakı və Şamaxı dialekt, nisbətən çox səciyyəvi əlamətləri ilə fərqlənən Qax, Zaqa- tala, ayrım isə şivə hesab olunur. Bu cür yanaşma dialekt və şivə terminlərinin mahiyyətinin düzgün anlaşılmasını çətinləşdirir. Əslində dialekt termini də yunan sözü olub " danışıq, şivə" mənası daşıyır. Dilçilikdə də həmin anlam bir terminlə ifadə olunur; türk dilçiliyində ağız, rus dilçiliyində qovor, fars dilçiliyində isə ləhcə terminləri işlədilir. E.Əzizova görə isə dialekt termini ünsiyyət vasitəsinin adı, şivə, şivələr qrupu, ləhcə isə dialekt bölünməsinin vahidləri kimi işlənməlidir. "Bu termindən (dialekt termini nəzərdə tutulur- M.M.) həm ayrıca şivəni, həm şivələr qrupunu, həm də ləhcəni ifadə etmək üçün istifadə etmək olar (15,s.3).

Şivə dilin dialekt bölünməsinin ən kiçik vahididir. O, bir və ya bir neçə yaşayış məntəqəsi sakinlərinin nitqində meydana çıxır.Əsas dil xüsusiyyətləri yaxın və ümu- mi olan bir neçə şivə **şivələr qrupunu** əmələ gətirir. **Ləhcə** dilin dialekt bölünmə- sinin ən böyük vahididir. Dilin tərkib hissəsi kimi çıxış edən

ləhcə bir neçə şivələr qrupunun məcmusudur. *Dialekt* termini məhdud ərazidə işlədilən ünsiyyət forma- sının adıdır. *Keçid şivə* termini isə dilin ərazi cəhətdən əlaqədə olan iki müxtəlif dialektin sərhəd zonasında yerləşən və həmin dialektlərin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən şivələrə aid edilir. Belə şivələrlə əlaqədar bəzən **aralıq şivələr** termini də işlədilir. Respublikamızın Ağdaş, Göyçay, Ucar, Zərdab, Cəlilabad, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarının ərazisində keçid (aralıq) xarakterli şivələr yerləşir.

Keçid şivələr yalnız bir dilin sərhədləri olan dialektləri arasında deyil, qohum dillərin sərhədində də mövcud olur. Azərbaycan dili ilə qumuq dili arasında Tabasaran keçid şivəsi (97, 20), Şərqi Anadolu dialekti ilə türk dili arasında isə Qars keçid şivəsi mövcuddur.

Qarışıq şivələr isə keçid şivələrdən fərqli olaraq, sərhədi olmayan dialektlərin və ya ləhcələrin də təsirinə məruz qalır. Şimal-qərb şivələri (Şəki, Qax, Zaqatala, Oğuz, Balakən) qarışıq xarakterli şivələr hesab olunur. Bu şivələrin İber-Qafqaz dillərinin sərhədində yerləşməsi, cənub ləhcəsinin xüsusiyyətlərinin yayılması qarışıq tipli olmasını şərtləndirir (40, s.278).

İzoqloss (yunanca «eyni dil» deməkdir) – coğrafi xəritədə bu və ya digər dil hadisəsinin yayılma sərhədini göstərən xətdir. Müasir dialektologiyada izoqloss termini müxtəlif dialektlərin eyni dil xüsusiyyəti mənasında da işlədilir.

Ədəbi dillə dialekt qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Ədəbi dilin təkamülü dialektin ictimai funksiyasının və linqvistik imkanlarının genişlənməsi ilə bağlıdır. Siyasi-iqtisadi və ədəbi-mədəni inkişaf nəticəsində dialektin ünsiyyət funksiyası genişlənir, **koyne dialektə** (dialektfövrü də deyilir) çevrilir. Zaman keçdikcə, digər dialektlərin faktları da ədəbi dildə normalaşmağa bilər. Koyne dialektin xüsusiyyəti ilə paralel işlənir, sonra ədəbi dildə işləklilik hüququ qazanır. Bununla da ədəbi dilin normaları bir dialektin deyil, bir neçə dialektin xüsusiyyətləri əsasında formalaşır. Dilimizin inkişaf mərhələlərində koyne dialektin üstünlüyü mühafizə olunur. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı göstərir ki, siyasi-iqtisadi və mədəni mərkəzlərin dəyişməsi ilə koyne dialektlərin mövqeyi də dəyişir. Azərbaycan ədəbi dili XIII-XIV əsrlərdə Şirvan dialektinə, XV-XVII əsrlərdə

Təbriz dialektinə, XVIII əsrdə Qarabağ dialektinə, XIX-XX əsrlərdə isə bütün dil nümayəndələrinin daxil olduğu Bakı şəhəri əhalisinin danışığına istinad edilmişdir (68,s. 252). Müasir ədəbi dilimizin koynesi barədə müxtəlif fikirlər olsa da, M.Şirəliyevə görə, Bakı və Şamaxı dialektləridir (193,s. 83). T.Hacıyev koynə dialektindən ədəbi dilə keçidi belə əsaslandırır: “Koynə hüququnda ölkənin iqtisadi-siyasi, elmi-mədəni mərkəzi sayılan şəhərin, əyalətin dili-dialekti çıxış edir. ...koynə başqa dialektlərdən dialektfövqü xasiyyətli faktları ümumiləşdirərək, daha da zənginləşdirir. Koynə leksik baxımdan başqa dialektlərin hesabına genişlənir, ancaq öz fonetik-tələffüz və morfoloji xüsusiyyətlərini qoruyur. Ədəbi dil bir dialektin çərçivəsində fəaliyyətə başlasa da, get-gedə dialektfövqü ələmətlərlə dolğunlaşır və dialektlikdən uzaqlaşır (44,s.21-22). Koynə dialektin bir deyil, bir neçə dialektin xüsusiyyətləri əsasında formalaşması fikrini M.Şirəliyev, M.Cahangirov, S.Cəfərov, Ə.Cəfər və N.Qazıyeva tədqiqatlarında qeyd etmişlər. N.Qazıyevanın qənaətinə görə, müasir ədəbi dilin fonetik və leksik normalarının formalaşmasında bütün dialektlərin rolu vardır. Qrammatik dialekt əsasına gəldikdə, xüsusilə morfoloji normalar qərb qrupu dialektlərinə məxsus xüsusiyyətlərə (əsasən Qarabağ dialektləri ilə) daha çox uyğunluq təşkil edir (65, s.104, 129).

Dialektoloji terminlər Azərbaycan və türk dilçiliyində fərqli anlamlarda işlədilir. Azərbaycan dilindəki dialekt və şivə terminlərinə türk dilində “ağız” sözü uyğun gəlir. Türk dilçiliyində ləhcə bir dilin coğrafi və siyasi səbəblərdən başqa, spesifik fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ayrılan qoluna və ya tarixi inkişaf prosesində bir dildən ayrılan fərqli xüsusiyyətlər kəsb edən qoluna deyilir. Bu meyarla görə, çuvaş və yakut dilləri ləhcə hesab edilir. Şivə ədəbi dildən səs və forma baxımından, ağız isə yalnız tələffüz cəhətdən fərqlənir. Türkiyə alimləri buna görə də müasir türk dillərini (Azərbaycan, qazax, özbək, qırğız və s.) şivə hesab edirlər. Türkiyə Respublikasında Ankara, Qaziantep, Giresun, İzmir, Konya, Tokat, Urfa və b. bölgələrdə məhdud dairədə yayılan ünsiyyət vasitəsi isə ağız adlandırılır. Terminlər arasındakı meyarlar düzgün müəyyənləşdirilmədiyindən ləhcə, şivə və ağız terminlərinin bir-birinin əvəzində

işlənməsinə tez- tez rast gəlinir. Türk alimlərinin bu mövqeyi digər türkoloqlar tərəfindən etirazla qarşılanır. Çünki onların şivə və ya ləhcə adlandırdıqları müasir türk dillərinin hər birinin ərazi-inzibati bölgüsü, ədəbi dilləri, üslubları, bir-birindən cüzi fərqlənən dialektləri mövcuddur.

Məhəlli və sosial dialektlər

Dialektin *məhəlli* və *sosial* olmaqla iki növü vardır. Ünsiyyətin hər iki forması arasında oxşar cəhətlər olsa da onlar bir- birindən fərqlənir. *Məhəlli dialekt* dil möv- cudluğunun ərazicə məhdud formasıdır. Məhəlli dialektin spesifik fonetik, qram- matik və leksik xüsusiyyətləri olur. Bunlar ümumxalq dilinin qrammatik quruluşuna və əsas lüğət fonduna uyğun olur, bəzən də ondan fərqlənir. Məhəlli dialekt fərqlərinin əmələ gəlməsi müəyyən səbəblərlə bağlı olur. Ünsiyyətdə müəyyən hədlərin olması (fiziki-coğrafi amil, inzibati bölgü, ətraf ərazini birləşdirən mərkəzlər), özgə dil mühiti, substrat təsir və s. dialekt fərqlərinin əmələ gəlməsinə şərait yaradır. Dialekt fərqlərinin yaranmasında ərazi amili aparıcı olur.

Məhəlli dialekt ədəbi dillə yanaşı məhdud ərazidə fəaliyyət göstərən ünsiyyət vasitəsidir. Hər iki ünsiyyət vasitəsi qarşılıqlı şəkildə inkişaf etsə də, bir- birindən mahiyyətinə, vəzifəsinə və inkişaf tempinə görə fərqlənir: **Mahiyyətə**: a) ədəbi dil düzəltmə, məhəlli dialekt təbii; b) ədəbi dil normalaşdırılmış, məhəlli dialekt norma- laşdırılmamış; c) ədəbi dil qanuniləşdirilmiş, məhəlli dialekt qanuniləşdirilməmiş; ç) ədəbi dil daha çox subyektiv, məhəlli dialekt isə daha çox obyektiv ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur; **Vəzifə**: a) ədəbi dil geniş, məhəlli dialekt məhdud; b) ədəbi dil ümumi, məhəlli dialekt xüsusi; c) ədəbi dil çoxşahəli, məhəlli dialekt təkşahəli ünsiyyət formasıdır; **İnkişaf tempinə görə**: a) ədəbi dil nisbətən dəyişkən, məhəlli dialekt sabit; b) ədəbi dil fəal, məhəlli dialekt neytral; c) ədəbi dil asılı, məhəlli dialekt, nisbətən müstəqil ünsiyyət formasıdır (5,s.101-102).

Sosial dialekt dedikdə, əhalinin müəyyən ictimai və peşə qruplarının nitqi nəzərdə tutulur. Dildə yaşa, cinsə, təhsilə, peşəyə və ictimai mənşəyə görə nitq fərqləri ola bilər. Sosial dialektlər məhəlli dialektlərdən fərqlənir. Əgər məhəlli dialektlər bir-birindən dilin müxtəlif səviyyələrinə xas olan faktlarla fərqlənsə, sosial dialektlər yalnız lüğəvi xüsusiyyətləri – sözlər, bəzi frazeoloji birləşmələr, xüsusi terminologiya ilə səciyyələnir. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində maldarlıq, əkinçilik, meyvəçilik, balıqçılıq, ipəkçilik, arıçılıq, toxuculuq, dülgərlik və s. peşələrlə məşğul olurlar. Hər peşə sahəsinin özünəməxsus lüğət tərkibi vardır: Toxuculuğa aid sözlər: *dolax*, *qatma* “nazil ip”, *təlis* “kisə”, *xəyəti* “nazik ipək sap” (Nax.); *əriş* “xalçanın əsas ipləri”, *gücağaci*, *hülmeg* “ilmək”, *uvarangənə*, *paz* (Qb.); dülgərliyə aid sözlər: *ayna rəndəsi*, *qəvrə* “mişar itiləyən alət”, *puşqu* “əl mişarı”, *zolax* “taxtanın üstünü hamarlayan alət” (Nax.); saatsazlığa aid sözlər: *rəqqas*, *maşa*, *nalça*, *burğu*, *papax*, *fənar*, *arxa çərx*, *arxa yay* (Nax.); arıçılığa aid sözlər: *arıxana*, *kötüx*, *mağaza*, *veçə* (*orta veçə*, *kora veçə*, *ana veçə*), *boz Qafqaz arısı*, *Qavax təpə yarımçinsi*, *qara arı*, *süni şan* (Ş.) və s.

Arqo (jarqon) süni dildir, əhalinin müəyyən qrupları arasında yayılmışdır. Hazırda daha çox aşığılar, musiqiçilər, oğrular, qumarbazlar, quşbazlar və s. əhali qruplarının arqoları mövcuddur. Azərbaycan dilində arqolar əmələ gəlmə üsuluna görə bir-birindən fərqlənir: a) ümumxalq danışiq dili əsasında yarananlar; b) alınma sözlərdən əmələ gələnələr; c) uydurma sözlərdən əmələ gələnələr. Arqolar digər şivələrlə müqayisədə Güney Azərbaycan şivələrində geniş yayılmışdır: **quşbaz arqosu** : *ağ* “quş”, *poştör* “həm ağ, həm də qara”, *əbrəş* “rəngbərəng quş”, *əldəq* “qara quyruq quş”, *zağ* “qanadları ağ quş”, *gorgi* “çil-çil quş” və s.; **satıcı və alıcı arqosu**: *alatə-ləkə* “köhnə”, *Ərdəbil havası* “fikrini tez-tez dəyişmək”, *oraxlamaq* “baha qiymətə satmaq”, *xərpul* “pullu”, *qəblik* “malı düz satmamaq” və s. **Xalçaçıların arqosu** sözlərin ortasına və sonuna-lfir şəkilçisini əlavə etməklə düzəlir;məs.: *Dülfür halfıra gelfirmişdin?* (Dünən haraya getmişdin?) və s.

Dialektlərin öyrənilməsinin əhəmiyyəti

Dialektologiya birinci növbədə dil tarixinin öyrənilməsi üçün əsas mənbədir. Dialektlər dil tarixinin canlı arxivi hesab olunur. Dialektləri öyrənmədən mükəmməl dil tarixi kursu yaratmaq mümkün deyil, çünki vaxtilə dilin tarixində işlənmiş bir çox xüsusiyyətlər (səslər, şəkilçilər, sözlər) müasir ədəbi dildə saxlanmadığı halda, şivələrdə mühafizə olunur. Vəhyar η səsi türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin qədim səslərindəndir. “Kitabi- Dədə Qorqud” abidəsindən başlayaraq XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə bu səs arxaikləşmiş, şivələrin qərb qrupunda söz köklərində və şəkilçilərdə tarixi işləkliyi qorunub saxlanmışdır.

Dilin tarixində fonetik və morfoloji sistemlərdə baş vermiş bəzi dəyişmələrin inkişafını izləmək baxımından da dialektologiyanın nəticələri əhəmiyyətlidir. Məsələn, qədim türkcədəki *ab* («ov») sözünün xalq şivələrindəki inkişaf yolu belə olmuşdur: *ab>av>ov>oy* və s. Ədəbi dildə bu inkişafın ancaq *ov* forması sabitləşmişdir (15, s.5).

Orta yüzilliklər Azərbaycan ədəbi dilində, yəni “Kitabi –Dədə Qorqud” abidəsindən XVIII yüzilliyə qədər saillə bitən sözlər təsirlik halda- *yu* şəkilçisi qəbul etmiş, sonra öz mövqeyini- *ni* şəkilçisinə vermişdir. Hazırda- *yu* şəkilçisi əsasən qərb şivələrində, qismən də Bakı, Sədərək, Muğan, Cəbrayıl və Zəngilan şivələrində mühafizə olunmuşdur.

Ədəbi dilin lüğət tərkibindəki dəyişiklərə qarşı dialektlər davamlı olur. Belə ki, tarixən ədəbi dilimizdə işlənmiş *suç* “günah”, *ağ* “qalxmaq”, *al* “hiylə”, *ay* “demək”, *baba* “ata”, *sayru* “xəstə”, *yazı* “çöl” və s. sözlər müasir dövrdə arxaikləşsə də ayrı- ayrı şivələrdə işləkliyini saxlamışdır.

Dialektologiya orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi baxımından da əhəmiyyətlidir. Orta məktəblərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənlərinin tədrisində əsas məqsəd şagirdlərə düzgün yazmağı öyrətmək, onların şifahi nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməkdir. Bölgələrdə şagirdlər yazılı və şifahi nitqlərində bəzən dialekt sözlərindən istifadə edirlər. Buna görə də Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimləri dialektologiyayı dərinlən mənimsəməli, şagirdlərin yaradıcı yazılarında və nitqdəki dialekt xüsusiyyətlərini müəyyən edib, onlara

izah etməlidirlər. Şagirdlər bil- məlidir ki, onların işlətdikləri dialekt sözləri və xüsusiyyətləri məhdud ərazidə bir və ya bir neçə yaşayış məntəqəsində anlaşılır. Hər kəs öz şivəsində danışsa və ya da- nışdığı kimi yazsa, anlaşılmazlıq yaranar, insanlar bir- birini başa düşməkdə çətinlik çəkərlər. Buna görə də hamı ictimai yerlərdə ədəbi dildə danışmalı və yazmalıdır.

Dialektizm termini dilçilikdə iki mənada anlaşılır; birincisi, bədii ədəbiyyatda işlənən dialekt sözləri, ikincisi də yalnız dialektə xas olan sözlər (buna spesifik dia- lekt sözləri, özünəməxsus sözlər də deyilir). Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər müəlli- fin təhkiyəsində və surətlərin nitqində işlədilir. Ədiblər real şəraiti təsvir edərkən, üslubi əlvanlıq yaradarkən, təkrara yol verməmək üçün nisbətən anlaşılan dialek- tizmlərdən istifadə edirlər. H.Həsənov bədii əsərlərdə dialektizmlərdən istifadənin aşağıdakı səbəblərini müəyyən etmişdir: 1) Azərbaycanın müxtəlif guşələrindəki yerlərin koloritini yaratmaq; 2) xalqın xüsusi həyat tərzini, adət- ənənəsini, əmək fəaliyyətini real təsvir etmək; 3) dialektlərdə təsadüf olunan ayrı- ayrı milli əşya və məfhumları ifadə etmək; 4) əsərdəki personajların nitqini bir- birindən ayırmaq, fərdiləşdirmək; 5) üslubi rəngarənglik yaratmaq məqsədi ilə dialekt sözlərini ədəbi dil sözləri ilə paralel işlətmək və s. (47,s.175). Dialektizmlərdən yerli- yersiz istifadə bədii əsərin dilini ağırlaşdırsa da zərurət nəticəsində işlədilən dialektizmlər bədii dili daha da oxunaqlı edir. Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, “bədii əsərdə bu və ya digər surətin, surətlər kompleksinin müəyyən yerli- məhəlli şəraitlə üzvi bağlılığını bil- dirmək belə məhəlli çalarlıqla onları canlandırmaq zərurəti olduqda tipik şivə söz- lərinin işlədilməsi məqsədəuyğun sayılır və ümumiyyətlə, bədii əsərin dilini məzəli, duzlu edir” (32, s.89). Müəllif dilində və personajların nitqində işlədilən dialektizm- lər funksiyasına və xarakterinə görə bir- birindən fərqlənir. Müəllif nitqində daha çox leksik və semantik dialektizmlər, prsonajların nitqində isə onlardan başqa fone- tik və morfoloji dialektizmlər işlənir.

Müəllifin təhkiyəsində işlənən dialektizmlər:-İtlər sahiblərini tanıyıb atın ətra- fında atılıb- düşdülər, sonra da Allahyara *şırvandılar* (yaltaqlandılar) (İ.Şıxlı);-Gül- lüqızı güllü-çiçəkli bir *yastanda* (dağda yastı təpə)dəfn elədik (Ə.Vəliyev);-

Yüzba- şıdan qalma göy mahud çuxasını geydi, *daqqa* (papaq) divan papağını başına qoy- du (S.Rəhimov) və s.

Bədii əsərlərdə surətlərin dilində işlənən dialektizmlər:- Bilmirəm bizdə də heç bir *şirə* (bal) varmı?- deyə Ocaqqulu arvadının üzünə baxdı (S.Rəhimov);-“ Ay başı batmışlar, *gap* (söhbət) vaxtımını indi” ;- “*Hancarı* neylədim?”; - A Zülfüqar kişi, mən ölüm bu *faqqıllığından* havaxt əl çəkəcəksən? (Y.Səmədoğlu) və s.

Dialektologiya **etnik tarixin** öyrənilməsində canlı arxiv rolu oynayır. Tarixi mənbələrdən əlavə, dialekt faktları da qədimdə Azərbaycan ərazisində türk tayfalarının məskunlaşmasını təsdiqləyən əsas mənbələrdən sayılır. Ən qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisində müxtəlif tayfalar məskunlaşmış, tarixin müxtəlif dövrlərində regionda siyasi mövqelər dəyişsə də, yerli türk etnoslarının nüfuzu zəifləməmişdir. Tarixi mənbələrdə indiki Azərbaycan ərazisində qədim və orta yüzilliklərdə iki bö- yük etnik axının baş verməsi göstərilir. Birinci axın kimmer, skit, sak tayfalarının, ikinci axın isə hunların Azərbaycanda məskunlaşmasına şərait yaratdı. Türk tayfa- larının Azərbaycan, eləcə də bütün Ön Qafqaza və Ön Asiyaya üçüncü axını orta yüzilliklərin başlanğıcında (XI- XII) gəlmiş səlcuq oğuzlarının adı ilə bağlıdır. Yer- dəyişmə nəticəsində Azərbaycana gələn etnoslar yerli türk (azərbaycanlı və alban) əhalisi ilə dil, din və müəyyən dərəcədə etnik cəhətdən qohum idilər. Azərbaycana gələn hunların tərkibində kəngər, peçeneq, bulqar, qıpçaq, sabir, utiqur, onoqur, xəzər, türk, uz, heptal, barsil tayfaları daxil idi (18,s. 211-213).

Tarixən Azərbaycanda məskunlaşmış türk tayfalarının izləri toponimlərdə və dildə qorunub saxlanmışdır. Respublikamızın müxtəlif bögələrindəki Kəngərli (Naxçıvan, Kürdəmir), Biçənək (Naxçıvan), Koman (Lerik), Quşçu (Şamaxı, Kürdəmir, Yevlax, Daşkəsən, Laçın), Bıçaqçı (Zərdab), Qıpçaq (Qax), Qovlar (Tovuz, Sabirabad), Xəzəryurd (Ordubad), Qırıqlı (Tərtər, Göygöl), İmirli (Gədəbəy, Bərdə), Düyerli (Şəmkir), Oğuz (Qəbələ, Şərur), Bayandırılı (Göygöl), Salur (Şəmkir) və s. toponimlər xalqımızın və dilimizin təşəkkülündə iştirak etmiş tayfalarla bağlıdır.

Hazırda Azərbaycan dili şivələrinin qərb və cənub qruplarında əsasən oğuz, şimal- qərb və Quba şivələrində qıpçaq, şimal- şərq, Lənkəran və keçid şivələrində isə oğuz- qıpçaq xüsusiyyətləri yayılmışdır (194,s.191). Dialektlərdə oğuz- qıpçaq xüsusiyyətləri ilə yanaşı, digər türk tayfalarının dil elementləri də mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilinin Naxçıvan, Təbriz, Cəbrayıl (Sirik kənd şivəsi), Gədəbəy, Qarakilsə, Zəngibasar, şivələrində sözün əvvəlində və ortasında **ç** samitinin mövqeyində işlənən dilönu, qovuşuq, kar **tt** (ts) səsi (*uay, uöp, uənə, alua*); *-ad,- əd* indiki zaman şəkilçisi (*aladam, aladu*), *- itdi* nəqli keçmiş zaman şəkilçisi (*alıtı, diyitdi*), *- ı* indiki zaman şəkilçisi (*alı, gəli, duru* və s.) və s. xüsusiyyətlər türkologi- yada sabir- xəzər tayfalarının elementləri sayılır (40, s.64).

Azərbaycan və uyğur dilləri arasındakı uyğunluqlar (a~e, a~ə, e~ə, e~ö, d~ç b~v, h~x səs dəyişmələri, yaxşı, çöl, ot, ət, bava, büvi, xana, qamçı, saman, soraq, tiş, tor, tüz, uçmaq, uzun, ver və s. leksik vahidlər) tarixi oğuz- uyğur birliyi və ya uyğur tayfalarının Azərbaycan ərazisində yaşaması ilə əlaqələndirilir.

T.Hacıyevin fikrincə, bu gün də, tarixən də ədəbi forma kimi fəal olan **-miş** feili sifət şəkilçisi bulqar dilinin xüsusiyyətidir və o, oğuz elementi olan- **an** şəkilçi- si ilə bərabər işlənmişdir (44, s.60).

Diaklektologiya etnoqrafiya və folklorşünaslıq elmləri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf edir.

Dialektologiyanın vəzifə və metodları

Dialektologiyanın iki əsas vəzifəsi var: 1.Müxtəlif şivələrin sistemli təsviri; 2.Dil hadisələrinin məhəlli cəhətdən yayılmasının müəyyənləşdirilməsi.

Bu vəzifələr təsviri dialektologiya və dilçilik coğrafiyası metodları ilə yerinə yetirilir. Dialektoloji ədəbiyyatda təsviri dialektologiya metodu daha çox «monoqrafik tədqiqat» adı ilə məşhurdur. Monoqrafik təsvir konkret bir şivə və ya şivələr qrupu üzərində aparıla bilər.

Azərbaycan dili şivələrinin tədqiqi 1956-cı ildə çap olunmuş «Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə dair proqram» əsasında aparılmışdır. Proqramda şivələrin fonetik, qrammatik, leksik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Dialektlərin təsviri metodla öyrənilməsində dilçinin müstəqil müşahidəsinə, anket üsuluna və başqasının qeydlərinə əsaslanmaq olar. Bunların içərisində ən səmərəlisi dilçinin müstəqil müşahidə üsuludur. Müstəqim müşahidə aparmaqla şivələrin təsviri həm fərdi, həm də ekspedisiya yolu ilə həyata keçirilə bilər. Tədqiqat üçün bir şivə və ya şivələr qrupu seçilə bilər. Tədqiqatçı həmin bölgənin tarixinə, coğrafiyasına, etnoqrafiyasına, əhalinin məşğuliyyət sahələrinə aid material toplayır. Bölgənin dörd coğrafi cəhətinin hər birindən 10-12 yaşayış məntəqəsi müəyyənləşdirir. Hər kənddən əhalinin yerli, nisbətən yaşlı savadsız və ya azsavadlı nümayəndələri informator kimi seçilir. Onlara yaşlarına, cinsinə, məşğuliyyətinə uyğun suallar verilir. Məsələn, kəndin tarixinə, adət-ənənələrə, heyvandarlığa, əkinçiliyə, bağçılığa, pambıqçılığa, baramaçılığa aid suallar verilə bilər. Informatorun danışığı əl ilə yazılmalı və ya diktofona yazılır. Ekspedisiya başa çatandan sonra tədqiqatçı həmin mətnləri diktofondan olduğu kimi köçürməlidir. Bu zaman dialektoloji mətnlərdə fonetik transkripsiyaya riayət edilməli, materiallar sənədləşdirilməlidir. Tədqiqatın mövzusunə uyğun xüsusiyyətlər qruplaşdırılır. Bu prosesdə şübhəli hallar meydana çıxarsa, tədqiqatçı həmin bölgə ilə əlaqə saxlayır, təkrarən həmin kəndə gedir, bir neçə şəxsdən material toplayır və faktı dəqiqləşdirir.

Şivələrin öyrənilməsində anket üsulundan da istifadə oluna bilər. Bunun üçün tədqiqatçı qarşısına qoyduğu məqsədə uyğun suallar hazırlayaraq yaşayış məntəqəsinə göndərir. Həmin kənddə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi suallarla tanış olub, informatorlarla görüşüb, suallara cavab yazır və həmin ünvana göndərir. Müstəqim müşahidə ilə müqayisədə anket üsulundan zəif istifadə olunur. Burada dialektoloji faktı qeydə alan dil-ədəbiyyat müəllimi peşəkar olmadığından qeyri-dəqiqliyə yol verə bilər.

Müasir dialektoloji tədqiqatlarda başqalarının qeydlərindən istifadə hallarına da yer verilir. Bu üsuldan iki şəkildə faydalanmaq olar; birincisi, şivələr respublikamızdan kənardə yerləşdikdə, gediş-gəliş çətin olduqda; ikincisi, götürülən fakt müəmm fikirlərin təsdiqində əhəmiyyətli rola malik olduqda. Tədqiqatçı bu hallarda məqalələrdə və kitablarda verilən məlumatdan istifadə edərək fikrini dəqiqləşdirir. Son dövrlərdə Azərbaycan dialektologiyasında Güney Azərbaycan şivələrinə aid bəzi faktlar milli və əcnəbi şəxslərin qeydləri əsasında

müəyyənləşdirilmişdir.

Dialekt fərqləri müxtəlif xarakterli olur. Dilçilik ədəbiyyatında onların iki növü göstərilir: qarşıqoyulan və qarşıqoyulmayan fərqlər. Qarşıyaqoyulan fərqlər dedikdə, iki müxtəlif dialektə qarşılıqlı olaraq bir-birini istisna edən faktlar nəzərdə tutulur. Bu fərqlər fonetik, qrammatik və leksik səviyyələrdə özünü göstərir. Məsələn, ədəbi dildə və qərb ləhcəsində (Qazax, Gəncə, Qarabağ və s.) sözün birinci he- casında işlənən **a** səsinə (*qayış, qayçı*), Naxçıvan qrupu şivələrində **ə** səsi (*qəyiş, qəyçi*), Bakı şivəsində **e** səsi (*qeyiş, qeyçi*) uyğun gəlir. Feilin şərt şəklinin II şəxs cəmi şimal- şərqi ləhcəsində *so:z,- sō:z*, qərb ləhcəsində *-sanız,- səñiz*, cənub ləhcəsində isə *sa:z, sə:z* şəkillərində işlənəkdədir. Dialektlər arasında leksik fərqlər çoxluq təşkil edir. Ədəbi dildə olduğu kimi qərb ləhcəsində işlənən qarğıdalı sözü ilə şimal- şərqi ləhcəsində peyğəmbəri və ya peyğəmbəribuğda, cənub ləhcəsində isə məkə və ya məkəbuğda sözləri qarşılaşaraq dialekt fərqi yaradır. Dialektlərin təsnifində qarşıyaqoyulan fərqlər əsas kimi nəzərə alınır. Qarşıya qoyulmayan fərqlər daha çox leksikada bir və ya bir neçə şivədə müşahidə edilir.

Dilçilik coğrafiyası

Müasir dilçilikdə geniş şəkildə istifadə olunan metodlardan biri dilçilik coğrafiyasıdır. Dilçilik coğrafiyasının əsas vəzifəsi dil hadisələrinin məkanca yerləşmə- sini və bu yerləşmədən irəli gələn problemləri həll etməkdir. Bu metodun vasitəsilə dil hadisələrinin (səslər, qrammatik formalar, sözlər) coğrafi cəhətdən yayılması və onların sərhədləri xəritələrlə müəyyənləşdirilir. Dilçilik coğrafiyasının üstünlük- lərindən biri əyanılıqdır: xəritə müəyyən bir dil hadisəsinin yerini və sərhədlərini aydın şəkildə göstərir. Metodun əsas məqsədi dilin inkişaf yollarının və qanunauy- ğunluqlarının izahını vermək, bu və ya digər xüsusiyyətlərin nə üçün ərazidə əmələ gəlməsini və saxlanmasını şərh etmək, tarix, etnoqrafiya və fiziki coğrafiyanın faktlarını tədqiqata cəlb etməklə müəyyən ərazidə dilin inkişafının bütöv mənzərə- sini vermək, konkret dialektin meydana çıxmasının və mövcud olmasının səbəblə- rini, eləcə də milli dilin yayıldığı ərazidə dialektlərin qarşılıqlı münasibətini aydın- laşdırmaqdır.

Dialektlərin dilçilik coğrafiyası metodu ilə öyrənilməsi dialektoloji atlasın tərtibi ilə başlanır. Bu, üç əsas mərhələdən keçir:

- I. Dil materialının toplanması və xəritə üçün işlənib hazırlanması;
- II. Dil hadisələrinin xəritələrə köçürülməsi;
- III. Xəritələrin şərh.

Dilçilik coğrafiyası metodu dilçilik sahəsi olduğu üçün möhkəm linqvistik əsaslara malikdir. Bu metodun linqvistik əsaslarına dil materialının toplanması, şəbəkələrin tərtibi üçün məntəqələrin, informatorların seçilməsi, sözlüyün tərtibi prinsipləri, izoqloss metodikasının müəyyənləşdirilməsi, fonetik traskripsiyanın həyata keçirilməsi prinsipi, materialın sistemli təsviri, materialın pasportlaşdırılması, atlasın üzvlənməsi və s. daxil edilir. Bəzi alimlər linqvistik əsaslara dialektlərin ümumi strukturu barədə təsəvvürü, dilin qollarının və yaruslarının inkişaf prosesini, səs, forma və sözlərin yayılma sərhədlərinin mədəni- tarixi səbəblərini, şivələrin fərqləndirilməsi prosesini, dilçilik atlaslarının konkret dialekt faktlarını öyrənməsini və tədqiq etməsini də aid edirlər.

Dialektlərin dilçilik coğrafiyası metodu ilə öyrənilməsinə XIX yüzilliyin ortalarında Almaniyada başlanmışdır. 1876- cı ildə alman müəllimi Georq Venker dialektoloji atlası tərtib etmək üçün xüsusi anketlər hazırlayıb ayrı- ayrı bölgələrə göndərmiş və 1886- cı ildə 40 min anketə cavab almışdır. Həmin il “Alman atlası” Elm- lər Akademiyasının nəzdində elmi instituta çevrilir. Atlas 1926- 1932- ci illərdə 6 cildə, 1908- 1942- ci illərdə 42 cildə nəşr olunmuşdur. G.Venkerdən sonra fransız alimi J.Jilyeron (1854- 1926) E.Edmonla birlikdə 12 cildən ibarət “Fransanın linqvistik atlası”nı hazırlayır. Bu atlas əsasən leksik xüsusiyyətlərə həsr olunmuşdur. Digər atlaslardan fərqi materialların anket vasitəsilə deyil, birbaşa yığılmasıdır. Bu, leksik atlas olsa da materiallarda fonetik, morfoloji və sintaktik cəhətlər də əhatə olunmuşdur. Rusiyada dilçilik coğrafiyası ideyası XIX yüzillikdə meydana çıxmışdır. Hazırda Rusiya, Ukrayna, Belorusiya və Moldaviyada dialektoloji atlaslar hazırlanıb çap edilmişdir. Dialektoloji atlaslar müxtəlif olur. Atlas təkcə leksikaya və ya fonetikaya, morfologiyaya, yaxud leksikaya aid ola bilər. Ərazi cəhətdən dilin bütün şivələrini və ya bir bölgəsini əhatə edə bilər. Lakin müasir dövrdə atlaslar dili və dialektləri öyrənməyə yönəldiyindən fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri əks etdirir.

Türk dillərinin dilçilik coğrafiyası metodu ilə öyrənilməsinə keçən yüzilliyin ortalarından başlanılmışdır. Türk xalqları arasında ilk dəfə dialektoloji atlası

akademik M.Şirəliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Azərbaycan MEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dialektoloqları hazırlamışlar.

Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasları

Azərbaycan dialektologiyasının ən mühüm nailiyyətlərindən biri dialektoloji atlasın tərtibidir. Atlas üzərində iş 1958-ci ildə başlanmış, 1975-cı ildə başa çatmışdır. 128 xəritədən ibarət “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası” 1990-cı ildə nəşr olunmuşdur. Atlasın tərtibi üçün 1958-ci ildə “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanan materialların proqramı” (tərtibçilər M.Şirəliyev və R.Rüstəmov) hazırlandı və çap edildi. Proqramda dilçiliyin fonetika, qrammatika və leksika bölmələrinə aid 197 izoqloss müəyyən olundu. Həmin proqramda əsasən izoqloss verən və dilimizin tarixi üçün əhəmiyyəti olan məsələlər əks etdirilmişdir. Proqramın fonetika bölməsində daha çox səslərin əvəzlənməsinə, morfologiya hissəsində isimlərdə hal və mənsubiyyət kateqoriyalarına, feillərdə zaman və şəkil kateqoriyalarına, feili bağlamalara, sifətin dərəcələrinə, əvəzlilərə və s. yer verilmişdir. Dilçiliyin bu sahəsi ilə bağlı türkologiyada təcrübə olmadığından dialektoloqlar ən çox tədqiq edilən şimal-şərq ləhcəsinin atlasını hazırladılar. Bunun üçün respublikamızın şərq rayonlarının 235 yaşayış məntəqəsindən dialektoloji material toplandı. 1965-ci ildə tamamlanmış bu atlas 50 xəritədən ibarətdir (tərtibçilər M.İslamov, T.Həmzəyev, R.Kərimov). Ümumi atlasın hazırlanması üçün Azərbaycan Respublikasının 500-dən artıq yaşayış məntəqəsindən material toplanmışdır. Hər rayonun dörd coğrafi cəhəti (şimal, cənub, şərq, qərb) nəzərə alınmaqla 7-12 kəndi material üçün obyekt seçilmişdir. Lakin texniki səbəblərə görə, atlasda 409 yaşayış məntəqəsinin materialından istifadə olunmuşdur. Dil faktları xəritələrə müəyyən qanunauyğunluq əsasında köçürülmüş, bütün xəritələrdə ədəbi dil norması qara rəngli dairə ilə, dialekt fərqləri qırmızı, göy, yaşıl, sarı dairə və üçbucaqla işarələnmişdir. Atlasın bəzi xəritələrində izoqlossun mövcud olmadığı məntəqələrin yeri boş buraxılmışdır. Digər dillərin atlaslarından fərqli olaraq, bu atlasda bir-iki yaşayış məntəqəsində qeydə alınan bəzi xüsusiyyətlər üçün ayrıca işarə verilmişdir. Məsələn, oğuz qrupu türk dillərinin qədim yazılı abidələrində də özünü göstərən dördvariantlı -ı indiki

zaman şəkilçisi bir- iki kənddə qeydə alınsa da dilimizin tarixi üçün əhəmiyyəti nəzərə alınb atlasın müvafiq xəritəsində əks etdirilmişdir (11,s.5). Dialekt faktları- nın aydın və dəqiq olmasını göstərmək üçün atlasda material toplanmış rayon, kənd və qəsəbələrin adları, illəri, informator və materialı toplayan alimlərin siyahısı, yaşa- yış məntəqələrinin xəritələrdəki nömrələri, proqram, siyasi-inzibati və fiziki xəritə, açar- xəritə əlavə olunmuşdur. Atlasın xəritələrindən aydın olur ki, dialektlərdə izoq- loslar müxtəlif şəkildə yayılmışdır. İzoqloslar arelına və kəmiyyərinə görə bir- birin- dən fərqlənir. Dil faktlarının geniş və məddud arealda, güclü və zəif şəkildə mövcud olması xalqımızın tarixində baş vermiş siyasi-ictimai hadisələrlə, əhalinin miqrasi- yası ilə bağlıdır. Atlasda xəritələrdən 43-ü fonetikaya, 31-i morfolojiyaya, 4-ü sin- taksisə, 50-si leksikaya həsr edilmişdir.

Uzun fasilədən sonra Dilçilik İnstitutunun dialektoloqları (Z.Xasiyev, K.Qu- liyeva, K.İmamquliyeva, Q.Qəmbərova) və Ə.Quliyev, M.Məmmədli tərəfindən hazırlanmış “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” 2015- ci ildə dörd dildə (Azərbaycan, türk, rus, ingilis) çap olunmuşdur. Atlas 250 xəritədən ibarətdir ki, bunlardan 64-ü fonetikaya, 111-i morfolojiyaya, 19-u sintaksisə, 55-i leksikaya aiddir. Kitaba Naxçıvan MR- in ümumcoğrafi xəritəsi, atlasın tərtibi üçün proqram, material toplanmış yaşayış məntəqələrin, xəritələrin, proqramda və xəritələrdə isti- fadə olunmuş şərti işarələrin və yaşayış məntəqələri üzrə informatorların siyahıları, dialektoloqlarla informatorların şəkilləri, eləcə də informatorların səs yazısından ibarət disk əlavə edilmişdir. Dialektoloqlar ənənəyə uyğun olaraq, atlasda ədəbi dilə eyniyyət təşkil edən xüsusiyyətləri qara dairələrlə, fərqliləri isə qırmızı, göy, yaşıl, sarı, narıncı və s. rəngli dairələrlə işarələmişlər. Atlasda Naxçıvan şivələrinin fone- tik, leksik və qrammatik izoqloslarının yayılma arealı və işlənmə səviyyəsi müvafik dairələrlə aydın göstərilmişdir. Nümunə üçün səciyyəvi izoqlosları nəzərdən keçir- rək. Dialektoloji ədəbiyyatda Naxçıvan şivələri ahəng qanunu bəzi hallarda pozulan dialektlər qrupuna daxil edilir. Atlasın müvafik xəritəsindən aydın olur ki, Naxçıvan bölgəsində Şərur, Kəngərli rayon və Naxçıvan şəhər şivələrində ahəng qanununa ciddi riayət edilir, Ordubad, Culfa və Babək rayon şivələrində qismən, Şahbuz rayon şivələrində isə daha çox pozulur. Ümumi atlasdan fərqli olaraq, Naxçıvan dialekto- loji atlasında sintakrik

izoqloslara geniş yer ayrılmış, söz birləşmələri, sintaktik əla- qələr, söz sırası, sual cümlələri, vasitəli və vasitəsiz nitq, ara sözlər, tabeli və tabe- siz mürəkkəb cümlələr əhatə olunmuşdur. Sual cümləsinə aid izoqlossun yayıldığı arealı nəzərdən keçirək. Xəritədən aydın olur ki, Naxçıvan şivələrində sual cümlələri intonasiya vasitəsilə düzəlir. Lakin ayrı- ayrı şivələrində niyə/nəyə/ nə:, nədən ötrü, nə üçün sual əvəzlilikləri və məhlim”məgər”/ bəyəm/ bəyə/ (əksər şivələrdə)/ bi:om (Ordubadın Vələver şivəsi), mı (Şərurun Daşarx və Babəkin Çeşməbasar şivələri) adatları da zəif izoqloss əmələ gətirir.

Azərbaycan dilinin dialektoloji atlaslarının tərtibinin xalqımızın və dilimizin tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan dilinin fonetik sistemi, qrammatik quruluşu və lüğət tərkibinin inkişafının bir sıra məsələlərinin aydın- laşdırılmasında, ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülü və formalaşması prosesin- də iştirak edən tayfa dilləri xüsusiyyətlərinin yayılma ərazisini və sərhədlərini müəy- yənəlməyə, digər tərəfdən isə Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qohum dillər arasında mövqeyini və bunların ədəbi dilə münasibətini meydana çıxarmağa imkan verir. Atlas mövcud ərazidə vaxtilə məskən salmış tayfaların sərhədini, müasir dia- lekt və şivələrin qədim tayfa dialektləri ilə əlaqəsini, həmçinin dialekt sərhədlərinin dəyişməsinə və s. müəyyənəlməyə imkan verir (11,s.3).

Tarixi dialektologiya

Tarixi dialektologiya yeni yaranmış dilçilik sahəsidir. Dilçiliyin bu sahəsi həm dialektologiya, həm də tarixi baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xalqın təşəkkülü, mənsub dilin formalaşmasında qəbilə- tayfa dillərinin rolu, ədəbi dillə dialektlərin tarixi əlaqəsinin inkişafı, məhəlli xüsusiyyətlərin yaranmasını şərtləndirən amillər, dialekt fərqlərinin yaranması, qədim türk leksik qatının inkişafı, dilin dialekt bölün- məsi və s. məsələlər tarixi dialektologiyanın tədqiqat obyektini təşkil edir. Təsviri dialektologiyadan fərqli olaraq tarixi dialektologiya aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir: a) dilin dialekt üzvlənməsinin xarakterinin aşkar edilməsi; b) izoqlosların əmələ gəlməsinin və inkişafının öyrənilməsi; c) dialekt əlamətlərinin etnolinqvistik əsasının müəyyənəlməsi; ç) dialekt sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin tarixinin araşdırılması; d) innovasiyaların öyrənilməsi (40,

s.5).

Dilçilik ədəbiyyatında tarixi dialektologiyanın iki tədqiqat üsulu müəyyənləşdirilir: a) həqiqi tarixi üsul (qədim yazılı abidələrin kifayət qədər saxlanıldığı hallarda) b) müqayisəli- tarixi üsul (yazılı mənbələr olmadıqda).

Yazılı abidələr və müasir şivələr tarixi dialektologiyanın əsas mənbələridir. Bunlarla yanaşı, dilçilik coğrafiyası, onomastika, etnik tarix və folklor da tarixi dialektologiya üçün mənbə sayılır.

Tarixi dialektologiyanın əsas mənbəsi qədim və orta yüzilliklər yazılı abidələridir. Orxon- Yenisey, uyğur abidələri, M.Kaşğarının “Divanı”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Dastani- Əhməd Hərami” poeması, klassiklərin əsərləri və s. mənbələrdə dialekt faktları mövcuddur. Fonetik və qrammatik dialekt fəxrələrini müəyyənləşdirmək çətindir. Uzun yüzilliklər ərəb əlifbasından istifadə olduğundan dövrün orfoqrafiyasının nəzərə alınması olduqca vacibdir. Dialekt faktının tarixi forma və mənasının müəyyən olunması üçün işlənmə kəmiyyəti də nəzərə alınmalıdır. Yeni abidədə bir dəfə deyil, bir neçə dəfə işlənməsi, tarixi inkişafı əsas kimi götürülməlidir. Sonrakı mərhələdə müasir ədəbi dildə işlənməməli, şivələrdə işləkliliyini itirməməlidir; məs.: Ağılın qapısını bərkitdi;- Dəli Qacarı yalıncıq eylədi, **ağıla** qoydu (KDQ);- Dedim ki, əya, səba indi, Asudə otur **çözüb** kəməndi (Xətai);- Bu dənlə **xəznəyi** bağışlayan kim (Dastani- Əhməd Hərami);- Uçmağ ilə rizvan bənəm, **tamu** ilə söbən bənəm (Nəsimi);- Ol mənə söz aydı (M.Kaşğari);- Həsretin çəkməkdən yanıb odlara, **Görginən** düşübdür nə hala Vaqif (Vaqif) və s.

Keçmiş dövrlərin yazılı abidələri olmadıqda tarixi dialektologiya şivələri müqayisəli və retrospektiv üsulla öyrənir. Bu halda tədqiqatçı müasir şivələrin strukturunu təhlil edərək, ondan yeni layları kənar edir, innovasiyalar arxasında şivənin qədim dövrdəki nitq sistemini aşkar edir. Belə araşdırmada bir şivə ilə məhdudlaşmaq olmaz, qohum dillər və dialektlər də tədqiqata cəlb olunmalıdır. Müqayisəli- tarixi üsula əsaslanıb yazılı abidələrdə əks olunmamış və ya hələlik aşkar edilməmiş dialekt fərqlərindən də danışmaq olar (40,s.10).

Tarixi dialektologiyanın mənbələrindən biri də şifahi xalq yaradıcılığıdır. Dialektlərə xas fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlər folklor nümunələrində müəhəfizə olunur. Həmin dialekt faktları əsasında folklor nümunəsinin yarandığı

bölgəni müəyyənləşdirmək mümkündür:

Baxcədən bar yaxşidi,	Laylay çağlam irağdan
Həybədən nar yaxşidi	Kür souğdu balağdan
Sağ olsun qo:m- qərdəş	Yoxuna gedə bilmərug
Hamıdan yar yaxşidi (Şəki şivəsi)	Qadoyi allam irağdan (Muğan)

Dialektlərin yaranması, etnolinqvistik əsasının müəyyənləşdirilməsi, tarixi inkişafının izlənilməsi tarixi dialektologiyanın tədqiqat obyektinə daxildir. Türk dillərinin dialektləri müxtəlif inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan dilinin dialektləri qumuq, qaraçay- balkar, karaim, tatar, türk, çuvaş, yakut, yeni uyğur dillərində olduğu kimi, qəbilə- tayfa bölünməsinin izlərini tamamilə itirmiş və məhəlli əlamət- lər əsasında əmələ gəlmişdir. Tarixi dialektoloji araşdırmalara görə, Azərbaycan dilinin dialektləri iki inkişaf mərhələsi keçmişdir: 1. Xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş tayfaların dil xüsusiyyətlərinin saxlanması dövrü (XII əsrədək); 2. Tayfa dili xüsusiyyətlərini itirməklə şivələrin məhəlli müəyyənləşməsi dövrü (XII- XVIII əsr- lər). E.Əzizovun fikrincə, Azərbaycan dili şivələrinin izoqlos təşkil edən xüsusiyyət- ləri artıq orta əsrlərdə formalaşmışdı və şübhə yoxdur ki, bu proses XII əsrdən əvvəl başlanmışdı. Aydın olur ki, dialektlər uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş, tədricən qəbi- lə- tayfa dili xüsusiyyətlərini itirmiş, bir- birinə qarışmış və məhəllə mənsubiyyəti qazanmışdır, yəni Azərbaycan dili dialektləri tayfa dili xüsusiyyətlərinin müəyyən ərazidə saxlanması yolu ilə yaranmışdır.

Tarixi dialektologiya nisbətən az tədqiq olunsada, onun kökləri dilçilikdə çox- dan mövcud olmuşdur. Azərbaycan dilinin tarixinin və dialektlərin öyrənilməsində tarixi dialektologiya məsələlərinə də yer verilmişdir. M.Şirəliyev, M.Cahangirov, M.Rəhimov, T.Hacıyev, M.İslamov və b. alimlər tədqiqatlarında bu sahənin problemləri ilə bağlı fikir və mülahizələr irəli sürmüşlər.

Azərbaycan dili dialektlərinin tədqiqi tarixi

Azərbaycan dili şivələri haqqında ilk məlumata M.Kazımbəyin «Türk-tatar dilinin qrammatikası» kitabında təsadüf edilir. M.Kazımbəy Azərbaycan dili feillərindən danışarkən Dərbənd şivəsində işlənən indiki zaman formasına aid nümunə

vermişdir (sevedem, sevesen, sevedı, sevedik, sevesiz, sevedilər). Bundan sonra K.Foyun 1903 və 1904-cü illərdə Berlində çap olunmuş «Cənub türkcəsinin səciyyəsinə dair Azərbaycan etüdləri» adlı iki məqaləsində Təbriz, Urmiya, qismən də Ərzurum şivələrinin xüsusiyyətlərini araşdırılmışdır.

Azərbaycan dili şivələrinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Bu dövrdə N.İ.Aşmarinin fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Onun rəhbərliyi ilə 1930-31-ci illərdə «Azərbaycan-türk xalq şivələri lüğəti»nin I cildinin birinci (A hərfi) və ikinci buraxılışı (B hərfi) çap olunmuşdur. 1926-cı ildə N.Aşmarinin «Nuxa şəhəri türk xalq şivələrinin ümumi xülasəsi» əsəri çap olunur ki, bu, Azərbaycan dili şivələrinə dair ilk monoqrafik tədqiqatdır. N.Aşmarin 1924-cü ilin yayında və 1925-cü ilin payızında Nuxa (indiki Şəki) şəhərinin mərkəzindən (Arxüstü, Ağvannar məhəlləsi, Bazar, Çökək məhəllə, Çayqırağı, Dodı, Davaxana, Gəncəli məhəlləsi, Giləhli məhəlləsi, Savınçı, Qullar məhəlləsi, Qışlaq, Yuxarıbaş) topladığı material əsasında bu şivənin fonetik xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir. Kitab Ön söz əvəzi, Nuxa haqqında qısa məlumat, Nuxa şivəsinin səsləri, Səslərin başqa şəkildə işlənməsi, Türk sözlərinin quruluşu bölmələrindən və ixtisarların siyahısından ibarətdir. «Ön söz əvəzi»ndə Şəki şivəsinin səciyyəvi cəhətləri və beş məhəllənin (Qışlaq, Gəncəli, Yuxarıbaş və Savınçı, Dodı, Güləhli) dialekt fərqləri qeyd olunmuşdur. «Səslərin başqa şəkildə işlənməsi» bölməsində saitlərin burun, qısa variantları, samitlərin variantları, «Türk sözlərinin quruluşu» bölməsində ahəng qanunu, damaq və dodaq ahəngi, saitlərin söz köklərində dəyişməsi, saitlərin düşümü, söz əvvəlinə sait artımı, uzun saitlər, diftonqlar, söz ortasında qoşa saitlər (diftonqlardan fərqli olaraq, ayrı-ayrı hecalarda tələffüz olunur), samitlərlə saitlərin ardıcılığı, assimilyasiya, söz ortasında samitlərin qoşalaşması, samitlərin yerdəyişməsi (torpax, tərən, körpi, yarpax, dorğa, örqən, irəli, əsqix'), sözlərin qovuşması (sacayax/ sacax, a:qədə, ə:də, harə: < hara qədə, nayniyim, bursuyun, i:sreyin, nağaraceyix), vurğu və s. məsələlərdən bəhs olunur. Şəki şivəsinin xüsusiyyətləri, yeri gəldikcə, qədim yazılı abidələr, müasir türk dilləri (osmanlı, Kazan-tatar, yakut, çuvaş) və dilimizin digər şivələri (Şuşa, Gəncə, Bakı, Ağdam, Qəbələ (Bum və Vəndam kənd şivələri), Təbriz) ilə müqayisə olunur. Kitabın ikinci cildində dördüncü bölmənin (Nitq hissələri) və «Qeydlər» in olması nəzərdə tutulmuşdur.

1926-cı ildə İ.Həsənovun «Gəncə şivəsində mənsubiyyət şəkilçisiz isimlərin hallanması» adlı kitabı da nəşr olunur. İ.Həsənov 1928-ci ildə Qazax şivəsinə dair material toplamış, həmin şivənin fonetik xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. 1933-cü ildə Parisdə C.Hacıbəylinin «Qarabağ dialekti və folkloru» kitabı çap olunur. Həmin illərdə S.Talıbxanbəylinin, «Azərbaycan yurd bilgisi» məcmuəsində (sayı: 13, 14, 17, 19-20) «Qarabağ-İstanbul şivələrinin sövtiyyat cəhətdən müqayisəsi» məqaləsi nəşr edilir. SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının ekspedisiyası 1933-cü ildə Şamaxı, 1934-cü ildə Quba, 1935-ci ildə Zaqatala-Qax şivələrini tədqiq edir. Ə.Babazadə üçcildlik «Ayrım dialekti monoqrafiyasını yazır» (1941).

Azərbaycan dialektologiyasının inkişafının bütöv bir mərhələsi M.Şirəliyevin adı ilə bağlıdır. O, 1938-40-cı illərdə «Bakı dialekti» adlı əsərini yazır. Görkəmli dialektoloqun Azərbaycan xalq şivələrini öyrənmək sahəsindəki fəaliyyəti onun «Azərbaycan dialektologiyası» adlı dərs vəsaitində ümumiləşdirilmişdir. Kitab indi- yə kimi Azərbaycan dilində dörd dəfə (1942, 1962, 1967, 2008), 1983-cü ildə isə rus dilində (redaktor A.Şerbak) nəşr olunmuşdur. İlk nəşrlər “Azərbaycan dialektologiyası, I hissə (1942), “Azərbaycan dialektologiyası, II hissə, Qazax dialekti haqqında ümumi obzor” (1943), sonrakı nəşrlər “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”(1962, 1967, 2008), Rus dilindəki nəşr isə “Диалекты и говоры азербайджанского языка” adlanır. Bu nüsxə əvvəllərdən fərqli olaraq, təkmilləşdirilmiş, girişdə Azərbaycan dilinin tarixi, əhatə dairəsi, dialektlərin xaricdə tədqiqi barədə məlumat verilmişdir. Dialektlərin bölgüsünə Göyçay, Ağdaş və Cəbrayıl keçid şivələri daxil edilir. Sonda verilmiş dialektoloji xəritələr dialektlərin mənşəyinə, fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətlərinə aiddir. Keçən yüzilliyin 80-ci illərinə qədər yeni tədqiq olunmuş şivələrin materiallarından istifadə edilmişdir. “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”(2008) kitabında öncə birinci və ikinci nəşrlər barədə məlumat verilir. İkinci nəşr birinciyə nisbətən mükəmməldir. “... ikinci nəşr birinci nəşrə daxil olmayan bir sıra yeni dialektoloji materiallarla zənginləşdirilmiş, bu nəşrdə bir sıra məsələlər ətrafında dəqiqləşmələr aparılmışdır”(89, s.7). Bundan başqa, keçən müddət ərzində tədqiq olunan Cəbrayıl, Gədəbəy, Qax, Bərdə, Yevlax, Ağcabədi və Tərtər şivələrinin materiallarından da istifadə olunmuşdur. Burada

dialektologiyanın nəzəri məsələlərinə də toxunulur. Azərbaycan dili dialektlərinin tədqiqi nəzərdən keçirilir, fərdi və kollektiv yolla öyrənilən şivələr barədə geniş məlumat verilir. Həmçinin dialektoloji tədqiqatların iki istiqaməti müəyyənləşdirilir: 1) Azərbaycan dili şivələrinin monoqrafik tədqiqi; 2) Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin dilçilik coğrafiyası əsasında öyrənilməsi (89,s.18). Əslində həmin dövrdə dialektoloji lüğətin tərtibi də davam etdirilirdi. 1964- cü ildə “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” də çap olunur. Kitabın rus dilindəki variantında tədqiqatların üçüncü istiqaməti kimi dialektoloji lüğətlərin tərtibi göstərilir (194,s.13). Kitabda ilk dəfə şivələrin tarixi- coğrafi prinsip əsasında təsnifatı verilir. Müəllif şivələri dörd qrupa bölür və hər qrupun səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd edir. Sonrakı dövrlərdə aparılan dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, M.Şirəliyevin şimal qrupuna aid etdiyi səciyyəvi xüsusiyyətlərin bir qismi şərq, qərb və cənub (ə~e, burun saitləri, -ıf nəqli keçmiş zaman şəkilçisi) qrupları üçün xarakterikdir.

XX yüzilliyin 40-cı illərindən Azərbaycan dili şivələri kollektiv və fərdi yolla öyrənilməyə başlayır. AMEA-nın dialektoloqları 1946-49-cu illərdə Muğan qrupu şivələrini, 1950-55-ci illərdə Naxçıvan şivələrini, 1956-58-ci illərdə qərb ləhcəsini (Qazax, Ağstafa, Tovuz, Borçalı) ekspedisiya yolu ilə öyrənmişlər. Monoqrafik tədqiqatda fərdi yoldan da geniş istifadə olunmuşdur. Bakı (M.Şirəliyev), Quba (R.Rüstəmov), Şəki (M.İslamov), Tovuz (H.Cəfərov), Ağdam (P.Ağayev), Füzuli (İ.Məmmədov), Cəbrayıl (T.Hacıyev), Zəngilan (S.Behbudov), Ordubad (T.Həmzəyev), Cəlilabad (Ə.Ağayev), Qax (S.Mollazadə), Oğuz (A.Hüseynov), Gədəbəy (B.Sadiqov), Lənkəran (Ə.Məcədova), Qazax (Ə.Cəfərli), İmişli (M.Cəfərzadə), Mingəçevirətrafi (B.Əhmədov), Şərur (K.İmamquliyeva) və s. şivələr fərdi yolla tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycan dialektologiyasında problemlər üzrə ümumiləşdirici araşdırmalar da aparılmışdır. Bu cəhətdən R.Rüstəmovun feilə, A.Vəliyevin keçid şivələrə, M.İslamovun əvəzliyə, M.Cəfərzadənin dialekt sintaksisinə, E.Əzizovun ahəng qanunu və tarixi dialektologiyaya, B.Əhmədovun söz yaradıcılığına, M.Məmmədlinin ismin qrammatik kateqoriyalarına, N.Manafovun köməkçi nitq hissələrinə həsr olunmuş tədqiqatları Azərbaycan dilçiliyini daha da zənginləşdirmişdir.

1957-ci ildən başlayaraq dialektoloji tədqiqatlar 3 istiqamətdə aparılır: 1) Şi-

vələrin monoqrafik öyrənilməsi; 2) Dialektoloji atlas üzərində iş; 3) Dialektoloji lüğətin tərtibi.

Şivələrin monoqrafik tədqiqi uğurla davam etdirilir. Son dövrlərdə Lerik (G.Binnətova), Yardımlı (Ş.Məmmədov), Qubadlı (R.Abbasova), Şahbuz (N.Əliyev), Ağbaba (A.Bayramova) şivələri bu metodla araşdırılmışdır.

Azərbaycan dilinin respublikamızdan xaricdə olan şivələri də zaman-zaman tədqiqat obyektinə olmuşdur. Dilimizin Kərkük (Q.Paşayev), Çənbərək və Karvan-saray (Ş.Kərimov), Təbriz (M.Məmmədli), Böyük Qarakilsə (Q.Bağirov), Meğri (Ə.Əliyev), Zəngibasar (F.Babayev), Basarkeçər (Z.Vəliyev) şivələri tədqiq edilmişdir. Dərbənd dialekti və İraq türkmən ləhcəsi AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun dialektoloqları tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır. Dərbənd dialektinin tədqiqinə Rusiyada da xüsusi önəm verilir. Son dövrlərdə Dağıstan Muxtar Respublikasında bu dialektlə bağlı 10-dan artıq dissertasiya yazılmışdır (N.Q. Hacıyeva, E.B.Təhməzova, R.S.Qədirov, A.Ş.Səlimoviç və b.).

XX yüzilliyin sonlarından başlayaraq dialektlərin tarixi istiqamətdə tədqiqi genişlənir. Türkologiyada ilk dəfə E.Əzizovun tədqiqatları ilə Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası müstəqil dilçilik sahəsi kimi təşəkkül tapmışdır. 1999-2016-cı illərdə onun "Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası" adlı dərs vəsaiti nəşr olunmuşdur. Dialektlərin tarixi inkişafı Ə.Tanrıverdi ("Kitabi-Dədə Qorqud və qərb ləhcəsi"), Ə.Ş.Tahirzadə ("Azərbaycan dialekt və şivələrinin qədim türk leksik-grammatik elementləri (Şəki rayonunun materialları əsasında)", K.F. Quliyeva ("Quba və Dərbənd dialektlərində qədim türk leksik təbəqəsi"), Q.G.Məmmədova ("Nəsiminin dili və Azərbaycan dili şivələri"), İ.M.Qurbanova ("Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasının etnolingvistik təhlili"), dialektlərlə ədəbi dilin əlaqəsi N.Qaziyeva ("Azərbaycan ədəbi dili normalarının formalaşmasında dialektlərin rolu") və b. tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Qarabağ dialekti həmişə alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin ərazidə yerləşən şivələr fərdi və monoqrafik yolla öyrənilmişdir. C.Hacıbəylinin "Qarabağ dialekti və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı) əsəri 1933-cü ildə Fransada çap olunmuşdur. S.Talıbxanbəylinin Türkiyədə "Azərbaycan yurd bilgisi" məcmuəsində 1933-cü ildə nəşr olunmuş silsilə məqalələrində Qarabağ və

İstanbul şivələri qarşılaşdırılmışdır. 2005- ci ildə türk alimi Erdal Karaman “Qarabağ ağızları” mövzusunda dissertasiya yazmış, onun tədqiqatı monoqrafiya şəklində çap olunmuşdur. Qarabağ bölgəsinə daxil olan Füzuli (İ.Məm- mədov), Ağcabədi (İ.Quliyev), Ağdam (P.Ağayev), Cəbrayıl (T.Hacıyev), Zəngilan (S.Behbudov), Qubadlı (R.Abbasova) şivələri filologiya üzrə fəlsəfə doktoru disser- tasiyası səviyyəsində araşdırılmışdır. Dialektlərin lüğət tərkibinin öyrənilməsi sahə- sində də mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Dialekt leksikası ilə bağlı B.Əhmə- dov, M.Çobanov, Z.Xasiyev, İ.Həsənov, Ə.Hüseynov, G.Vəliyeva, K.Quliyeva, T.Qarayev, M.Zeynalov, Ə.Quliyev, İ.Tahirov, İ.Bayramov, E.Mirzəyev, N.Həsən- ova və b.tədqiqatları vardır.

XXI yüzillikdə dialektlərin leksikasının digər türk dilləri ilə müqayisəli şə- kildə öyrənilməsinə zərurət yaranmışdır. Bu baxımdan Zabitə Teymurlunun “Azər- baycan dili dialektlərində və türk ədəbi dillində işlənən ortaq sözlər (2013), Sevinc Qəmbərovanın “Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrinin leksikasının müqayisəli linqvistik təhlili” (2017), Qalibə Hacıyevanın “Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi” (2017), Əhruz Mahmudovanın “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində heyvandarlıq leksikası (türk dilinin Qars şivələri ilə müqayisədə” (2018) adlı tədqiqatları təqdirəlayiqdir.

Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi. Ədəbi- bədii dil nümunələrindən, dialektoloji materiallardan aydın olur ki, Güney Azərbaycanda dilimizin müx- təlif şivələri mövcuddur. Sovet dönəmində əlaqələrin olmaması Güney şivələrinin öyrənilməsini çətinləşdirmiş, tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu şivələrin təd- qiqinə daha çox respublikamızdan xaricdə maraq göstərilir. XX yüzilliyin əvvəllə- rində Almaniyada K. Foyun Təbriz və Urmiya şivələri haqqında iki məqaləsi çap olunmuşdur (Azerbajganische studien mit einer charakteristik des sudturkischen “Cənub türkcəsinin səciyyəsinə dair Azərbaycan etüdləri”). Bu məqalələrdə Təb- riz və Urmiya şivələrinin fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətləri Ərzurum dia- lekti ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Alman alimi H. Ritterin 1921-ci ildə “Der İslam” jurnalında çap olunmuş “ Azerbejdschanische Texte sur nordpersis-

chen volkskunde” adlı məqaləsi qısa girişdən, Təbriz və Urmiya şivələrinə aid mətnlərdən ibarətdir. Mətnlərdə bu gün də Güney şivələrində işlək olan səslərin uzun variantları, səs əvəzlənmələri, assimilyasiyanın bəzi tipləri, məsdərin hallanması, hal formalarının bir- birini əvəz etməsi, indiki və qeyri- qəti gələcək zamanlarla, əmr şəkli ilə bağlı maraqlı xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. M.Əmirpurun “Der Azerbaidshische dialekt von Schahpur” monoqrafiyası Güney Azərbaycandakı Şapur dialektinə aiddir. Monoqrafiyanın girişində Şapur və Təbriz dialektləri müqayisə olunur, oxşar və fərqli cəhətlər göstərilir. Diqqəti çəkən məqamlardan biri də Azərbaycanın quzey və güney bölgələrindəki dialektlərin birgə təsnif olunmasıdır. Alimin qənaətinə görə, Azərbaycanın hər iki bölgəsində on dialekt qrupu mövcuddur. M. Əmirpur monoqrafiyada Şapur dialektinin daxil olduğu Urmiya qrupunda ahəngin pozulmasını, y səsinin təsiri ilə açıq saitlərin qapalılışmasını, assimilyasiya hadisələrini Təbriz qrupu dialektləri ilə müqayisə edir. Çünki həmin fonetik hadisələr cənub- şərq Azərbaycan şivələri üçün də səciyyəvidir. Leksik fərqlərdən danışarkən alim hər iki dialekt qrupu arasındakı fərqləri də göstərir: ana (Təbriz)- nənə (Urmiya), dadaş- böyük qardaş, abacı- böyük bacı, yovurt-qatıq, abduğ- ayran, girdəkan- cəviz, bomador- qırmızı badımcan və s. Burada Təbriz qrupuna aid edilən leksik vahidlərlə yanaşı, nənə , qatıx, eyran, qırmızı badımcan leksemlərinin də işlənməsini qeyd edə bilərik. Güney şivələri tanınmış türkoloq G.Dörferin də tədqiqat obyektinə olmuşdur. O, İranda türk dillərini və Azərbaycan dilinin şivələrini tədqiq etmiş, onları qruplaşdırmışdır. G. Dörfer xalacı Azərbaycan dilinin dialekti deyil, müstəqil türk kimi səciyyələndirmişdir. Bundan başqa, quzey və güney şivələrini, eləcə də Türkiyə, İraq, Əfqanıstan və Özdəkistandakı türk şivələri ilə müqayisə etmişdir (204). Işık Sönməzin tədqiqatı da Almaniyada işıq üzünə çıxmışdır. Onun araşdırmasında Qarabağ, Muğan və Zəncan şivələrinin materialları qarşılaşdırılmış və əsas xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Filiz Kırılın “ Das Gesprochene Aserbaidshisch von Iran, eine Studie zu den Syntaktischen Einflüssen des Persischen” (2001) adlı tədqiqatı da Təbriz dialektinə aiddir. Hazırda Güney şivələri fars dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Bu təsir daha çox şiv-

vələrin sintaktik və leksik quruluşunda özünü göstərir. F.Kıral fars dilinin Təbriz dialektinin sintaktik quruluşuna təsirini araşdırmışdır.

Türkiyədə Güney şivələrinin tədqiqinə xüsusi önəm verilir. Məşhur türkoloq M. Ergin “Azəri türkcəsi” əsərində Təbriz dialektindən də bəhs etmişdir (206). Lakin müəllifin məqsədi bu dialekti tədqiq etmək olmamışdır. M. Şəhriyarın” Heydərbabaya salam” poemasının dilini təhlil edən M. Ergin qarşıya çıxan dil xüsusiyyətlərinin yerini müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatdan aydın olur ki, şairin dilində Təbriz dialektinə xas xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir. Alim, yeri gəldikcə, həmin fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri müsir türk və Azərbaycan dilləri ilə müqayisə edir, onların mənşəyi barədə maraqlı fikirlər irəli sürür. Mahmud Sarıqayanın tədqiqatı “Güney Azərbaycan türkcəsinin qrameri” adlanır. Əsərdə Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin güney qolu araşdırılır. Bu bölgədə ədəbi dil tam formalaşmadığından Təbriz koyne dialekt kimi ədəbi dil funksiyasını yerinə yetirir. M.Sarıqaya qrammatik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirərkən yazılı əsərlərin dilinə əsaslanmışdır. Güney şivələrinə aid mükəmməl tədqiqatlardan biri Bilgehan Atsız Gökdağa məxsusdur (208). Onun tədqiqatı cənub- qərbi Azərbaycanda yerləşən Salmas şivəsinə aid olsa da monoqrafiyada İran türklərinin mənşəyi, orada Azərbaycan dilində nəşr olunan qəzet və jurnallar, xüsusisilə “Varlıq” məcmuəsinin türklüyün təbliğində rolu şərh olunmuş, türkçülüklə bağlı çap edilən kitabların biblioqrafiyası verilmişdir. Müəllif oğuzların etnocoğrafiyasında ünsiyyət vasitəsi olan dilləri və dialektlərin G.Dörfer, A.Jorma, A.B. Ərcilasun, G.S.Alışık, M.Şirəliyev, E.Əzizov tərəfindən aparılan bölgülərini nəzərdən keçirir, görkəmli türkoloq G.Dörferin mövqeyində dayanaraq, xalac müstəqil türk dili kimi səciyyələndirir və bölgüyə salınmasını məqbul hesab etmir. Marqalıdır ki, monoqrafiyada İrandakı Azərbaycan dili şivələrinin, qaşqay, sunqur, Xorasan və xalac dillərinin arealı müəyyənləşdirilir, tədqiq tarixi araşdırılır. Monoqrafiyada Salmas bölgəsinin tarixi, coğrafiyası, islamdan öncə və sonrakı dövrün müqayisəsi, fonetik quruluşun özünəməxsusluqları, yəni sait və samitlər, onların variantları, ahəng qanunu, səs dəyişmələri, assimilyasiya, samitlərin qoşalaşması, səs düşümü və artımı, yerdəyişmə, heca düşümü hadisələri özünə geniş yer almışdır. B.A.Gökdağ və T.Doğanın “İranda türklər və türkçə”

(209) kitabında da Güney şivələri barədə geniş məlumat verilir. Kitabda İranda yaşayan türklər barədə qısa məlumat verilir, onların dillərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri müqayisə olunur. Azərbaycanlılar, qaşqaylar, sunqurlar, xorasanlılar, xalaclar və türkmənlərin dilinə aid konkret mətnlər üzrə fonetik, qrammatik və leksik özəllikləri müəyyənləşdirilir. T.Doğan Urmiya şivələrini (219), C.Karini isə Ərdəbil (Xalxal) şivələrini doktorluq dissertasiyası səviyyəsində araşdırmışlar.

Güney şivələrinin öyrənilməsində polyak alimlərinin də əməyi vardır. S.Şapşalın 1935-ci ildə Polşada çap olunan kitabı “İran Azərbaycanı türklərinin şifahi ədəbiyyat nümunələri” adlansa da mətnlərin traskripsiya ilə verilməsi, qohumluq təminlərinə və müraciət bildirən sözlərə aid nümunələrin göstərilməsi, işlək sözlərin lüğəti kitabdakı materialların dialektoloji məqsədlə toplanmasını göstərir. Bu kitabda Təbriz, Marağa və Urmiya şivələrinə aid dialektoloji mətnlərdə spesifik fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. Görkəmli türkoloq T.Kovalski Eynalı şivələrinin xarakterik xüsusiyyətləri aşkara çıxarmışdır.

Güney şivələrindən bəhs edən mənbələr arasında V.Hauzenholder ilə M.Lütfinin Amerikada işıq üzü görmüş “Basic course in Azerbaijani” kitabı da vardır. Amerika əsgərlərinə Azərbaycan dilini öyrətmək məqsədi ilə daşımaq kitabı şəklində yazılan bu əsərdə Bakı və Təbriz dialektlərinin materiallarından istifadə olunmuşdur. Kitab danışmaq nümunələrindən, izahlardan və lüğətdən ibarətdir. Burada şəxs kateqoriyasına, **-çı** leksik şəkilçisinə, **-rax,- rəx** dərəcə şəkilçisinə, **odaha, budaha, nəməne** əvəzlilərinə, şühudi, indiki, qeyri- qəti gələcək zamanların və əmr şəklinin təsərifinə aid nümunələr vardır. Həmin əsərdə Təbriz dialektinə aid edilən incə saitlərdən sonra **k** səsinin işlənməsinə (sümük, çəkdi, kəklik) və cəpə~cəbhə, əziz~aşpaz, kalça~xalça, amrut, Arax~Araz, böyüy ata~baba, galazadə~xala oğlu, təhləkəli~təhlükəli, öyrən, sev, yaxşı sözlərinə təbrizlilərin danışmaq dilində sümük`, çəx`di, kəhlix`,cibhə, aşpaz, xəlçə, əmrut, Araz // Ərəs, böyüy baba, xaloğlu, təhlükəli, ögrən, söv, yaxçı şəklində təsadüf edilir. H.Səliminin “ A genrative phonology of Azerbaijani” adlı dissertasiyası da Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna həsr olunmuşdur. Tədqiqat Amerikanın Florida Universitetində yerinə yetirilmişdir. Əsərin giriş hissəsində Azərbaycan dilinin tarixi, türk dilləri arasındakı mövqə-

yi şərh olunur. Dissertasiyada Azərbaycan dilinin fonetikasından bəhs edən alimlərin tədqiqatları təhlil edilir. Müəllif dissertasiya boyu bu və ya digər xüsusiyyətə öz münasibətini bildirərkən, həmin cəhətin Təbriz dialektində işlənmə məqamlarını da göstərir. Bu da Güney şivələrinin spesifik və qeyri- spesifik fonetik xüsusiyyətləri barədə dolğun təsəvvür yaradır. V.Montelin “İran Azərbaycanının türk dialekti haqqında” məqaləsi Güney Azərbaycanın Zəncan şivəsinə aiddir. Bu məqalə giriş, mətn və lüğətdən ibarətdir. Müəllif bəzi dil məsələlərinin həllində Təbriz dialektinin materialları ilə müqayisələr aparır ki, bu da Zəncan şivəsinin spesifik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasında ona yaxından kömək edir. Bosnalı Sonel Güney şivələrinə fars dilinin təsirini araşdırmışdır. O, Fransada yerinə yetirdiyi doktorluq dissertasiyasında (“Linguistique et Littéraire Turcophone de l’Irani Une etude sociolinguistique”) fars dilinin Salmasla müqayisədə Təbriz dialektinə daha çox nüfuz etməsi qənaətinə gəlmişdir.

Təbriz dialektinin H.Haneda və Ə.Gəncəli tərəfindən hazırlanmış “Tabrizi vocabularyan Azeri turkish dialect in Iran” adlı lüğəti Tokioda çap olunmuşdur. Kitabın girişində bu dialekt barədə ümumi məlumat verilir, işlənən səslər təsvir edilir. Lüğət təkcə leksik cəhətdən deyil, fonetik və morfoloji baxımdan da əhəmiyyətlidir. Burada sözlərin tələffüz formaları toplandığından nümunələrdə uzun səslər (bə:rsax~bağırmaq, mi:və, i:rmi, pilo:, çilo:, dö:r), səs əvəzlənmələri (qəzən, ağəş, bəcə~baca, dumən, qapı, tari~tanrı, məşin, qonşi, tuxum, qüm, üşəx, tüssi, hafta, sümüx, yemax, xurax və s.), səs düşümü (dəd~dərd, uva~yuva, qut~qurd, kət~kənd, tüt~tünd), diftonqvari səslər (böürəx`, douşan, ouc, döürə), assimilyasiyanın müxtəlif tipləri (gözəttəmax, addi~atdı, issi, ənni, bannamax, dannamax, düyünnəmax), müxtəlif nümunələrdə şəxs kateqoriyasının şəkilçiləri (-am,-əm,-san,-sən,-di,-ux,-siz,-dilər) öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasında uzun müddət güneylə əlaqələr olmadığından şivələr tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Buna baxmayaraq, alimlərdən H.Mirzəzadə, M.Şirəliyev, R.Rüstəmov, H.Zərinəzadə, M.İslamov, T.Hacıyev, Q. Paşayev və E.Əzizovun tədqiqatlarında Güney şivələrinə aid qeydlərə rast gəlinir. XX yüzilliyin 80-90-cı illərindən bu istiqamətdə tədqiqatlara başlanılmış, M.Məmmədov Təb-

riz dialektinin fonetik, morfoloji xüsusiyyətlərindən və lüğət tərkibindən bəhs edən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası yazmışdır (71). N.Cəfərov yazılı nümunələr əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin güney qolunun durumunu araşdırmışdır (28). Əslən güneydən olan tədqiqatçılar -Siyamək Hüseynəlizadə əfşar şivəsinin leksikasını (53), Əmir Xəlilzadə Güney şivələrində ahəng qanununu (58), Hüseyn Xoşbatini isə Güneydə yaşayan azərbaycanlıların dilində işlənən arqoları (59) filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası səviyyəsində tədqiq etmişlər.

Azərbaycan dili şivələrinin təsnifi

Dialektlər tarixi-coğrafi mövqeyinə və səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılır. Dillərin tarixi inkişafında dialektlərin sərhədləri feodal dövlətlərinin ərazi- lərinə uyğun olur. Tarix boyu cəmiyyətlərin və dövlətlərin dəyişməsinə qarşı dialekt- lər həmişə davamlı olmuşdur.Siyası-iqtisadi hadisələrlə bağlı əhalinin kütləvi miqra- siyaları dialektlərin coğrafi mövqeyinə və izoqlosların arealına öz təsini göstərmiş- dir. Azərbaycan dilinin şimal şivələrində hazırda şərq, qərb və cənub dialektlərinin izoqloslarının yayılması miqrasiyaların nəticəsidir. Bu səbəbdən dialektlərin təsni- fində coğrafi prinsiplə yanaşı, izoqlosların arealının və xarakterinin nəzərə alınması zəruridir. Türkologiyada uzun müddət coğrafi prinsip üstünlük verilmiş, türk dillə- rinin əksəriyyətində dialektlər bu prinsip əsasında təsnif olunmuşdur (türk, qaqauz, qazax, qırğız, qaraqalpaq, Altay, tatar uyğur və s.). Azərbaycan dilçiliyində də dia- lektoloji tədqiqatların ilkin dövrlərində coğrafi prinsip əsas götürülmüşdür.

Azərbaycan dilinin dialektlərini F.B. Köçərli, S.Talıbxanbəyli, M.Şirəliyev, R.Rüstəmov, A.Hüseynov, E.Əzizov, xaricdə F.Köprülü, M. Əmirpur, G.Dörfer, Ə.B.Ərcilasun, C.Heyət, G.A. Alışık, A.Jorma və b. təsnif etmişlər. İlkin mərhələdə əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki şivələr bölgüyə daxil edilmiş, sonrakı dövrlərdə isə daha çox xaricdə aparılmış təsnifatlarda Cənubi Azərbaycan şivələri də nəzərə alınmışdır. Coğrafi cəhətdən aparılmış bölgülərin ən

mükəmməli M.Şirəliyevə məxsusdur. Alim ilk təsnifatında (1941) şivələri beş qrupa ayırmışdır: 1.Şərq qrupu: Quba, Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Salyan, Lənkəran; 2. Qərb qrupu: Qazax, Borçalı, ayrım; 3. Şimal qrupu: Nuxa (indi Şəki), Zaqatala, Qutqaşen (indi Qəbələ); 4. Cənub qrupu: İrəvan, Naxçıvan, Ordubad; 5. Orta qrup: Kirovabad (indi Gəncə), Qarabağ. M.Şirəliyev sonrakı illərdə təsnifata əlavələr edərək təkmilləş- dirmişdir. Onun son bölgüsü keçən yüzilliyin 60-cı illərinə qədər tədqiq olunan şivə- ləri əhatə edir: 1. Şərq qrupu: Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, Muğan, Lənkəran şivələri; 2. Qərb qrupu: Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri, ayrım şivəsi; 3. Şimal qrupu: Nuxa (Şəki) dialekti, Zaqatala- Qax şivəsi; 4. Cənub qrupu: Naxçıvan, Ordu- bad, Təbriz dialektləri, İrəvan şivəsi.

Son dövrlərdə aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Cənubi Azərbaycanda dilimizin çoxsayda dialektləri və dialekt qrupları mövcuddur. Cavad Heyət həmin dialektləri coğrafi cəhətdən təsnif etmişdir:1. Mərkəzi qrup: Təbriz, Marağa;2. Şimal qrupu: Mərənd, Əhər; 3. Şimal- qərb qrupu: Xoy, Maku; 4. Şimal- şərq qrupu: Bikra- bad, Bacrəvan; 5. Şərq qrupu: Ərdəbil (Savalan), Xalxal; 6. Qərb qrupu: Urmiyə, Salmas; 7. Cənub- şərq qrupu: Zəncan; 8. Cənub qrupu: Sayınqala; 9. Cənub- qərb qrupu: Savucbulaq (46a, s.27)

Hal- hazırda kimi dialektoloji tədqiqatlarda M.Şirəliyevin bölgüsündən istifadə olunur. Lakin XX yüzilliyin 80-90- cı illərindən sonra tədqiq olunan şivələr, xüsusilə Güney Azərbaycan şivələri (Təbriz istisnadır) bölgüdən kənar qaldığına görə, həmin təsnifat dilimizin müasir şivələrini tam əhatə etmir. Buna görə də müasir dia- lektoloji araşdırmalar yeni təkmilləşdirilmiş təsnifatın olmasını zəruri etmişdir.

E.Əzizovun fikrincə, müasir Azərbaycan dili tarixən 3 əsas ləhcənin (şimal-şərq, qərb, cənub) qovuşması nəticəsində formalaşmışdır. Bu ləhcələrin əlamətlərinin qarşılıqlı surətdə bir-birinə keçməsi nəticəsində əsas ləhcələr arasında bir sıra keçid (qarışıq, aralıq) tipli şivələr əmələ gəlmişdir.

Azərbaycan dilinin əsas ləhcələri üç başlıca regionda – Kürdən şimalda (şimal-şərq ləhcəsi), Kür və Araz çaylarının arasındakı ərazilərdə (qərb ləhcəsi), Arazın sol sahili hissəsindən və Muğandan cənubda (cənub ləhcəsi)

formalaşmışdır. Azərbaycanın şimal-qərb hissəsində dağlıq ərazidə qarışıq tipli şivələr (şimal-qərb şivələri), Kür çayından şimalda və Qarabağın cənub-qərb sərhədlərində (Arazdan şimalda) və Muğan zonasında aralıq şivələr yaranmışdır.

Şimal-şərq ləhcəsi. Bu ləhcə Kür çayından şimaldakı ərazinin şimal-şərq hissəsinin Bakı-Şamaxı, Muğan, Quba- Xaçmaz, Dərbənd regionlarının şivələrini əhatə edir. Üç şivə qrupu fərqlənir: 1) Bakı-Şamaxı, 2) Quba- Xaçmaz, 3) Dərbənd

Qərb ləhcəsi. Azərbaycanın Kür və Araz çayları arasındakı ərazisinin mühüm hissəsinin Qarabağ- Gəncə, Şəmkir- Qazax, Daşkəsən- Gədəbəy regionlarının və Gürcüstanın Borçalı regionunun şivələrini əhatə edir. Ermənistan Respublikası üzrə keçmiş Göyçə, Pəmbək (Böyük Qarakilsə, Hamamlı) mahalları və Dağ Borçalısı azərbaycanlılarının şivələri də bu ləhcəyə aiddir. Qərb ləhcəsi 3 şivə qrupuna bölünür: 1) Qarabağ, 2) Qazax-Borçalı, 3) Ayrım şivəsi (Gədəbəy və Daşkəsən rayon- larının ərazisində).

Cənub ləhcəsi. Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan, İrəvan və Lənkəran regionlarının şivələrini əhatə edir. Cənub ləhcəsində bir neçə şivə qrupu fərqlənir: 1) Təbriz, 2) Ərdəbil, 3) Urmiya, 4) Zəncan, 5) Naxçıvan və s.

Qarışıq tipli şimal-qərb şivələri : Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala və Balakən şivələri

Keçid şivələr: Ağdaş, Göyçay, Ucar, Zərdab, Cəlilabad, Biləsuvar, Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlı şivələri (40,s. 277-278).

Keçid şivələr. Azərbaycan dilində keçid şivələrin mövcudluğunu ilk dəfə R.Rüstəmov müəyyənləşdirmişdir. O, dialektlərin şərq, şimal və qərb qrupları arasında Ağdaş və Göyçay şivələrinin keçid xarakterli olması qənaətinə gəlir. Bu problem tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, A.Vəliyev, T.Hacıyev və S.Behbudov və b. keçid şivələri araşdırmışlar. M.Şirəliyev Azərbaycan dilində üç keçid şivə göstərir: Ağdaş, Göyçay, Cəbrayıl keçid şivələri. Əgər dildə müxtəlif ləhcələr şivə qrupları mövcuddursa, onda əsas ləhcələr arasında keçid (aralıq) şivələr zolağı yerləşməlidir və bu zona heç də 3-4 rayonun ərazisini deyil, əsas ləhcələrin və müxtəlif şivə qruplarının sərhədində olan ərazini əhatə etməlidir. Bundan başqa, keçid şivələrin yayıldığı zona müasir inzibati bölgülərlə uyğun gəlməyə bilər. A.Vəliyevin tədqiqatına görə, Ağdaş keçid şivələri Ağdaş rayonundan əlavə, Qəbələ rayonunun cənubunda və Yevlax rayonunun şimal-şərqindəki kəndləri

əhatə edir.

Ağdaş keçid şivəsində şimal qrupuna aid xüsusiyyətlər: 1) velyar η səsinin əvəzinə saitlərin burun variantının işlənməsi: əlñn- sənin əlinin, əlñ- sənin əlini; 2) yarımqapalı e saitinin sözün ilk hecasında işlənməsi: bey, deyirman, tezə; 3) sözün əvvəlində h samitinin işlənməsi: hələ/ həylə, hora, hindi, hasant; 4) -iban,- ibanı feili bağlama şəkilçilərinin işlənməsi: alıbanı, gəlibəni, durubanı və s.

Ağdaş keçid şivəsində qərb qrupuna aid xüsusiyyətlər: 1) ə> a dəyişməsi: xavər, ciyar, hayat; 2) i> ı dəyişməsi: ılxı, ışıx, pıçax; 3) sözün ortasında və sonunda v>y dəyişməsi: doyšan, yoyşan, qoyla; 4) sözün ortasında və sonunda x` səsinə üstünlük verilməsi: əppəx`, kəhlix`, bilməx`; 5) sözün ortasında və sonunda j-laşma hadisə- sinin özünə möhkəm yer tutması: bajı, balaja, ciji, güj və s. (97,s. 26-28)

Göyçay keçid şivələri isə indiki Göyçay, Ucar və Zərdab rayonlarını, Kürdəmir və Ağsu rayonlarının qərbində, eləcə də İsmayilli rayonunun cənubunda yerləşən bir neçə yaşayış məntəqəsini də öz təsir dairəsinə alır. Göyçay keçid şivələrində əsasən şərq, qərb, qismən də şimal şivələrinin xüsusiyyətləri özünü göstərir.

Göyçay keçid şivəsində şimal- şərq ləhcəsinə xas xüsusiyyətlər: 1) söz köklərində y səsinin təsiri ilə açıq a saiti daralmaqla a> e əvəzlənməsinə səbəb olur: yey- lax, aleydix və s.; 2) incələşmə hadisəsi ilə əlaqədar a> ə əvəzlənməsi baş verir: qəlin, nəzix`, qəmiş, şəftəli və s.; 3) bir sıra kənd şivələrində a>o əvəzlənməsi meydana çıxır: gomuş, popax, boba və s.;4) Kürqırağı zonasında yerləşən bəzi kəndlərdə qalınlaşmaya meyillə əlaqədar olaraq o> u və ö> ü əvəzlənmələri özünü göstərir: onun< onun, unu/ uni< onu, un< onu, uxlo:< oxlov, qunağ< qonaq, nüqsan, güdək və s.; 5) söz ortasında və sonunda g samitinin işlədilməsinə müəyyən üstünlük verilməsi: igirmi, gög, ignə, əgri, dügi və s.; 6) Göyçayın böyük bir qisminə (Ucar rayonu istisna olmaqla) velyar η samitinin işlənməməsi: ato:un/ atovun/ ato:n, atovi/ atoi və s.7) feilin xəbər şəklinin şühudi keçmiş zamanında və eləcə də şərt şəklində II şəxs cəmdə, mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yiyəlik və təsirlik hallarında şəkil- çilərin dodaq variantının işlənməsi: aldu:z, bildu:z, alsu:z/ also:z, babu:n, babu:, nenu:, babavuzun/ babuzun və s. 8)

Göyçay rayonu və İsmayilli rayonunun cənub kəndlərində sual intonasional sual cümlələrindən daha çox istifadə olunması: -Ata:zı gördü:z?;- Sava: şərə gedəsü:z? və s.

Göyçay keçid şivəsində qərb ləhcəsi üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər: 1) qalınlaşma hadisəsi ilə əlaqədar olaraq əsasən alınma sözlərin ilk hecalarında ə > a əvəzlənməsi: varax, nazar, şafax, xavar və s.;2) sözün müxtəlif məqamlarında i > ı əvəzlənməsi:cınax, sıçan, çıraç, ya:ğın və s.; 3) ü > u əvəzlənməsi: duşman, surfa, quva, umud və s.; 4) çoxhecalı sözlərdə saitlər əhatəsində və təkhecalı sözlərdə isə saitlərdən sonra sözün müxtəlif mövqelərində b > v əvəzlənməsi: qavax/ğavax, xarava, bava, div, qav və s.;5) çoxhecalı sözlərdə saitlər arasında və təkhecalı sözlərdə isə saitdən sonra c samitinin dezaffirikatlaşmaya meyli göstərməsi nəticəsində j- laşmanın əmələ gəlməsi: baja, baji, ajı, alajax, geç, aj, saj və s.7) söz sonunda karlaşma hadisəsi ilə əlaqədar olaraq, Göyçayın qərb, cənub- qərb və mərkəzi hissələrində q > x əvəzlənməsinin geniş yayılması: pambıx, otax, atmax, qojalmax və s.8) söz sonunda b > f əvəzlənməsi: məktəf, boşqaf, coraf, alıf, bilif və s.; 8) söz köklərində və mənsubiyyət şəkilçilərində velyar η səsinin (Ucar rayonunun qərb və Zərdab rayonunun qərb və cənubundakı kənd şivələri) işlənməsi: ataη, soηra, aldıηız, baxırdıη və s.; 9) ki bağlayıcısının dörd variantda işlədilməsi; 10) sual cümlələrinin dörd variantlı –mı sual ədatı ilə əmələ gəlməsi: Məhtəvə getdinmi?;- Kitaf tapdınmı?;- Uşa: gördünmü?

Dialektoloji araşdırmalarda Biləsuvar-Cəlilabad və Cəbrayıl-Zəngilan şivələri keçid şivələr sırasına daxil edilir. Tədqiqatçılar Cəbrayıl və Zəngilan şivələrinin Azərbaycan dili şivələrinin qərb və cənub ləhcələri arasında keçid təşkil etdiyini müəyyənləşdirmişlər. E.Əzizovun fikrincə, Cəlilabad- Biləsuvar bölgəsində şimal- şərq və cənub ləhcələrini bir- birindən ayıran keçid şivələr yerləşir. Çünki dialektolo- giyada Biləsuvar şivələri Muğan şivələrinin tərkibində şivələrin şərq qrupuna aid edilsə də əslində bu şivələrdə cənub ləhcəsinin xüsusiyyətləri də yayılmışdır. Ümumiyyətlə, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan şivələrində müxtəlif dialekt qruplarının əlamətləri özünü göstərir. İmişli rayonu şivələri də Azərbaycan dilinin cənub, qərb və şərq şivələrinin təsir dairəsindədir. Q.Bağirov Qərbi Azərbaycanda Qarakilsə rayonundakı Azərbaycan dili şivələrini öyrənərkən kənd şivələrinin üç qrupa ayrıldığını və Qarakilsə rayonundakı

şivələrin keçid xarakterli olduğunu müşahidə etmişdir.

Keçid şivələr yalnız bir dilin sərhədlərində olan dialektləri arasında deyil, qohum dillərin sərhədində də mövcud olur. Türkiyə Respublikasında Qars əhalisinin nitqi Azərbaycan və türk dilləri arasında keçid şivə xarakterinə malikdir. Bu proses Azərbaycan və türk dillərinin qarışması nəticəsində baş verdiyindən E.Əzizov “qarı-şiq şivələr” adlandırır. “Keçid (qarışıq) şivələr təkcə konkret bir dilin dialektlərinin bilavasitə kontaktda olduğu zonada yaranmır. Qarışma yaxın qohum dillərin əhatəsində olan dialektlərdə də özünü göstərə bilər, çünki yanaşı yerləşən iki qohum dilin sərhədləri birdən-birə qurtarmır, sərhəd zonada bir dildən digər dilə tədrici keçid olur. ...Eləcə də Qars zonasında Azərbaycan dili ilə türk dili arasında qarışıq xarakterli şivələr var (40,s.315-316). Qars bölgəsində Azərbaycan və türk dilləri bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Son dövrlərdə türk dilinin təsiri güclənmiş, Azərbaycan dilinin mövqeyi zəifləmişdir. M.Erginin fikrincə, “Doğu Anadolunun konuşma dili Azəri, yazı dili təbii Türkiyə Türkçesidir. Azeri türkçesinin xüsusiyyətləri və təsiri Karsdan başlayaraq Samsun-Sivas-İskenderun cizgilerine, bezen de Orta Anadolunun içlərinə kadar hiss edilir. Fakat bu təsir doğudan batıya doğru getdikcə zəifləyir (206,s. 9).

Keçid şivələr dillərin və dialektlərin sərhədlərini aydın göstərir, bir-birinə təsirin səviyyəsini müəyyənləşdirir. Hazırda Qars keçid şivəsi yalnız həmin əyaləti deyil, İğdır, Ardahan və Ərzurum bölgələrini də əhatə edir. Türk dillərində bu tipli keçid və ya qarışıq şivələr mövcuddur. N.A.Baskakov qarapapaqların şivəsini qarışıq Azərbaycan-türk şivəsi hesab edir (118,s.140). A.Vəliyevin fikrinə görə, Azərbaycan və qumuq dilləri arasında iber-Qafqaz dilləri (ləzgi, avar, lak, Tabasaran, udin, xınalıq), Azərbaycan və türk dilləri arasında erməni və kartvel dilləri yerləşir. Türkmən dilinə gəldikdə isə Azərbaycan dili ilə onun arasında təbii maneə-Xəzər dənizi mövcuddur. Buna görə də həmin dillər arasında keçid şivələr yarana bilməzdi. Şərqi dialekt qrupuna daxil olan Dərbənd şivəsi ilə qumuq dili arasında Azərbaycan dilinin Tabasaran keçid şivəsi mövcuddur (97,s. 20).

Beləliklə, dialektoloji araşdırmalara görə, Mingəçevir, Ağdaş, Göyçay, Ucar, Zərdab, Cəlilabad, İmişli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Qarakilsə rayonlarının

ərəzi- sində keçid (aralıq) xarakterli şivələr yerləşir. Aralıq şivələr, başlıca olaraq, Kür çayının sol sahil boyunca və Azərbaycan Respublikasının cənub rayonları zonasında əmələ gəlmişdir.

Azərbaycan dilinin tayfa mənsubiyyətini saxlayan dialektləri. Azərbaycan dilinin dialektləri tayfa dillərinin müxtəlif ərazilərdə saxlanması yolu ilə əmələ gəlmişdir. Lakin yüzilliklər boyu inkişaf nəticəsində tayfa dillərinin xüsusiyyətləri bir-birinə qarışmış, yalnız oğuz və qıpçaq elementləri cüzi şəkildə bir-birindən fərqlənir. Hazırda Azərbaycan dilinin tayfa mənsubiyyətini indiyə kimi qoruyub saxlayan ayrım, Kərkük-türkman, qaşqay, əfşar, qacar, eynalı, qaraqaaq, xalac və s. dialektləri müxtəlif ərazilərdə yayılmışdır. Azərbaycan Respublikasında yalnız Gə-dəbəy, Daşkəsən və b. bölgələrdə məskunlaşan ayrımlar öz qədim tayfa mənsubiyyətini və dialektlərini qoruyub saxlamışlar. Ayrım dialekti dilimizin qərb ləhcəsinin xüsusiyyətlərinə uyğundur. Azərbaycan dilinin bu qəbildən olan digər dialektləri Azərbaycan Respublikasının sərhədlərindən kənarda İran və İraq ölkələrində də yayılmışdır. E.Əzizov bu dialektlərin bir qismini tədric olunmuş dialektlər adlandırır. Onun fikrincə, “oğuz dillərinin dialektlər sistemində Kərkük-türkman, qaşqay, eynalı və əfşar dialektləri tədric olunmuş dialektlər sayıla bilər. Bu dialektlər özgə dil mühitində yerləşməsi, digər oğuz dialektlərindən təcrid olunması, dil xüsusiyyətləri baxımından oğuz dillərinin bəzi qədim xüsusiyyətlərini saxlaması və bir sıra innovasiya hallarına malik olması ilə səciyyələnir. Tədric olunmuş dialektlər spesifik əlamətləri ilə başqa dialektlərdən nə qədər fərqlənsə də, tarixi baxımdan onlar Azərbaycan dilinin cənub şivələri ilə bağlıdır” (40, s. 20).

İndiyə qədər İraqda yaşayan azərbaycanlıların dili **İraq türkmanlarının dili, Kərkük dialekti, İraq-türkman ləhcəsi** və s. adlandırılmışdır. Tədqiqatçılardan H.Mirzəzadə, Ə.Bəndəroğlu, Hidayət Kamal Bayatlı, Sübhi Saatçı, F.Zeynalov, Q.Paşayev və b. araşdırmalarından aydın olur ki, türkmanların dili Azərbaycan dilinin dialekti səviyyəsindədir. Əsasən Kərkük şəhərində, qismən də digər şəhər, qəsəbə və kəndlərdə yaşayırlar. Şivələr arasında cüzi dialekt fərqləri vardır. Kərkük dialekti ilə dilimizin digər dialekt qrupları arasında qarşıya qoyulan fərqlər mövcud olmadığından ləhcə statusu daşımır. Buna görə də Kərkük şivələr qrupu ifadəsinin

işlənəsi elmi baxımdan daha məqbuldur. Uzun yüzilliklər ədəbi dil mühitindən kənarda qalmasına, müxtəlif dillərin təsirlərinə baxmayaraq, türkmənlər öz dillərinin özəlliklərini daim yaşatmışlar.

Kərkük şivələr qrupu əsas xüsusiyyətlərinə görə dilimizin cənub ləhcəsinin əhatə və təsir dairəsindədir. : 1) sözün birinci hecasında a səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi : bəyrağ, qəymağ, qəmçi, əz, əyran və s.; 2) e səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi: ənni, ərkək, həgbə; 3) o səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi : awıç, qawın, nav; 4) ö səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi : çəmçə, əzbək; 5) sözün birinci hecasında e səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi: geçəl, geçi, gevil; 6) g səsinin c səsi ilə əvəzlənməsi: cəl, cet, cidən- cədən, cilas; 7) bir çox hallarda şəkilçilərin sözün ahənginə tabe olmaması:yedığ, işdığ, görmağ; 8) saitlə bitən feillərdin indiki zamanda- r şəkilçisi qəbul etməsi: tanır, oxur və s. (59a, 44), eləcə də bir çox xüsusiyyətlər həm Kərkük dialekti, həm də cənub ləhcəsi üçün səciyyəvidir. Bu dialektde işlənən a~e dəyişməsi, qalın saitlərin ahənginin pozulması, diftonqabənzər səs birləşmələri, intonasıyaya görə sual cümlələri və s. dialektlərimiz üçün ümumi olub, əksəriyyətində müxtəlif kəmiyyətdə yayılmışdır.

Bu gün dilimizin qədim və möhkəm fonetik və qrammatik quruluşu öz sabitliyini Təbriz və Kərkük şivə qruplarının təmsalında aydın göstərir. Yad dillərin əhatəsində olmasına və onların güclü təsirlərinə baxmayaraq, hər iki dialektde qeyiş, ərağ, qəmçi, hücüm, duşman, duvar, av, buynız, devə, gürbət, tamğa, göül, almas, budax, polat, çardax və s. sözlərdə səs dəyişmələri, incə saitlərin ahənginin pozulması, bir sıra fonetik hadisələrin tipləri eyni dərəcədə fəallığa malikdir. Hər iki dialektde morfoloji xüsusiyyətlər də əsasən eyniyyət təşkil edir. Hətta elə xüsusiyyətlər vardır ki, arealı yalnız Təbriz və Kərkük dialektləri ilə məhdudlaşır. İsmnin yerlik və çıxışlıq hallarında şəkilçilərin kar variantları, ikinci şəxs mənsubiyyətin ayaxlarıy, dədəyiz, gözüvə, babavız formasında, bilə qayıdış əvəzliyi, feilin keçmiş zamanının yedıx, gördux, gəlmişix, bilmişix; indiki zamanın gəlisın, gedisən alırı; qeyri-qəti gələcək zamanın verrəm, mindirrəm, gedəsən, düşəsən, qalı, yandırır, istəməm, kəsməm şəklərində ifadəsi eyni səviyyədə yayılmışdır. İki dialekt arasında oxşar xüsusiyyətlərin sırası genişdir, bunlar türkmənlərin soykökü, yurd yerləri, dialekti barədə söylənilən fikirlərin doğruluğunu təsdiqləyir.

Dilin lüğət tərkibi nisbətən dəyişməyə meyilli sahədir. Cəmiyyətdə siyasi-iqtisadi münasibətlərin, qohum və ya əcnəbi dillərin təsiri ilə lüğət tərkibində yeniləşmə baş verir. Kərkük dialektinin leksikası bu vasitələrlə zənginləşsə də, qədim sözlər də öz fəallığını saxlamışdır. Burada işlək olan xatın, ini "qardaş arvadı", ege "ər, sahib", göy "kürəkən", yığlamağ "ağlamaq", sırt "arxa", qutlu "xoşbəxt", irağ "uzaq", bulmağ "tapmaq", varmağ "çatmaq", ulaşmağ "yetişmək", qonmağ "oturmaq", ismarla "tapşırıq" və s. sözlər qədim türk yazılı abidələrin və klassiklərin dili ilə səsleşir.

Qaşqaylar İranın Fars əyalətində Şiraz ətrafında yaşayırlar. Son statistik hesablamalara görə sayları 3,5 milyon nəfərdir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti qaşqayların dilini oğuz qrupuna aid müstəqil türk dili hesab edirlər (M.Çelik, T.Doğan və b.). Halbuki qaşqayların dili Azərbaycan dilinə çox yaxındır, ondan dialekt səviyəsində fərqlənir. İranda yaşayan qaşqayların dialektinin xüsusiyyətləri: 1) söz köklərində qapalı e səsinin işlənməsi: et, yer, ver, get, ye, de, sel; 2) ilkin uzun a saiti : a:d "ad", da:ğ, da:ş, qa:l, ya:r "yarmaq", ya:z "yaz, bahar"; 3) sonrakı uzanma: do:ran, gö:hər, so:da "sevda", qoşunla:rı, bulutla:rı, yolla:ru, ağa:cı, qıra:ğında, yadıqna:dır; 4) alınma sözlərdə a > e dəyişməsi: rehmet, zehmet, eceb, eşq, heya:t, xəber, texte, qeter, xezan, emma və s.5) ı > i dəyişməsi: qiş, irağdan, qiç, çix; 6) alınma sözlərdə v səsinə əvvəl a > o, e > o, e > ö dəyişmələri: qovqa, dovran, qo:her, do:let, dövran, şövkət; 7) a səsi ilə bitən sözlərdə y səsinin təsiri ilə a > ı dəyişməsinin meydana çıxması: bağılyanna "bağlayınca", ağılyende, oynıyanna "oynayınca", yorılmıyan; 8) söz əvvəlində d səsinin möhkəmliyi: daş, dil, don, dol, düz, dad; 9) t səsinin işlənməsi: tik, tök, toxu tut; 10) x səsinin möhkəmliyi: oxu, toxi, yaxşı, saxladan, qorxmalydı, çox, ba:lıx; 11) intervokalda q > ğ dəyişməsi: qırağı, qonağıdı, ocağ öpirdi, uzağ iller, uşağ ıdım, oyağ idi; 12) söz və heca başında ç > ş dəyişməsi: üşdigi, geşdiler, köşdiler, aşdigi, bişdigi, geşdigi "qaçması", heş; 13) vel-yar η səsinin işlənməsi: deñiz, aqla, yeñi, seniñ, gördiñ, uca:lıñ; 14) bəzi sözlərdə m səsinin işlənməsi: men, min ;15) samit qoşalaşması: quzzu, dirri, durru, geççi, neççe, kerre, atta "ata" ; 16) söz əvvəlində y səsinin düşməsi: il, ilan, uca, ürek, ök,

igit, ulduz, üz; 17) təsirlik halda- 1,-y1 şəkilçisinin işlənməsi: burmağı “barmağı”, elkeleri, yolla:ru, kereyi “kərə yağını”, dünya:yu; 18) indiki zamanın – ır şəkilçisi ilə ifadə olunması: bilirem, gelireñ, gedir, baxur, süzürdi; 19) nəqli keçmiş zamanın – mış,- ub formaları ilə ifadə olunması: gelmişem, uçurtmu şam, görmüşeñ, salmışeñ, olmuşaq “olmusunuz”, dolubdur (209,s.64-73).

İranın Savə, Qum, Əraq və Təfriş bölgələrində yaşayan **xalac dilini** mübahisəlidir. Uzun illər xalac Azərbaycan dilinin dialekti sayılmışdır. Keçən yüzilliyin 70- ci illərindən sonra alman alimi G. Dörfer və onun davamçıları öz araşdırmalarında xalac dilini müstəqil türk dili kimi səciyyələndirirlər. Bu dilin ilk tədqiqatçılarından olan V. Minorski və F.Zeynalov isə xalac dilini Azərbaycan dilinin dialekti hesab edirlər.

Xalac dialektinin xüsusiyyətləri: 1) söz köklərində qapalı e saiti işlənir: beş el “oba”, et “etmək”, keç, keçe “gecə”, ver, ye, bel ;2) ilkin uzun saitlər : a:ç, a:ş “aşmaq”, a:t “ad”, sa:n “sayı”, ta:ğ, ta:ş “daş”, va: “bağlamaq”, be:ş, e:l, ve:r, qi:yz “qız”, ho:t “od”, so:l, to:l “dolmaq”, gö:l, kö:k “göy”, ö:z, tö:ş “döş”, yu:rt, kü:ç “güc”, tü:k, sü:z; 3) alınma sözlərdə də əslinə uyğun saitlər uzun tələffüz olunur: cafa:, a:lim, ba:ğ, bosta:n, ca:n, çira:ğ, xuma:r “sərxoş”, ya:d; 4) alınma sözlərdə a> ə/e dəyişməsi: bext, heq, xemir,xeyif ”yazıq”, xeyir; milli sözlərdə a> e dəyişməsi: qeyne, seqqel, be:ğir “bağırmaq”; 5) ı> i dəyişməsi: siq “sıxmaq”, qiliç, qiyz “qız”, qiş, qiz “qızmaq”, yiqil “yıxılmaq”; 6) a> o dəyişməsi: boş “baş”; 7) III şəxs əvəzliliklərində o> u dəyişməsi: una, ullar; 8) l,m,n,r samitləri ilə bitən sözlərdə a,e/ə saitlərinin düşməsi: sürretdi, hürretdi, vurratdu, külletdik “gülərdik” ; 9) ikihecalı sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıqda qapalı saitlərin düşməsi: bağriyn “bağrın”, qabri, qoyni “qoynuna”, boqzuça “ağzında”, köynüm “könlüm”; 10) saitlə başlayan sözlərin əvvəlində h səsinin artımı: hadax “ayaq”, haç, hadurluq “ayrılıq”, hay “demək”, ho:t “od”, ho:çaq “ocaq”, hoqu “oxumaq”, hürkmek; 11) qədim d samiti mühafizə olunur: boda “boyamaq”, bidik ” böyük”, qudruk “quyruq”, hadaq “ayaq”, hadurul “ayrılmaq”, udan “uyanmaq”; 12) iki və çoxhecalı sözlərin sonunda q samiti mühafizə olunur: sa:rıq, ha:çuq “acı” nişa:nlıq, ta:tluğ “dadlı”, pu:lluq,

bulutluq; 13) şəkilçilərdə qədim q ünsürünün saxlanması: tavusqan, kürgek, kaklukqa “kəkliyə”, kö:kge “göyə”, yürekge “ürəyə” ; 14) söz əvvəlində q səsinin möhkəmliyi: qaç, qa:l, qarru “yaşlı”, qiyz, qişla:q, qon “qonmaq”, qur, qoy; 15) söz əvvəlində k səsinin möhkəmliyi: kel, kelin, ket, keç, keçe “gecə”, kö:k, kö:nder, kör, köz, kül “gülmək”, kün gö:l “göl”, güney sözləri istisnadır); 16) söz əvvəlində t səsinin möhkəmliyi: ta:ğ, ta:ş, ta:t “dadmaq”, til, toğ, to:l, tur, tüş, tüzül; 17) söz əvvəlində qədim y samitinin mühafizə olunması: yigit, yil, yilqi “ilxı”, yıraç, yürek, yulduz; 18) bəzi sözlərin əvvəlində m səsinin işlənməsi: men, min; 19) yönlük halın- qa,-ka şəkilçisi ilə ifadə olunması: tanriqa, biqanaqa “əcnəbiyə”, sözlərke, bextimizke, kaklukqa “kəkliyə” (mənsubiyyət şəkil çilərindən sonra –a,-ə şəkilçisi işlənir: yürekime, qollaruma); 20) istiqamət halı- qari şəkilçisi ilə əmələ gəlir: yoq-qari “yuxarı”, taşqari; 21) qayıdış əvəzliyi ö:z şəklində işlənir: ö:zü, ö:zleri, ö:zümçə; 22) indiki zaman- or,- yor şəkilçisi ilə əmələ gəlir: haçor, keçorlar, turuyorlar, va:yor “bağlayır”; 23) əmr şəklinin III şəxsi- ta şəkilçisi ilə ifadə olunur: olta “olsun”, kelte “gəlsin”, qa:lmata “qalmasın”, to:lmata “dolmasın”; 24) -dıkı, dukı feili bağlama şəkilçilərinin işlənməsi: haşduqi “açınca”, uşduqi “uçunca”, siqdiki “sıxınca”, qeynediki “qaynayınca” və s.(209,s.190-199). Bu dialektin lüğət tərkibində spesifik sözlərlə yanaşı qədim türk sözləri də işlənməkdədir: a:ş “yemək”, aştada:qu “sacayağı”, bağır “ürək”, baluq “kənd”, ba:na “yamac”, bozputa “odun”, cuvlan “evlənmək”, ça:l “kiçik”, gö:le “öküz”, havul “yaxşı, gözəl”, öng “ön”, tez “qaçmaq”, var “getmək”, yo:rqa “qonaq”, yeralma “kartof”, ya:l “yamac”, varaç “odun” və s.

Sunqurlar İrənin Sunqur şəhərində və onun ətrafındakı kəndlərdə (Qaleyi-Fərhad, Gurve və s.) məskunlaşmışlar.Sunqurların dilini G.Dörfer, C.Heyət, A.Atı-cı və b. alimlər araşdırmışlar. C.Heyətin fikrincə, Sunqur türkcəsi Azəri və Eynal-lu ləhcələri arasında ortaq türk dilidir. Hətta fonemlər baxımından (o-u,ö-ü) Eynal-lu ləhcəsinə yaxın danışdırlarsa, bir azərbaycanlı tərəfindən anlaşılır və prof. G.Dör-ferə görə, Azeri türkcəsinin bir ləhcəsidir (212,s.675).Aparılan araşdırmalardan və bəlli dialektoloji mətnlərdən aydın olur ki, sunqurluların dili Azərbaycan dilindən

və onun şivələrindən cüzi fərqlənir, Təbriz dialekti ilə daha çox ümumi cəhətlərə malikdir və cənub ləhcəsinin xüsusiyyətlərini daşıyır. Sunqur dialektinin əsas fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətləri: 1) yeddi sait fonemin olması (1,ö saıtləri yoxdur); 2) o>u, ö> ü dəyişmələri mövcuddur; 3) o səsi v samitindən əvvəl işlənir: tovlamağ, kovmağ, tovux, sovux; 4) e> i dəyişməsi: ir >er, iv> ev; 5) ikinci hecəda və sonda u səsi geniş yayılmışdır: artux, aşux, yemalu, ivlu, açuğ, muncuğ, irelu; 6) a>ə dəyişməsi: qərə, qərqə, yəssi, urtə, qisqə, yarə, arəm “adam”, burdə, urdə, səlxum; 7) a> e dəyişməsi y səsinin təsiri ilə baş verir: eyran, qeymağ, qeyin, yeylağ, beyrağ, qeynamağ; 8) söz sonunda k> y dəyişməsi: ürey, çörey, gerçey; 9) söz sonunda q>x/ğ dəyişməsi: qulax, çux, uzağ, iraq, dırnağ, bıçağ, turpağ, palçağ, muncuğ, baluğ, bilağ, günnamağ “göndərmək; 10) b> v dəyişməsi: div, davan, qavağ, güvek “göbək”; 11) y səsinin düşümü: üz, ulduz, ilan, il, ürey; 12) d> r dəyişməsi: ar, darnağ “dadmaq”, durağ “dodaq”, urin “odun”, ervar “arvad”; 13) bəzi sözlərdə yerdəyişmənin baş verməməsi: turpağ, ireli, kürpi; 14) sağır η səsinin izinin qalması: dunquz, qaraquluğ, danqlamağ “xəstələnmək”; 15) kəmiyyətin –ler,- le şəkilçisi ilə ifadə olunması; 16) yiyəlik hal şəkilçisizdir: kişi ivi, elim bermağı; 17) təsirlik hal –i/ni şəkilçisi ilə əmələ gəlir: seni, bizi, sizi (mənsubiyyət şəkilçisindən sonra düşür: elim tut, ancaq II şəxsdə elov- eloi “elini”şəklində işlənir); 18) yerlik və çixılıq hallar- de şəkilçisi ilə əmələ gəlir: bizde, ivde, burde, urde, elinne “əlində”; 19)şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçilərinin işlənməsi: elim, elu, eli, elimiz, eluz, elleri; 20) şəxs əvəzlilərinin yiyəlik halda işlənməsi: benim/menom, senu, unu, bizim/ bezem, sizü, ularu; 21) sıra sayları- ümçi şəkilçisi ilə düzəlir: dürdümçi, üçümçi; 22) qayıdış əvəzliləri: bilemi, bilovi, bilesini, bilemizi, bilovzi, bilelerini; 23) bacarıq şəklinin işlənməsi: gələbilmiyorem, gelebilmiyovsa; 24) məsdərlər –mağ şəkilçisi ilə düzəlir: darmağ “dadmaq”, gitmağ, gelmağ, vermağ; 25) feilin şərt şəkli fars mənşəli əgər ədatı ilə ifadə olunur: ege geleydux “gəlsəydik” və s. (212 s. 676). Bu dialektin lüğət tərkibi Azərbaycan ədəbi dilindən və dialektlərindən fonetik cəhətdən fərqlənən sözlərdən ibarətdir: dada “baba, ata”, aba və nənə “ana”, qardaş bacı, uğl, uğlan, qız, uşağ, bermağ, eyağ, bağaruğ “bağırısaq”, durağ

“dodaq”, baluğ, it, xurus, qüqerçin, qerqe, ikki, yirmi, utuz, üz, sure “sonra”, qısqe, inlu, açuğ “geniş”, yaxçı, pis, yazı “eşik”, dünov “dünən”, başyuxarı ” yoxuş”, baş-şağı “eniş”, yoğun, ince, yahalmağ “yanılmaq”, uce “uca” və s.

Qarapapaqlar azərbaycanlıların etnik qrupu kimi 1828-ci ilə qədər Qazax-Şəmsəddil xanlığında, Borçalı mahalında yaşamışlar. Türkmənçay müqaviləsindən sonra siyasi təzyiqlər nəticəsində İranın Sulduz vilayətinə, digər qolu isə Türkiyəyə (Qars, Çıldır, Sarıqamış, Arpaçay, İğdır və s. bölgələrə) köç etmişlər. Hazırda Gürcüstanda Aşağı Kartli (Borçalı) Azərbaycanda Qazax rayonunda yaşayırlar. Türkiyədə tərəkəmə, qarapapaq, qarapapağ adı ilə tanınırlar (207,s. 45). Son dövrlərdə qarapapaqlar müxtəlif ərazilərə yayılmışlar. Qarapapaqlar öncə Qazax, Dərbənd və Borçalı mahallarında yaşamışlar. Hazırda Tiflis yaxınlığında Borçalı, Qarayazı, Qaraçöp, Mühren bölgələrində, Gəncə yaxınlığında Qazax, Ağstafa, Tovuz rayonlarında və Şirvanın ətrafında kəndlərdə yaşayırlar.

Türkoloji ədəbiyyatda qarapapaqlarla Orta Asiyada yaşayan qaraqalpaqlar eyniləşdirilir. Məşhur türkoloq N.A. Baskakov isə bu fikri təkzib edir, onları mənşəcə fərqləndirir. Alimin qənaətinə görə, qarapapaqlar oğuz qrupuna (azərbaycanlıların etnik qrupu), qaraqalpaqlar isə qıpçaq qrupuna daxildir (118, 224-225). F.Zeynalova görə, qaraqalpaq dili daha çox peçeneq/beçeneq dili ilə bağlıdır. Onlar əvvəllər (VIII-X) oğuz qəbilə ittifaqında olmuş, sonralar isə daha çox qıpçaqların təsiri altında olmuşlar (99, 180). Hazırda qarapapaqların dialektində oğuz, qaraqalpaqların dilində isə qıpçaq xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edir. Bunlar arasında ümumi xüsusiyyətlər də mövcuddur (ç~ş dəyişməsi, mən, sən əvəzliliklərinin yönlük halında mağan /mağa, sağan/sağa formalarının işlənməsi və s.). Azərbaycanda və Türkiyədə yaşayan qarapapaqların dialektlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

- qalınlaşma hadisəsi: ə~a, i~ı, ü~u, ö~o
- dodaq ahənginin güclü olması: olor, ötör
- velyar η səsinin işlənməsi
- k səsinin milli sözlərdə işlənməsi
- karlaşma hadisəsi: b~p, d~t, b~f, c~ş

- d~ç, b~v, c~j, v~y samit dəyişmələri
- təsirlik halda-yı şəkilçisinin işlənməsi
- mənsubiyyətin II şəxsində- yın formasının işlənməsi
- olar/ollar, maña, saña, kəndi əvəzliliklərinin işlənməsi
- əmr şəklinin I şəxs təkində-em,-om,-öm şəkilçisinin işlənməsi və s.

Qaraqalpaq dialektinin lüğət tərkibi Azərbaycan dilindən və onun dialektlərindən cüzi fərqlənir, qədim sözlərlə yanaşı, spesifik sözlər də işlənməkdədir: ağa “böyük qardaş”, ağartı, ağıl “heyvanların salıdığı yer”, avlı “evin koridoru”, bıçğı, bişi “yağda bişirilən çörək növü”, bişka “kibrit”, bitig “it balası”, buğaru “buxarı”, camış, cancur “əriyin növü”, cıcık “gözəl”, cırnağ “dırnaq”, cice “böyük bacı”, çağıldamax “gülmək”, çalgı “süpürgə növü”, çəpər, çit “qadın örtüsü”, dadax “qardaş”, davar “qoyun”, doydoy “göyərçin”, kartol “kartof”, qaşqa “əl arabası”, küllah “böyürtkən”, kütan “kotan”, loda “böyük ot topası”, mahna “bəhanə”, mar

“ilan”, naxır və s. Göründüyü kimi, Qarapapaq dilalektinin xüsusiyyətləri qərb ləhcə- sinin xüsusiyyətlərinə uyğundur və bu qrupa aid edilməlidir.

Əfşarlar Azərbaycan, İran, Türkiyə, Əfqanıstan və b. ərazilərdə yaşayırlar. Mənbələrdə onların adları avşar~ afşar~ apşar~ ovşar kimi qeyd olunmuşdur. Əfşar- ların dilini tədqiq edən alimlər- L.Liqeti, F.Zeynalov, Ə. Abbasov və b. bu dili Azər- baycan dilinin dialekti hesab etmişlər. E.Abdullayev Azərbaycan Respublikasının Ağcabədi rayonunda yaşayan əfşarların, S.Hüseynəlizadə isə İranın Urmiya bölgə- sində yaşayan əfşarların dilini Azərbaycan dilinin dialekti kimi tədqiq etmişlər. Bu dialektin əsas xüsusiyyətləri: 9 sait, 24 samit səs vardır; a>ə: qara> qərə; ö> e: göl> gel; ü> i: gümüş> gimiş; y> g; iyirmi > igirmi; ç> ş: keçdi > keşdi; r> l: divar > dival; söz əvvəlində y səsinin artımı: yiç < üç, yüzük, yürək; ahəng qanununa riayət olunması: yasduq, yalquz, geldim, gördüm; damaq ahənginin pozulması: eliyərux, verdux, gəldux; əvəzliliklər: mən, sən, o, biz, siz, onlar, kim, nə, bu, hansı, hamı, kimsə, hancarı, qansı, qamusı, işbu, bilə; ismin 6 halı vardır, təsirlik halda –1,-n1,-y1 şəkilçilərinin işlənməsi: qızıy1, qapıy1; mənsubiyyət şəkilçiləri: -ım, ımız, -ın,- ınız, -1,-s1; şəxs- xəbərlik şəkilçiləri: -am,

ıq/ ux/ız (qalırız, deərız, verərız),- san/-ax (qalırax, deərax, alırax),- sınız, - dır, - dırlar; indiki zaman- ır şəkilçisi ilə ifadə olun- ması: alır, baxır, verir; keçmiş zamanın –dı, mış, - ıb şəkilçiləri ilə düzəlməsi: gördü, alıb, çıxartmış; gələcək zamanın- ar, -acaq şəkilçiləri ilə düzəlməsi: alar, yazar, də:cək, baxacaq; feili bağlamanın- ıb,- yıb,- a,-ə,- ya,-yə, -ınca,- araq, -dıqca,-madan - caq,- cək, adı,- ədi,- madı, -mədi şəkilçiləri ilə ifadə olunması və s. (153,s.4-11)

Lüğət tərkibi: in-yuva, cəviz, qavın, yeralma, güz- payız, örmə- hörgü, ölük- ölü, di-

yarmen- dəyirman, dingil- təpə, çərçi- xırdavatçı, çen- qoz içi, camız- camış, bider- toxum, ağar- ağır, arısili- tørtəmiz, al- hiylə, sayru- xəstə, öznə- kürəkən, varmak- getmək, yağlık- dəsmal, yazlak- sərın yer, yesir- dustaq, yitik- itkin və s.

Fonetika

Azərbaycan dili şivələri fonetik xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dillə ümumi və fərqli cəhətlərə malikdir. Dialektoloji ədəbiyyatda fonetik dialekt fərqləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

- 1) Saitlərin uzun, qısa və burun variantlarının mövcudluğu.
- 2) Ədəbi dildəki samitlərdən əlavə, velyar **ŋ**, dışarası **ž**, qovuşuq **dz**, **u**, dilortası **x'**, qoşadodaq **w** samit səslərinin işlənməsi.
- 3) Ahəng qanununun pozulması, bəzi şivələrdə dodaq ahənginin güclü olması.
- 4) Səslərin dəyişməsində qalınlaşma, incələşmə, labiallaşma, delabiallaşma, karlaşma, cingiltiləşmə, novlaşma və s. hadisələrin meydana çıxması
- 5) Assimilyasiya, dissimilyasiya, səsartımı, səsdüşümü, yerdəyişmə, söz köklə- rində samitlərin qoşalaşması və s. fonetik hadisələrin dialekt fonetikasında əsas yer tutması

Saitlər və variantları

Azərbaycan dili şivələrində işlənən saitlərin ədəbi dil tələffüzündən başqa, uzun, qısa və burunda tələffüz olunan variantları da vardır.

Saitlərin uzun tələffüz olunması türk dillərinə xas qədim xüsusiyyətdir. Uzanma hadisəsi iki növə ayrılır: 1) ilkin uzanma, 2) sonrakı uzanma.

Azərbaycan dili şivələrində **uzun saitlərin** mövcudluğundan ilk dəfə N.İ.Aşmarin bəhs etmişdir. O, 1926-cı ildə çap etdirdiyi əsərində Nuxa (Şəki) şəhər şivəsində *Ta:ri*, *qa:ri*, *a:ri*, *sa:ri*, *ya:zi*, *ba:ri*, *ya:ği* “düşmən” sözlərində ilkin uzun saitlərin və *sə:n*, *ra:zi*, *o:çi*, *ıldı:z*, *özu:z*, *dö:lətdi*, *bizo:.*, *pilo:* və s. sözlərdə sonrakı

uzanmanın mövcud olduğunu göstərmişdir. İlkin uzun saitlər (saitlərin pratürk və ya ümumtürk uzanması) ümumxalq Azərbaycan dilinə xas olan xüsusiyyət deyil, lakin onun izi şivələrdə təkhecalı sözlərdə qalır; məs.: *gö:l, dö:rt, çö:l, qa:x* (Dm.), *a:t “ad”, ta:ş “daş”, ho:t “od”*(xalac). Qədim türk dilinin bu xüsusiyyəti daha çox türkmən, yakut və Tuva dillərində mühafizə olunmuşdur.

Azərbaycan dili şivələrində sonrakı uzanma hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu hadisə samitin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Şivələrdə **η, n, ğ, h, y, g, q, k, d, v, r** samitlərinin düşməsi ilə bütün saitlərin uzun variantları meydana çıxır:

Uzun **a** səsi sözlərin tərkibindən **n, g, h, y** səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir; məs.: *ha:sı, ma:t* (əksər şivə.), *da:lx, aşa:, qıra:* (Ş.), *da: “daha”, ora:, tala:* (Çəm.), *da:z “dayaz”, qa: “qaya”, ha:n “hayan< haraya”* (Ağc.) və s.

Uzun **ə** səsi bütün şivələrdə türk və alınma mənşəli sözlərdə yayılmışdır. Əsaən **h, y, n, q, r** səslərinin düşməsi ilə söz köklərində və köklə şəkilçi sərhədində özünü göstərir; məs.: *şə:r, sə:r, tə:r, yə:r* “yəhər” (əksər şivə.), *mə:lə, zə:mət, də:liz* (B., Muğ., Şam., Nax.). *də:rman, sə:rtməx`, hə:t, lə:n, ə:r* (Qaz., Cəb.), *mə:m, sə:n, də:z* (B., Şam., Muğ., Nax., Qb., Çəm.), *gə:şmax* “gənəşmək< məsləhətləşmək” (Təb.), *də:qə* (Nax., Qb.), *də:rəm* “dərirəm” (Çən.) və s.

Uzun **o** səsi sözlərin tərkibindən əsaən **v, n, y, h, ğ** samitlərinin düşməsi ilə meydana çıxır; məs.: *do:ğa, do:şan, bizo:, ho:z, to:x, so:x, so:ra* (əksər şivə.), *o:lax, so:rux, qo:m* (Qaz.), *yo:r* “yoğur”, *bo:rux* “boğurux”, *o:llux* “oğulluq” (Ş.) və s.

Uzun **u** səsi köklə şəkilçi sərhədində **n,y, ğ, r** səslərinin tələffüz zamanı düşməsi ilə baş verir; məs.: *oğlu:n, u:n* “onun”, *başu:z* (B.), *su:n, yu:m* (B., Muğ.), *qurdu:m* “qurduğum” (Qaz.), *otu:r, du:r, vu:r* (Ş.) və s.

Uzun **ı** səsi dialektlər üçün səciyyəvi olmayıb, söz kökünün və şəkilçilərin tərkibindən **n,r,ğ** samitlərinin düşməsi ilə əmələ gəlir; məs.: *atı:n, ağzı:n, hamsı:n, yandı:r, cı:r* (Ş.), *qarğı:y, darı:y, baji:y, qamçı:y* (Çən.), *mı:n* “mının< bunun”, *qızdı:ram* (Muğ.), *yı:rdı, çı:rdı* (Cəb.) və s.

Uzun **i** səsi söz köklərində və köklə şəkilçi sərhədində **y, n** samitlərinin düşməsi nəticəsində meydana çıxır; məs.: *i:nə, mi:və, i:də, çit, i:rmı, di:r, yi:r*

(əksər şivə.), *kətçi:x`*, *dəmirçi:x`*, *qavzi:r* (Nax.), *başdı:r*, *isdi:r*, *eli:r*, *təmizzi:r* (B.,Muğ., Şam.). *biri:z*, *gəldi:z*, *verdi:z* (Təb.), *dəri:* “dərini”, *nəni:* “nənəni”, *cəhri:* “cəhrəni” (Cəb.).

Uzun **ö** səsi türk və alınma mənşəli sözlərdə əsasən **v, y**, qismən də **n,r** samitlərinin düşməsi ilə meydana çıxır; məs.: *küsö:*, *bötö:* (Qb.), *tö:bə*, *ö:lad*, *ö:lənib*, *bülö:* (B.,Qb.), *kərö:z*, *dö:lət*, *dö:rə*, *dö:ran*, *sö:t* (Təb.), *nö:bə*, *bənö:şə*, *mö:süm*, *bö:x`g* (əksər şivə.), *kö:lüm* (B.), *kö:nək* (İt.), *gö:çex`*, *bö:rtgan* (Meğ.) və s.

Uzun **ü** səsi söz köklərində və şəkilçilərdə **n,y** samitlərinin düşməsi ilə əmələ gəlir; məs.: *dü:n*, *şü:t*, *bərəkätü:z*, *qərdəşü:* (Təb.), *gü:m*, *dü:* “düyü”, *sözü:z* (Nax.), *yü:rüx`*, *yü:rüncəx`* (Qaz.), *gü:lə*, *ipü:*, *özü:*, *dişlərü:* (İt.) və s.

Uzun **e** səsi türk və alınma mənşəli sözlərdə **y, h, r, d** samitlərinin düşməsi ilə meydana çıxır; məs.: *he:ran*, *çə:nəməx`* (Cəb.), *ce:ran*, *me:və*, *pe:n* (Sab., Cəb., Sal., Çən.), *de:r*, *ye:r*, *bağle:rux* (Qaz., Çəm.), *ve:r*, *ge:r* “gedir” (Ş.), *ye:n* “yeyin”, *be:n* (Təb.), *xe:r* (İt), *e:tiram* “ehtiram”, *e:tiyac* (Qb.) və s.

Bəzi şivələrdə, xüsusilə Şəki şivəsində səs düşümü hadisəsi baş vermədən iki-hecalı sözlərdə **a, ə, e, o, ö** saitləri uzun tələffüz olunur və sözlərdə mənə dəyişikliyi əmələ gəlmir: *qa:ri*, *sa:ri*, *a:ri*, *sə:rin*, *də:li* və s. Şəki dialektinin tədqiqatçısı M.İslamov uzanmanın bu tipinin saitinə fonetik mövqeyindən asılı olduğunu qeyd edir.

Şivələrdə qapalı saitlər **qısa** tələffüz olunur. Qısa saitlərin əmələ gəlməsi vurğu- suzluqla izah olunur. Belə saitlər aşağıdakı fonetik şəraitdə meydana çıxır: 1) sonor səslər arasında; 2) sonor səslərlə **y** səsi arasında; 3) iki **y** səsi arasında; 4) cingiltili səslərlə sonor səslər arasında; 5) kar səslərlə sonor səslər arasında; 6) kar samitlər arasında (89,s.31) aşağıdakı sözlərdə yayılmışdır:

Qısa İ səsi: *qırağ*, *bılağ* (Dər.), *qifil*, *bıçağ*, *bizo* (Qb.), *qırux*, *qızıl*, *qırçın*, *çirax* (Çən.), *ayıya*, *daniya*, *qapıya* (Nax.), *arıyax*, *daşiyax*, *başlıyax* (Təb.) və s.

Qısa i səsi: *kişi*, *tikan*, *ciyar*, *kişmiş*, *kilim*, *biçin*, *siçan*, *pişix`g* (əksər şivə.), *niyət*, *dəriyə*, *pəncəriyə*, *meşiyə* (Qaz.), *şitil*, *ciyi*, *kilim*, *pilo*, *bişix`* (Ş.), *qəpiyə*, *kişinin*, *dilimiz*, *gözdərinə* (Çən.) və s.

Qısa ü səsi: *xürüş*, *bülax*, *büynuz*, *çübux*, *düfar*, *qürut*, *yümax*, *bürux* “döngə”

(Təb.), *büdağ, büğda, bülağ, çüxa* (Qb.,Dər.), *quzüya, boyünü* (Çən.), *yüva, yolü- muz, qolümüz, borcümüz, toxüyur, qoyülanda, qolüna, yunüna* (Nax.) və s.

Qısa ü səsi: *dübür, tǔfəng, çürüyər, görüşür, sürüşür* (Nax.), *tümən, kümə, güyüm, düyün, kürə, küpə* (Təb.), *cüyür, gümüş, küpə, yüyür* (Ş.), *ölüyə, küçüyə* (Meğ.) və s.

Azərbaycan dili şivələrində saitlərin *burun variantları* barədə ilk məlumatı N.İ.Aşmarin vermişdir. O, Şəki şivəsində e, ö saitlərindən başqa, bütün saitlərin bu- run variantlarını aşkara çıxarmış, işlənmə mövqeyini və əmələ gəlmə səbəblərini izah etmişdir (*dā* “dan”, *mā:*, *irēyhan, yerī, atī, kuşsīz, doūr* “donur”, *yeruū, əlü:*, *dō:dı* “dondu”, *əlō:*, *rəhsiz, bə:z* “bəniz”). Burun saitləri velyar **η** (n) səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Velyar **η** səsinin düşməsi ilə özündən əvvəl və ya sonra gələn sait burunda tələffüz olunur. Şəki şivəsində bütün saitlərin, Zaqatala, Qax, Naxçıvan, Ordubad və b. şivələrdə isə **a, ı, u**, Sabirabadın Konanı kənd şivəsində isə **a, i, u**, Ağcabədi şivəsində **a, ə, ı, o, u** saitlərinin (Xəlfərəddin, Ağabəyli, Hacıbə- dəlli, Hüsülü, Hüsülü Təzəkənd, Rəncbərlər, Hindarx, Kəbirli, Xocavənd, Pəroğlu- lar, Şahsevən, Şahsevən Təzəkənd, Qarqar Muğanlı, Cəfərbəyli, Köyük və İmanqu- lubəyli kənd şivələri) burun variantları vardır; məs.: *mā a, əvı ī, rē hsiz, qeş ē x', sō tdi* (sönmişdi), *ətī, boynu ũ* (Ş.); *yadu ā, didı ī z* (Nax.), *atuā, əluā, dəduī, nənuī, anaū, qulağū* (Sab.), *dā:lamax, bā:z* “bəniz”, *anā:*, *ī:sı* “iyi”, *başı:, yerī:z, sō:ra, qō:r* “qonur”, *boynū:, qolū:, zə:x*”zəng”, *pələ:x, tūfə:x* (Ağc.) və s. Şəki şivəsində burun saitləri həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə, Zaqatala, Qax, Naxçıvan, Ordubad, Muğan və b. şivələrdə yalnız şəkilçilərdə özünü göstərir. Burun saitləri iki şəkildə meydana çıxır: 1) Velyar **η** səsinin düşməsi nəticəsində ondan əvvəl və sonra gələn sait burunda tələffüz olunur: *oğluā, qızuā, ilxuā, aruā, qızıī, əliī, gözoō, öyuū, qonşuūz* (Ş.), *cibuā, əluā, adıā, yatuā* “yadına”, *başıī, qapıī, qoluū, yoluū* (Nax.), *yerüə, nəzərüə* (Təb.), *qaix* “qañix- qovun qabığı”, *rəx', doūz, qorxüüş* “qorxunc”, *nənoō* (Meğ.) və s.

2) Velyar **η** səsinin düşməsi ilə iki sait uzanaraq burunda tələffüz edilir: *atā:*,

canã:, belĩ:, dilĩ: iŝĩ:, piŝiyõ, otũ:, əlũ: (Meğ.), qardaŝĩ:z, davarĩ:z, qıŝlağũ:z, oğlannarũ:, gõ:l “kõnũl” (Təb.), də:z, bə:z “bəniz”, mã:t, dã:ŝ “danıŝ”, sürũ:, oğlũ:, üzũ:, sürũ:, dõ:tdi” dõnmüşdür” (Ŗ.), əvĩ:z, əlĩ:z, əvã:, xalã: (Cəb.), sözü:, gözũ: (Nax.) və s.

Lənkəran, Lerik, Dərbənd və Meğri (Nüvədi) ŝivələrində **a** saitinin dodaqlanan a^o variantına da rast gəlinir; məs.: b a^ol, q a^ob, b a^olduz (Lən.), q a^obağ «alın» (Dər.), a^ovçi, y a^oğış (Meğ.), bəŝ, bəliŝ, sâbın (L.) və s.

Qovuşuq ii səsi. Bu səsin Ŗəki ŝivəsində söz sonunda işlənməsini N.Aŝmarin də müşahidə etmişdir (*quzii, qobii, aldi, acii, ağacii, qaqa-bacii*). Muğan, Quba və Lerik ŝivələrində söz sonunda **ı** və **i** səslərinin birgə tələffüzü kimi özünü göstərir; məs.: *yuxarii, yaxŝii, sarii, qarri* (Qb.), *bacii, qarri, yarii, dari* (L.), *bacii, oxii* (Muğ.).

Azərbaycan dili ŝivələrində **diftonqlar** da fonetik dialekt fərqləri əmələ gətirir.

Ŗivələrə xas diftonqlar əsasən **v**, **y**, **n** samitlərinin düşməsi və **v** samitinin saitləşməsi nəticəsində meydana çıxır, fonematik mənə kəsb etmir, yalnız tələffüzdə fərqi yaranmasına xidmət edir. Dialektoloji ədəbiyyatda bu səslər daha çox diftonqvari və ya diftonqabənzər səslər adlandırılır. Diftonqların 2 növü var: 1) Alçalan diftonqlar; 2) Yüksələn diftonqlar. Ŗivələrdə alçalan diftonqlarla müqayisədə yüksələn diftonqlar məhdud dairədə yayılmışdır.

Alçalan diftonqlarda birinci sait dolğun, ikinci sait isə birinciyə nisbətən zəif tələffüz olunur. Birinci sait açıq (**o**, **ö**, **a**, **ə**), ikinci isə qapalı saitlərdən (**u**, **ü**, **i**) ibarət olur:

ou: *houz* (Qaz., Qar., G., Dər.), *touğ* (Qb., B., Ŗam., Muğ.)/ *toux, soux* (əksər ŝivə.), *douŝan, youŝan, ouç, qourmax, siçoul, soutma* (Qaz.), *oxlou, bizou, qəroul, youŝan, qırqoul, douz* (Nax., Ŗah.), *qoumağ/ qoumax, tous, touğ/ toux, qoun* (Muğ.), *plou, oxlou, yalou, douŝən, qourma, douğa* (Dər.), *ouçi, babaoz, getmoun* (L.), *qoum, nour, qouŝumuz, oxloum* (B.), *qoun* “qovun”, *oun, qoum* (Cəl.), *qour* “qovur- maq”, *dour* “donmaq”, *qaroul* (B.Qk.), *ouŝ, hour, siçoul, miçoul, qaroul, qouŝmax* (Ağc.) və s.

öü: *döürə, bənöüş, böüg, nöüt, köül, işdiyəcöüz, gedəcöüz, nənöüz* (Muğ.), *döülət, döüran, töülə, köünək, öü* “ev”, *bülöü* (Dər.), *öüd, söüd, çöür* (L.), *bənöüşə, böürəx`, sösügili, döüş, söün* “sevin” (Təb.), *köül, nöüt, köünəlib, ərəböüz* (B.), *bütöü, bülöü, kösöü, böünnəri* (Nax.), *alöüz, böün* (Zən.), *çöür, töülə, söüd, söübət* (Cəl.), *öüt* “öyüd”, *göümtül* (B.Qk.), *öüd, bənöüş, çöürdi, cöüz* (Qaz.), *söüt, bənöüş, pərpətöün, öünməx`, öüd, böürtü* (Ağc.) və s.

au: *nənaun, dədaun, yauğ* “yaxın”, *qəzau-qədər* (Şr.), *dauğa, dauşan, qaumax, banauş* (Q.,Zaq.) və s.

əi: *ələi, bələi, küləi* (B.,Muğ.), *ürəi, dəiş* (Təb.), *dəirmi, ələi* (Zən.), *bəirdi, səirdi* (Cəb.), *ələi, kələi, gedəin* (Ağc.) və s.

ei: *yeib, xeir, saxleib, deir, işdeib, görmeib* (Cəl.) və s.

Yüksələn diftonqlarda birinci səs zəif, ikinci səs dolğun, tələffüz olunur. Birinci səs dodaqlanan qapalı saitlərdən (**u, ü**), ikinci səs dodaqlanmayan açıq (**a, ə**) saitlərdən ibarət olur. Bəzi hallarda birinci sait dodaqlanan açıq saitlərdən ibarət ola bilər:

ua: *yua, suamax* (Ş.,Qaz.), *duar, gualı* (B.), *yuaş* (Qar.), *suax* (Ş.), *suar”gec”, çual, quat* “qüvvət”, *suab* “savab” (Qub.), *duax, suax, çual, dua* (Ş.), *sua, malua, başua, quatdu* (L.), *cuab, yuan* “yavan” (Zən.), *cuaf* “cavab”, *quatdı, Cuanşir* (Cəb.) və s.

üə: *düə* (B., Qaz), *nüə, üəlix`* “əvəlik”, *güəli, tüəng* (Qaz.), *güəli* (Çən.), *güərcin, nüə* (Göy.), *güərti, güərcin, üəc* “öyəc” (Qub.), *güə* (L.), *yerüə, əlüə, gözüə, işüə* (Cəl.), *yüən* (Cəb.) və s.

oa: *boat, boana* “boyana”, *oanmax* (Qub.), *oa* “ova” (Ş., Cəl.), *nənoa, baloa* (L.), *atoa, baboa, oa* “ona” (Cəl.) və s.

öə: *ərəböə, nəvöə* (B.), *göəm* (Qub., L.), *nöə* (Qaz.), *döər* “döyər”, *söər, göərđi* (L.), *dədəə, nənöə* (Cəl.), *döə-döə, söə- söə* (B.Qk.), *göərçin, öən/ üən* “o yan”, *göər- max, döən* “döyən”, *söən* “söyən”, *yöən* “yüyən” (Cəb.) və s.

Saitlər şivələrdə eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Açıq saitlər qərb və cənub ləhcələrində, qapalı saitlər isə şimal-şərq ləhcəsində tələffüzdə üstünlük təşkil edir.

Saitlərin dəyişməsi

Dialekt fonetikasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri saitlərin dəyişməsi hadi- səsdir. Bu fonetik xüsusiyyət saitlər sistemində özünü göstərən incələşmə, qalın-laşma, qapalılaşma, labiallaşma və delabiallaşma hadisələrinin təsiri ilə yaranmışdır. Dialektoloji ədəbiyyatda şivələrdə müşahidə olunan sait dəyişmələrini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

- 1) Qalın saitlərin incə saitlərə keçidi
- 2) İncə saitlərin qalın saitlərə keçidi
- 3) Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərə keçidi
- 4) Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərə keçidi
- 5) Açıq saitlərin qapalı saitlərə keçidi
- 6) Qapalı saitlərin açıq saitlərə keçidi
- 7) Qapalı saitlərin qapalı saitlərə keçidi

Qalın saitlərin incə saitlərə keçidi:

a>ə keçidinə bütün şivələrdə rast gəlinərsə də, cənub və şimal-şərq ləhcələrinin xarakterik xüsusiyyətidir. Bu hadisə sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: **Sözün əvvəlində:** *ayağ* (Dər.), *əyaz*, *əğiz*, *əlmas*, *əslan*, *əlma* (Təb.); **sözün ortasında:** *yəxşi*, *yəxin*, *qəyin*, *qəynana*, *qəynata*, *qəmiş*, *qəmçi* (Nax.), *qəşov*, *qəçi*, *qəmiş qərin*, *çərdağ* (Qb.), *qəyği*, *dəsdan*, *xəlis*, *yəsəmən* (Qaz.), *çəy*, *çədir*, *xiyə* (Ş.); **sözün sonunda:** *sirğə*, *parçə*, *taxçə*, *alçə xalə*, *çuxə*, *heyvə* (Dər.), *qarə*, *lobyə*, *kosə* (İt.), *ustə*, *balacə*, *kösə* “kosa” (Təb.), *baxcə*, *halçə*, *tayə*, *qoşə*, *qaydə*, *payə* (Ş.).

Bəzi dialektlərdə sözün ilk hecasında *a>ə* dəyişməsinin təsiri ilə ikinci və ya üçüncü hecalarda da eyni hadisə baş verir; məs.: *axşam*, *əlçə* (B., Muğ., Nax.), *arəbə* (B., Qb., Cəb.), *əmbə* (Qaz.), *axtə* (Qb.), *ərxə* (Yar.), *qərə*, *qərdəş*, *qəzən* (Nax.), *qəyə* (Zən.), *dərəğ*, *əğə*, *qəzən*, *taxtə*, *əğəc*, *qərgə* (Lən.), *qəynənə*, *qəğə*, *əğəc* (Yar.) və s.

ı>i keçidi şimal-şərq ləhcəsi üçün səciyyəvi olub sözün ortasında və sonunda yayılmışdır: **söz əvvəlində:** *ildirim* (Ş.); **söz ortasında:** *qariş*, *qiçə*, *sinəmax*, *çirax*, *payiz* (Ş.), *qizdirmə*, *əxir*, *ariğ*, *sirğə*, *aci*, *əğiz* (Qb.), *qirmizi*, *qirilmax* (Qar.),

xirdə, sindir, qamış, qalın, xış, yağış (Dər.), *çirağ, baliğ, qirəğ, yağış* (Lən.); **sözün sonunda:** *sari, yaxçı, aci, qapi, ayri* (Muğ., Dər.), *qaraçı, dayi, yaxşı, sari* (Ş.), *ayi, ayri, dayi, alti, baci, qəçi* (Meğ.).

u>ü keçidi Ordubad, Muğan, Qax, Zaqatala şivələrində məhdud dairədə qeydə alınmışdır. Bu hadisə əsasən sözün ortasında, qismən də əvvəlində və sonunda müşahidə edilir: **sözün əvvəlində:** *üşəx, ücə, ücüz, üc* (Ş.,Nax.,Təb.,Ord.), *üj, üçmax* (Çən.), *üzağ, üzün* (Lən.); **sözün ortasında:** *çüyal, çüst, püç, müşdülux* (Meğ.), *qüş, qüzü* (Cəb.), *hindüşka, yüməx, süküt, hücum* (Çən.), *çüübux, büzo* (Muğ.), *qüm, yürd, yüməx* (Təb.), *tüm, qüş, düz, pül, şüm* (Lən.); **söz sonunda:** *sü* (Q., Lən.), *övçü* (Ş.), *qüzü* (Çən.) və s.

o>ö keçidi şivələr üçün xarakterik deyildir. Qazax, Qarabağ, Gəncə, Ordubad, Qax, Zaqatala şivələrində sözün əvvəlində təsadüf edilir; məs.: *döyğa, söyux, töyux, löyğa, öyux* (Qaz., Çən., K.), *böyünbax, öynəmax* (Ord.), *öynəməg* (Q.), *köl, kösə, kötan, söyix, töyix* (Meğ.), *öyüncax, döşəb, köğuş, qöhüm* (Zən.) və s.

İncə saitlərin qalın saitlərə keçidi:

ə>a keçidi qərb ləhcəsində geniş yayılmışdır. Sözün əvvəli ilə müqayisədə ortasında və sonunda geniş yayılmışdır: **sözün əvvəlində:** *asıl* (Qb.), *avaz, Aləsgər* (Çən.), *alaş* (Meğ.); **sözün ortasında:** *çarşanba, haman, tuşman, hayat, xavar* (Qaz.), *qanım, cahat, nazar, kanar, qiymət, xamra* (K.,Çən.), *supurqa, köhna, dars, xorak, yahar, yeka, marmar* (Q.,Zaq.), *adat “adət”, baxt, qanşar, qassab, qahraman* (Təb.); **sözün sonunda:** *miyva, tika* (Qb.), *meyva, taza, çara* (Dər.), *kira, kirva, xonça “qonçə”* (Çən.), *ciyar, qismət, xançal, callat, cafa* (Ərd.) və s.

Bu səs keçidi digər türk dilləri ilə müqayisədə çuvaş dili üçün xarakterikdir; məs.: *tan* “tən”, *kas* “kəs”, *sap* “səp” və s.

i>ı keçidi qərb ləhcəsi üçün səciyyəvidir. Bu hadisə əsasən sözün əvvəlində və ortasında, qismən də sonunda müşahidə olunur: **sözün əvvəlində:** *ılxı, ılx, ilan, ışıx, ıldırım, ısqırax, innaf* (Qar., Qaz.), *ışdah, ısdammax, ıraxlaş “ıraqlaş> uzaqlaş”, ışıldamax* (Çən.); **sözün ortasında:** *bıldırçın, qiymət, firnı* (Qaz.), *hırs, sır, divar, zamin, xayın* (Meğ.), *əzazıl, kesix, qiymət, tarix, cins, təsdix* (Ş.), *sıçan, hasil, qismət, mısqal* (Təb.), *xamır, qismət, mısmar* (L.); **sözün sonunda:** *dahı* (Dər.), *karantı, binalı*

(Çən.) və s.

ö>o keçidi şivələrdə məhdud areala malikdir. Ayrı-ayrı şivələrdə sözün ortasın- da qeydə alınmışdır; məs.: *to:la, ko:hna, no:bə, mo:hur, mo:zu* (Təb.), *kusov* “ko- söv”, *xorak, bilov, bitov, noxsan* (Dər.), *konul, nokər* (Qaz.), *tovla, köso, pito, çol* (Ş.), *koməy, nobət, toybə, soyməg* “sönmək” (L.), *ordəg, hormeg, xorəg, doşəmə* (Lən.) və s. Bu hadisəyə Təbriz şivəsində söz əvvəlində *o:lad* “övlad” sözündə rast gəlinmişdir.

ü>u keçidinə əsasən alınma sözlərdə Qazax, Muğan, Qax və Zaqatala şivələrində rast gəlmək mümkündür; məs.: *yunul, quvvalı, surfa, tuşman, qunc, cuma* (Qaz.), *sut, sumbul, supra* “süfrə”, *yuqən, yuq* “yük”, *yunqul, duğu, uç* (Zaq.,Q.), *mohur, mumkin, ğurbət, subut* (Təb.) və s.

Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərə keçidi:

o>a keçidi cənub ləhcəsinin xarakterik xüsusiyyətidir. Bu hadisə sözün əvvəlində və ortasında meydana çıxır: **sözün əvvəlində:** *av, avçı, avic, avdix* (Nax.), *av, avçı* (Təb.); **sözün ortasında:** *qavın, qavırma, qahım, qavmax, tavla, savırmax, davğa, davşan* (Nax.), *malla, tavlamax, xaca, qapmax* “qopmaq”, *simavər, qavın* (Təb.), *bızav, cilav, pılav, bıxav, qavğa, oxlav* (Ord.) və s. Bu hadisə digər dialektlərdə, o cümlədən də Ağcabədi (Kəbirli, Əfşar, Qaravəlli, Gelabədin, Gelabədin Qiya- məddinli, Şərəfxanlı, Şotlanlı, Zəkərəyli kənd şivələri) və İmişli şivələrində müxtəlif kəmiyyətdə yayılmışdır; məs.: *bızav, oxlav, yalay, çidav, qıjav* (Ağc.), *cılav, yavıx, davşan, qavın, qavırma, başbağ, oxlay* (İm.) və s.

Bu səs keçidinə qədim yazılı abidələrdə və müasir türk dillərində və dialektlərində də rast gəlmək mümkündür; məs.: *anun, ana* “ona”, *andan, anları, av, avladı* (KDQ), *avuc, av, anqan* “ondan sonra”, *anqa* “orada” (qazax), *av, tavşan, tavuk* (türk), *ağlak* “ovlak”, *avadan* “ovadan”, *aklov* “oklov” (türkmən dilinin dialektləri), *bayau* <boyau “rəng”, *xay* < xoy “hə cavabı”, *bayadıla* (qaraçay- balkar dilinin dialektləri) və s.

ö>ə keçidi əsasən cənub ləhcəsində *v* səsindən əvvəl, sözlərin ilk hecasında müşahidə edilmişdir; məs.: *kösəv, əvlad, kəvşən, təvlə, dəvlət, cəviz* (Nax., Ord.), *dəvlət, dəvr, əmir* “ömür”, *həfsələ, kəfşən* (Meğ.), *kösəv, dəvlət, təvlə* (Qub.,Cəb.).

u>ı keçidi şimal-şərq və cənub ləhcələrində geniş yayılmışdır. Buna Qazax, Dmanisi, Çənbərək, Karvansaray, Şəki, Meğri və b. şivələrdə də rast gəlmək mümkündür. Bu hadisə əsasən sözün ortasında, qismən də əvvəlində və sonunda baş verir: **sözün əvvəlində**: *ıldız* (Qaz.), *ışağ* (B.); **sözün ortasında**: *bizo*, *bıxo*, *zırna* (Qb.), *bığda*, *bıynız*, *bılağ*, *quyın*, *dırna* (Dər.), *muncıx*, *qoşın*, *xurcin*, *odin*, *boyın*, *oyın* (Təb.), *bığda*, *bıra*, *bırın*, *bilax*, *bıynız*, *pıtax* (Nax.), *pısmax*, *qoyın*, *bızay*, *savın*, *namıs*, *bız*, *armıt* (Qaz., Dm.); **sözün sonunda**: *arzi* (Çən.), *bı* (Nax.), *dolu*, *duri*, *toxlu* (Meğ.) və s.

u>i keçidi şimal-şərq ləhcəsində geniş işləkliyə malik olsa da digər şivələrdə qeyri-bərabər kəmiyyətdə yayılmışdır: **sözün əvvəlində**: *ışax*, *ıldız* (Muğ.), *Məhməd*, *Temir* (Q.); **sözün ortasında**: *bizav*, *mə:sil* (B., Sab., Muğ.), *bizoğ*, *biyil*, *mənsil* (Q.); **sözün sonunda**: *qonşi*, *quri*, *quzi*, *yuxi*, *oğri*, *yumri* (B., Muğ., Ord., Ş.) və s.

ü>i keçidi şimal-şərq ləhcəsinin səciyyəvi xüsusiyyətidir: **sözün ortasında**: *üzig*, *hüngil* “yüngül”, *bilov*, *gümiş*, *ükiz*, *bitov*, *böyig* (Dər.), *kilfənd* “külfət” (B.), *kötig*, *göriş*, *bilov*, *üzig*, *üzim*, *dözim* (L.); **sözün sonunda**: *güzgi*, *tülki*, *dügi*, *süri*, *üti*, *körpi*, *düsdü* (L.), *bölgi*, *düyi* (Meğ.), *hüni*, *kürpi*, *tülki* (Qb.) və s.

Bu səs keçidi bəzi türk dilləri üçün də xarakterikdir; məs.: *iç*, *için* “üçün”, *kirek* “kürek” (karaim), *tilki*, *bütün* (türkmən), *şirik* “çürük”, *kəbik* “köpük” (qazax) və s.

Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərə keçidi:

a>o keçidi Bakı şivəsinin xarakterik əlamətidir, lakin digər şivələrdə də məhdud dairədə mövcuddur: *boca*, *bobat*, *hova*, *boba*, *popağ*, *dova*, *doban* (B.), *dovar*, *gomuş*, *çarşof*, *lovaş*, *tova* (Qb.), *boyatı*, *homu*, *tomaşa*, *boğ*, *yovan*, *xom*, *qopı* (Meğ.), *yoxun*, *hovla*, *popax* (Nax., Ord.), *covan*, *yovaş*, *şoftalı*, *boş*, *boşqa*, *qovalı* “gavalı”, *boci*, *xotun*, *yolov* “alov”, *qotuğ* (Dər.) və s.

ə>ö keçidi Bakı, Quba, Dərbənd və Qazax şivələrində sözün əvvəlində və ortasında dodaq samitlərinin təsiri ilə əmələ gəlir; məs.: *nöşün*, *bösdü*, *dövrüş*, *hövəs*, *kövər* (B.), *dövriş*, *növə* (Qb.), *övlüg* “əvəlik”, *övvəl* “əvvəl”, *çöküç* (Dər.), *köykür* “kəfkir”, *möhübbət*, *nöfsü* “nəfəsi”, *söylördü*, *görsöydü* (Qaz.) və s.

e>ö keçidi şimal-şərq ləhcəsində, Qazax, Çənberək və Dmanisi şivələrində sözün əvvəlində və ortasında təzahür edir: **sözün əvvəlində:** *öy, öycük* (B., Muğ.), *öv* (Nax., Dər.), *öylət, övlən* (Qaz., Çən.); **sözün ortasında:** *sö:meg, dögi/ dögül, sö:ndi* “sevindi”, *nö:t, çöçələ* “balaca barmaq” (B., Muğ., Dər.), *söyün* “sevin”, *çörülüf, günöy, Söyün, cö:üz* (Qaz., Çən., Dm.) və s.

ı>u keçidi şimal-şərq ləhcəsində və qismən də Şərur şivələrində sözün ortasında və sonunda müxtəlif fonetik şəraitdə meydana çıxır: **sözün ortasında:** *armut, yoxun, ağur, qarpuz, pambuğ, hazur, paxul, baluğ, ağul, saruğ, gomuş, palut, yağuş, ağuz, aşuğ, salxum, açuğ* (B., Qb.), *yasduğ, çaruğ, palçuq, qatuğ, sanduğ, ayğur, barut, artuğ, yaşul, yayluğ, qaruşuğ, sarmaşuğ, qaranluğ, qaşuğ, yarpuz, xatun* (Dər.), *yaxun, qarğudalı, Naxçıvan* (Şr.); **sözün sonunda:** *ağu, acu, çalğu, saru, ayru, ayu, aru, yanaşu, qapu, qarğu, hamu* (Qb., Dər.) və s.

i>ü keçidi əsasən Naxçıvan şivəsində, bir sıra şivələrdə isə adacıqlar şəklində yayılmışdır: **sözün ortasında:** *bülmax, söünmax, dümdüx`, döyür, sövürdü* (Təb.), *şəkül, bülür, çəküş, büldür, nüşar* (Nax.), *büz, ərüg, əzgül, dəbrüş, çəltüg, təmüz, yeşüg, təndür, dəmür, çəpiş, nərdüvan* (Dər.), *müşar, bübar, çarçüvə, pülləkan* (Qaz.), *kəsük, çətün, kəklük, küçük* “kiçik”, *təndür, tələsük, şənnük* (İt.), *bübü, şümşəx`* (Dm.), *püşüq, cüv* “cib” (Zaq., Q.); **sözün sonunda:** *delü, xeylü, zəngü* “üzəngi” (Dər.), *büvü* (Qaz.) və s.

Açıq saitlərin qapalı saitlərə keçidi:

a>ı keçidi əsasən qərb ləhcəsinə xas xüsusiyyətdir. Lakin bu hadisə şimal-şərq və cənub şivələrində də müxtəlif kəmiyyətdə fərqləndirici xüsusiyyət kimi çixiş edir; məs.: *manıt, sımavar, cıynax, bağırsıx, yıvan, yarıtmax, yıxa, miğmiği, baltıya, haraviya, babıya* (Qaz., Qar., Çən.), *dağı* “daha”, *saxsığan* (Dər.), *sırmaşıx, yıxa, oynıyır, başlıyır, saxlıyır* (Nax.) və s.

a>e keçidi şimal-şərq ləhcəsində *y* səsinin təsiri ilə meydana çıxır. Digər şivələrdə məhdud arealda yayılmışdır; məs.: *qeyiş, qeysi, qeymağ, qeyin, qeynata, qeynana, qeyqənağ, qeyid, qeytər, yeylağ, eyran* (B., Qb.), *qeytan, qeynəmax, qeymax* (Təb.), *çey, beyax, yeymə, çeylax* (Ş.), *beyram* (Dər.), *eyğır, eyran, beyrağ, yeylağ* (İm.) və s.

Bu səs keçidi bəzi türk dillərində də yayılmışdır; məs.: *elma, elmas* (türk), *ərəx* “araq”, *amme* “ata”(çuvaş), *yeşil, belik* “balıq” (uyğur), *qemmeş< qameş* “camış”, *pelex/belax< palax* “bəla, zaval” (qaraçay- balkar) və s.

ə>i keçidi əksər şivələrdə özünü göstərir; məs.: *zincir, şikil, səvzi, şinnix*, *yihər, meşiyə* (Nax.,Ord.), *ikiz, dirinnig, hiyət, şikər, imi* “əmi”, *cisəd, siyahət, qəhriman, nani* “nanə”, *dişərgi* “düşərgə”, *pəhlivan* (Dər.), *incil, işkil* “şəkil”, *yihər, ləmpiyə* (Qaz.), *zinzilə* “zəlzələ”, *sitəlcəm, bino:şə, şikil, xiyal* (Ş.), *ginə, şəbəki, digirman, çigirtgə, həyit, şəmmi* “şəmbə”. *işdiyir* (Qb.) və s.

Bu səs keçidi qıpçaq qrupu türk dillərində geniş yayılmışdır; məs.: *kipək, tirən* “dərin”, *kinəşmə, kim, şikər* (tatar), *it* “ət”, *kil* “gəl”, *kit* “get”, *ir* “ər” (başqırd) və s.

ə>e keçidi şimal-şərq ləhcəsində və şimal-qərb şivələrində sözün əvvəlində və ortasında yayılmışdır: **sözün əvvəlində**: *et, egri, erük, er, ek, erig, ezgil, el* (Dər.), *ezbər, eyləş* (Qb.), *elex`, erkex`, esmax, esir, eyri, ekin, elli* (Ş.); **sözün ortasında**: *keklig, üreg, əleg, tuteg, çekme, ürdeg, penceq, xüreg, əlceq, şəkil, kəsmə, çetin, gezməg* (Qb.), *beg, mekdəb, sö:bet, gəlmeg, qismet, ses* (B.), *delü, sebat, tezəg, sekgiz, köyneg, bileg, pələng, demir, eriştə, temiz, serin, keləm, çepər, əppeg* (Dər.).

o>u keçidinə əsasən Quba, qismən də Qax, Zaqatala, Bakı, Şəki, Ordubad, Muğan və Meğri şivələrində təsadüf olunur; məs.: *çuban, qunağ, kutan, utuz, quşun, quca, urta, buşqab, duqqaz, turpağ, curab, xuruz, uğul, quyun, udun, du:şan, ucağ, su:ra, uyun, suğan, buyun* (Qb.), *urman, buş, tur, yul, şur, buz, çux, mulla qunax, duli, bustan, zuğal* (Meğ.), *yurğan, suğan, uba, urax, bustan, faytun* (Q.,Zaq.) və s.

ö>ü keçidi Quba şivəsinin xarakterik xüsusiyyəti olsa da, Bakı, Muğan, Qax, Zaqatala şivələrində bir neçə sözdə qeydə alınmışdır: *üküz, ürdeg, güg, kürpi, güz, ümür, kümeg, güzəl, büyüg, güyçeg, çül, gül, küçəri* (Qb.), *üzgə, ügəy, ütürməğ çürəg, süyüd, düşəg, kühnəçüp, kütüg, küsöv, külgə* (Dər.), *ürdeg, xüreg* (B.), *çükdü, sündü* “söndü”, *qüərti* “göyərti”, *güərməx`, güəm, güərçin* (Çən.,K.) və s.

Qapalı saıtlərin açıq saıtlərə keçidi:

ɪ>a keçidi şimal-şərq şivələrinin xarakterik xüsusiyyəti olub, sözün ortasında və sonunda meydana çıxır. M. Şirəliyevin fikrincə, bu hadisə assimilyasiya nəticə-sində əmələ gəlir. **Sözün ortasında:** *kağaz, şabalat, qarğadalı, xarman* (B.,Dər.Qb.) *qaşamax, qapqırmızı, sayax, sazlamax* (İt.), *kağaz, xarman, sarağan* “sırağan” (Nax.) *qarğadalı, çağart* (Ş.); **sözün sonunda:** *aşağa, buxara/puxara* (B.,Muğ.), *siyaha, qaysa* (Qaz.,Çən.) və s.

e>ə keçidi Naxçıvan şivəsinin səciyyəvi xüsusiyyəti olub, sözün əvvəlində və ortasında müşahidə olunur: **sözün əvvəlində:** *əv, əvlənməx', əşq* (Nax.,Ord.), *ən, arkeg* (B.), *əyni, əllər* “əllər”, *əniş, ərkəc* (İt.); **sözün ortasında:** *səvgi, həylə, pəndir, vərməx', çəvirməx', dəyil, həybə* (Nax., Ord.), *bətər, dəgil, həyvan, həsəb, bələ, gəri* (İt.), *bəyin, yətim, ləş, kəcəl, bələ, dəyir* (Təb.) və s.

i>ə keçidi Naxçıvan və Muğan şivələri üçün xarakterikdir. Sözün əvvəlində və sonunda qeydə alınsa da söz ortasında geniş yayılmışdır; *çəşmə, ənnab, həməşə/əmməşə, bəna* (Nax.), *Çəngiz, nərdəfan, qəbrəsənniğ, Biləcərə* (Muğ.), *xərtdəx', çərmələn, həmən, müharəbə, qəpəx'* (Çən.) və s

u>o keçidi şimal-şərq ləhcəsinə aiddir. Bu hadisə sözün əvvəlində və ortasında baş verir: **sözün əvvəlində:** *otanmağ, omac, ocuz* (B.,Muğ., Qb.), *olduz* (Zaq.), *od- qunmax, oduzmax* (Meğ.); **sözün ortasında:** *yort, qort, boz* “buz”, *doz, qoş, yon, yoxu, qoyu, yova, qorut, çoğundur, yomurta, qotu, qozi* “quzu”, *armod, qohom* “qohum” (Dər.), *qo:m* (Muğ.), *bordə, dornə, xormə* (B.), *boğda* (Ş.), *borun, yo:mağ, qort* (Qb.) və s.

ü>ö keçidi şivələr üçün qeyri-səciyyəvi xüsusiyyətdir: *öreg, bügörtgən* (Qb.), *köbrə, möhüm* (Muğ.), *özməx'* (Çən.), *sönbül, yögür, ötü* (Dər.) və s.

Qapalı saitlərin qapalı saitlərə keçidi: Bu hadisə yarımqapalı e səsi ilə əlaqədə baş verir:

e>i keçidi əsasən şimal-şərq şivələrinə xas olub sözün əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir: **sözün əvvəlində:** *ilçi* (Qb.), *iləmax, iləsi, ilim* “elm” (Ş.); **sözün ortasında:** *mişə, miyvə, hiybə, ciyran, ginə, firmə* “ferma”, *gidmağ, hesab* (Qb.), *gi:m* “geyim” (B.), *yimağ, gid, hiç, gicə, vir, mital, niçə* (Dər.), *mivə, hiyvan, təsbih, hiş* “heç”, *bilit, kişmiş* “keçmiş” (Təb.), *iməli* (Q.), *qəzit, bilit, piç, hesab,*

midal, təsbi “təsbeh” (L.); **sözün sonunda:** *di, yi* (B..Qb.), *sənayi* (Ş) və s.

Bu hadisə tatar, başqırd, uyğur dillərində və türk dilinin dialektlərində də mövcuddur; məs.: *biş, it, bil* “bel” (tatar), *kit, ti* “de” (başqırd), *bil, bişik, yi* (uyğur), *yirinden, biyaz, til* “tel” (türk) və s.

i>e keçidi şivələr üçün səciyyəvi olmayıb, alınma sözlərdə müşahidə edilir; məs.: *hers, hessə, Elyas* (Nax.), *ergənci* “iyrənci” (Qub.), *beysavad, həməşə, feşəg* (Muğ), *çe:lex* “çiyələk”, *qeremet* “kirəmit”, *verana, kelsə* “kilsə” (Ş.), *e:peyla* “piyalə” (B.) və s.

Samitlər və variantları

Ədəbi dildə işlənən samitlərdən əlavə, şivələrə xas olan samit səslər də vardır. Bunlar müxtəlif şivələrdə işlənərək fonetik dialekt fərqi yaradır:

κ - dılarxası, partlayan kar səsidir. Bu səsə ədəbi dildə və şivələrdə əsasən alınma sözlərdə təsadüf olunur. Türk dillərinin əksəriyyətində milli sözlərdə işlənən **κ** səsinə Azərbaycan dilində **q** və **x** səsləri uyğun gəlir. Qərb və Təbriz şivələrində də **κ** səsi **q** səsinin mövqeyində özünü göstərir; məs.: *κış, κıfil, κutu, κuş* (Qaz., Tov.), *qarışka, qaşka, dohquz* (Bor.), *κaraş, κazma, κapak, κalmaqal* (Təb.) və s.

Gədəbəy, Çənberək, Karvansaray, Dərbənd, Balakən, Zaqatala və Qax şivələrində **κ** səsi **k** səsinə uyğun gəlir: *κüçə, κol, oκuz, yeκa, inaκ, κomaκ, çuraκ* (Q.,Zaq.), *κur* “kor”, *κosa, κüçig* “kiçik”, *κutan, κarvan, xuraκ* (Dər.), *κoma, κusa* “kosa”, *κasıb* (Qb.), *sakqal, ayakqavi, bakqal, tıqiltı* (Ş.), *toκum* “toxum”, *imκan, κarxana* (Təb.).

x`- dilortası, kar səsidir. Bu səs şimal-şərq ləhcəsi istisna olmaqla, bütün şivələrdə incə saitlərdən sonra işlənməkdədir; məs.: *üzix`, biləzix`, inəx`, kipix`, günnüix`, vermişix`, sōx`məx`, əzix`, beşix`, ərix`* (Qaz., G., Ağs.), *kəklıx`, kürəx`, çörəx`, ələx`, pişix`, ipəx`, köynəx`, çəmännix`* (Nax.), *ləx`, çəx`, çəx`mə, tix`məx`, büx`məx`, təzəx`, qəşəx`,kəpəx`,köməx`, gödəx`*(Şah.), *ipex`, ilix`, çürix`, külex`, ürex`, tüx`, töx`*(Ş.) və s.

ŋ –dilarxası, sonor, cingiltili səsdır. Bu səsə velyar **ŋ**, sağır **ŋ** da deyılır. Türk dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin qədim samitlərindəndir. Yazılı abidələrdə bu samit söz ortası və söz sonu mövqələrində həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə işlənmişdir. Velyar **ŋ** səsinin işlənib-ışlənmeməsinə görə şivələr iki qrupa bölünür:

Birincisi, velyar **ŋ** səsinin işlənmediyi şivələr. Bu şivələrdə velyar **ŋ** səsinin işlənmeməsi iki şəkildə təzahür edir: a) şimal-şərq şivələrində velyar **ŋ** səsi, demək olar ki, işlənmir, Abşeron (Pirşağı) şivəsində iki sözdə müşahidə olunmuşdur: *doŋz* / *donquz*, *dəŋz* / *dəhənz*. Bu şivələrdə **ŋ** səsinin mövqeyində **n**, **v**, **y** səsləri sabitləşmişdir: *tüəgin*, *üzün* “qaymaq”, *barmağun* (Muğ.), *hovanun*, *dövənün*, *qərdeşün*, *atova*, *atovi* (B.), *uğlun*, *qunağun*, *güzüvün*, *qunağuva*, *inegivüz* (Qb.), *sənüy*, *onuy* (L.); b) Şəki, Zaqatala, Qax, Oğuz, Naxçıvan, Ordubad, Şərur və s. şivələrdə velyar **ŋ** səsi çox hallarda tələffüzdən çıxaraq öz burunluq xüsusiyyətini özündən əvvəlki və ya sonra gələn saitə verir. (Burun saıtləri bölməsində bu barədə geniş məlumat verilir.)

İkincisi, velyar **ŋ** səsinin işləndiyi şivələr. Buraya qərb şivələri aiddir ki, burada velyar **ŋ** səsi geniş şəkildə işlənir. Qərb şivələrində **ŋ** səsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə (yiyəlik hal, II şəxs mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərində) özünü gös- tərir: *soŋra*, *təŋax`*, *daŋ*, *doŋ*, *doŋqar*, *qapınıŋ*, *aldıŋ*, *aldıŋız*, *düşərsəŋ*, *öŋlüx`*, *aŋarı*, *üzünə*, *gözünə*, (Qaz.), *bəŋiz*, *çaŋ* “duman”, *maŋşır*, *yünül*, *gəŋəşməx`* ”məsləhətləşmək”, *eviŋiz* (Bor.), *geŋ*, *köŋül*, *maŋa*, *saŋa*, *ataŋa*, *qoluŋa*, *aldıŋız*, *bağmansıŋız* (Qub.), *dəŋiz*, *yaŋax*, *soŋra*, *balan*, *əliŋ* (Cəb.) və s. Velyar **ŋ** səsinin saxlanması halları Şəkinin bəzi kəndlərində (Böyük Dəhnə, Kiçik Dəhnə, Suçma, Aşağı Göynük, Biləcik, Baqqal), Ağdaş (Kotavan, Ağzıbir, Qaradeyin, Pirəzə, Eymur və Qarxun kənd şivələri), Zaqatala, Oğuz rayonları və Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunur: *ağlıŋa*, *yeriŋ*, *yeriŋiz*, *üzünə*, *eliŋ*, *eliŋiz*, *yazırsıŋız*, *gəlcəsiŋiz* (Ş.), *qoŋax*, *özünə* (O.), *sahadıŋ*, *alırsıŋız*, *gəlirsunuz* (Şr.,Nax.), *ci:ŋ* “cicinin”, *ataŋa*, *anaŋa*, *suçusu- ŋuz*, *aldıŋ*, *alıfsan* (Ağd.) və s.

ɲ – dilönü, qovuşuq kar səs olub, **t** və **s** səslərinin qovuşuğudur. Dilimizin

Ordubad (Aza, Vələvir, Kələki, Sabir kənd şivələri), Şahbuz (Keçəli kənd şivəsi), Təbriz, Cəbrayıl (Sirik kənd şirəsi), Qarakilsə, Zəngibasar və ayırım şivələrində ən çox söz əvvəli, qismən söz ortası mövqelərində ədəbi dildəki **ç** samitinin yerinə **u** səsi işlənir: *uay, uox, uöp, uırax, uəltix` , uəmännix` , uimməx`* (Ord., Şah.), *uiyax` , uimən, uala, uilo “çilov”, uay, uarx* (Təb.), *uöx` , uəx` ”çəkmək”, uor “kor”, uarix “karıxmaq”, uarix, uörəx` , sığırın, uəpər, ualağan, alıax* (Cəb.), *uənə, uox, qouax, qılıx* (Qk.), *alıa* (Zb.), *qouax, uənə* (Ay.) və s.

Türk dillərində **u-laşma** hadisəsinin mənşəyi mübahisəlidir. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə, Azərbaycan dili şivələrində **u-laşma** vaxtilə Azərbaycan ərazisində yaşamış sabir-xəzər tayfalarının dil xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycan dili şivələrində **u** samitinin işlənmə arealı məhduddur. Bu qovuşuq səs ancaq bəzi kənd şivələrində müşahidə edilir.

Dz- Cəbrayıl (Sirik kənd şivəsi), Ordubad, Zəngibasar, İsmayılı (Quşəncə), Zərdab (Əlvənd və Otmanoba kənd şivələri) və ayırım şivələrində ədəbi dildəki **c** səsinin, İsmayılının Basqal, Mücü, Xankənd şivələrində isə **g** səsinin mövqeyində **dilönü, qovuşuq, cingilti dz** səsi çıxış edir: *dzoraf, dzanavar, qodza, dzan, badzi, badza “baca”* (Zb., Ay.), *dzan, Mədzit, aladzam, cələdzəm* (Cəb.), *bilədzəm, gələdzəm, diədzəm* (Zər.), *dzəlmək, dzözəl, dzüzgü, dzəldzəm* (İs.) və s.

ž – dişarası, sürtünən cingilti səsidir. Bu səs tələffüzünə görə ərəb dilindəki zal səsinə uyğun gəlir. Qazax, Gədəbəy, Çəmbərək, Karvansaray şivələrində ədəbi dildəki **z** və **d** samitlərinin mövqeyində işlənir: *əžəli, ožun, ažam* (Qaz., Ağs.), *öz, gəžə, dəžə, quža* (Gəd.), *Sažix, yaž, cažu “cadu”, dožax, gežir* (Çən.) və s. Cəbrayılın Sirik kənd şivəsində bu səs c səsinə uyğundur; məs.: žan, alažam, cələžəm, Məžit, ciž (45,s.44). Dişarası **ž** samiti müasir türkmən və başqırd dillərində ədəbi dil səviy- yəsində işlənir.

w – qoşadodaq, kar, novlu səsidir. Bu səs Zaqatala şivəsində və Kərkük türkmənlərinin dilində müşahidə olunur: *war, watan, əw, towuq, sowuq* (Zaq.), *qawırma, dawşan, arwat, qawın* (İt.) və s.

Nəfəsli **k, ç, t, p** səsləri ayrıca fonem kimi deyil, əsas fonemlərin variantları kimi özünü göstərir. Bu səslərin nəfəsli tələffüz olunmasını ilk dəfə N.İ.Aşmarın

Şəki şivəsinin materialları əsasında müəyyən etmişdir. Şivələrdə nəfəsli **k, ç, t, p** səs- lərinə təkhecalı sözlərin sonunda müşahidə olunur: *tik^h, kök^h, aç^h, ot^h, it^h, ip^h* (əksər şivə.), çəllək, çovdar, pıç, kündə, tök, kartof (Ab.) və s.

Şivələrdə geniş yayılmış fonetik xüsusiyyətlərdən biri də **samitlərin dəyişmə- sidir**. Samitlərin dəyişməsi nəticəsində karlaşma, cingiltiləşmə, kipləşmə, novlaşma, affrikatlaşma, qeyri-palatallıq hadisələri meydana çıxır. Samit dəyişmələri söz əvvə- lində, ortasında və sonunda özünü göstərir.

Karlaşma: $b > p$, $b > f$, $d > t$

Cingiltiləşmə: $k > g$, $f > v$ (tüvək), $t > d$, $k > h$ (kəhli x'), $p > b$ (bamador)

Novlaşma: $b > f$, $b > v$, $ç > ş$, $q > x$

Affrikatlaşma: dzorab, $d > ç$ (çüş), $k > ç$, $g > c$

Qeyri-palatal: $g > q$, $y > d$ (dumru), $y > v$ (gövärti), $y > q$ (iqnə), $y > ğ$ (iğdə)

Samit səslər şivələrdə eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Kar samitlər qərb, cənub şivələrində, cingilti samitlər isə şimal-şərq şivələrində inkişaf etmişdir.

Söz əvvəlində samit keçidləri

b > p keçidi cənub şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bu hadisə qərb və şimal- şərq şivələrində də yayılmışdır; məs.: *putax//pıtax, pıçax/ puçax, piçin, pişir- məx`, pükməx`, pütün, pürkü, pirqədir* (Nax., Şr.), *palta, pes* (B.), *puxarı, pütün, pütöy, piçməx`, pitməx`, puxça, pişirer* (Qaz., Bor.) və s.

p > b keçidi Qazax şivəsinin səciyyəvi xüsusiyyətidir: *bamador, bilan, badron, baldun* “palto”(Qaz.), *bişig, tabbaca, aşbaz* (Qb.) və s.

f > p keçidinə şivələr üçün qeyri-xarakterik olub, Zaqatala və Qax şivələrində alınma sözlərdə rast gəlinir: *paytun, pundux, pənər, pərə, qıpıl* (Zaq.), *kəpgir, pikir* (Dər.), *pısdıx* (Təb.), *Pürüzə* (L.), *pavvarə, pılan* “filan”, *pələk* “fələk”(Muğ.) və s.

d > t keçidi bütün şivələrdə qeyri- müəyyən kəmiyyətdə yayılmışdır; məs.: *tiş, tükan, tuşman, tüş, tişi, tustax* (Qaz.,Tov.), *tayçə, tarağ, taramağ, tayağ, tuman* “duman” (Dər.) və s.

Bu səs keçidi qıpçaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvidir; məs.: *təs* “döş”, *tis* “diş”, *tamşı* “damcı”(qazax), *tovsan, tamşitari, til* (Qaraqalpaq), *tav* “dağ”, *taş, til*,

tiş, tiz (qumuq və noqay), *tingez* “dəniz”, *taru* “dərman” (tatar) və s.

t>d keçidi Qazax şivəsində bir neçə sözdə qeyd alınmışdır: *dər>tər*, *düşdü* (Qaz.), *dutmax* (Təb.), *dərbənməx`* (Nax.), *dütqün* (Bor.), *dıncıxmax*, *dumurcux* (Çən.), *doqqa* (Qb.) və s.

k>ç keçidi daha çox Naxçıvan qrupu şivələrinə xasdır. Bu səs keçidinə Qazax və Zəngilan (Havalı və Göyəli kəndləri) şivələrində də rast gəlinmişdir; məs.: *çəçic*, *çüçə*, *çömək*, *çöhnə*, *çənd*, *çəşməx`* “keçmək”, *çömək*, *çorpu*, *çönəx`*, *çəçi*, *çöhnə* (Nax.), *çəşdi*, *çüləx`*, *çəçən*, *çüçə* (Qaz.), *çət*, *çilo*, *çörpu*, *çorrux*, *çim*, *çöhnə*, *imçan* (Zən.) və s.

g>c keçidi Naxçıvan qrupu şivələrinin fərqləndirici xüsusiyyətidir. Bu səs keçidi Qazax və Zəngilanın (Havalı və Göyəli kəndləri) şivələrində də qeydə alınmışdır; məs.: *cöy*, *cet*, *cülmax*, *cilas*, *cavalı*, *cöstərməx`* (Nax.), *cün*, *cümiş*, *cilənar*, *cüllə* (Qaz.), *cəlin*, *cözəl*, *cün*, *cüllə*, *səvci*, *süpürçə* (Zən.) və s.

k>g keçidi cənub şivələri üçün xarakterikdir: *geçi*, *geçmiş*, *geşdi*, *gobud* (Nax.), *gö:l* “könül”, *gərdi*, *gərmə*, *geçək* (Təb.), *geçəl*, *gişi*, *geç* (İt.) və s.

g>q keçidi Zaqatala, Qax, Dərbənd və ayırım şivələrində yayılmışdır: *qün*, *qördi*, *qözüm*, *qözəl* (Ay.), *qavalı*, *qet*, *qıya* “guya”, *qür* “gör”, *qurultu*, *qüman* (Dər.), *qəlin*, *qözəl*, *qünorta*, *qor* “gör” (İt.) və s.

k>q keçidi də Zaqatala, Qax, Dərbənd və ayırım şivələri üçün xarakterikdir: *qor*, *qol*, *qoca*, *qüçə* (Q.,Zaq.), *kur* “kor”, *kosa* “kosa”, *küçig* “kiçik”, *kişi*, *qutan* (Dər.).

x>h keçidi Ordubad şivəsinin xarakterik xüsusiyyəti olsa da, Cəbrayıl (Horov- lu kənd şivəsi), Yardımlı (Ostayı və Telavar kənd şivələri) və Zəngilan (Sobu və Xumarlı kənd şivələri) şivələrində də söz əvvəlində müşahidə olunmuşdur: *herman*, *horuz*, *hurcun*, *həbər*, *hış*, *hırda*, *həncəl*, *hal*, *həmir*, *hörəx`* (Ord.), *hırman*, *horuz*, *həndəx`* (Cəb.), *ham*, *hiyar*, *hasda*, *harmançı* (Yar.), *heş* “xış”, *hortum*, *horultu*, *hırda*, *huliqan* (Zən.) və s.

Söz ortasında samitlərin keçidi

b>v keçidi qərb şivələrinin əsas xüsusiyyətidir, lakin şimal-qərb şivələrində

də yayılmışdır: *çovan, arava, bava, xavar, çuvux, savax, səvət, torva, lovyə, baravar, zivil, xəlvir, davan, kovut, qavix* (Qaz., G.,Tov.), *qavax, Qurvan* (Nax.), *xiyavan, qavar, Ərdəvil, gəvə* (Təb.), *arava, şavalıt, kavaf, suvay, qavırqa, şərvət, xəlvir, şorva, səvzi* (Ş.), *suvay, yava, torva, qavax, Sibir* (İm.) və s.

v>b keçidi şimal-şərq şivələrinə xasdır: *xəlbət, qabal, heyba, şalbar, döbrüş* “dərviş” (B.), *cabab, çərçübə, febral* (L.), *qabal* (Meğ.) və s.

f>p keçidi Zaqatala və Qax şivələrində qeydə alınmışdır: *qıpıl, səpər, həpdə, külpət* (Zaq), *topli* “tuflı” (Qb.), *kəpgir* (Nax.), *kəpən* (Təb.)

t>d keçidi bütün şivələrdə özünü göstərir. Bu hadisənin meydana çıxması Azərbaycan dilində iki kar samitin yanaşı işlənməməsidir: *dəsdə, xəsdə, bosdan, usda* (əksər şivə.), *küfdə, döhdür* “doktor- həkim”, *bosdan, dəfdər* (Təb.), *həfdə, taxda, yasdıx, asdar, gösdəriş, işdirak, ərişdə, şəfdəli* (Nax., Ord.), *tüsdü, mekdəb, isdi* (Qb.), *cəfdə* (B.) və s.

c>j keçidi qərb şivələrinin fərqləndirici xüsusiyyətidir: *gejə, həjə, qoja, bəjə, ojax, əjə, balaja, gedəjəm, paja* “baca”, *əjə, meymayı* (Qaz., Tov., G.), *cüjə, qujax, gejdən* “səhər tezdən”, *köçijihdi, sındırjıtdı, qoymıjıx`* (Ş.) və s.

y>g keçidi şimal-şərq şivələrində geniş yayılmışdır. Bu hadisə intervokal mövqedə və ya saitle sonor səslər arasında meydana çıxır: *ignə, dügi, dügün, əgri, dügmə, igdə, ləgən, igirmi* (B.,Qb.), *gügərti, digirman, çigin, dögür* (Qb.), *örgəşmax, yügürmax, cigər* (Təb.), *gögərçin, əgilməg, dügə, gögəm* (Yar.), *ügrət, sügüd, degir- man, çigeleg, bögrək, deginmək, ogüt, hegbə, gögçək* (İt.) və s.

Söz ortasında g və y səslərinin işlənməsinə görə şivələr üç qrupa bölünür: 1) şimal-şərq şivələrində söz ortasında **g** səsinə; 2) qərb şivələrində **y** səsinə; 3) cənub və şimal-qərb şivələrində həm **g**, həm də **y** səsləri üstünlük təşkil edir.

y>v keçidi cənub şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyəti olsa da, Cəbrayıl şivəsində də özünü büruzə verir: Bu hadisənin baş verməsi açıq dodaq saitlərinin təsiri ilə izah olunur; məs.:*gövərti, gövərçin, sövüd, sovux, tovux, gövərməx`*, *sövüd, sevid* (Nax.,Ord.), *sovux, yuvurdu, sovmax, şivit* (Təb.), *suva, tovuğ, yuvadam* “yuyuram” (Dər.), *sovux, tovux, gövərçin, ağcaqavın, çəvirtkə* (Cəb.) və s.

v>y keçidinə qərb şivələrində açıq dodaq saitlərindən sonra rast gəlinmişdir:

məs.: *toyla, doyğa, döyşan, noyruz, əylət, nüyə* “nəvə”, *höysələ, qoyla, kösöy, öy* (Qaz., Tov., Bor.), *bülöy, buzoy, pıloy, yaloy* (Çən., K.) və s.

ğ>q keçidi Naxçıvan və Qazax şivələrində aşağıdakı sözlərdə müşahidə edilmişdir: *yorqan, yorqa, qarqa, damqa, yorqun* (Nax.), *qayqanax* (Qaz.), *qərqa, qarqış, yorqa, qırqi* “quş adı” (Təb.), *sılqa, şıdırqi, əyqir, qırqın, qeyqənəx* (Meğ.) və s.

h>y dəyişməsi şimal-şərq şivələrinə xas olan xüsusiyyətlərdəndir: *şayid, Meyti, vəyşi, söybət, qoyum* və s.

Söz sonunda samitlərin keçidi

b>p keçidi əsasən cənub şivələrinə xasdır: *əzap, məktup* (İt.), *katip, məhdəp, corap, hesap* (Nax.), *kabap, əyip* “ayıb”, *boşqap, corap* (Meğ.) və s.

b>f keçidi qərb şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətidir, lakin məhdud dairədə cənub və şimal-qərb şivələrində də yayılmışdır: *kitaf, cavaf, boşqaf, kasıf, coraf, boşqaf, qərif, məhtəf, tutuf, saralıf* (Qaz., G., Tov., Çən.), *eliyif, gedif, gəlif, kitaf* (Nax.), *kabaf, güləf, duruf, görüf* (Qub.), *qutaf, qəlif, boşqaf, coraf, qərif* (İm.) və s.

d>t keçidi bütün şivələrdə müxtəlif kəmiyyətdə işlənir: *ut* “od”, *pulat, şabalıt, savat, bulut* (Qb.), *sövüt/söyüt, qanat, yurt, armit, kənt/ kət, palıt, qurt, süt* (Nax., Ord.) və s.

z>s keçidi qərb şivələrində geniş yayılmışdır: *tos, tas, ağıs, as, buğas, dəniz* (İt.), *palas, qarpıs, uldus, xorus, atlas* (Qaz.), *palas, səggis, doqqus, Şahbus, Nərgis* (Nax.), *ottus, buynus, öküs, əlmas, ətləs* (Təb.), *yıldıs, aşvas* (Bor.) və s.

Bu səs keçidi qaqauz dilində də söz sonunda özünü göstərməkdədir; məs.: *kıs, otus, denis* və s.

c>ş keçidi qərb və şimal-qərb şivələrində geniş dairədə işlənərkəndir: *saş, ağaş, qazaş, Oruş, çəkiş, qılış, turaş, ülküş* (Qaz., Tov.), *süzgəş, qarağaş, möhdəş, öyəş, umaş* (Ş.), *kərpış, ağaş, ehtiyaş, ouş* “ovuc”, *qazaş, oruş, umaş* (Təb.), *kərpış, qılış, çəküş, xəş, nadiş, turaş, avış* “ovuc”, *dilmaş* (Şr.) və s.

ç>ş. Təkhecalı sözlərin sonunda **ç>ş** keçidi qərb şivələrinin xarakterik xüsusiyyətiyədir, qismən də Şərur və Şahbuz şivələrində müşahidə olunur: *köş, üş, uş, aş<aç, qoş, saş, keş, seş* (Qaz., Tov.), *qoş, qış* “qıç”, *öş* “ölç”, *qoş* (Təb.) və s.

Bu səs keçidinin geniş yayılmasının səbəbi digər türk dilləri ilə müqayisədə aydınlaşır. Azərbaycan ədəbi dilindəki **ç** samitinə qırpaq tipli türk dillərində **ş** samiti uyğun gəlir; məs.: *köqerşin, köşe* (qazax), *avşı, aş, saş* (Qaraqalpaq) və s.

c>j təkhecalı sözlərin sonunda **c>j** dəyişməsi qərb və cənub şivələrində qeydə alınmışdır: *aj, gij, gej, güj* (G.,Qaz.,Tov.), *uj, süzgəj, güj, gəj* (Təb.), *saj, taj* (Ş).

q>x dəyişməsinin işlənməsinə görə şivələr iki qrupa bölünür: 1) şimal-şərq şivələrində çoxhecalı sözlərin sonunda **ğ** səsinə; 2) qərb, cənub və şimal-şərq şivələrində isə **x** səsi üstünlük təşkil edir: şimal-şərq şivələri: *yarpağ, torpağ, qabığ, ayağ, daşdığ* (B.), *sanduğ, qaşuğ, tovuğ, turpağ, uymağ, çumağ, baluğ, qabuğ, bıçağ, yayluğ, budağ, qunağ* (Qb., Dər.), *halağ, baliğ, dərəğ* (Lən.) ; qərb və cənub şivələri: *çubux, balıx, torpax* (Qaz., Tov., G.), *qulax, qaranlıx, qavax, qavıx, çuvux, otax, papax, yeylax* (Ş.), *çanax, qolçax, başmax, sumax, yamax, çardax, alaçax, qaçax, əyax, darax* (Təb.) və s.

k>g keçidi şimal-şərq şivələrinin xarakterik xüsusiyyətiyədir. Bu şivələrdə çoxhecalı sözlərin sonunda **g** səsinin tələffüzü geniş yayılmışdır; məs.: *kö:neg, işdəmeg, dögmeg, yeməg* (B.), *çüreg, çiçeg, küleg, üreg, üzüg, ateg, ürüg* “hörük”, *kiçig, əlceg, ipeg, ineg, göçeg, pişig, çiyələg* (Qb.,Dər.), *nəzüg, xörəg, səppəg* (Yar.) və s.

k>x' keçidi qərb, cənub şivələri üçün səciyyəvidir. Şimal-qərb şivələrində də söz sonunda **x'** səsi geniş yayılmışdır; məs.: *itix', kəpənəx', ələx', dürməx', təpix'* (Çən.), *köx', kürəx', kiççix', dindix'* “dimdik”, *biləzix'* (Meğ.), *çörəx', əysix', pə-təx', gədix'* (Qaz., Tov.) və s.

k>y keçidi. Bütün şivə qruplarında az və ya çox dərəcədə söz sonunda **y** səsinə rast gəlinir: *çörəy, beşiy, gedəy* (Yar.), *erkəy, əriy, yedəy* (Cul.), *üzüy, gödəy, pissiy, dəlləy, ürəy, kürəy* (Şr.), *kəkliy, çökəy, üziy, köynəy, inəy, biləy* (L.), *çökəy, kəpəy, əlcəy, inəy, yeməy, diləy* (İm.) və s.

Fonetik hadisə və qanunlar

Ahəng qanunu. Şivələrdə ahəng qanunu ədəbi dilə nisbətən bir o qədər də möhkəm deyildir. Ayrı-ayrı şivələrdə ahəng qanununa eyni dərəcədə riayət olunmur. Saitlər ahənginin saxlanması və pozulması baxımından şivələr iki qrupa bölünür:

1) **Ahəng qanununa riayət olunan şivələr.** Bu qrupa Qazax, Qarabağ, Gəncə və Şərur şivələri daxildir. Qazax və Qarabağ şivələrində dodaq ahəngi də ədəbi dilimizə nisbətən inkişaf etmişdir. Ədəbi dildə damaq ahənginə əsasən iki variantda işlənən şəkilçilərin Qazax və Qarabağ şivələrində dodaq variantları da özünü gös- tərir. Qazax və Borçalı şivələrində şəkilçilərin açıq, dodaqlanan variantları, Qarabağ şivələrində isə qapalı, dodaqlanan variantları inkişaf etmişdir: *olor, oynor, otdor, doldoror, ötör, görör, köçmör, vuror, düşör, üzör* (Qaz., Tov., Bor.), *görüydü, görüy- müş, duruydu, duruymuş, qorusuydu, qorusuymuş, qoşusuydu, qoşusuymuş* (Cəb.), *üzdüyür, duzduyur, düzdüyür, durmuyuf, qurmuyuf* (Qub.). Qərb şivələrinin əksə- riyətində dılarxası, dodaqlanmayan saitlərin ardıcılığı gözlənilir: *ıxıx, ilxi, ıldırım, ilx, bildir, bildirçin, armit, qarpiş, kağaz, baravar* (Qaz., Qar., G.), *hayat, kanar, şahad, sutun* (Şr.) və s.

2) **Ahəng qanununun pozulduğu şivələr.** Şivələrdə ahəng qanununun pozulması eyni səviyyədə yayılmamışdır. Quba, Bakı, Şəki, Zaqatala, Qax, Ordubad, Culfa, Lənkəran və Təbriz şivələrində ahəng qanununu tez- tez pozulur. Bu şivələrdə ahəng qanununun pozulması həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə baş verir. İncə saitli sözlərə qalın saitli şəkilçilər qoşulur: *meyva, pencax, seysan, yeylax, yimax, elçiyıx, gəldız, verdıx* (Ş.), *qeymağ, həçar, çərdağ, gidmağ, gələcağam, kəççiyuğ* (Qb.), *əyax, əlmas, qeytan, hiyvan, piçax, kəman, kərvan, həlva, dirilix, çətinlix, elçilix, yetişmax, evləndirax, gətirax, əkax* (Təb.) və s. Bakı, Quba, Təbriz və Şəki şivələrində əksər hallarda qalın saitli sözlərə incə saitli şəkilçilər əlavə olunur: *alaceg, almeg, almani* (B.), *naxırçi, ağaşdər, daşın, qardaşım, aşdi, alıcam, açərəm* (Ş.), *daşdi, atdi, qarpiçi, buğdiyə, almani, yazıbani*

(Qb.), *alaçıği, camahati, balığı, adamdi, bağıdi, aşdi, yaylandi, qurtardi, yaranıri, alınıri, açılıri, çağrey* (Təb.) və s.

Şamaxı, Naxçıvan, Şahbuz və Muğan şivələrində ahəng qanununun pozulması bəzi hallarda müşahidə olunur. Bu şivələrdə ahəng qanununa əsasən söz köklərində və köklə şəkilçi sərhədində riayət olunur, bəzən alınma sözlər də bu qanuna tabe edilir: *qabul, ataş, maxluğ, vafa, Zahra* (Muğ.), *beşlix`, gedəx`, istərix`, yedihdə, azarri, unnu, ağacı, quşu* (Nax.,Şah.). Buna baxmayaraq, kök və əsaslarda dilarxası və dilönü saıtlərin ardıcılığı qismən pozulur: *gözi, ayağçı, anasi* (Muğ.), *dedix, diyərix, itildərix, işdəmiyax, gələciyix, saxlıyecəm* (Nax., Şah.) və s.

Keçid şivələrdə bu qanun qarışıq şəkildə təzahür edir. Cəbrayıl, Qubadlı və Göyçay keçid şivələrində ahəng qanunu əsasən gözlənilir, Ağdaş keçid şivəsində isə zəif fəaliyyət göstərir. Bu müxtəliflik həmin şivələrin təsir dairəsində olduğu dialektlərlə bağlıdır. Cəbrayıl və Qubadlı şivələri ahəng qanununun dayanıqlı olduğu qərb və cənub dialektlərinin, Göyçay şivəsi qərb və ahəngin qismən saxlandığı şimal - şərq dialektinin, Ağdaş şivəsi isə qərb və ahəngin tez- tez pozulduğu şimal- qərb şivələrinin təsirinə məruz qalmışdır. Zəngilan keçid şivəsində də həm damaq, həm də dodaq ahənginə riayət olunur (Vejnəli, Bartaz, Çöndərə, Sobu, Dərə, Kilətağ, Qollıqışlaq, Dəlləkli, Zərnəli və Havalı kənd şivələri istisnadır): *sırfa, cıyar, qiymət, tavla, xamır, qəpi, qeyiş, qəçi, qəyin* (damaq ahəngi), *qoçuyu, usduyu, çömçüyü, küçüyü, qursuydu, düzdüyüf, düşmüyüf* (dodaq ahəngi) və s.

Şivələrdə saıtlərin ahəngi eyni səviyyədə yayılmamışdır. Dilarxası və dilönü saıtlərin ahəngi dodaq ahəngi ilə müqayisədə qüvvətlidir. Aşağıdakı hallarda dilarxası və dilönü saıtlərin ahənginə riayət olunur:

- 1) Söz köklərində: *armut, qarpız, kağaz, baravar, savın* (Qaz., Tov.), *qara, taya, daşan, yavşan, qaşix, avic, yaylıx, qəhim, qəyiş, nəzix`* (Qub.), *palçuğ, qaşoğ “qaşiq”* (Dər.), *paxul, ağul* (Qb.), *qarpuz, pambuğ* (B.), *yaxun, çəküş, şəkül* (Nax.) və s.
- 2) İsmın yiyəlik halında: *baxçanun, şammanun, Badamun, şikilün, çəkişün, ignə- nün* (Muğ.), *bossanun, arabanun* (Nax.), *sacun, ağacun, papağun,*

çanağun, inegün, ləmpön (Qb.) və s.

- 3) Mənsubiyyət şəkilçilərində: *bağun, aton* (B.), *babov, babovuz, qardaşuv, ata- vuz, ağacum* (Dər.), *barmağun, qunağun, qunağuz* (Qb.), *başun, başy:z, çək- mön, dədün, dişün* (S.) və s.
- 4) Şühudi keçmiş zamanda: *alduğ, almaduğ, çıxarduğ, atduğ, başdaduğ, sula- duğ, yazdun, yazduz, tapdun, tapmaduz, verdüç, deməduç, getdüç* (Muğ.).
- 5) Nəqli keçmiş zamanda: *başdamışuğ, qalamısuz, sarmanmışuğ, tikmişüç, gedmişüç, gəlmışüç* (Muğ.) və s.
- 6) İndiki zamanda: *qaçırux, qaçırsuz, yığırux, qazırux, çəkürüç, di:rüç, əkirüç, səpirüç, gedirsüz* (S.,Şir.,Bs.) və s.
- 7) Qəti gələcək zamanda: *saxlıyacux, saxlamıyacaxsuz, gedəcəysüz* (S.) və s.
- 8) Qeyri- qəti gələcək zamanda: *başdarux, yığarux, başdarsuz, gedərüç, gedər- süz, eşidərsüz* (S.) və s.
- 9) Feilin şərt şəklində: *alsoğ, alsoz, atson, baxson, işdəsög, gedməsög, disön, issəsön, eləsön* (Sab.,Şir.,Bs.) və s.

Şivələrdə damaq ahənginin pozulması iki şəkildə təzahür edir:

a) dilönü saitlərdən sonra dilarxası saitlərin işlənməsi:

- 1)Söz köklərində: *həçar,miyva, əyağ, çərdağ* (Qb.), *ayna, əraşqın, qəbax, açər, yəlov, cılqə* “sırğa”, *do:şən, əlçax, düşman, pəxla* (Ord.), *qəzan, çirax, ləvaş* (Təb.), *yeylax, ciyar, eyqır, ildız, kitman* (Ağc.), *yeylax, eyqır, ciyar, düşman* (Qub.), *çirax, əvam, meyva, pencax, əyax* (Ş.) və s.
- 2)İsmin hal şəkilçilərində: *çəngəlin, civın, Əhmədın* (Ş.), *əli:n, əla:/ əlia, əli:* (Cəb.)
- 3)Mənsubiyyət kateqoriyasında: *dədan, elın, əmin, keçin, keçı:z* (Ş), *gözu:n, gozua/ göza:, işı:z, yerı:z, sözu:z, üzu:z* (Cəb.) və s.
- 4)Məslərlərdə: *bilmax, yimax, işmax, dimax, giymax* (Ş.), *gəлмаğ, bilмаğ, dimağ* (Qb.), *gezmax, demax, səpmax, üzmax, dözmax, bişmax* (Ord.), *deyişmax, yetiş- max, çəx`max* (Təb.), *gəlməx, demax, yimax* (Ağc.) və s.
- 5)İndiki zamanda: *ge:rıx, gidiysan, getmiysan* (Ş.), *istirux, çəkürux, əkirux, gətirux* (Təb.) və s.

6)Şühudi keçmiş zamanda: *gəldix, gəldiz, vərđin, vərđix, yidix, getdix* (Ş.), *gəlduğ, işdəduğ, gülduğ* (Qb.), *keşdux, geldux, yetiştux* (Təb.), *getdi:z, güldu:z* (Cəb.), *sildix, verđix, sildiz, verđiz* (Ağc.) və s.

7)Qəti gələcək zaman: *gələcağam, gələcağsan, gələcağ* (Qb.), *gedacax, biləcax, iəcəcam* (Ord., Cul.), *geəcəğam, gələcax, vermiyacax, diyəcaxla* (Təb.) və s.

b) dilarxası saitlərdən sonra dilönü saitlərin işlənməsi:

1) Söz köklərində: *qocə, halçə, bayrəm, dayi, bacə, axşəm, parçə, payiz, çaltix`, aynə, baxcə, qoyün, xurcün* (Ş.), *aci, sari, qapi, ayi, ayri* (Təb.), *xarmən, salbə, alçə, maxmər, tayfə qaşəv* (Qub.) və s.

2)İsmin hal şəkilçilərində: *baltiyi, daneyi, darvazeyi* (Tov.,Qaz.,Bor.), *bobani, almani, ocağı* (B.), *papağı, danani, ağaci, arvadi, qaşığı, yarpağı, yağı, yuni* (Muğ.), *daşin, daşi, daşdə, daşdən, araviyə, çayi, başi, toydə, qoçün, quşün* (Ş.) .), *çuxiyə, yumurtiyə, qapiyə* (Qb.), *ağaci, atami, toyğı, quşi, quyini* (Ord., Cul.), *mali, yaylağı, ağaci, çayi* (Təb.) və s.

3)Mənsubiyyət kateqoriyasında: *anasi, bacısı, atası* (Muğ.), *yoldaşım, dayin, başi, qardaşım, bacım, boynün, toyüm, quşüm* (Ş), *qunağı, bacısı, anasi* (Qb.), *adamım, qızı, yaşı, yaxası, ağzi* (Təb.) və s.

4)Sıra saylarında: *doqquzımci, onımci, otuzımci* (Muğ.), *unimci, doqquzumci* (Ş.), *altımci, qırxımci* (Qb., Ord., Cul.), *qırxımci, atmışımci* (Ağc.) və s.

5)İndiki zamanda: *yıxer, çıxmer, qırer, yığər, saler* (Qaz.,Tov.,Bor.), *yoxli:r, bağlı:r, bağlı:rəm, yatıylər, baxmiyillər, aliyəm, alminəm, almiyi* (Ş.), *yazadi, yazmıdi, baş- diyədi, aladi* (Qb.), *tapılıri, çıxmıri, qatlaşırı, saxlıri* (Təb.), *açilir, baxir, alir, oxuyür, toxuyür* (Cəb.) və s.

6)Şühudi keçmiş zamanda: *yazdi, qutardi, başdadi, yığdi, qaldi, aldi* (Muğ.), *yazdi, başardi, yazmadi* (Qb.), *aşdi, çihdi, daşdi, yığdi, qaldi, qurtardi* (Təb.) və s.

7)Qəti gələcək zaman: *alıcəm, alijehsən, alijehdi* (Ş.), *aljəm/ alajəm, baxjəm, durjəm* (Cəb.), *durujem, tutejem, oxuyejem* (Qub.) və s.

Şivələrlə *dodaq ahəngi* zəifdir. Dodaq ahəngində də dodaqlanan saitlərin qalın və incəliyi mühüm şərt kimi nəzərə alınır. Qərb şivələrində, xüsusilə Qazax şivəsində açıq dodaq saitlərinin ardıcılığı gözlənilir. Bu hadisəyə daha çox sözün

iki hecasın- da riayət olunur. Şivələrdə dodaq saitlərinin ardıcılığı üç şəkildə təzahür edir:

- 1) Açıq dodaq saitlərinin ardıcılığı: *olmor, yoxlo:r, ötö:r, köçmör, oynor, otdor, gözdöm, söylöm, görör* (Qaz.,Tov.,Bor.), *yoror, görör, köçmör* (İm.) və s.
- 2) Qapalı dodaq saitlərinin ardıcılığı: *oynuyur, duzduyur, oxumuyuf, qurmu-yuf* (Qub.), *buğduyu, yuxuyu, yüx`lürdüx`* (Tov.), *quşunun, qurdun, dunun, qurdum, üküün, güzüm* (Qb.), *tulluyur, sürmüyür, duzdur, üzdür* (İm.) və s.
- 3) Açıq və qapalı dodaq saitlərin ardıcılığı: *quror, düşör, tutordu, oxşuyur, oy-nuyur, toxumorux, oxusoydu, üzörük`, sulordux* (Qaz.,Tov., Bor.), *öyün, nöyütün, qurson, ütsön, nüön* “nəvən” (Ab.) və s.

Dodaq ahənginin pozulma məqamları:

- 1) Söz köklərində: *buqaz, büzav, yumri* (Q.), *qomiş, qoyin, boğda, torşi* (Dər.), *oxlav, qoyin, toyıx, soyıx, kösəv* (Nax.), *qurax, yumax, çuval, umac* (Qub.), *dügi, kürpi, tüsdi, üti* (Qb.), *qonşi, qoruxçi, qoyün, xurcün, boyün* (Ş.) və s.
- 2) İsmın yönlük halında: *bobiya, hoviya, buğdiya, çuxiya, yumurtiya* (B.) və s.
- 3) İsmın təsirlik halında: *bobani, sui, popaği* (B.), *toyği, quşi* (Nax.), *yuli* “yoli”, *tuyi* “toyi”, *quçi, tuti, küzi* “quzu”, *çöli, kürki, yüzi* “üzü”, *dördi* (Meğ.), *to:zi, quşuni, oyni, topi, buzugi* “buzovu” (Qb.) və s.
- 4) Şühudi keçmiş zamanda: *qurtardi, oxudi, oldi, tutti, qoydi, doldi, qurdi* (Təb.), *duldi* “doldı”, *qurxdı* “qorxdu”, *düsdim, döydüm, döydüm* (Meğ.), *oxıdım, qurdım, durdım, gürdi, güldi, tükdi* (Qb.) və s.
- 5) Nəqli keçmiş zamanda: *qoaliyif* (Qaz.), *oxımışüg* (B.), *oyniyib, vurmuşam, oxımışam* (Qb.), *vuruşmüşam, oxuyüfsən, oxumüyüfdü* (Ş.) və s.
- 6) İndiki zamanda: *olır, donmur, oxımır, tökirix`* (Nax.), *qoyürəm, qoyürsən, qoyür, vurüyəm, vurüysən, vurüy* (Ş.) və s.
- 7) Arzu və şərt şəkillərində: *qurmiyəm, vurmiyəsən, oturseydım, vurseydin* (Ş.)

Assimilyasiya hadisəsi şivələrdə geniş yayılmışdır. Təsir istiqamətinə görə assimilyasiyanın iki növü var: 1) *İrəli* assimilyasiya; 2) *Geri* assimilyasiya.

İrəli assimilyasiya da bir səs özündən sonra gələn səsə təsir edərək onu ya tamamilə öz məzrəcinə uyğunlaşdırır və ya başqa səsə çevirir. Aşağıdakı tipləri var:

- 1) **rl>rr:** *qarri, varri, tərri, ətirri, narrar, yerrər, maldarriğ* (əksər şivə.)
- 2) **nl>nn:** *enni, oğlannar, odunnar, qanni, nişanni, dünənnəri* (əksər şivə.),
- 3) **nd>nn:** *mənnən, sənnən, qızınan, gəlinnən, yannan, odunnan* (əksər şivə.)
- 4) **zl>zz:** *qızzar, qazzar, öküzüzər, gündüzüzər, gözzə* (əksər şivə.)
- 5) **zd>zz:** *bizzən, Arazzan, yazza, babamızza, qızzırma, duzzan, payızza, yazzi*
- 6) **dl>dd:** *arvaddar, buluddar, daddı, addı, süddü, addamax* və s.
- 7) **zl>zd:** *qızdar, duzdu, üzdəri, gündüzdər (Qb.), otuzdux, gözdüx`, təmizdə, buynuzdu (Qaz., G., Çən.), xoruzdar, qozdu, öküzdər, gözdə (Ş.)* və s.
- 8) **tl>td:** *otdar, atdar, arvatdar, itdər (Qaz.,G., Çən.), dövləttdi, savattdi, səbət- dər (Nax.), sahatdar, ətdi, atdanmax “atlanmaq” (Təb.)* və s.
- 9) **şl>şd:** *lavaşdar, işdər, başdıx, yaşdı, daşdıx (Təb.), qışdax, işdəmax, başda- yır, dişdərim, bağışda (Nax.), daşdı, daşduğ, yuldaşduğ, beşduğ (Qb.)*
- 10) **md>mn:** *duzumna, duzumnan, damnan, kələmnə, əmimnən, balamnan (Ş.), xalamnan, atamnan, yanımnan (Qb.), axşamnan, əlimnən, işimnən (Qaz.), ağamnan, gözümən, dadaşımnan (Təb.)* və s.

Geri assimilyasiyada isə bir səs özündən əvvəl gələn səsi ya tamamilə öz məzrəcinə uyğunlaşdırır və ya başqa səsə çevirir. Əsas tipləri bunlardır:

- 1) **rl>ll:** *alıllar, gəlillər, görəllər, tökəllər, diyəllər, yandırallar* (əksər şivə.), *gidəllər, gətirəllər, çıxardallar, örtəllər (Qb.), qəynədillər, qavrıllar (Nax., Ord.), yatılla, alılla, qayıdılla, satılla, yiyillə (Dər.), qaxılla, tərpaşillə, gülüllə, çıxılla, əzəllə (Təb.), gəzillər, əkillər, dögəllər, biçəllər, çalıllar (Muğ.), tutullar, sancıllar, verillər, əkəllər, vurollar (Bor., Qaz.)* və s.
- 2) **nm>mm:** *qammaz, dimmə, bəyəmmir, qazammışam, alımmadı, görümməz,*

bəzəmməx` (Qaz.,G.), dolammax, yammaz, tərpaəmməz, diksimməx`, dilləmməx`, mimmax/ mimməx` (Nax.,Ord.), qammaz, bilimməz (Qb.), ö:rəmməg, inammağ, dimməz, oyammağ, diyimməg, görümməg (Muğ.) və s.

3) **ts>ss:** *yassın, gessə, pissin* “bitsin”, *eşissə, ossuz* “otsuz”, *oynassın* “oynat-sın”, *ağlassın, bassın* (Qaz., Çən.), *issən, gessax, bərəkəssiz, urvassız* “hör-mətsiz”, *sənəssiz, üşüssə* (Ş.), *issə, assoğ* (Muğ.), *çassın, sassın, tussun, össün, əssiz* (Qub.) və s.

4) **zs>ss:** *yassın, görməssən* (əksər şivə.), *yazmassuz, yiməssən, gidməssən, oxımassuz* (Qb.), *bilməssən, qoymassan, dussuz, sissiz, üssilən* “üzsilən” (G.,Qaz.), *sössüz, gössüz, bıynıssız, yazmassuz, gəlməssən, almassan* (Muğ.) və s.

5) **nb>mb:** *sümbül, ambar, ombir, ombeş, zəmbil, şəmbə* (əksər şivə.), *təmbəki, zəmbil* (Qub.), *gümbəz, cambir, sombeşik, hambəl, təmbəh* (L.) və s.

Dissimilyasiya hadisəsinə görə eyni cinsdən olan iki səsdən biri fərqli başqa səslə əvəz olunur və ya düşür. Dissimilyasiya da təsir istiqamətinə görə irəli və geri olur:

İrəli dissimilyasiyada eynicinsli səslərdən ikincisi başqa səsə çevrilir. Əsas tipləri bunlardır:

1) **r>l:** *qəral/ qərəl, zərəl* (B., Ş., Nax., Qaz.), *qurtal, murdal* (Qaz.,Qb.,Ş), *əncil* (Qb.), *zəryal* “zərgər”, *tehral* “təkrar” (Ş.), *paltal, xıncal* (Dər.) və s.

2) **n>l:** *fantal* (B.,Nax., Ord., Qb., Qaz.).

3) **m>b:** *əmbə* (əksər şivə.)/ *amba/ həmbə, Hümbət* (Cəb.).

4) **n>r:** *qanur* “qanun” (B., Şah.,Şr.,Səd.).

Geri dissimilyasiyada eyni cinsli səslərdən birincisi başqa səslə əvəz olunur:

1) **r>l:** *muldar, ülkər* “hürkər”(Qaz.,Tov., Ağs.,Bor.).

2) **r>n:** *mundar/ mındar* (əksər şivə.).

3) **n>l:** *lərdivan* (Muğ.).

4) **ç>ş:** *aşdı, köşdü, qaşdı, ağaşdan, turaşdan* (Qaz., Tov., Muğ., Qub.) və s.

5) **c>j:** *ağajdar, güjdi, bijdig, xəjdig* (Muğ.), *aldıx, vijdan* (Qub.) və s.

6) **c>ş**: *ağaşdar, turaşdar, kərpişdər, oruşdux, dişdix`* “dinclik” (əksər şivə.).

Yerdəyişmə də şivələrə xas olan fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə şivələrdə iki şəkildə özünü göstərir: 1) yanaşı yerdəyişmə; 2) yanaşı olmayan yerdəyişmə.

Yanaşı yerdəyişmədə qonşu səslər dəyişir. Əsas tipləri bunlardır:

1) **br>rb**: *Tərbiz* (Təb., Nax.), *İrbahım, gürbə* (Nax., Ord.), *kirbit* (Qb., Muğ.)

2) **by>yb**: *loyva* “lobya” (Bor., Qaz.)

3) **ğz>zğ**: *vazğal* (əksər şivə.)

4) **dy>yd**: *maydan* (Qaz.,Nax., Şam.), *bayda* (Ord., Nax., Muğ.)/ *baydə* (Ab.).

5) **gr>rg**: *örgənir* (Tov., Nax., Təb.), *örgən* (Ab.).

6) **rp>pr**: *kiprix`* (Qaz., Tov., Şam., Muğ.), *toprağ* (Dər.), *yaprağ, kipri, köprü* (İt.).

7) **rh>hr**: *Fəhrad* (əksər şivə.), *səhrad* (Çən.), *məhrum* (Qub.)

8) **hr > rh**: *sərha, pərhiz* (Qaz.), *çərhayı* (B.).

9) **mğ>ğm**: *dağma* “damğa” (Qb.)

10) **sk> ks**: *öksürək* (Muğ.)/ *öysürük`* (Qaz.), *əysi, əysix`* (Cəb.).

11) **rv> vr**: *dəvriş* (Qaz.,L.), *kivrə, givrənkə* (Qaz.,Qub.,Cəb.), *kavran, davraza,*

kivrənkə (B.Qk.).

12) **lv> vl**: *şavlar* (Qub., Nax.), *əvlan, havla, tavlar* (Ord.,Nax.), *havla* (Cəb.).

13) **rm>mr**: *dimrix* (Qaz.,Qub., Cəb.), *xumra* “xurma” (Ab.).

14) **lx>xl**: *saxlım, çaxla* “çalxa” (Qub.).

15) **ğr> rğ**: *dorğa, arği, orğu, dorğu* (Cul., Şr.).

16) **vr> rv**: *Narvız, qırvax, qırvım* (Şr., Ord.,Şah.).

17) **sx> xs**: *axsırmax* <asxırmax “asqırmaq” (Cəb.).

Yanaşı olmayan yerdəyişmə də müxtəlif mövqeli səslər dəyişilir. Aşağıdakı tipləri yayılmışdır:

1) **ğd>dğ**: *qardığalı* (Ş.,Qub.)

- 2) **ğn>nğ**: *yornuğ* (Ş., Qub., Şah.)
- 3) **lr>rl**: *partal*<*paltar* (Qb., Ş., Dər.)
- 4) **mn>nm**: *intaham* (Ş., Meğ., Qaz., Şah.)
- 5) **mh>hm**: *cahamat* (Qaz.)
- 6) **rn>nr**: *xuncur*>*xurcun* (B., Bor.)
- 7) **nr>rn**: *gerenal* (Tov.)
- 8) **ğy>yğ**: *kələyağı* “kələğayı” (Qb.)
- 9) **ln>nl**: *nəhlət* “lənət” (Şah., Qub., Qaz.)
- 10) **tr>rt**: *görsət* “göstər” (əksər şivə.)
- 11) **nl>ln**: *lənbəki* “nəlbəki” (Qub.)
- 12) **rn>nr**: *xuncur* “xurcun” (Ab.).
- 13) **sr>rs**: *risa* “sıra” (Ab.).

Saitlə samitin yerdəyişməsi:

- 1) **ru>ur**: *doğurdan* (Qb., Çən., Qub., Şah.)
- 2) **su>us**: *ussuz* “susuz” (Bor., Qaz.)
- 3) **şü>üş**: *üşşə* (Bor., Çən., Qaz.)
- 4) **rü>ür**: *təcürbə* (L., Qub.)
- 5) **mi>im**: *qədimi* “qədim” (L.)
- 6) **ğı>ığ**: *qarığdalı* (Qaz.)

Səs artımı hadisəsinə şivələrdə tez-tez rast gəlinir. Bu hadisə həm saitləri, həm də samitləri əhatə etməklə sözün bütün mövqələrində özünü göstərir.

Söz əvvəlində saitlərin artımı (proteza). Bu hadisə alınma sözlərdə *st, sk, sp, şk, ş, r, l* səslərindən əvvəl baş verir: Alınma sözlərdə *st, sk, sp, şk, r* səslərindən əvvəl qapalı saitlərin artımı Azərbaycan dilində söz əvvəlində iki kar samitin yanaşı işlənməməsi və *st, sk, sp, şk, r* samitləri ilə başlayan heca tiplərinin olmaması ilə bağlıdır:

- 1) ***i* səsinin artımı:** *ispirot, iskan // istikan, isdansiya, İrza, ilanpa (S.), işkaf, işqalat “şokolad”, irəd, irast, ispirot/ispirod, isgan (B.,Qb.), ira:zı, ire:han, İrəşxəndə, İrəcəf, irəhmət, İrəməzan (Ş.), iras, irazı, İrza, irəf, ireyhan, irəndə. isdol, istaj, isdansiya, irazılıx, irəyon, irəsmi, irezin (Nax.,Ord.), isırqı/isırğa “sırğa” (Qub.) və s.*
- 2) ***ı* səsinin artımı:** *isdol // istol, irazı, işqaf, irayon, irasd, irabitə (K.,Çən.)*
- 3) ***u* səsinin artımı:** *ustul // ustol, usu (B., Qaz.), Urbaba, uruh, urus, ussil “stol”, uruzgar (Nax.), uruzu (Dər.), Urusdam “Rüstəm” (Çən.) və s.*
- 4) ***ü* səsinin artımı:** *ürüzgar, ürüsvey, Ürbaba (Ş.), ürüşvət, ürütbə (Çən.)*

Söz əvvəlində samitlərin artımı:

1) ***y* səsinin artımı** şivələrdə qapalı saitlərdən və açıq ***a*** səmindən əvvəl müşahidə olunur: *yeniş (Nax.), yıldız, yıldırım, yuca, yüzük, yülgüc, yüzəngi, yüzməx`, yurag “ürək”, yuğna “iynə”, yütü, yüzüm (Zaq., Q.), yılxı, yaloy/ yalov, yıldız, yallatmax, yürəx`li “igid”, yığval “iqbai”, yesir (Qaz.), yaloy, yulduz, yeniş, yuca (Gəd.) və s.*

Şivələrdə söz önündə ***y*** səsinin işlənməsində özünü göstərən xüsusiyyətlərin XI əsrdə mövcud olduğu mənbələrlə təsdiq olunur. M.Kaşğarının «türk» adlandırdığı tayfaların dilində adların və feillərin əvvəlində işlənen ***y*** səsine oğuzların və qıpçaqların dilində ya «sıfır səs», ya da ***c*** səsi uyğun gəlmişdir. M.Kaşğariyə görə, türklər ***yelkin*** «səyahətçi», ***yılığ*** «ılıq», oğuzlar isə ***elkin, ılığ*** demişlər.

XI əsrdə türk tayfa dillərində söz önündə ***y*** səsinin işlənməsi Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində də öz əksini tapmışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud» əbiləsindən XVIII əsrdək yazılı mənbələrdə bu xüsusiyyət mövcud olmuşdur.

2) ***h* səsinin artımı** əksər şivələrdə, xüsusilə də Zaqatala və Qax şivələrində nəzərə çarpır: *haçar hindi, hasan (əksər şivə.), herik, ho, һоны//huna, həmək (Zaq., Q.), hələsi “eləsi”, hələ “elə”, hövəlüg (Dər.), hasand, harava, həlbət, hasa, horax (G.,Qaz.), hindi, həçər, hancığ “ancaq”, hülmeg “ilmək”, həylim “elm”, hayıb “eyib” (Qb.), hora, horda, holar, halçə, hağıl, hama “amma” (Ş.), hüskük, həylisə “elə isə”, həsa, həşqırmax, hərüş, həlbət, hamma (Zən.), hasand, haçar, hancığ,*

halo.; *haftamabil*, *halağ* “alaq”, *hamba*, *həlbət*, *helə*, *hindi*, *həfmək* “aptek” (Muğ.). Bu hadisə xalac dialekti üçün xarakterikdir. Həmin dialektə saitlə başlayan sözlərin əvvəlinə **h** səsi əlavə olunur; məs.: hadax “ayaq”, haç, hot, hocaq və s.

M.Şirəliyev M.Kaşğariyə əsaslanaraq, söz önündə **h** səsinin işlənməsini türk tayfa dillərinə hind dilinin təsiri hesab edir. M.Kaşğari qeyd etmişdir ki, əsl türk dil- lərində boğazdan çıxan **h** səsi yoxdur. Onun fikrincə, xotan və gəncək dillərində **h** səsi işlənsə də, bunlar əsl türklər deyil, türklər ölkəsinə son gələnlərdir. M.Kaşğari xotanların və gəncəklərin dilindən belə misallar verir: *hata* «ata», *hana* (ana). Lakin dil faktları **h** səsinin bəzi türk dillərində daha qədimdən işləndiyini təsdiq edir. Dilin nisbətən qədim leksik təbəqəsi olan vokativ sözlərdə də **h** səsi xüsusi yer tutur.

Söz ortasında sait artımı (epenteza). Şivələrdə alınma sözlərdə iki samit arasına sait artımı nəzərə çarpır:

i səsinin artımı: *əmir*, *elim*, *sədir*, *xeyir*, *hərif*, *qətil* (əksər şivə.), *ilim*, *bilan* (Ş.), *altımış*, *yimişax*, *mitir*, *dövür* (Dər.), *litir*, *pilov* (Nax.), *töyilə*, *nəşir*, *sehir*, *seyir*, *mehir*, *giram* (Təb.) və s.

ı səsinin artımı: *qırıx*, *zurına*, *qalıxdı* (Qaz.), *cınıs*, *vaxı*, *savır*, *qatıran* (K., Çən.), *çayıçı*, *altımış*, *qorıxdım*, *satılıx* (İt.) və s.

u səsinin artımı: *zulum*, *turup*, *yumurux*, *yumuşax*, *qulup* (əksər şivə), *qorux- max*, *quluflu*, *turuş* (Qaz.), *qomuşu* (Dər.) və s.

ü səsinin artımı: *ötürü*, *höküm* (əksər şivə.), *ülükdü* “hürkdü”, *kürük* (Qaz.), *nöyüt*, *hərüf*, *dövüründə* (Dər.), *mücürü*, *Gülüzar*, *Gülüsum* (Ş.), *zülüm*, *örümüçax*, *nömürə*, *zümürüt* (Zən.) və s.

o səsinin artımı: *oxoley* (Zaq.)

ə səsinin artımı: *gələmə*, *kələmə*, *ötəri*, *cürəbəcür* (Təb.), *dəsəmal*, *güləmeg* (Dər.)

Söz ortasında samitlərin artımı:

y səsinin artımı əsasən qərb şivələrinə aid olub, alınma sözlərdə özünü göstərir: *fayız*, *zayıf*, *şöybə*, *dayır*, *tiyadır*, *döyşəmə* (Qaz.), *beysavad*, *ayid*, *siyirğa*, *biyavır* (Ş.), *dayva*, *yayxalamax*, *şayir* (Nax.), *eylə*, *ziynət*, *seygah*, *həmeyşə*, *heysav*

“hesab”, *mayna* (Çən.) və s.

h səsinin artımı: *sahat, camahat* (əksər şivə.), *məhəllim* (Qb.), *təhni* “tənə”, *mahna* “məna” (Dər.), *dəhvən* (Təb.) və s.

n səsinin artımı: *kilint* (Ş.), *sərhend, balanca, turanc* (Qaz., Bor.), *zirəng* “zirək” (Qb.), *qovanq* (Dər.), *eləncə, beləncə* (Çən.) və s.

d səsinin artımı: *yumurtda* (Çən., Zən.), *vərəsdə* (Qaz.), *yırtıx, basdırıx* (Zən.)

g səsinin artımı: *şüşəgə* “şüşə” (Qb.), *köçərgi* (Nax.), *gedərgi* (Meğ.) və s.

m səsinin artımı: *çumbux, samat* (Zən.).

v səsinin artımı: *tərəvzi, ərvişdə* (Zən.), *suval/saval, duva* (Cəb.).

q səsinin artımı: *muşqar, danışqan* (Zən.).

Söz sonunda saitlərin artımı. Şivələrdə bu hadisəyə az hallarda sonor səslərdən sonra rast gəlinir: *həmi, qədərə, metrə, qəfəsə* (Ş.), *balqabağı* “balqabaq” (Qb.), *ilki- nə, qançıra* (Çən.), *egənə* “əgər” (Dər.) və s.

Söz sonunda samitlərin artımı.

n səsinin artımı: *kimin, ərəbcən, ötrün* (əksər şivə.), *kərən, amman, paltun, dalıncan* (Qb.), *kın, kin, kun, küin* (Qar., Qaz.), *dəfən, safayın* “savayı”, *qabaxcan, yanınca* (Nax.), *dəhvən, kərrən* (Təb.), *əvvəlcən, qabaxcan* (Çən.) və s.

m səsinin artımı: *bərkəm* “bəlkə” (Dər., Qb.), *soram, kərəm* (Ş.), *dənəm, yalxım* “tək” (Təb.) və s.

y səsinin artımı: *kiloy* (əksər şivə.), *çantay* (Ş.), *çamtay* “çanta” (Zən.) və s.

x səsinin artımı: *dalıcax, yanıncax, qavaxcax* (K., Çən.) və s.

x` səsinin artımı: *fərix`* “fərə” (Zən.).

Səslərin düşümü hadisəsi də sözün əvvəlində, ortasında və sonunda müşahidə olunur.

Saitlərin düşümü hadisəsi vurğusuzluqla bağlı və sözlərin birləşməsi nəticəsində meydana çıxır:

ı saitinin düşməsi: *qarşıx, hamsı, yanna* (Ş.), *yadma, yarsı* (Qb.), *adna, qapnın, bacya, hacya, yarmın, qeydər, danşır, çalşır, dayqızı, daynəvəsi* (Təb.), *qarşıx, aşağ- da, dammız* (Çən.), *başsağı, oxardan* “yuxarıdan”, *Hajsöyün* (Qaz.),

qapbaca, qap- pencərə, Həcağa, Həcboba (B.), qaynata, qaynata, orda, birda (Muğ.) və s.

i saitinin düşməsi: *Smeyil, Aysə, xəlfə, həmsə, nişil, həqqətən, xəznə, gətrir, ayrir, əmsi, əmoğlu (Qaz.), Səlmə, Səhnə “Səkinə”, səlqə, Hənfə, bibqızı, əmdossi, Əlquli, Əlsoltan, Əlxan (Nax., Ord.), yirmi, Srafil, diyrix (Ş.), Həlmə, iksi, əmqızı (Qb.), xəznə, Həlmə, Seknə, paprus, Hənfə, pəlvən, bəz “bəzi” (Muğ.)* və s.

u saitinin düşməsi: *toyni, qoltuğna, otduğ “oturduq”, qolnu, çoxsu (Ş.), vurrux, durrux, otrar, quyya (Təb.), qoytur, qoynun, oxyor (Qaz.)* və s.

ü saitinin düşməsi: *günnə, düynü, öyünü, gtrüf, ötrüf, gözaçix (Ş), döylör, götrör (Qaz.), böyyür, görrux, sə:nçün, mə:mçün (Təb.), mə:yyən, mə:llim, mə:lica (Muğ.)* və s.

a saitinin düşməsi: *şomma, prəxod, tay “daha” (Muğ.), birda, oturram, ayırram, yannam, allam (B.), doydurram, vurdurram, orya, burya (Qaz.)* və s.

ə saitinin düşməsi: *girram, silləm, düşcam, vərjix`di “verəcəkdı” (Ş.), billəm, verruğ, bişirruğ, gəzinnuğ, gəlləm (Qb.), gəllix`, isinnəm, görrüx` (Ord.)* və s.

Samitlərin düşümü hadisəsi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda müşahidə olunur:

Söz əvvəlində samit düşümü:

h səsinin düşümü : *elimçəx`örümçəx` “hörümçək”, örər, ülükdü (Qaz.), üriğ, əşqırmağ (Qb.), induşgə, ürüg (Dər.), Üseyin, üyrür/ürür, İdayət (Ş)* və s.

y səsinin düşümü: *uxarı/oxarı, umrux, uxu, murtda, ük, umax, urt (Qaz.), iməli (Zaq.), Usup, üzbaşı (Nax.), umala, umburux “yumquq”, imişax “yumşaq”, asəmən (Ş),uva, uxa (Təb.), ığmax, umuşax, üx`ləməx`, üx`səx` (Çən.,K.), qəçi, ağır “ayğır”, ük (Muğ.)* və s.

Söz ortasında samit düşümü:

n səsinin düşümü: *so:ra, qoşi, gölüm, kət<kənd, olar (əksər şivə.), qazaş, qılış, tüəh (Tov.,Qaz.), irəx`, qəşəx`, hası, bılar (Ş.), dahıca, diş “dinc”, qaxış, qırmaş, qorxuş, saş “sanc” (K.,Çən.)* və s.

v səsinin düşümü: *do:şan, ö:lad, doğa, noruz (əksər şivə.), nüə, göəli, yuaş “yavaş”, ouc, qoala, çoğun, çual (Tov.,Qaz.), Mö:lud, o:mağ, o:lamağ, qo:mağ,*

quvat “qüvvət”, *o:çi, əvəl* (Qb.), *yua* “yuva”, *dua, qoa- qoa, qourma, küər* “kəvər” (Ş.), *duar, qırqoul, qoağ, qoun* “qovun”, *dö:r* (Dər.), *suar(mağ), qoar, çual, duağ, nərduan* (Muğ.) və s.

y səsinin düşümü: *i:nə, i:də, ci:ran, Tiyub, İyub* “Eyyub”, *gö:çeg, bö:üg, to:uğ, sö:kənməg* (Qb.), *Hesen, də:rman, də:l, hə:tdə, i:rmi, qəçi, di:sən, gö:çəx`* (Ord.,Nax.), *göərçin/ güərçin, sö:kəndi, böələx`* “həşarat”, *oanmax, yiəjəx`, güərmir, çialəm, yüən, göəm, soux, hiləgər, Temir, qaçı* (Qaz., Bor.), *yalıx, gua, küərim, ürəim, Hüsenqulu* (Ş.) və s.

r səsinin düşümü: *qutar, gəlisə, fəş, bəx`, boş* “borc”, *dəs, döt, gidə yımtıda, bidən, gödüm, qopadıp, biləzik, qıx* (Təb.), *qutul/qutal, bəx`”bərək”, qadaş* “qardaş”, *tala* “tarla”, *çəyitgə, şəf, axlar, qıxınca* (Ş.), *otumax, qaldımax, gətməx`, qoxmuş* (Nax.,Ord.) və s.

h səsinin düşümü: *şə:r, sə:r, xa:ş, e:tiram, e:tiyaş, mö:kəm, zəmət* (əksər şivə.), *mələ, zəmət* (B.), *və:şi, mə:sil, tə:fil, səf* (Qaz.,Tov.), *pəlivan, Hacəsən, qozal- vası* (Ş.) və s.

l səsinin düşümü: *atmuş, qax, bəkə* (Nax.), *birişəx`”birləşək”, miçəx`, qaranığ, diritməx`, düzətdilər, xax* (İt.), *müx`, piləkən, quf* “qulp”, *öşdü, atdan* (Ş.) və s.

d səsinin düşümü: *günüz, pənir/ penir* (Nax.,Təb.,Cəb.), *tənur* (Təb.), *midət* (Meğ.).

g səsinin düşümü: *alö:z, qaö:z, təpö:z, mañö:rə, sañö:rə, yunul* (Qaz., Bor.)

Söz sonunda samit düşümü:

t səsinin düşümü: *dos, dəs, vax, üs* (əksər şivə.), *dürüs, bədbax, xoşbax* (Təb.), *ıras, öypərəs* (Qaz.), *tax, havax, behiş* (Çən.,Meğ.) və s.

r səsinin düşümü: *diyi, yiyl, işdiyi, bi qədə, bi az* (Ş.), *bi, hə* “hər”, *oğadə, əyə, məyə, maldı, yoldı, aldıla, tapalla, yazacaxla* (Təb.), *gəllilə, bildilə, görəllə, ula, malla, egə* “əgər”, *maşınna, doxdurra* (Dər.), *toyuxla, uşaxla, daşla, deyillə, yedilə, qaşdıla* (Meğ.) və s.

v səsinin düşməsi: *yalo:, buzo:, oxlo:, küso:, bülo:*(Qb.), *pito*” bütöv”, *pilo* (Ş.)

Söz köklərində *samitlərin qoşalaşması* türk dillərinə xas olan fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə Azərbaycan şivələrində həm kar, həm də cingiltili samitləri əhatə edir:

m səsinin qoşalaşması: *hammi, həmməşə, həmmiyyətli* (Təb.), *əmmi, yummaq* (İt.), *çommax* (Qaz.), *yummurta* (Q.), *təmmiz* (Muğ.), *hammar* (Meğ.) və s.

r səsinin qoşalaşması: *qarranquş, kərrə* (Qaz., Cəb.), *kərrə, xəşərrət* (Çən.), *harrın* (Muğ.), *arri, darri, qarri, irri, çürriük* (İt.), *yarrığan* (Cəb.) və s.

z səsinin qoşalaşması: *uzzun* (Muğ.), *təzzə, əzzəl* (Zaq.), *qəzzəb* (Təb.) və s.

t səsinin qoşalaşması: *tüttəx`, battax* (Qaz., Cəb.), *ottuz* (Təb. Şah., İt.).

ç səsinin qoşalaşması: *qoççağ* (B..Nax., Ş.), *kiççix'* (Qaz.), *iççalat* (Çən.), *neççə* (T.) və s.

ş səsinin qoşalaşması: *aşşağı* (Qaz., Şah.), *doşşan* (Tov.), *başşax* (Təb., Meğ.).

s səsinin qoşalaşması: *qıssa, kəssəx`* (Təb.), *kössüv, ussu* “su” (İt.) və s.

l səsinin qoşalaşması: *illaş* “əlac” (Nax.), *allın* “alın”, *dəlli, dəllük* “dəlik”, *pallıt* (İt.), *çallaş* “çalış” (Ş.), *fəsəlli* (Zaq.) və s.

j səsinin qoşalaşması: *nəjjəx`* “nazik” (Qaz.), *hojjət* (Çən.).

y səsinin qoşalaşması: böyyük (Təb.)

Morfologiya

Azərbaycan dili şivələri özünəməxsus morfoloji xüsusiyyətləri ilə həm ədəbi dildən, həm də bir-birindən fərqlənir. Dialekt fərqi yaradan morfoloji xüsusiyyətləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilir:

1) Şəkilçilərin təsiri ilə söz köklərinin fonetik formasının dəyişməsi: *aton, mə:m, mə:, mağa, sağa* və s.

2) Qərb şivələrində sonu saitlə bitən isimlərin təsirlik halda $-yt^4$ şəkilçisi

qəbul etməsi: *qapıyı, quzuyu, arıyı* və s.

3) Mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxsində müxtəlif formaların işlənməsi: *ataş, atav, atayız, atouz, başı:z* və s.

4) Şəxs şəkilçilərinin II şəxs cəmdə müxtəlif şəkildə ifadəsi: *babasınız, babasu:z, babasaşız, babasığız, nənəsiyiz* və s.

5) Sifətin dərəcələrinin müxtəlif şəkildə ifadə olunması: *ağıntul, qaramtul, cannırax, bozarax, qırmızımturux, ağcavaz, göyümsül, dəsdəyirmi, unuzun* və s.

6) Sıra saylarının – *minci* şəkilçisi ilə əmələ gəlməsi: *biriminci, ikiminci* və s.

7) Şəxs əvəzlilərinin yönlük halda müxtəlif şəkildə işlənməsi: *maşa, maş, məyə, mağa, saşa, saş, sağa, oa, oya* və s.

8) Əvəzlilərinin müxtəlifliyi: *habu, budey, oday, odurana, budurana, otana, butana, onək, bunək, oqıbil, bıqıbil, bilə, nəməna, nəhün, hər küşdə* və s.

9) Feilin əmr şəklində *-ayın,- əyin* və *-qınan//ginən²* formalarının işlənməsi: *alayın, gələyin, yazqınan, alqınan, gəlginən* və s.

10) Nəqli keçmiş zamanın II və III şəxslərində *-ıf⁴, -ıtdı²* formalarının işlənməsi: *alıfşan, alıfşınız, alıtdı, gəlirdi* və s.

11) İndiki zamanın –ad, əd;- a.-ə;- ı,-i,u,- ü;- er,-or,-or;-ey,-oy,-öy formaları ilə ifadə olunması: *vuradı, gedədi, alasan, gələsən, duror, görör, açer, aleysən* və s.

12) *-ıban², -ıbannarı²* feili bağlama şəkilçilərinin işlənməsi: *baxıban, gəlibən, durubannarı* və s.

İsim

İsim səciyyəvi qrammatik xüsusiyyətləri və zəngin lüğət tərkibi ilə seçilən əsas nitq hissəsidir. İsimlər ümumi və xüsusi, konkret və mücərrəd, tək və cəm olur. Dialektlərdə isimlər ədəbi dillə müqayisədə dörd şəkildə işlənir: a) ədəbi dillə eyniyyət təşkil edənlər: *ata, ana, su, torpaq, hava* və s.; b) fonetik cəhətdən fərqlənənlər: *əyağ, baxça, qavın, kağız, pıçax, tükan* və s.; c) semantik cəhətdən fərqlənənlər: beş “ağacın nazik budaqları” (İs.), künc “dəvənin hörgücü” (Bor.),

qələm “daşyonan alət” (Cul.), qulax “istişamət” (Ağc.. Qaz.); ç) forma və mənaca fərqlənənlər: kələtan”hörümçək” (Ord.), köşk “meşə” (Cəl.), qondara “dikdaban ayaqqabı” (əksər şiv.), lələ “baba” (Tov.), mahı “dəryaz” (Ord.), mıxıl “tövlə” (B.) və s.

İsmin səciyyəvi qrammatik xüsusiyyətləri kateqoriyalar şəklində təzahür edir. İsmə xas qrammatik kateqoriyalar hal, mənsubiyyət və kəmiyyətdir. Şəxs- xəbərlik kateqoriyası həm isimləri , həm də feilləri əhatə edir.

Hal kateqoriyası

Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrində ismin halları morfoloji cəhətdən tam formalaşmış, hər bir hal özünəməxsus şəkilçi ilə ifadə olunur. Şivələrdə qədim hal formaları qorunub saxlansa da, inkişaf prosesində innovasiyalar meydana çıxmış, miqrasiyalarla bağlı yaranmış hal formaları dar arealda izoqloss yaratmışdır. Hal formalarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1) Müasir ədəbi dilə uyğun hal formaları. Bunu ədəbi dilin dialektə təsiri kimi izah etmək düzgün olmazdı. Həmin formalar tarixən dialektə mövcud olmuş, tədricən fəallaşmışdır.

2) Tarixən ədəbi dildə işlənmiş, indi dialekt həddinə enmiş qədim formalar. Belə formaların bir qismi fonetik tərkibini olduğu kimi saxlamış, digər qismi isə dəyişmişdir. Qədim tayfa dillərinin müasir dövrdə mühafizə elədiyi özünəməxsus qrammatik şəkilçilər də bu qrupa daxildir (Ayrım şivəsində olduğu kimi).

3) Əsas şəkilçidən törəmiş variantlar. Hal formalarının variantları təsadüfi xarakter daşımayıb uzun müddət dialekt nitqində sabitləşmiş, şivələrin spesifik xüsusiyyətlərinə çevrilmişdir. Onlar tələffüz vərdişi ilə əlaqədar meydana çıxır və tədricən işləklilik qazanır.

4) Arxaik hal formaları. Buraya qədim yazılı abidələrdə işlənmiş, lakin halların qrammatik və semantik cəhətdən konkretləşməsi prosesində ədəbi dildə və şivələrdə istifadədən qalmış formalar daxildir. Onların yerini müxtəlif sintaktik və morfoloji vasitələr tutmuş, sözlərin tərkibində qalıq kimi qalmışdır. Buna nümunə olaraq, qədim alət və istiqamət halların qrammatik əlamətini göstərmək olar.

Yiyəlik hal

Azərbaycan dili şivələrində yiyəlik hal aşağıdakı şəkilçilərlə ifadə olunur:

- *ıŋ*, - *iŋ*, - *uŋ*, - *üŋ*. Yiyəlik halın ilkin forması olub, Azərbaycan dili şivələrinin qərb qrupunda, İmişli (Təklə-Muğanlı) şivəsində tarixi forma və mənasını mühafizə etmişdir; məs.: *sədəfiŋ* “düymə”, *çöykürüŋ* “tikan”, *daşqırıŋ* “daş qırıntısı”, *quzunuŋ*, *sürünüŋ* (Çəm., K.), *atanıŋ*, *qonşunuŋ*, *körpünüŋ*, *gədəniŋ* (Gəd.), *iytikəniŋ* “itburnu”, *təniŋ* “heyvanların doğum yeri”, *tutmanıŋ* “qovunun növü”, *büvünüŋ*, *dumbuzuŋ* “yumruq” (Qaz.), *masatıŋ* “bıçaqitiləyən daş”, *murdarıŋ* “canavar”, *bulqarıŋ* “qar topası”, *tuncunuŋ* “düyə” (Br.), *atanıŋ*, *yeriŋ*, *köçüŋ* (Şəm.), *atıŋ*, *işiŋ*, *qoluŋ*, *üzüŋ* (İm.).

— *ıŋ*⁴ şəkilçisi Orxon-Yenisey abidələrindən müasir dövrümüzdə qədər türk dillərində işlək olmuş, Azərbaycan və türk dillərində dialekt səviyyəsində, türk dillərinin əksəriyyətində tarixi mövqeyi saxlanmışdır: *kağanıŋ*, *bodunuŋ* “xalq”, *sabıŋ* “söz nitq”, *iliŋ* “el” (Orxon), *atanıŋ*, *bəgüŋ*, *buğanıŋ*, *çobanıŋ*, *yigidiŋ* (KDQ), *malıŋ*, *sultanıŋ*, *şahuŋ*, *kilidiŋ* (Dastan-Əhməd Hərəmi). Gecənün keçmiş idi bir ülüşü, Ol nigaruŋ ussı getdi ol zəman (Y.Məddah s.47); *dilbəriŋ*, *çəmənıŋ*, *cəmalıŋ*, *dodağıŋ* (Nəsimi), *zülfiŋ*, *İmranıŋ*, *Xətəiniŋ*, *yüzüŋ*, *ayağıŋ* (Xətai), *toprağıŋ*, *yarıŋ*, *azğıŋ*, *gözüŋ* (F.) və s

— *ın*, - *in*, - *un*, - *ün*. Şivələrin əksəriyyətində yiyəlik hal dördvariantlı - *ın*⁴, - *nın*⁴ şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *çobanın*, *hətəlin* “toxunma ayaqqabı” *odunun*, *qavumun* “qohum”, *luxmanın*, *keçinin* (Q.), *şapqanın*, *suvun*, *Əjdərin*, *yolun* (Qk.), *yazının* “çöl”, *xaşanın*, *tilənin* “pambıq xəstəliyi”, *tuğun* “bayraq”, *ünün* “səs”, *gözüŋ* (Zən.) *qardaşın*, *qonağın*, *şəlitin* “paltar asılan ip, əlin, otun, çölün, atanın, nənənin (Ağc.), *qacağın* “qarğıdalının gövdəsi”, *xızanın* “uşaq”, *ceyin* “tayfa”, *toyun* “nağara”, *şurun* “səs”, *mövüzün* “qurudulmuş üzüm”, *pazının* “şəkər çuğunduru”, *qəvrənin* “bıqçal itiləyən alət” (Nax.), *daqarın* “istiot”, *damın* “tövlə”, *zəngəlin* “keçə ayaqqabı”, *tuğun* “süpürgə”, *ininin* “qayın”, kükünün (Ş.), *mındağın* “budaq”, *tühəgin*, *sayquşun* “bayquş”, *üzün* “qaymaq”, *sırsıranın*, *billənin* “şirniyyat” (Muğ.) və s.

Göyçay (Potu, Çayarxı, Ərəbcəbirli, Şahsultanlı, Alxasava, Alpout, Ləkçilpaq, Məlikkənd, Qızılağac) və Ağdaş şivələrində *a*, *ə* saitləri ilə bitən isimlərin yiyəlik halı dördvariantlıdır; məs.: *to:lanın, gejenin, quyunun, ləmpənin* və s.

Şivələrin şimal-şərq qrupunda, Yardımlı, Təbriz (İlxıçı, Vasmış, Qara Məlik), İmişli, (Arazqırağı), Ordubad (Əylis, Nüsnüs, Kotam) şivələrində yiyəlik hal şəkilçisinin dodaq variantı (-*un*, - *ün*) üstünlük təşkil edir; məs.: *hovanun, samanun, qutabun, dövənün, qərdeşün, əncilün, qəmbərün* “çay daşı” (B.), *duşanun, uğlun, qunağun, cıngılun* “itburnu”, *bilbilün, ürümçegün* (Qb.), *ağacun, qəndün, çörəyün, ərəbənün* (İs.), *arabanun, dədənün, ilün* (Cəl.), *adamlarun, almanun, dəhrənün* (Dər.), *bicarun* “çəltik sahəsi”, *tumcarun* “şitil əkilən sahə”, *çəltigün*, (Lən.), *barmağun, arabanun, dügmənün, doharun* (Muğ.), *Qarabağun, arabanun, qələmün, səbzün* (Ord.), *başun, ağacun, atun, əlün* (İm.), *dəryanun, damdarun, çayun, evün* (Təb.); *atun, çirağun, qonağun, yiyənün* (Yar.).

Bu xüsusiyyət orta əsrlər ədəbi-bədii dil nümunələrində də öz əksini atpmişdir:- Məgər Dirsə xan deyirlərdi, bir *bəgün* oğlu-qızı yoxdı (KDQ, s.34);- Yola girdi izin çaldı *bularun*, Qızı alıb gedən *ol xocalarun* (Dastani-Əhməd Hərami, s.125);-*Atıcı- nun* meyli həm kəmanə gərəkdir, Xətayimidürür gözün nigarına əcəb çindən (Q.Bür- hanəddin s. 50);- Yıxdı çox *sultanlərun* dərğahüni; *Əyağünə* saldı *Şeyxün kəndözin* (Əsrarnamə s.128);- *Yusifün* sözünə hacət eylədi; *Qissənün* ilkində söylədik rəvan. (M.Zərir, s.221);-Qocacıq *atanun* həqqin netdünüz (S.Fəqih, s.45);- *Gözlərün* üstü- nə çəkdi kilki-qüdrət qaşını, *Meyvənün* taracıdur, çün bağ ola divarsız (Kişvəri, s.308, 310).

Bəzi tədqiqatçılar şəkilçi variantlarının azlığını ərəb əlifbasının təsiri ilə əlaqələndirirlər. Lakin Ş.Xəlilov bu fikirləri təkzib edir: ...ikinci xüsusiyyət (şəkilçilərin dodaq variantının üstünlüyü nəzərdə tutulur - M.M.) isə ərəb əlifbasının çatışmazlığından daha çox XIII-XVI əsrlər ədəbi dilimizin dialekt əsasında irəli gəlmişdir. Məlumdur ki, həmin dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin koynesini Şirvan və Təbriz dialektləri təşkil etmişdir. Bu dialektlərdə isə şəkilçilərin dodaq variantına üstünlük verilir (66,s.41).

— *in /nin/*. Cəlilabad, Dərbənd /Marağa kənd şivəsi/, Ərdəbil və Zəncanın bəzi kənd şivələrində yiyəlik hal şəkilçisinin incə, dodaqlanmayan variantı digər formaların əvəzində işləyə bilər; məs.: *ocağın, atın, torbanın* (Cəl.), *atın, daşın, qolçağın*, “oyuncaq”, *daşqanın, yadıcanın* (Ərd., Z.), *daşın, adamin, çupanın* “çoban” (Dər.) və s. Yuxarıda adları qeyd olunan şivələrdə - *i /nin/* şəkilçisi sonu samitlə və *a* saiti ilə bitən sözlərdə özünü göstərir.

Şəki şivəsində ahəng qanununun qeyri-sabitliyi ilə əlaqədar yiyəlik halda şəkilçinin qalın və incə variantları bir-birini əvəz edir; məs.: *ezgilin, həyvənin, zəngəlin, ütünün, daşın, qocün, quyün* və s.

- *ı, - i, - u, - ü/-ni, - ni, - nu, - nü/*. Təbriz, Dərbənd (Vəlikənd, Padar, Səlik, Bilici, Zidiyan Qazmaları, Tatlar, Muğartı, Kommuna), Tabasaran, Zaqatala, Zərdab (Otmanoba) şivələrində yiyəlik halda - *ı, /ni^A* şəkilçisinə də rast gəlinir. Dərbənd şivəsində şəkilçinin variantları müxtəlif şəkildə yayılmışdır - Vəlikənd və Padarkənd şivələrində dörd variantda, Səlik, Bilici və Zidiyan Qazmaları kənd şivələrində iki variantda (*ı, - i, - ni, - ni*), Tatlar və Kommuna kənd şivələrində - *u, - i, - nu, - nü* şəklində, Muğartı kənd şivəsində - *u, - ü, - nu, - nü* formasında müşahidə olunur; məs.: *Qoyunu* dərisin başına keçirədi; - Ayağıma dəgən sura *u firqunu* qabağında məni... düşüb qaldı; - *Yağı* altında qaladı torta (Dər.), *Oğlani* atası bir qızı görür (Təb.); *Pirbabanı* zəmisini uladı, beş sabı (bir hektar yarımdan çox), - *Ati* sürüb *ilanı* üstünə sürədi (Tab.); Muni eşidən oğlunun arvadı *bi diri toğu* tükni alar (didər)... (Zaq.). Zərdabın Əlvənd və Otmanoba kənd şivələrində bu şəkilçi bir variantda (-*u*) işlənir; məs.: - *Qapu* ağzında gəmişdar ottiyir; - *Çəpəru* yanın təmizzədana, kol-kos basmasın və s.

Yiyəlik halın bu forması qumuq və qaraçay- balkar dilləri üçün də səciyyəvidir. Azərbaycan dili şivələrindən fərqli olaraq, digər türk dillərində - *di, - ti, - mi, - zi, - si, - şi, - ri, - yi, - xi, - çı, - li, - pi, - vi* variantları da vardır.

- *ı /ni^A* şəkilçisinin Dərbənd və Tabasaran şivələrində işləkliyini türk dillərinin Qafqaz arealının təsiri ilə əlaqələndirsək, Təbriz şivələrində və mənsubiyyətli hallanmada işlənməsi bu fikri şübhə altına alır.

Bu şəkilçinin mənşəyinə iki mövqedən yanaşmaq olar; yiyəlik hal şəkilçisinin sonuncu *n* səsi düşmüş variantı və ya qədim formanın izi kimi izah etmək olar. Qədim və müasir dillərdə, eləcə də şivələrdə bu şəkilçi daha çox sonu *n* və saitlə bitən sözlərdə təzahür edir. Bu da *n* səsindən sonra saitin burunlaşmasına səbəb olur və nəticədə - *i/ni/* forması meydana çıxır.

- *yın*, - *yin*, - *yun*, - *yün*. Qarakilsə (Ərəfsə kənd şivəsi), Zəngilan (Şatarız və Ağbis kənd şivələri), Dmanisi, Qardabani, Cəlilabad (Şıxlar kənd şivəsi) şivələrində sonu saitlə bitən sözlərdə yiyəlik hal şəkilçisi - *yın*, - *yin*, - *yun*, - *yün* şəklində olur; məs.: *Ərəfsiyin*, *Ağciyin*, *anayın*, *quzuyun* (Qk.), *danayın*, *quzuyun*, *çömyüyün* (Zən.), *almeyin*, *təpeyin*, *torbuyun* (Dm.), *qağeyin* “qardaş”, *dəreyin*, *torbeyin* (Cəl.), *taviyin*, *dəriyin* “dərə”, *düyüyün* “düyə” (Qard.) və s.

- *yin* şəkilçisi qaqauz və türk dillərində də qeydə alınmışdır (197,s.30). Krım-tatar dilində yiyəlik halda - *yun* (*yın*) şəkilçi məhdud dairədə yayılmışdır (178, s.186). Çuvaş dilində isə sonu *i* saiti ilə bitən sözlər yiyəlik halda tam - *yen* formasını qəbul edir (168,s.64).

- *iy*. Təbriz şivəsində sonu samitlə bitən isimlərdə nəzərə çarpır; məs.: - *O kəndiy* adamları muharibədən so:ra gəliplə; *Hamma o nənalığıy* uşaxları bizim kimin xoşbəx dəyil; - *Bizim kimiy* səmimi dəyillə və s.

Bu şəkilçi şimal - şərq şivələrində və İraq türkmənlərinin şivəsində şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halında işlənir; məs.: - *Sənüy* atoy adı nədi?; - *Onuy* işin mən bilmərəm (L.); *səniy*, *biziy* (İt.) (62,s.32).

Müasir türk və türkmən (Xasarlı şivəsi) dillərinin Xorasan (Xasar şivəsi) türkcəsinin bəzi şivələrində şəxs əvəzliliklərində qeydə alınmışdır; məs.: *səniy* (215, s.121), *məniy*, *səniy*, *onuy* (200,s.250), *manuy* (205,s.161).

Türk dilinin Anadolu (Bartına, Zonquldak) və Kastomonlu şivələrində, Xalac dialektində - *iy* şəkilçisi isimlərdə müşahidə olunmuşdur; məs.: - *Padşahiy* bi o:lu varmış; - *Sarayiy* qarşısında da bi çeşmə varmış (127,s.242), *haviy* “evin”, *babasınıy* oğli (204,s.24).

Yiyəlik halın son iki forması (-*yın*⁴, - *iy*) *η* - *y* səslərinin uyğunluğu əsasında

meydana çıxmışdır. Dil arxası, yumşaq damaq samiti (velyar η) əmələ gəlmə yerinə görə k , q samitləri (dil - önü - ditarxası n samiti isə t , d samitləri ilə) ilə eyni məxrəcə malikdir.

Dialekt fonetikasında η səsi ν samiti kimi daralaraq y səsinə də keçə bilir. Adi n səsi velyar η səmindən fizioloji-akustik təbiətinə görə, fərqləndiyindən, onun y səsinə keçməsi, demək olar ki, mümkün deyildir. Türk tayfa dilləri arasında η - y səsuyğunluğunu M.Kaşğari də qeyd etmişdir. O, göstərir ki, arqu və bulqarların η ilə söylədi kəlmələri digər türklər y ilə tələffüz edirlər; məs.: *ko η* - *koy* “qoyun”, *ka η ak* - *kayak* “qaymaq”, *ka η da-kayda* “harada”, *kayu* “hanı” (MK, I c., s.383; III c., s.140, 173, 218). B.Serebrennikov və N.Hacıyeva η - y səs uyğunluğunun \check{g} səsinin vasitəsilə ($n > \check{g} > y$) baş verməsini sübut edirlər: *sə η ük//sü η ək* “sümük”, *seyek* (qazax, tatar), *süyek* (qumuq), *mü η üz* “buynuz”, *meyiz* (qazax), *müyüz* (qumuq) (182, s.70).

- *ıq*, - *iq*, - *uq*, - *üq*. Şəmkir (Dəllər, Düyərli, Tatar, Zəyəm) və Basarkeçər (Məzrə kəndi) şivələrində yiyəlik halda isim və əvəzlilər - *ıq⁴* (samitlə bitən sözlərdə), - *niq⁴* (saitlə bitən sözlərdə) şəkilçisini qəbul edir; məs.: - *Atıq* əlində bir sa: tdx yolu; - *Dəyəniq* (alaçıq) ağaşdarını mən verrəm; - *Körpünüq* üsdündə yaman səs-küy var (Şəm.), - *Onuq* əlindən köçəşmədix' < köçə bilmədik; - *Dəniziq* qıra: na çoxlu daş - dəmbəə: tirdix' (Bk.).

Hər iki şivənin tədqiqatçılarının fikrincə, - *ıq⁴* şəkilçisinin tərkibindəki q ünsürü qədim “*nq*” birləşməsinin tərkib hissələrinə parçalanması nəticəsində meydana çıxmışdır (141, s.8;63,s.73). Alimlər M.Şirəliyevin velyar η səsinin mənşəyi barədə fikrinə əsaslanmışlar. Onun fikrinə görə, velyar η səsinin qədim şəkli *nq//n \check{g}* -nın parçalanması nəticəsində oğuz tipli türk dillərində velyar η səsi, qıpçaq tipli türk dillərində isə q (\check{g}) səsi üstün olmuşdur (192, s.15). M.Şirəliyev sonralar bu fikrini inkişaf etdirərək göstərmişdir ki, *nq//n \check{g}* səsinin parçalanması ilə oğuz tipli türk dillərində q ünsürünə, qıpçaq tipli türk dillərində \check{g} ünsürünə üstünlük verilmişdir (91,s.5).

Yiyəlik halda - *ıq⁴* şəkilçisinin η - q səsuyğunluğu əsasında yaranması

ehtimalı daha inandırıcıdır. Velyar η səsi k , q səsləri ilə eyni məxrəcli olduğundan qədim türk yazılı abidələrində də $n > q$ əvəzlənməsi özünü büruzə verir; məs.: Türk *budunıq* atı, küsi yox bolmazun tiyin... “Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyər” (KT, Böyük mətn, 25-ci sətir); Bunça *isiq*, *küçiq* bir tükqəru sakınmatı” Bunca işini, gücün verdiyini düşünmədi (KT, Kiçik mətn, 10-cu sətir).

Qədim türk dilində η - q/ξ səsuyğunluğu yalnız şəkilçilərdə deyil, söz köklərində mövcudluğunu A.V.Qaben də göstərmişdir; məs.: *añim > aqim* “kısımlı”, *añin > aqin* “çiyin”, *añir > aqir* “mühasirə etmək” (217,s.39).

İbn Mühənnə lüğətində “tarla siçanı” mənasında işlənən *kelenü* sözü M.Kaşğarının lüğətində *keleşü* şəklindədir. Həmin söz Türkiyə Türkcəsində *delenği / gelenki* formasında işlənir (203,s.18). n - q uyğunluğu müasir qazax və qaraçay - balkar dillərində işləkdir: anaqız, ataqız və s. Yakut dilinin dialektlərində η/nq - q uyğunluğu müşahidə edilmişdir; məs.: *ünex > üqex*, *külheli > külqeri* (222,s.84). Bu səsuyğunluğu daha çox əvəzlilərdə saxlanmışdır; məs.: *mağan*, *sağan* (qazax, Qaraqalpaq), *meqe*, *seqe* (Altay), *mağa*, *sağa* (qumuq, noqay, şor, xakas), *mağa /məğə*, *sağa//səğə*, *oğa* (Azərb. şivələri).

- *ık*, - *ik*, - *uk*, - *ük*. Bu şəkilçiyə yiyəlik halda yalnız ayırım şivəsində rast gəlinmişdir; məs: *arvadık*, *atık*, *torvanık*, *qanık* “qayanın” - *ık⁴* şəkilçisi əvəzlilərin hallanmasında da özünü göstərir. M.İslamov ikinci və üçüncü şəxs əvəzlilərinin, E.Əzizov həmin əvəzlilərlə yanaşı, birinci şəxs əvəzlilərinin də - *ık* yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməsini göstərmişlər; məs.: *mənik*, *sənik*, *onuk*, *bizik*, *sizik* (62,s.30; 40,s. 170). M.İslamov şəkilçinin mənşəyini belə əsaslandırır: - *ık*, - *ik*, - *uk*, - *ük* şəkilçisinin ikinci tərkib hissəsi olan k səsi nq fonemində başqa bir tarixi inkişafın nəticəsidir. Burada qədim *nq//nğ* səsindən n səsi düşmüş və qalan q/ξ səsi karlaşaraq k samitinə çevrilmişdir. Çünki cingiltili q səsinin karlaşaraq k səsinə çevrilməsi ayırım şivəsinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindəndir (62,s.30-31). Gədəbəy şivəsinin tədqiqatçısı B.Sadıqov başqa türk dillərində hələlik müşahidə olunmayan bu xüsu- siyyəti qırpaq əlaməti hesab edir (86,s.15-16).

Yuxarıdakı şərhələrdə *nq* hərfbirləşməsinin velyar η səsinin tələffüz şəkli

olma- sına işarə eləmişik. - ik^4 şəkilçisindəki k ünsürünün də n - q səsuyğunluğu vasitəsilə dialekt nitqinə yol tapmışdır. Bu şəkilçi ayırım şivəsində - $ıŋ$ şəkilçisi ilə paralel işlənərək məhdud arealda saxlanmışdır. - $ık$ şəkilçisinin geniş yayılmaması dilarxası, partlayan, kar - k səsinin fonetik təbiətindən və dilimizin fonetik sisteminə yad olmasından irəli gəlir. Azərbaycan dili şivələrində - k səsinə q səsi (qərb qrupu şivələri), k səsi (Zaqatala - Qax) və x səsləri uyğundur. Orxon-Yenisey mətnlərində, M.Kaşğarının lüğətində və müasir oğuz qrupu dillərində söz sonunda k səsinin (konak “ev”, uşak, yarak) üstünlüyü qədim türk xüsusiyyəti olmasını göstərir. Bunun qədim xüsusiyyətləri mühafizə edən ayırım şivəsində qalması da təbii haldır. $ŋ//nq$ - k səs uyğunluğu yakut dilinin şivələrində məhdud dairədə saxlanmışdır: məs.: эриэнгэс> эриэккэс (222,s.84).

Yönlük hal

Oğuz qrupu türk dillərində, həmçinin Azərbaycan dilində və şivələrində yönlük halın qrammatik əlaməti kimi- a , - $ə$, - ya , - $yə$ şəkilçisi formalaşmışdır. Saitlə bitən sözlərdə bitişdirici y samiti əlavə olunur; məs.: *toza*, *şəlitə* “paltar asılan ip”, *dolamaca* “yüyürük”, *yaxınkeşə* “boşqab”, *məzəndə* “kömürçü baltası”, *yandamıya* “anbar”, *mavriya*, *lövəyə* “yuva”, *mələyə* “taxtabiti”, *məkəyə*, “qarğıdalı” və s.

Cəlilabad, Dərbənd (Rukəl, Vəlikənd, Xilipənci, Səlik, Nügdi), Lənkəran, Bakı (İçərişəhər, Bayırşəhər, Əmircan, Bülbülə, Hövsan, Türkan) və Lerik şivələrində yönlük hal şəkilçisinin incə variantı $ə(yə)$ qalın variantını da təmsil edir; məs.: *arvadə*, *bəzarə*, *quyyə* (Cəl.), *almayə*, *qapuyə*, *qutuyə* (Dər.), *lampiyə*, *bobiyə*, *dayyə* (B.), *potuğə*, *baliğə*, *uşağə*, *buğlamiyə* (Lən.), *baxçiyə*, *zəvodə*, *odinə* (L.) və s.

Yönlük halın ən qədim ifadə vasitələrindən olan, - a , - $ə$ şəkilçisi oğuz dillərində tarixi forma, mənə və vəzifələrini saxlamışdır. Həmin forma türk yazılı abidələrində - $ğa$, - $gə$ şəkilçisi ilə müvazi şəkildə işlənmiş, daha çox mənsubiyyət şəkilçili sözlərə əlavə olunmuşdur; məs.: Şəndun *balıka*, Taluy ügüzgə təgürtim “Şəndun şəhərinə, Dəniz çayına çatdırdım”, *Kağanıma* ötünip sülətdim “Xaqanıma

müraciət edib qoşun çəkirdim” (Tonyukuk abidəsi 18-19-cu sətir);- yaylığ *tağıma* ağınap yaylayup turur “Yaylaq dağıma qalxıb yaylayır dururam”; - *Turunaya* kuş tüşnə- kinqə konmuş tuymatın tozka ilinmiş “Durna quşu düşərgəsinə qonmuş, duymadın” (Irk bitiq, 94, 96-cı sətirlər), *oğluma, könlüma, dostına* (Kutadqu biliq, 27, 99, 130), *sultanima, boynuma, köksüma* (qədim özbək dili), ol mening *közümə* sakadı “O mənim *gözümə* xəyal kimi göründü” (MK, III c., s. 268); - Xanlarxanı *oğlana* bəklig verdi, təxt verdi; - *Ərəbəyə* möhkəm orğanla sardılar (KDQ, s.41, 116).

Azərbaycan dili şivələrində yönlük halın qədim - *ka//qa//ğa//* şəkilçisi şəxs əvəzlilərinin tərkibində qalmışdır: *manqa//manğa, mənqə, sanqa//sanğa, sənqə, onqa//onğa//unqa//unğa, honğa*. Bu şəkilçi oğuz dilləri üçün səciyyəvi olmayıb, qıpçaq dillərinə xas xüsusiyyət hesab edilir.

Müasir qıpçaq dillərində sadə hallanmada - *qa, - qe, - ka, - kə* işlənsə də, mənsu- biyyət şəkilçili isimlərdə - *a, - e* şəkilçisindən istifadə olunur; məs.: *kızıma* “qızıma”, *kızına* “qızına” və s. (tatar).

Bakının Nardaran kənd şivəsində saitlə bitən isimlər yönlük halda - *ya* əvəzinə - *na* şəkilçisi qəbul edir; məs.: *babana, kosana, hamına*; - *Hamına* mənənən salam - dua di (65,s.10). Sadə hallanmada Xorasan türkcəsində (-*na, - ne*), çuvaş dilində isə həm sadə, həm də mənsubiyyətli hallanmada - *na, - ne* şəkilçisindən istifadə olunur: *kişinə* (211,s.35), *laşana* “ata”, *enene* “inəyə”, *xerne* “onun qızına”(168,s.316). Xorasan türkcəsində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yönlük halında - *ya* şəkilçisi də qeydə alınmışdır: məs.: *aliya* (211,s.163).

Ümumiyyətlə, - *a, - ə* yönlük halın ən qədim formasıdır. - *ya, - na* isə onun variantlarıdır. İntervokal mövqedə - *y* bitişdirici samit kimi meydana çıxır, - *n* isə mənsubiyyətli hallanmanın elementidir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrində hər iki forma paralel işlənmişdir. Sadə hallanmadakı - *ğa//gə*, mənsubiyyətli hallanmadakı - *a, - ə* formasından üstün mövqedə olmuşdur. Sonralar yiyəlik halda olduğu kimi, mənsubiyyətli hallanmadan sadə hallanmaya keçmişdir. Çox güman ki, ilkin

orta əsrlərdə - *a* danışıq faktı kimi fəal olmuş, sonra oğuz tayfalarının dilində norma-laşmışdır.

Təsirlik hal

Azərbaycan ədəbi dilində və onun şivələrində təsirlik halın əsas qrammatik əlaməti *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçisidir. Bu şəkilçi şivələrdə eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Buna görə şivələri üç qrupa bölmək mümkündür:

1) Qazax, Zəngilan, Qax, Mingəçevir ətrafı, Ağcabədi, Karvansaray, Zəngibasar, Qarakilsə, Muğan (Ağaməmmədli, Quruzma, Təzəkənd), Naxçıvan (Qaraçus, Qoşa Dizə, Kolanı) şivələrində təsirlik hal şəkilçisi dördvariantlıdır (ı, - i, - u, - ü); məs.: *sajı, coravı, çəkici, yurdu, südü* (Qaz.), *qatığı, sə:ngi, quzunu, düyünü* (Zən.), *uşağı, qağanı, otu, çölü* (Min.), *luxmanı, hətəli* “toxunma ayaqqabı”, *qudunu* “böyrək”, *gülü* (Q.), *paltarı, şəlitı* “paltar asılan ip”, *dumbuzu, yü:rüyü* (Ağc.), *pixarını, də:zi, qutu* “tumurcuq”, *sögüdü* (Muğ.), *xamranı* “xəmir mayası”, *xırı* “daş qırıntıları”, *çəlvəri* “ocaq daşı”, *kolusu* “papağı”, *çöykürü* “tikanı” (K.), *şapqanı, bağırdələni* “sünbüllü ot”, *tomsunu* “tala” (Qk.) *hovlanı* “halvanı” əvi, *buzovu, övü, düyünü* (Nax.).

2) Naxçıvan, Quba, İsmayılı, Cəlilabad (bəzi şivələr), Təbriz, İmişli (Arazqırağı şivələri), Şəki, Ağcabədi (bəzi şivələr) şivələrində dodaqlanan saitli sözlər təsirlik halda - *ı, - i* şəkilçisi qəbul edir; məs.: *əlovı//həlovı, qoyını, quzunu, buğdanı* (Nax.); *doşanı, bülbülü, topı, göli* (Qb.), *oxlo:nı, dümbülü* “bel” (İs.), *arabanı, yaxanı, dəvəni, yuxunu, ütünü* (Cəl.), *tuluğı, yunu, otı, kürki, günü* (Təb.), *oxlo:nı, buzo:nı, üzümü, öküzü* (İm.), *suçunu, qohımı, üzüyü, güyümü* (Ağc.), *quzunu, bi:lonı, kö:söni, güzünü, qarqlo:şi* “qaranquş” *kükünü* (Ş.).

Göytürk yazılı abidələrində də təsirlik halın damaq variantına, - *ın, - in, - n, - ni, - ni* rast gəlirik, - *nı, - ni* şəkilçisi daha çox əvəzlilərdən sonra işlənmişdir: *bunu* (KT, Kiçik mətn, 13), *anı, bizni* (Tonyukuk, 10, 30) və s. M.Kaşğarının lüğətində təsirlik halda - *ığ* ilə - *nı, - ni, - n* şəkilçiləri paralel işlənmişdir. - *nı, - ni* şəkilçisi həm isimlərdə, həm də əvəzlilərdə təsirlik halı ifadə etmişdir. M.Kaşğari sonu

saitlə bitən sözlərdən sonra - *ni*, - *ni* şəkilçisinin işlənməsinin oğuz və qıpçaqlara xas olmasını göstərmişdir: - *Bizni* taba ne elük “bizi nə cür tapdın?”, - it *keyikni* kowdu “it ovu qovdu”, - ol *takaguni* yolturdu “o toyuğu yoldurdu” (MK, I c., s.94; II c., s.16, III c. s.97).

Orta əsrlər yazılı abidələrində də təsirlik hal şəkilçisinin damaq variantının üstünlüyü nəzərə çarpır; məs.: - Eşək *yüki* eşərək; - Ağ *qoyunu* görənler içi dolu yağ sanur (Oğuznamə, s.25, 45). “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də şəkilçinin damaq variantı dodaq variantını əvəz edir; məs.: - Çəkdi *qopuzı* əlindən aldı; Gödəsi adam, dəpəsində bir *gözi* var; - Qazan bəg *ordusunu*, oğlanını - uşağını, xəzinəsini aldı, gerü döndü altun təxtində (KDQ, s. 114, 99, 50); Ver qızını tacirə *sözümü* al, Sözüünü sıdır- madı, Sağ-salamat *canunu* bundan ilət, Axşam oldu ol qalanı qaçdılar (Y.Məddah. s.50).

Bəzi alimlər təsirlik hal şəkilçisinin iki variantda işlənməsini ərəb əlifbasında saitlərin azlığı ilə əlaqələndirirlər. Ş.Xəlilov bu fikrə etiraz edərək yazır: “Dörd cür yazılan bu şəkilçilərin (*ı: ni*) fonetik variantlarının azlığı ərəb əlifbasının xətasından daha çox, XV əsr ədəbi dilimizin dialekt əsasında irəli gəlmişdir. Təsadüfi deyildir ki, tarixən (XIII-XVIII əsrlər) ədəbi dilimizin əsasında dayanmış Şərqi və Cənub dialektlərində bu gün də təsirlik hal öz ifadəsini - *ı//i*; - *ni*, - *ni* şəkilçilərində tapır (66,s.55).

Biz də bu formanı təsirlik halın ən qədim şəklə hesab edirik - *ı*, - *i* şəkilçisi ərəb yazı ənənəsindən əvvəl türk dillərində mövcud olmuş, sonra ərəb dilinin təsiri ilə ya- zıda mövqeyi möhkəmlənmiş, bu, orta əsr türk yazılı abidələrinə sirayət etmişdir. Şəkilçinin dodaq variantları isə ahəng qanununun tələbi ilə dildə təzahür etmişdir.

3) Bakı, Təbriz, Muğan, Quba (saitlə bitən sözlərdə), Göyçay, İsmayılı (saitlə bitən sözlərdə), Dərbənd, Lənkəran, Ağcabədi (Yastıyol kənd şivəsi), Meğri (Nüvədi) şivələrində təsirlik hal şəkilçisi bir variantda - *i*, - *ni* şəklində öz əksini tapmışdır; məs.: *samani*, *qərdeşi//qədeşi*, *lampani*, *sui*, *öyi*, *toyği* (B.), *çamuri* “palçıq”, *çubuği* “papiros”, *arşını* “ölçü vahidi”, *yovurti* (Təb.), *qoyını*, *quyını*, *touği*,

üzügi, basani<bostanı, *qomişi* (Muğ.), *qapını, kürpini, quyuni* (Qb.), *daği, ağaci, qutını, saşi*<saji (Göy.), *uşaği, qapuni, lampani, xatuni, yuxuni* (Dər.), *halaği, ləki, potuği, quyini, istili* “gölməçə”, *kolazi* “qayıq” (Lən.), *daşi, oti, çöli, yuxuni* (Ağc.) *ati, tuxlını, tülkini* (Meğ.).

Göründüyü kimi, - *i* (-*ni*) şəkilçisi əsasən şimal-şərq və keçid şivələrini əhatə edir. Bu forma Azərbaycan dilində söz sonunda baş verən “incələşmə” hadisəsinin komponenti kimi çıxış edir. “İncələşmə” hadisəsinin yaranmasında coğrafi amillər, substrat təsirlər nəzərə alınsa da, dilimizin daxili inkişaf prosesinin təzahürüdür. E.Əzizov haqlı olaraq, bu hadisəni belə mənalandırır: “Ekstralinqvistik amillər türk dillərindən biri kimi Azərbaycan dilində qalınlıq ahəngindən incəlik ahənginə inkişaf meylini, dilin mövcud potensial imkanını müəyyən dərəcədə fəallaşdırmışdır” (40.s.147).

Azərbaycan dili şivələrində təsirlik halla bağlı daha bir fərqli xüsusiyyət nəzərə çarpır. Şivələrin əksəriyyətində saitlə bitən sözlərdən sonra bitişdirici *n* samiti işlən- diyi halda, Qazax, Tovuz, Şəmkir, Sədərək, Bakı (Hökməli, Qobu, Güzdek, Corat, Xırdalan, Xocahəsən), Muğan (Kürkəndi, Beşdəli), Cəbrayıl (Böyük Mərcanlı, Hovuslu, Sofulu), Karvansaray, Qarakilsə, Zəngilan (Ağbis, Sarılı, Xəştəb, Şatarız, Canbar, Günqışlaq), Gədəbəy (Şınıx), Şərur (Şahbulaq), Cəlilabad (Şıxlar), Kəl- bəcər (Çəpli, İlyaslı, Seyidlər), Laçın (Mişni, Qarıqışlaq, Sonasar) şivələrində həmin mövqedə *y* ünsürü işlənir; məs.: *arpiyi, buğduyu, daneyi, murtdoyu, üşşüyü* (Qaz.), *köprüyü, pəyyi, çatıyı, murtduyu* (Tov.), *haravıyı, tuleyi, piltiyi, dariyi, qardaşağayı dəviyi* (K.), *qəpiyi, usduyu, ütiyü* (Zən.), *qapıyı, baltıyı, keçiyi, torvuyu* (Gəd.), *lampayı, qaleyi, düəyi, kəmrəyi* “təzək”, *dayçayı* (B.), *baltayı, dəhrayı, çeşniyi* “şəkil”, *çərəkəyi* “təsbeh”, *qırayı* “paltar asan” (Muğ.), *kişiyi, qonuyu*<qonşunu, *çömçöyü* (Şəm.), *dariyi, taraqqıyı* “fişəng” *sərçiyi, toyçuyu, cüciyü* (Səd.), *çatıyı, arabıyı, qapıyı* (L.)

M.Kaşğarının lüğətində saitlə bitən sözlərin təsirlik halında - *y* şəkilçisinin işlənməsi ilə rastlaşırıq; məs.: - ol tewey çökürdü “o dəvəni çökürdü” (MK, II c., s.84).

-*yi*⁴ şəkilçisi “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsindən başlayaraq XVIII yüzilliyə qədər ədəbi dilimizdə işlək olmuş, sonra öz mövqeyini - *ni*⁴ şəkilçisinə verməli olmuşdur; məs.:- Aydır: “Buñlu qoca ilə Yapağlu *qocayı* Dəpəgözə verünj aşın pişürsün!” - dedi;- Şöylə çalayım səni mağara divarına kim, quyruğun *mağarayı* yağlasun! - dedi (KDQ, s.99, 101);- *Cavidannaməyi* gətir gil ələ; Ta biləsən ki, nəsnə candır söz (Nəsimi, s.51);- Səndə bu həvəs yox isə bu *qapuyı* qaxma (Qazi Bürha- nəddin, s.70);- Bu dənli *xəznəyi* bağışlayan kim (Dastan Əhməd Hərami, s.27);- Zari qılıb *qamçıyı* urdi ata (Y.Məddah, s.156);- *Züleyxayı* bu vəchilə tən edüb eyblədilər (Zərir, s.19);- Bixəbərlər şərbəti-rahət bilirlər *badəyi*, Biz həkimivəqtiz, onu tök- müşüz, qan bilmişiz (Füzuli, s.32).

XVIII yuzillikdən sonra - *yi* şəkilçisi Azərbaycan dilində arxaıkləşmiş dialekt səviyyəsinə enmiş, türk və qaqauz dillərində isə ədəbi dildə qədim mövqeyini saxlamışdır. Bu şəkilçi qədim özbək dilində işlənsə də, tədqiqatçılar bunu oğuz dilinin təsiri ilə izah edirlər.

Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrin əksəriyyətində təsirlik halda bitişdirici - *n* samitindən istifadə olunur, lakin istisna olaraq, *nə* və *su* sözlərinin təsirlik hallarında *y* ünsürü (*nəyi*, *suyu*) saxlanılır. Qərbi Azərbaycan və Kəlbəcər (Alalar, Keşdək) şivələrində isə bunun əksinə olaraq, *suyu* əvəzinə *sunı* işlənir.

Türkologiyada - *yi* şəkilçisinin mənşəyi *n* - *y* səsuyğunluğu ilə müəyyən olunur. V.A.Boqoroditskinin fikrinə görə, - *yi* şəkilçisinin əmələ gəlməsində damaq saitləri əsas olmuşdur. Söz samitlə bitərsə - *i*, saitlə bitərsə - *yi* şəkilçisi əlavə olunur (*dəvəyi*), *y* keçid samiti əsasın saitinin incə olduğunu təsdiqləyir (125,s.155). Q.Ramstedt isə - *y* elementinin meydana çıxmasını - *i* şəkilçisinin uzun tələffüzü ilə bağlayır. “...təsirlik halda da qədim dövrdə sait uzun tələffüz olunmuşdur: *i*: - *yi*:. Qədim dövrdə həmçinin şəkilçilər qoşalaşmışdır: - *iyi*, - *i*: *yi* və sonrakı prosesdə iki sait arasında - *q* bitişdirici samiti meydana çıxmışdır” (177,s.37). Biz də əksər türkoloqların - *y* - *n*ın bitişdirici samit olması fikrini müdafiə edir və buna onu əlavə edirik ki, - *y* ünsürü *n*- *y* uyğunluğu əsasında oğuz - səlcuq dilində yönlük halın analoji ekvivalenti kimi meydana çıxmışdır. Təsirlik

halın mənsubiyyət məzmunu ilə bağlı olması - *n* samitinin üstünlük qazanmasına, y ünsürünün arxaikləşməsinə təkan vermişdir.

Yerlik hal

Azərbaycan dili şivələrində yerlik halın qrammatik əlaməti kimi- *da,-də* şəkilçisi sabitləşmişdir; məs.: *buzoyda, murtdada, inəx'də, aloyda, dəyədə* (Qaz.), *dovada, lo: da* “bələ”, *eşmədə* “çöl”, *sülümdə* “nərdivan” (B.), *ağaşda, hovlada* “halva”, *siyəzəndə* “kisə”, *cəvizdə* (Nax.) *miyandada* “kənd xidmətçisi”, *sazda* “qamış”, *ləmpədə* “tavan”, *həyvədə* (Ş.) və s.

Şivələrdə yerlik hal şəkilçisinin -*za,-zə* (Təb.,İs., Sal., Cəl., İm., Zən.,Nax.), -*sa,- sə* (Muğ.), -*ma,-mə* (Zb.), -*na,-nə* (Zb.,Dər.,Ş.), -*la,-lə* (Qk.,Ş.),- *ta,-tə* (Dər.,Təb.) və s. variantları da yayılmışdır; məs.:*tozza, bıynızza, üzüzə, payızza* (Sal.), *iclassa, Abbassa, gilassa* (Sab.), *damma* “tavan”, *kəmmə* “soğanaq” (Zb.), *kələmnə, dermanna* “dəyirman”, *gönnə, qəmnə* (Ş.), *dalla, yolla* (Qk.), *balla, kəllə, dillə* (Ş.), *kəttə, Dərbəttə* (Dər.), *səbəttə, otaxta, ayaxta,bucaxta* (Təb.) və s.

- *da, - də* ən qədim hal şəkilçilərindəndir. Türk dillərinin ilkin yazılı abidələrində - *ta, - tə* şəkilçisi ilə paralel işlənmişdir. Bütün dövrlərdə sabitliyini qoruyub saxlasa da, türk dillərinin diferensiasından sonra müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş, ayrı-ayrı müasir türk dillərində - *la, - lo, - za, - zo, - sa, - so, - na, - no* inno-vasiyaları meydana çıxmışdır. Tədricən yerlik halın semantikasını konkretləşmişdir. Əvvəllər istiqamət, çıxış nöqtəsi, yer, zaman bildirmişdirsə, müasir dövrdə yalnız yer məzmunu ifadə edir.

Çıxışlıq hal

Azərbaycan dili şivələrində çıxışlıq halın qrammatik əlaməti- *dan,- dən* şəkilçisidir; məs.: *hovadan, dovadan, ərəbədən, qədəşdən* (B.), *arvatdan, çarho:zdan, corafdan, dəyədən, kətəməzdən*, “ağartı növü” (Qaz.), *boşqafdan, yıxadan, giyəv-dən, cəvizdən* (Nax.), *çubandan, xatundan, dəhrədən, kürpidən* (Dər.).

Meğrinin Nüvədi kənd şivəsində çıxışlıq hal şəkilçinin - *dan* variantı üstünlük təşkil edir: *gecidan, tülkidan, tuxlıdan* və s.

- *daŋ*, - *dəŋ*. Çıxışlıq halın ən qədim forması olan - *daŋ*, - *dəŋ* şəkilçisininəqərb qrupu şivələrində rast gəlinmişdir; məs.: *qapıdaŋ*, *qaramadaŋ*, *barxanadaŋ* “ev əşyaları”, *üşşədəŋ*, *dələmədəŋ* “ağartı növü” (Qaz.); *eşix'dəŋ*, *əppəydəŋ*, *yaloydaŋ*, *tufardaŋ* (Bar.) və s.

Çıxışlıq halın velyar *ŋ* səsli forması Altay, xakas və şor dillərində ədəbi dil səviyyəsində işlənir; məs.: *tağdaŋ*, *paladaŋ*, *kimədəŋ* və s.

Qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrində çıxışlıq hal öz ifadəsini - *dan//tan*, *dən//tən*, *dın//tın*, - *din//tin* şəkilçilərində tapmışdır. Çıxışlıq hal Orxon abidələrində bir neçə sözdə meydana çıxmış, uyğur abidələrində (-*dın*, - *din*, - *tın*, - *tin*, - *dan*, - *dən*) - arealı genişlənmiş, XI əsrdən başlayaraq hal paradigmasında öz yerini möhkəmləndirmişdir. M.Kaşğari ilk öncə *dan//tan* şəkilçisinin oğuz dili üçün xarakterik olmasını qeyd edir və həmçinin göstərir ki, oğuzlar “anda” sözünün sonundakı *əlifi* “*nun*” ilə əvəz edirlər: *anda* - *andan* (MK, I c., s.133, 150). Bundan sonra bir sıra türkoloqlar çıxışlıq halın - *dan//tan* şəkilçisinin mənşəyini yerlik halın - *da//ta* şəkilçisi ilə əlaqədə izah etmişlər. - *dan//tan* şəkilçisinin *n* ünsürünə münasibət isə müxtəlif olmuşdur. M.Rəsənin - *n* samitini qədim alət halın əlaməti (178,s.177), M. Qıpçaq isə istiqamət halın şəkilçisi hesab edirlər (167,s.23). B.Se- rebrennikov və N.Hacıyevaya görə, - *dan//tan*, şəkilçisinin qədim çıxışlıq-yerlik halın - *da//ta* formasına istiqamət halın - *n* şəkilçisini əlavə etməklə düzəlmişdir. Müəlliflər bunun sübutu üçün qazax, qırğız və Qaraqalpaq dillərində əvəzliliklərin tərkibində qədim yönlük - istiqamət halın - *ğan* şəklində qorunub saxlanmasını (mağan “mənə”, sağan “sənə”), həmçinin istiqamət məzmunlu qədim *tapa* (Orxon-Yenisey abidələrində işlənmişdir) qoşmasının noqay dilində *tabağan*, tatar dilində *taban*, qazax dilində *taman*, özbək dilində *tomon* şəklində eyni məzmununda işlənməsini əsas götürürlər (182,s.84). V.Banq çıxışlıq halın - *dan//tan* şəkilçisinin yerlik hal forması ilə əlaqəsinə etiraz edir və *adın* qoşmasının inkişafı ilə yaranması fikrini irəli sürür (202,s.9). Lakin uyğur abidələrində çıxışlıq hal şəkilçisi - (-*dın*) ilə “*adın*” qoşmasının yanaşı işlənməsi bu fikri təkzib edir. Bu, hal şəkilçisinin qoşmadan əvvəl yaranmasını və onların

müxtəlif semantikalı olmasını göstərir: *Azu olardin adın* “Məgər onlardan başqa...” (92,s.146). A.Qaben türk dillərində məkani halların əsasında dayanan - *t* - *k* - *n* samitlərinin məkan məzmunu bildirməsini göstərir: *alt*, *altin* - *aldin* “qabaq”, *ast* “aşağı” *art* “arxa”, *orun* “yer”, *orta* “orta”, *üst* “yuxarı”, *yan*, *yak* “tərəf” (217,s.46). A.M.Şərbaka görə, çıxış hal şəkilçisinin prototipi *tayin* - *tayan* “dayanmaq” feli bağlamasıdır. Bu formanın qısalması nəticədə *tayin*>*tin*>*tiñ*; *tayan*>*ta*: *n*>*tan* və ya sonuncu hecanın düşməsilə *ta:yin* - *tayan* >*ta*: > *-ta* şəkilçiləri əmələ gəlmişdir (197,s.47). Alimin qənaətinə əsasən, yerlik hal şəkilçisi - *da*//*-ta*, çıxışlıq halın - *dan*//*-tan* formasından törəmişdir. Halbuki ən qədim türk yazılı abidələrində - *da*//*ta* şəkilçisinin çıxışlıq məzmunu da ifadə etməsi onun qədimliyinə dəlalət edir.

Q.İ.Ramstedt, K.Kərimov və başqa türkoloqlar çıxışlıq hal şəkilçisinin mənşəyində *yan* sözünün dayandığını göstəriirlər. Q.İ.Ramstedt Tonyukuk abidəsindən çıxış edərək (oğuzdantan, bəridənyən, yırdantayan) *da*+ *yan* “tərəf” birləşməsinin qısalaraq - *dan* şəklinə düşməsinə qeyd etmişdir (177,s.43). K.Kərimovun fikrincə, *da* +*yan* birləşməsində - *da* “yer” mənası ifadə edən *ja* sözündən və *yan* “tərəf” sözlərindən əmələ gəlmişdir: *yan* - *dan* - *nan* (159,s.15). J.Deniyə görə, hər iki hal şəkilçisi müstəqil mənalı - *dan* “bərabər, tən” sözündən nəşət etmişdir (160,s.98).

Yuxarıda qeyd olunan araşdırmaları ümumiləşdirərək iki mühakimə yürütmək mümkündür: 1) - *dan* şəkilçisi məkan məzmunlu eyni və ya yaxın fonetik tərkibli müstəqil sözün aqlyutinativləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bunun bariz nümunəsini Altay dilləri ilə qohumluq əlaqəsi iddia olunan Koreya dilində görmək olar. Koreya dilində türk dillərindəki - *dan*//*-tan* şəkilçisinin məna və vəzifəsini “yan, kanar” mənası bildirən *tan* sözü ifadə edir; məs.: *ciptan* “evdən” (177,s.43).

2) Çıxışlıq hal forması yerlik halın qrammatik əlamətinə (-*da*, - *ta*) fərqləndirici ünsür kimi - *n* samitinin əlavəsi ilə yaranmışdır. *d* və *t* samitləri ilə məxrəc cəhətdən eyni olan - *n* samiti çıxış məzmunu ilə əlaqədar yarandığından müasir dövrümüzədək həmin məzmununda qavranılır.

Arxaik hal formaları

Qədim alət halın –ın,-in şəkilçisi arxaikləşmiş, dildə onun yerini *birlə, ilə* qoşması tutmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilində XX əsrin ortalarından etibarən halların sırasından çıxarılsa da, müasir qazax, qaraçay - balkar, xakas, şor, çuvaş və yakut dillərində alət hal ədəbi dil səviyyəsində saxlanılır. Bəzi türk dillərində və şivələrində, o cümlədən də Azərbaycan dili şivələrində alət halın qədim - *ın, - in* şəkilçisi daha çox zaman bildirən sözlərin tərkibində qorunub saxlanmış və zərf yaradıcılığına xidmət edir; məs.: - *Yayı* burda qalmışdım; - *Payızı* malımız elə irəmələrdölər (Şəm.); - *Qışın* köçüf gedillər qoyunu qışdaxda bəsdə:llər; - *Yazın* qayıdıf gəlif ova (alaçıq) quruf orda yaşayıllar; - *Bırda yanvarı, fevralı* havalar çox sərt keçir (Qk., K., Zb.) və s.

Ən qədim türk yazılı abidələrində birgəlik mənası alət halın -*ın, - in* şəkilçisi və *birle* qoşması ilə ifadə edilmişdir; məs.: - Kanım kağan yiti yəqirmi *erin* taşıkımıs “Xan atam on yeddi döyüşçü ilə sərhədi aşmış” (KT, şərq tərəfi, 11-ci sətir); - Bu yirdə olurup tabğaç *bodun birlə* tüzəltim “Bu yerdə oturub tabğaç xalqı ilə düzəlt- dim” (KT, cənub tərəfi, 4-cü sətir). Tədricən *birlə* qoşmasının fəallığının artması ilə alət halın birgəlik semantikasını arxaikləşmişdir. Azərbaycan dili şivələrində - *ın, - in* şəkilçisi bununla bağlı arverbiallaşmış sözlərin tərkibində qalmışdır.

XI əsrdən etibarən türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin yazılı abidələrin də - *ın* şəkilçisi əsasən zaman məzmununun yaradılmasına xidmət edir; məs.: *Yazın* doğan çocuğa da körpe oğul denir; - *Kışın* kar az bulunur (MK, I c., s.415, 464); - Məgər, sultanım, genə *yazın* buğayı saraydan çıxardılar (KDQ, s.36); *Günüzin* özlərin gizlərlər idi, Dün olsa yolların gözlərlər idi (Dastani-Əhməd Hərami).

Orta əsrlərdə alət halın - *ın* əlamətinin birgəlik mənası tam arxaikləşmişdir. Bu səbəbdən də orta əsrlər yazılı abidələrində - *ın* şəkilçisi *ilə* qoşması ilə yanaşı işlən- mişdir; məs.: Turdı Yusif *anlarınla* görüşər; - *Anlarınla* belə bindi bəgləri (Zərir, s.207). Qədim alət halın izləri Qaraqalpaq (117,s.122), yakut (189,s.113), qazax dilinin qərb dialektlərində (129,s.117) qərbi Sibir tatarlarının barabin

dialektində (187,s.33) - *ın*, - *in* şəkilçisinin ifadəsində görünür. Tuva dilində - *ın*, - *in* şəkilçisi zərf əmələ gətirən leksik şəkilçilərin sırasına daxil edilir; məs.: *kıjın <qışın, çazın < yazın, küzün<payızın* (99,s.305).

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində *ilə* qoşması - *nan*, - *nən*, - *inan*, - *ynan* şəklində birgəlik mənasını ifadə edir; məs.: -*Uşağınan* duruf oturan elə özü də uşax kimi adamdı; - *Bajaynan* səhəngi saller da hamısını sule:r (Zb.), - Oğlan *atasıy- nən* qızın atası aparıllar zaqsə, zaqsdən çıxannan so:ra kəbin də kəssirillər (Ord.), - Qazağa *atnan* gedərdix', haravıynan gedərdix'; - Gördüx' göyün *üzünnən* bir ala şey gəlir (Tov.); - Murad *qılincınan* hücum eliyər; - *Yumurtaynan* sumax yaxşı olur (Ş.); - Muni *hökmınən* gətirib gəllilər padşahun qulluğına; -Di:r ki, nəki bağda armud ağacı vardu, *lapatgeynən* kötüglərini qazacegəm, *palteynən* uları kötügdən diblərini vıracegəm ((B.); -Taxılın yerin *draxdınnan* sürrüg, *maleynan* malale:rux (S.) və s.

F.Cəlilov *ilə* qoşmasının - *ın*, - *in* şəkilçisinin mövqeyində işlənməsini onun mənşəyi ilə əlaqələndirir: "...birgəlik - alət halın çoxçeşidli şəkilçiləri - *be*, - *la*, - *n*, *η* arxetiplərindən törəyən morfemlərin qovuşmaları ilə yaranmışdır. Sonralar - *la* morfemi *birlə* (bir-lə) və *ilə* (i-lə) qoşmasının, - *be* morfemi isə - *bıla//bilan* qoşma- sının formalaşmasında iştirak etmişdir ki, həmin qoşmalar da birgəlik- alət halının funksiyasını daşıyır" (30,s.219).

Qədim alət halın - *ın* şəkilçisinin yiyəlik halın analogiyası ilə feillərlə idarə əsasında meydana çıxmasını güman etmək olar. - *ın* şəkilçili sözlər (yiyəlik hal) adlarla əlaqələndiyindən, feillərlə idarə alət halı passiv mövqeyə keçirmiş və nəticədə öz yerini başqa formalara verməli olmuşdur.

Qədim yönlük - istiqamət halın - *ğaru* şəkilçisi Lerik və Ağdam şivələrində "dişğarı", Zaqatala şivəsində "tişqarı", İraq türkmanlarının şivəsində "tişarı" sözün- də qalmışdır. - *ğaru* şəkilçisi bəzi türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində arxaikləşmiş, öz məna və funksiyasını itirərək sözün tərkibində rudiment kimi qal- mışdır. Lerik və Ağdam şivələrində həmin söz - *ğaru* şəkilçisindən sonra - *ya* şəkilçisi qəbul edərək, istiqamət bildirir; məs.: Nənon

çağirey *dışğarıya* /*dışğaruvə* qal (27,s.58); - Otur evdə *dışğarıya* çıxma, so:xdı (ADDL, s.146). İraq türkmanları- nın şivəsində isə şəkilçi - *arı* şəklində mühafizə olunmuş və qədim mənasını saxla- mışdır; məs.: - Öncə siz boynunuzdakı gərdənliyi *tişarı* atın, taki sizə kömləgi atım; - Gülzar incili sehir anaxtarı olan gərdənliyi *tişarı* atar, kömləgi alar; - Çirçilpaq Gülzar geyinir və *tişarı* çıxır (59a,s.149). Azərbaycan dili şivələrində “cücərmək” mənasında işlənən *dışərməx* (Ş.), *dışərməg* (Kr., Sab., S., Şr.), *dışərti* (Qf.) sözünün tərkibində - *ər* şəklinə düşmüşdür.

- *ğaru* şəkilçisi digər türk dillərində də eyni inkişaf yolu keçmişdir: *taşkarı* (özbək), *tışkarı* (tatar), *tıskarı* (Qaraqalpaq), *dışkar* (qumuq), *tasxar* (xakas), *taşqar* (Tuva), *dışarı* (türk), *tışkara* (şor) və s.

Halların semantikasi və sintaksisi

Halların meydana çıxması, hər birinin müstəqil hal kimi formalaşması spesifik sintaktik və semantik xüsusiyyətlər zəminində baş verir. Bu problemlə bağlı aparıl- mış tədqiqatlarda (A.V.Qroot, R.Yakobson, E.Kuriloviç, A.M.Şerbak və b.) sintak- tik və ya semantik xüsusiyyətlər ön plana çəklir; sintaktik mühüm, semantika ikinci sayılır. Lakin halları ayrılıqda götürülmüş sintaktik və ya semantik xüsusiyyətlərə görə müəyyənləşdirmək, qruplara bölmək mümkün deyildir. Adlıq, yiyəlik və təsir- lik hallar qeyri-müəyyənlik bildirməsinə görə bir- birinə oxşayırsa, digər semantik və sintaktik əlamətlərinə görə fərqlənir. Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar eyni sintak- tik funksiyada çıxış edir, lakin yönlük hal istiqamət, yerlik hal yer, çıxışlıq hal baş- lanğıc yeri bildirməklə bir-birindən fərqli səciyyəvilik kəsb edir. Buna görə də hal paradigmasında hər iki mühüm əlamət vəhdət təşkil edir. Türkologiyada ənənəvi olaraq, hallar qrammatik - semantik xüsusiyyətlərinə görə, iki qrupa bölünür: qram- matik (adlıq, yiyəlik, təsirlik) və məkani (yönlük, yerlik, çıxışlıq) hallar. Qrammatik halların müəyyənləşməsində sintaktik xüsusiyyətlər, məkani hallarda isə semantika əsas götürülmüşdür (148,s.51). Bu bölgü şərti xarakter daşıyır. Əvvələn, bütün hallar qrammatik

xüsusiyyətlərə malik olduğundan türkologiyada məkani halları “məkani-qrammatik hallar” adlandırmaq meylə də vardır (100,s.142). Lakin bu da məsələnin tam elmi həlli demək deyildir. Yönlük hal iki qrup arasında aralıq mövqə tutur. “Yönlük hal həm vasitəli obyekt və məqsəd (qrammatik mənası), həm də hərəkətin icrasının son yerini (məkan mənası) bildirir (147,s.54-55). Buna baxmayaraq, yön- lük hal məkani hallara daxil edilir. Eyni vəziyyət təsirlik halda da nəzərə çarpır: “Azərbaycan dilində sözün lüğəvi mənası ilə əlaqədar olaraq, ismin hallarının hamı- sı, birində qüvvətli, o birində zəif olmaqla, bu mənanı ifadə edə bilər. Tam qram- matik adlandırılan, müstəqil obyekt bildirən təsirlik hal, *şəhəri gəzdim* cümləsində məkan mənalıdır (87,s.236). Şivələrdə qrammatik halların məkani və ya məkani hal- ların qrammatik halların mövqeyində işlənməsini nəzərə almasaq, bu bölgünün şivələrin tədqiqinə tətbiq olunması məqsəduyğundur.

Adlıq hal əşyanın adını, ümumilik və qeyri-müəyyənlik bildirir: - əşyanın adını bildirməsi; məs.: - Taxılı piçif dərz bağle:rıx, yerin içində *pəncə* (otuz dərz taxıl) pəncələ:rik ki, sümbülü yağış görməsin (Qaz.); Sənə elə bir *ələngə* (yoğun çubuq) çəkərəm ki, əyağə durammasan (Qb.); - Öyə *ləmpə* (tavan) vurdurasıyux, heylə qaltdı, taxda tapbırux (Ş.); - Getdim gördüm, bir *diringə* (toy) var ki, gəl görəsən (B.) və s.

- zaman bildirməsi; məs.: - Onun üstün qar basır, qalır yaza, *yaz* vaxtında açırır üsdünü; - Buğdanı *payız* bir dəfə suvarardıx, onnan so:ra malalardıx (Nax.); - *Payız* köçəndə dənin çıvığını qə:da<qayada gizlədillərdir (Qk.); - *Qış* yer don olur, buz olur (Qaz.); - *Yaz* herix' elirdix', *payız* səperdix', çüt qoşordux öküzdəri (Br.)

- qeyri - müəyyənlik bildirməsi; məs.: - *Qız* allaha duva eliyər ki, *qapı* açilsin bi çölə çıxsın (Ş.); - *Mal* bu yolnan geder aradan keçer (Qaz.); - *Yarnax* qazıf qartofu orə: töküllər də üsdünü torpaxle:llar (Zb.) və s.

- məkan bildirməsi; məs.: - *İrəva* (lobya əkmək üçün hazırlanan yer) düzəldəruğ, pəxləni əkəduğ, u yaxşı uladu (Qb.); - İki *tirə* (lək) soğan ehmişdix, hunnan un puta kimi soğan qazdix (Ş.); - Bu biri il köşdüg qışdağa; gördig ki, *yatağ* dolib yımırteynən, at- leteg gətirdig, yımırталari çəkdig qırağa (B.) və s.

Adlıq hal həmçinin başqa halların mənasını da ifadə edir. Tarixən qədim olan bu xüsusiyyət türk dillərinin qrammatik quruluşunun inkişafı ilə tədricən məhdudlaşsa da, şivələrdə davam etməkdədir. V.Aslanov bunu hal şəkilçilərinin formalaşması dövrünün əlaməti kimi izah edir: “Türk sistemli dillərdəki hal kateqoriyası, şübhəsiz, ayrı-ayrı sözlərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər halına düşdüyü dövrdən təşəkkül tapmağa başlamışdır. Məşhur türkoloqlardan O.Botlinq, K.Qrönberq və Q.İ.Ramstedt göstərirlər ki, hələ qədim dövrlərdə türk sistemli dillərdə sözdəyişdirici şəkilçilərin o qədər də inkişaf etmədiyi bir dövrdə qeyri-müəyyən hal (adlıq) müasir dillərdə mövcud olan bütün halların mənasını ifadə edə bildirdi (7,s.101),

M. Qıpçaq adlıq halın digər halları, xüsusilə də yiyəlik və təsirlik halları əvəz etməsini halların meydana çıxmadığı dövrün qalığı kimi şərh edir, abidələrdə və müasir türk dillərində reliktdə saxlanmasını göstərmişdir (167,s.72).

Əlbəttə, bu xüsusiyyəti bütün hallara aid etmək mümkün deyildir. Şivələrdə hal şəkilçilərinin əvəzlənməsinin qalmasını doğuran müxtəlif səbəblər vardır. Ümumi olaraq, qeyd edə bilərik ki, şivələrdə fellə idarənin müasir şəklindən fərqli qədim cəhətlərin qorunub saxlanması, eləcə də qoşmalarla idarənin dəyişməsi, inversiya hadisəsinin geniş yayılması ilə isimlə fel arasındakı əlaqənin zəifləməsi hal formalaşmasının qrammatik və məna cəhətdən əvəzlənməsini meydana çıxarır.

Adlıq hal yiyəlik hal mövqeyində; məs.: - *Vəzir* gördüklərinin hammısını şah da gördü (Qaz.); - *Kız* oğlan kuzu düşdü, cibinnən bir qeder “yaylıq” saldı yüzünə kolkoy düşsün (Zaq.); - *Oğlan* yazığı gəlib genə saldı öz surətinə (Nax.) və s.

Qədim abidələrdə: məs.: *Bodun* boğazı tok erti “Xalqın boğazı tox idi” (Tonyukuk, cənub tərəf, 8-ci sətir); *Çit* yabanıq yerdə Kaşuk taş bal “Sərhədin yabanı yerində Kaşuk daş balbalı” (Yenisey, 34-cü abidə); Bizin *tenqrimiz* edqüsi redni tiyür “Bizim tanrımızın yaxşılığı cəvahiridir, deyirlər (Manixey poeziyası, 3-cü mətn); Sürdi *həlalı* yanına gəldi; Beyrək *Aruz* qaqdığın burada bildi (KDQ, s.82, 124); *Can* əlimdən bənim ol qurtaramı (Dastani-Əhməd Hərami, s.69). Gecəgündüz *mən* onun hicrində yanmaqdir işim (Xətai, s.66); *Bən* yaxşı canum oynar

isə zülfi yolına (Q.Bürhanəddin, s.77); *Məktəb* içində bular bir-birin (Y.Məddah, s.150) və s. Bu xüsusiyyət digər türk dillərində (175,s.114), “Əsrarnamə” abidəsində (57,s.84-86), Kişvərinin “Divan”da da qeydə alınmışdır.

Qədim bulqar kitabələrində əksər məqamlarda yiyəlik hal formal əlamətsiz işlənir; məs.: *Usman* hiri *Harmas* belüwi “Osman(ın) qızı Harmas(ın) məzar daşı (220,s.37).

Adlıq hal yönlük hal mövqeyində; məs.: - Mən bu iki diviziyanı *vətən* kömək etmək üçün yığiram (Laç.); - Dağ getdi, *aran* getdi (Şəm.); - Özümə gora *mal* baxıram (Bl.); - Görmürənmi *kişi* bir söz də:ndə özünən çıxır (K.); - Sənə gələn ağrı *mənciyəz* gəlsin (Q.).

Adlıq halın yönlük halı əvəz etməsi özbək və noqay dillərində, türkmən dilinin sakar dialektində də mövcuddur: *Kolxoz* kirmaü kolqan barça yrmokniq;- Men *at* mindim (116,s.68);- Kerki vardım-Kerkə bardım (169,s.123).

Bu xüsusiyyət “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində (Yigit *bəglər* toyum oldı) (KDQ, s.126), “Şühədanamə”nin (37,s.74). “Əsrarnamə”nin (57,s.84-86) dilində, Kişvərinin, “Divanı”nda da vardır (35,s.18).

Adlıq hal təsirlik hal mövqeyində; məs.: - Mən bu sa:t göndərmişəm dəmirçiyə *qayçılar* çaxlatmağa (Q.); - *Onnar* mən nə (mən də) sevirəm (Laç.); - *Pişig* atmağa istiyədü (Dər.); - Niyə qoymorsañ *qız* usuyu doldurmağa (Dm.); - O:uçi *tülki* vırdı, tülkinin dəni:də soydi (Zaq.).

Qədim abidələrdə: Kök tenridə *kün*, *ay* azıdım, yerimə, yıta, sizimə adırıltım “Mavi göylərdə günü, ayı itirdim, yerimdən, əfsus, sizdən ayrıldım (Yenisey, 10-cu abidə); Uyğur *yığac* uzun kes, *temir* kısqa kes “Ey uyğur ağacı uzun, dəmiri qısa kəs (MK, II c., s.11); Acı *tırnaq* ağ yüzünə çalarmısan?; Qalqdı *yer* öpdü; Həman burada Qazan *at* meydana sürdü, qırım dilədi (KDQ, s.82, 104, 120); Aqıl aydır; ey *Xətai*, *ixtiyar* əldən qoma (Xətai, s.77); Ey neçə *qafilə* basmışlar idi (Dastani-Əhməd Hərami, s.17); Əgər qəbul edəsiz, bir dua verin, mən də *yüklər* bağlayub səfərə çıxacaq (Məhəmməd, s.33).

Bu xüsusiyyət “Əsrarnamə”nin dilində (57, s.84-86), Kişvərinin “Divan”da da

(35,s.17-18) vardır. Qaqauz və şor dillərində də adlıq hal təsirlik halı əvəz edir, onlar mətn daxilində bir-birindən seçilir (175,s.114).

Adlıq hal yerlik hal mövqeyində; məs.: - Biri *İran* qaldı badbax oldu (Təb.); — *Cülyə* su durur, yağışdan sonra mal-qara getsin su işsin (Br.); - İyirmi ilə qədər işdəmişəm, kasıb olmuşam, *qırxbeş* öylənmişəm (Muğ.) və s.

Qədim abidələrdə: məs.: Yaşım yeti yetmiş azıdım “Altmış yeddi yaşında gözümü yumdum (Yenisey, 11-ci abidə); *Aşağı* duranın kəsdi başını (Dastani-Əhməd Hərami, s.76); “Əsrarnamə”nin dilində (57,s.84-86) müşahidə edilmişdir.

Adlıq hal çıxışlıq hal mövqeyində; məs.: - Məlix' Məmmət öz *budun* kəsif quşun ağzına verir (Tov.); - Ularun *kənt* aşağı iki yüz iktar zəmisini uladı, uni ver mənə, mən uravi istiyədim (Tab.); - *Dədə bava* Ballı arvadın öyü gizzihli (natəmiz) oluf (Qard.).

Qədim abidələrdə; məs.: ... sizimə el eşim *ər*, oğlan *ər*, *güdəgülərim*, *kızgəlinlərim*, bökmədim” ...sizdən igid el dostumdan, çoxlu igidlərdən, oğlan igiddən, kürəkənlərimdən, qız-gəlinlərimdən doymadım (Yenisey, 3-cü abidə); Ayrılıq, billah! Sorman *mən* səni ey dilruba (Xətai, s.77).

Göründüyü kimi, qədimdə adlıq halın semantik tutumu indikindən geniş olmuş- dur. Orxon-Yenisey abidələrində adlıq hal bütün halların, orta əsrlər anadilli abidələ- rimizdə daha çox yönlük, təsirlik və yerlik halların funksiyalarını da yerinə yetir- mişdir. Türk iltisafı quruluşunda qrammatik əlamətlərin formalaşması (şəkilçilər və sintaktik əlaqələr nəzərdə tutulur), semantikanın konkretləşməsi adlıq halın məna yükünü yüngülləşdirmişdir. Şivələr bu dil proseslərindən kənarda olduğundan qədim xüsusiyyətləri mühafizə etmişdir.

Şivələrdə qoşmalarla əlaqədə hal formalarının mövqeyi qeyri-sabitdir. Həmin şəraitdə əsas məna yükünü qoşmalar daşdığına görə, hal şəkilçilərinin dəyişkənliyi fikrin ifadəsində ciddi əhəmiyyət kəsb etmir. Adlıq halla işlənən qoşmalar bunlardır:

— *sarı qoşması*. Basarkeçər və Dərbəndin Rukəl kənd şivəsində istiqamət bildirən sarı qoşması yönlük halla deyil, adlıq halla işlənir; məs.: - *Meşə sarı* qaçdı

ineg;- Alıb unu da gələdilər *paccah sarı* (Dər.);- Mən gördüm *dağ sarı* çıxdı (Bk.).

Orta əsrlər yazılı abidələrində bəzən *sarı* qoşmasından əvvəl isimlər yönlük hal şəkilçisi qəbul etməmişdir; məs.: *Məqbər saru* yeridi tez-tez (Əsrarnamə); Əzm edib *gülşən saru*, seyran edərsən vəqtidir (Xətai, s.118); Saldı əcz ilə *pir saru* güzər (Füzuli, s.248).

Bunun Azərbaycan ədəbi dilinin Güney qolunda qalmasını M.Şəhriyarın dilindən görmək olar:

Vətən sarı yeriyan qafilə dağı oyadır,

O şad xəbər gətirən zənglərin sədası ilə (Şəhriyar. s.240)

Sarı qoşmasının yalnız yönlük halla deyil, adlıq halla idarə olunması yazılı abidələrimizin dilində təqribən XVIII əsrə qədər davam etmişdir (75,s.197).

Qədimdə olduğu kimi, müasir özbək dilində sarı qoşması adlıq hallı sözlərə qoşulur (101,s.104).Xakas və şor dillərində, sarı qoşması yönlük hal şəkilçisinə çevrilmişdir: - saarı, - zaarı (şor); - sar, - ser, - zar, - zer (xakas).

təki//təkin qoşması. Şivələrdə bu qoşma adlıq hallı isimlərlə oxşama, bənzətmə mənə çalarları bildirir və *təki//teki//təkin* variantlarında çıxış edir; məs.: - De:r kin, o otaxlar *təkin* belə otaxlar səndə yoxdu (Qaz.); - Ağzınnan tökülüy bal *teki* söz (Ş.); - İlanqılçığın qaqası soğan ekəlikdə olur, soğan *təkin* olur (Nax.).

Bu qoşmanın şivələrdəki forması və semantikasını qədim şəklinə uyğundur. Tarixi yazılı mənbələrdə *təki//təkin* qoşması bənzətmə ifadə edərkən yiyəlik halla yanaşı, adlıq halla da işlənmişdir; məs.: - Babək tək bəslədim daim gözümdə xali hindunı (Nəsimi);- Hər zaman divana tək dağlara düşdüm biqərar. El lalə *təki* piyalə nüşan (Xətai).

kimi//kimin qoşması. Bənzətmə mənasında iki variantda yayılmışdır; məs.: - Osman *kimin* oturuf düşman *kimin* baxan yar (Ş.); - No:lub una cəvair *kimi* qızdu (B.) və s.

— *ilə (-nan, - nən) qoşması*. Birgəlik məzmununda müxtəlif variantlarda işlənir; məs.: - Otu kərəntiynən piçerəm (Qaz.) - Orağnan biçillər, əlnən bafa bağli-yillər (Ş.);- Corabı milnən toxıyarduğ ayağımıza giyməgə (Muğ.); - Gülşəni

gəmnən döyürük' (Nax.) və s.

Azərbaycan ədəbi dilində *ilə* qoşması müəyyən ziyəlik halda olan əvəzliliklərlə işlənir. Təbriz şivəsində şəxs əvəzlilikləri adlıq halda “ilə” qoşması ilə də işləyə bilər; məs.: Sə:r tezdən obaşdanna *sən ilə gərəx'* gedəm üs kəndə və s. Buna M.Şəhriyarın dilində tez-tez rast gəlinir:

Mən cəhənnəmdə də baş yasdığa qoysam *sən ilə*

Heç ayılmam ki, durub cənnəti-məvayə gəlim (Şəhriyar, s.91)

— *üçün//çün qoşması*. Səbəb, məqsəd məzmunlu *üçün* qoşması adlıq hallı isimlərlə, ziyəlik hallı əvəzliliklərlə işlənir; məs.: - *Uşağlarçün* dəfdər gəldi, qələm gəldi, kitab gəldi məkdəbə (Muğ.); - *Nənəmçün* badımcan xaradan bir don almışam (B.) və s.

Cəlilabad şivəsində şəxs əvəzlilikləri adlıq halda *üçün* qoşması ilə işlənir; məs.: — *Mən üçün* bir iş gör; - *Ged biz üçün* su tap və s. Maraqlıdır ki, bu xüsusiyyət ədəbi dilimizin Güney qolunda norma səviyyəsindədir. Həmin regionda yaşayan ədiblərin əsərlərində buna rast gəlmək mümkündür:

Mən üçün sanki ana qoynudu o,

İstərəm tez qət edəm mən bu yolu (M.Qənizadə, s.43)

Tərəf qoşması. Bir qayda olaraq ziyəlik halla işlənərək, istiqamət bildirən bu qoşmanın şivələrdə adlıq halla işlənməsi ilə də rastlaşırıq; məs.: - Dərviş gedər *paccah tərəf* (Ş.); - Arvat gedəmmədi *qəvirrər tərəf* (Qaz.) və s.

Azərbaycan dili şivələrində **ziyəlik hal** aşağıdakı mənələrə malikdir:

— müəyyənlik bildirir; məs.: - So:ra gəlif *ağacın dibinə* qızıl ühləriynən dəvə kərvanı gəlif yatar (Ş.);- Mən ölənnən so:ra *oların davası* iki qardaş bir-biriynən düşmiyə (Muğ.);- Birinci Xuray ulub *kəndin qibləsində* (Qb.); - Həkim di:r ki, *arvadun naxoşluğunun* dərmani armuddur (B.) və s.

— sahiblik bildirir;- Urdan *həyvanun kəlləsinə* güllə vuradı (Qb.); - Mirzə *atının başını* çəker əyləner (Qaz.);- *Mövün dibinin torpağı* gərəx' bir az nəm torpağınnan basdırırıx (Nax.) və s.

— qeyri-müəyyənlik bildirir; məs.: - Dedi ki, bir *xan öyündə* qonağ oldum

(Br.); - O birisi cür də belə olur: *cırcıp şivünü* uzununa yarırırlar, yarılan yerə peyvast ağajın qabığına vırıllar (Nax.); *Kət koxasi* de:r kin bu pə:livanı kim aşıra bilər (Qk.); - Biz *arvad damına* girəni adam bilməz (Q.) və s.

Yiyəlik hal qədim dövrlərdən bu xüsusiyyəti daşımışdır; məs.: *Kişi ara* kirdim “xalq arasına girdim” (MK, I c., s.87); *At ayağı* külük, *ozan dili* çevik olur (KDQ, s.36).

Bu cəhətdən türkmən dilinin sakar dialekti Azərbaycan dili şivələri ilə uyğunluq təşkil edir; məs.: o:va arası “obanın arası” (169.s.123).

— bütöv və ya bütövün bir hissəsini bildirir; məs.: - *Üç qızdarın biri* gəldi (Dm.);- Bir də xavar tutdux kun *uşaqların* beşi sınıxıf da (gizləlib) meşədə qalıb (Zb); - Tüşüfdü iki yüz *qoyunun* əllisi can qalmamışdı (Br.) və s.

— məkan bildirir; məs.: — *Gələr andır yatağın dalınnan* eşər (Br.);- Burdan *Hacı Qurbanın öynü* yandırdılar (Ş.) və s.

— insanlar arasında qohumluq münasibətləri bildirir; məs.: - *Məlix'məmməd bəyin qızına* de:r ki, get bir xançal, bir qılış gəti (Tov.);- Anasiynən bu qonşi arvadı gedəllər *qızın anasına* - *sənin qızu:n dədəsinə* diyərsən ki, isseyirux, o da ərnə deyər (Sab.) və s.

Bildiyimiz kimi, yiyəlik hal digər hallardan fərqli olaraq, isimlərlə idarə olunur. Xüsusilə birləşmə daxilində təzahür etməsi digər halların mövqeyində çıxış etməsini məhdudlaşdırmışdır. Lakin şivələrdə az da olsa, yiyəlik halın digər halları əvəz etməsinə rast gəlinir:

Yiyəlik hal yönlük hal mövqeyində; məs.: - Mən də *atamın* müfəssəl hammını yığdım təziyə tuttum (Təb.).

Qədim abidələrdə; məs.: *Yüz* ər kadaşım uyarım üçün yüz ərən (ə) lik *öküzün* təgdük üçün adırıldım “Yüz igid dostum güclü olduğu üçün, yüz ərən əlli öküzə hücum etdiyi üçün ayrıldım (Yenisey, 10-cu abidə);

Yiyəlik hal təsirlik hal mövqeyində; məs.: - *Yüzlərlə inəgin* qoyıb mə:nkini aparıb, colma-cocuqları ac qoyıb (İs.);-*Sənin vəzirrərin* *menin* masxara eliyib, cibi-mə belə şey doldurublar (Zaq.); - *Əmma hindi sö:bətdərin* yarımçılıq qaldı (Təb.).

Qədim abidələrdə; məs.: Üç *oğlanımın* ulğaturu umadım “Üç oğlanımı böyütməyi bacarmadım” (Yenisey, 47-ci abidə)

Yönlük hal əsas mənası ilə yanaşı, konkret aşağıdakı məna çalarları ifadə edir:

— istiqamət bildirir; məs.: - Bir gün o:çi Pirim *oa* gidədi o: o:liyadı (Qb.); — Mirzə bəy miner Quşcu *kəndinə*:ler (Qaz.); - Məlix'məmməd də gəlir çıxır *öylərinə* (Tov.); - Götürür uşağı *təndirə* atır (Ş.) və s.

— hərəkətin obyektini bildirir; məs.: - Didim *üşağa* süd ver, uşağı atdı çaya (Ş.); — Düşdilər *yola*, gəzdilər, dolandılar, düşdilər axşama (B.); - Mə:llim, dünən mən məxtəvə gəli:m<gəlmişdim (Qk.); - Meşiyə *oduna* edirəm (Şam.) və s.

— hərəkətin son nöqtəsini bildirir; məs.: - Məhəmməd şa: muni apardı qoydı *məkdəbə*; - Bu bir il köşdüg *qışdağa* (B.); - Həmin şeyləri yığillər *xonçiyə* aparıllar qız *öyinə* (Nax.); - Oğlan öyünnən qız *öyünə* gedər elçi (Q.) və s.

— səbəb və məqsəd bildirir; məs.: - Didi *karabaşlarına* ket, nərri bağdan bir dəstə çubux getirin *karın* (qarını) *dokmağa* (Zaq.); - Deyir ki, gedirəm *baxtımı* *tapbağa* (G.) və s.

— oxşama, bənzətmə bildirir; məs.: - Hamısı *özünə* oxşardı (Nax.); - Kimsə atnan gələr, də:sən qavaxdə:lən *Mirziyə* oxşor (Qaz.) və s.

— dəyər, qiymət, ölçü bildirir; məs.: - Cedir üzüy alır, şirni alır, qənd alır, yaylığ alır, beş *metrə* ətləz alır (Ord.); - İgirmi *ma:ta* aldım (B.) və s.

— vaxt bildirir; məs.: - Bir *aylığa* gedib (B.); - İ:rmi *günə* gəldi dəryanın qırağına (G.) və s.

— vaxtın son mərhələsini bildirir; məs.: - Hamma *axşama* bi ağaca çatdım (Sab.); - Ala-torannan işdərdix' *zingiriyə* (qaranlıq düşənə) qədər boşdamazdılar (Çəm.); - *Sabahsına* alan aldı, ühləri tutdux düşdük' *yola* (Cul.) və s.

Yönlük hal semantik baxımdan çoxcəhətlidir. Bunu yönlük halın qrammatik əlamətinin digər halların əvəz etməsində də görmək olar:

Yönlük hal adlıq hal mövqeyində; məs.: - Mən bu qün ova *getməğa* isdəyirəm (Zaq.); - Qayıdıf gedif deyif kin, şah sağ olsun, bir qapı döyü, hamsında *nişana* var

(Br.);-Sağ olsun, mını saxlayan *arvada*, hindiyəcən saxleyib (Şam.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: Tenri elimkə başda bəgimkə bökmədim, sizimə kırk yaşım da kaçdım “Müqəddəs elimdən başda bəyim (olmaqla) doymadım (Yenisey, 16-cı abidə).

Yönlük halın qrammatik formasının yiyəlik halı əvəz etməsi. Təbriz, Zaqatala və Qax şivələrində mənsubiyyət şəkilçili sözlərdən sonra baş verir; məs.:-Həsən ağa:n *olğuna* toyidi öydə bi də var, iksi də var gəlsin (Təb.); -Mənim *atama* on uşak vardı (Zaq., Q.) (89,s. 289).

Qədim abidələrdə: məs.: Ben tenri elimkə elçisi ertim, altı bağ *bodunka* bəg ertim “Mən müqəddəs elimə elçi idim, altı qəbiləli xalqın bəyi idim (Yenisey, 1-ci abidə).

Yönlük hal təsirlik hal mövqeyində; məs.: - Bu, *ceyrana* vuradı (Dər.); - Dədəm mə: kor dedi, hər gələn *adama* vır dedi (Təb.); - *Mana* kim bə:nər (bəyənər), kim gələr? (Laç.); - Döymə *qapıma* barmağnan, döyəllər qapua: toxmağnan (Ş.); - Mən *sana* inanderəm ki, bizim bu kətdən keçif gederdi dağa gedən (Qaz.); - Vurmuşam *ezinə* (özünü) düz utusun (Q.) və s.

M.Şirəliyev Bakının Mərdəkan, Qala, Türkan və Zirə kənd şivələrindəki bu xüsusiyyəti fars-tat dilinin təsiri kimi izah edir və marksizm-leninizm klassiklərinin bu barədəki fikrini xatırlatmağı lazım bilir: “F.Engels bu haqda belə qeyd edir: “Mən fars dilini öyrənməkdən ötrü özüm üçün maksimum üç həftə qoymuşam, çünki bu mənə nə qədər məlumdursa, yeganə bir dildir ki, burada *mənə* ilə *məni* arasında ziddiyyət yoxdur, çünki yönlük və təsirlik halı burada həmişə bir-birinin eynidir (90.s.143). Fars-tat dilinin təsirini Bakının yuxarıda adları çəkilən şivələrində tez-tez işlədilən *məni so:ğdu*, *məni istidu* cümlələrinə aid etmək olar. Yönlük və təsirlik halların bir-birini əvəz etməsi Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillərlə münasi- bətdə reallaşır; hər iki hal eyni obyekt və mənə bildirir; məs.: Ceyranı güllələdi və ya Ceyrana güllə atdı; Divarı rənglədilər və ya Divara rəng çəktilər və s. Şivələrdə isə bu hadisə hər iki feil növü ilə əlaqədə üzə çıxır. Bu hadisənin intensivliyini daha çox inversiya hadisəsinin nəticəsi hesab etmək olar.

Söz sırasının dəyişkənliyi ilə isimlə aid olduğu söz arasındakı əlaqə zəifləyir və bununla da hal şəkilçiləri əvəz- lənir.

Qədim abidələrdə; məs.: Beq *yağika* pusdu “Bəy düşməni pusdu” (MK, II c., s.10); *Qazana* çağırır “Mərə qavat, sən mənim qırımımsan, sən gəl bərü!” dedi; Həm “oğlin gəldi” deyü *Aruza* muştladı (KDQ, s.100, 126); Qamusu atdan *aşağı* endilər (Y.Məddah, s.153).

Bu xüsusiyyət müasir türk dillərinin şivələri üçün səciyyəvidir. Mərkəzi və qərbi Anadolu rayonlarının şivələrində təsirlik hal - a, qismən də - e şəkilçisi ilə düzəlir (127,s.247). Çuvaş dilində də yönlük və təsirlik hallar öz ifadəsini - a/- e, - na/ - ne şəkilçisində tapmışdır. Qaqauz dilində sonu k ilə bitən sözlərdə yönlük və təsirlik hallar formal cəhətdən eyniyyət təşkil edir: sokaa “küçəyə, küçəni”, inaa “inəyə, inəyi” və s.

Yönlük hal yerlik hal mövqeyində: məs.: -Üş qardaş gediflər bir *quyunun başına* irasd oluflar (Tov.); - Gelip oturullar *istalavoya* (İm.); - Tamam *kəndə* olannar gəlmişdi mə:m toyuma (Təb.); - *Məçitə* oturup ad qazanıp (Q.); - Mən olərin *üstə* rəhbər olmuşəm (Lən.); - Gamiş *suya* yatıf, ulax *toza* ağnayır (Ağc.); - Sizin sayənıza biz də gedif gördux Bakini (Ş.); - namərd vəzir *padşahın libasına* onun şəklində gəlir (İt.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: Önrə Kıtayda, *bəriyə* Tabğaçada, *kuriya* Kurdanta, *yıraya* Oğuzda eki-üç bin sümiz, kəltəçimiz, bar mu nə ança ötüntim “Şərqdə Kıtayda, cənubda Tabğaçada, qərbdə Kurdanda, şimalda Oğuzda iki-üç min qoşunumuz var, gələcəyik (deyiblər), buna sözün varmı? (Tonyukuk, cənub tərəf, 14-cü sətir); İdil *yerimə* bengü balbal “İdil yerimdə əbədi balbal (Yenisey, 36-cı abidə); - Qədim bulqar dilinə aid mətnlərdə yönlük və yerlik hallar eyni qrammatik formaya malikdir;məs.: sıwne “suyuna”, vacne “başında” (220,s.8). Bir quru çayın *üzərinə* bir köpri yapırmışdı; Sən sağ ol, xanım, Beyrək həqqə vasil oldı, “mənim qanım *Aruza* qalmasun” - dedi (KDQ, s.79, 125); Gəlib şəhr *ucuna* bir yerə qondu; Qızı gizlədilər *saza* (Dastani-Əhməd Hərami, s.53,74); Aşiq olan yar *yolına* yanə gərəkdür (Q.Bürhanəddin, s.49); Giribən *çadırlara* oturdular (Y.Məddah, s.153); Eylə

sanur kim, uyur xəti - Süleyman *üstünə* (Kişvəri, s.308); Qul gərək tanıda öz doğruluğun həq *yoluna* (Xətai, s.50); *Aşiqlərə* gizli qalmadı hal (Füzuli, s.26).

Türk dilinin Qars dialektində (Lale gendi çadırna yatdı), özbək dilinin Səmərqənd - Buxara şivələr qrupunda və karaim dilində də yönlük hal yerlik halı əvəz edir (126,s.64;171,s.163).

Yönlük hal çıxışlıq hal mövqeyində; məs.: - Qıymatdı söz *danışana* xoşum qəli həməvvax (Gəd.); - Paltarı *şəlitə* asmışdım (Ağc.); - *Bayrama* xoşım gəlir; - Mə:m o *mə:llimə* xoşım gəlir (S.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: Türk bodun kanın bolmayın *Tabğaçka* adırıldı, kanlan- tı “Xanı olmayan türk xalqı Tabğaçdan ayrıldı, xanlandı (Tonyukuk, qərb tərəf, 2-ci sətir), Tenri ilimkə bökmədim “Mən müqəddəs elimdən doymadım. (Yenisey, 3-cü abidə) Kuydakı *kunçuyımğa* adırıldım “Saraydakı xanımından ayrıldım (Yenisey, 6-cı abidə); Kıv kolur biz yaruk *tenqrilərkə* “Səadət dilərik biz nurlu tanrılardan” (Manixey poeziyası, 2-ci mətn); Karı öküz balduka korkmaz “Yaşlı öküz baltadan qorxmaz” (MK, III c., s.422); Bayındır xanın bəxşişin öginə dökdi. *Xana* küsdi (KDQ, s.105); Sordi *ana* ki, səbamisən sən? (Xətai, s.9); Hər kim sorar olsa *Qeysə* bir raz (Füzuli, s.25).

Yönlük halın hər üç halın mövqeyində çıxış etməsi qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrində intensiv şəkildə olmuşdur. Orxon-Yenisey, M.Kaşğarının “Divan”ı, Kitabı-Dədə Qorqud, Şühədənəmə, Əsrarnamə, Dastani-Əhməd Hərami kimi möhtəşəm abidələrdə, klassiklərin əsərlərində yönlük halın semantik yükü ağır olmuş, ədəbi dildə qrammatik normaların sabitləşməsi ilə bir sıra mənələrdən azad olmuş və XVIII əsrdən sonra əvvəlki mövqeyini folklor nümunələrində və şivələrdə saxlamışdır.

Yönlük halın yiyəlik halı əvəz etməsi digər hallardan fərqli şəkildə baş verir. Üçüncü növ söz birləşməsinin ikinci tərəfindəki “yan” sözü düşür, birinci tərəfdəki isim yönlük hal şəkilçisi qəbul edir; məs.: - Uşağı götürdilər apardı haman uzağ vilayətdə olan *dossına* (Sab.); - Paç:ccax *əzənçiyə* geyif Müseyivin sirini una söyliyir (Ş.); - Kişi burdan da getdi, getdi çatdı haman *şirə* (G.) və s.

Bu xüsusiyyət yazılı abidələrimiz üçün də yad deyildir; məs.: Beş yegirmi yaşında *tabğaç kanka* bardım “On beş yaşında Tabğaç xanının yanına getdim”, Ərdəmin üçün il arada *Kara kanka* barıpan “İgidliyin üçün el arasında Qara xanın yanına gedib” (Yenisey, 11 və 30-cu mətnlər). İttifaqı cəmi Taş Oğuz bəgləri *Qaza-na* gəlmədilər, ədavət eylədilər; Əlbətdə, tayım Aruz *mana* gəlsün - dedi; Qazan *bəgə* gəldilər, sarıqların yerə urdılar (KQD, s.123, 125); Bu göz sultan durub gəldi *qızına* (Dastani-Əhməd Hərəmi, s.38); Qamusı *mana* gəlirlər qəm yemə (Əsrar- namə); Ağlayu *atalarına* gəldilər (Zərif, s.220) və s. Maraqlıdır ki, bu hadisə müasir türk ədəbi dilində norma səviyyəsindədir; məs.: Cevdet babasının tufəngini alıp *Ömere* gitti.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bir sıra qoşmaların ifadə etdiyi mənalar şivələrdə yönlük halla bildirilir:

— ilə qoşmasını əvəz edir; məs.: - Küzürüyü dörd yannan *çəpərə* örəllər (Br.).

— ötrü qoşmasını əvəz edir; məs.: - Sovxozda bir Jora buğa varıydı, hamı inəyni o:n yanna aparırdı *sürdürməyə* (Qard.)

üçün qoşmasını əvəz edir; məs.: — Sonra *daniya* dağda ayrellər xalxal (Br.); - Şan qoymağ işde:rəm *oğluma* (Qaz.);-İbaris vəl gəzir *sürməyə* (Qard.); - Də:rman *kalxozçulara* işdi: r hindi (Muğ.); - Sonra pütün buraları *ojağa* kəsdilər, yox elədilər (Dm.); - Gəti *uşağa* bir partal salyassın (Ş.) və s.

Yönlük halın qrammatik forması - a (-ya) yer, istiqamət məzmununda sabitləşsə də, onun semantikasında səbəb, məqsəd mənasının olması da aydınlaşır. Tunqus dilinin dialektlərində yönlük hal - qa, - ha, - ka şəkilçiləri ilə əmələ gəlir. Həmin qrupa daxil olan even dilində isə “qa” ünsürü “üçün” mənası bildirir (177,s.41).

— görə qoşmasını əvəz edir; məs.: -Hənfeydi adı, so:ra Qaraş oldu, qara *oldığına* (Muğ.); - Şavalıt ağacı çox *olduğuna* una (kəndə) Şavalıt deyifdilər (Ş.); - Yağış *yağdığına* hava sərindi (İm.); - Neçə illərəcan biz işgəncə çəx'dix' orda, Cəmşidin bırda *olmağına* (Təb.).

Zaqatala və Dmanisi şivələrində ötrü//ötəri qoşması yönlük hallı məsdərlərlə

işlənir; məs.: - İneg *almağa* ötəri getmişdix bazara (Zaq.); - Qız getdi bulağa usuyu doldurmağa: ötrü (Dm.) və s.

Ədəbi dildə və bəzi şivələrdə sarı, tərəf qoşmaları yönlük halla idarə olunur. Bir sıra şivələrdə yönlük hal şəkilçisi ismə deyil, qoşmalara əlavə olunur. Qoşmaların şəkilçi qəbul etməsi müstəqil söz statusunu tam itirməməsindən irəli gəlir. Bu xüsusiyyət qoşmalardan hal şəkilçisinə keçidin ilkin dövrlərinə aiddir. Hal şəkilçisi qoşmaya əlavə olunmaqla, qoşmaların rolu zəifləmişdir; məs.: - Maşın geddi *Ağca-bədi sarıya* (İm.); - Ağajdan düşdim, *işığ sarıya* getdim; - Biz alverə gedməg istiyirüg *Qarabağ tərəfə* heyvan almağa (Sab.) və s. Cəlilabad şivəsində həm isimlər, həm də *sarı* qoşması yönlük hal şəkilçisi qəbul edir; məs.: - Bının dəsdiri (kimi) getdi *dəriyə sarıya* və s.

Təsirlik hal təsir obyektini bildirir; məs.: - Min doqquz yüz əllidə zo:texnik qaydalar üzərə *bağları* becərmişəm (Nax.); - O balaja qız *qapıyı* açer, qavaxlarına çıxer (Qaz.) və s.

— müəyyənlik bildirir; məs.: - Odun xırdalə:ndə *palteyi* əyağıma urmuşam (Çəm.); - Çoban bu yeddi löün *xörəyi* qater - qatışdırır, hamısını yığər bu qapaxlıya (Qaz.) və s.

— qeyri-müəyyənlik bildirir; məs.: - Bir kəçci *at* oynadırdı; - Bir quca kişi gəlibən bir ouc *turpağ* quydi munun əlinə (Qb.); - Gəlin bir dənə *uşağ* doğincə dədəsi evi görməzdi (Lən.) və s.

Bunlardan əlavə, təsirlik hal aşağıdakı halların mövqeyində çıxış edir:

Təsirlik hal yiyəlik hal mövqeyində; məs.: - Gidib baxadı ki, *aslanı* ayağında bir tikan; - Qoyub bir *padnosu* içinə həmin bostannarı qız yibərdi atasına (Dər.); - Bu *suyu* zərəli var (Təb.) və s.

Təsirlik hal yönlük hal mövqeyində; məs.: - Onnan so:ra bir sa:t *qızı* nişangah verdi getdi (Qaz.); - Yarəb, niyə *uşağı* haq var, divan yox ad qoyuplar (Q.); - Gələnnə so:ra mənə çəkdilər *ortalığı* (Laç.); - *Qızı* faytın göndərdilər gildi (Ş.); - Bölişdilər, başdadılar xırda-mırda *işləməyi* (Səd.); - *Uşağı* buyur, dalısıycan yüyür (Muğ.) və s.

Bu xüsusiyyət qoşmalarla əlaqədə də üzə çıxır; məs.: - Atdılar *kəndi* sarı üz qoydılar (Şam.); - Suyu *çəpəri* tərəfə aşdıq (Göy) və s.

Qədim abidələrdə; - məs.: Ağca mənim *köksümi* basub qondı; Sazı oda urdılar (KDQ, s.66, 82); Əgər mənim *sözümü* inanmırsan hər biriniz bir qurban eyləyiniz (Şühədanamə); *Evi* sarı eylədi ani rəvan (Əmani) və s.

Təsirlik hal yerlik hal mövqeyində; məs.: - Biz helə *yazı-yayı* işliyrıx, *qışu* oturuf yiyirıx (Ş.); - *Payızı* əkeller, sonra da alasını çəkəllər toxoynan (Qaz.) və s.

Təsirlik hal çıxışlıq hal mövqeyində; məs.: - Bi kəndin adami var şə:rdə, *oni* bi i:rimi dana bağlır gətirir qoyır şə:rdə (Təb.).

Qədim abidələrdə; məs.: Beyrəgin *saqqalını* bərk tutdı, bəglərə baqdı (KDQ, s.125).

Yerlik hal məkan mənası əsas olmaqla müxtəlif mənə çalarlarına malikdir:

— məkan bildirir; məs.: - *Hayatımda* (həyətimdə) xəşə otu əx'mişəm (Nax.); - *Toyda* ki davar aparılla beş dənə, on dənə, düə aparılla tay orda işki - mişki o vəxlər olmazdı (Təb.) və s.

— istiqamət bildirir; məs.: - Tabaxın *içində* qədərə əlini uzatdı (Q.); - O vəxlərdə bizim *Tərbizdə* televizion gəldi (Təb.) və s.

— zaman bildirir; məs.: - Keçmiş *vaxtda* şahların yanında ayqax olırdı (Nax.); - Bir-iki günnən so:ra onu biçəjəm, qurudajam qəşəx', *qışda* verəjəm keçi, ulax yesin (Qaz.); - *O illərdə* əkinçılıx da iləmişəm (Təb.) və s.

— hərəkətin və ya əşyanın çıxış, yəni başlanğıc nöqtəsini bildirir; məs.: - *Şəhərdə* gəlləm; - *Davada* sonra gəlləm (Laç.); - *Orda* gənə yəyax gedirix' Bakiyə səmt (Tov.) və s.

— hal-vəziyyət bildirir; məs.: - Mən onu həmişə *işdə-gücdə*, *əlləşməkdə* görmüşdüm (Şam.).

Yerlik hal təsirlik hal istisna olmaqla, digər halların mövqeyində işlənir və onların funksiyasını yerinə yetirir:

Yerlik hal adlıq hal mövqeyində; məs.: - Əjdər oxuyan *vədədə* (vaxt) tix'mişix'; - Eşitdiyim *zamanda* mən yol düşdüm (Qk); - O *vaxtda* mal da

saxlardıx, qoyun da (Qaz.); - Pəhlivanın *gejadə* biri itdi (Br.) və s.

Yerlik hal yiyəlik hal mövqeyində; məs.: - Cəllad, gət filan *öydə* qapısına qırmızı çəhmişəm, bir bu cürə gəlin var gəti (Br.) və s.

Yerlik hal yönlük hal mövqeyində; məs.: - Lazımdı diyə *odunda* el uzatdı; - *Yerdə* tüşən luxmanı al (Q.); - Gördüm bıdırana bının başsı gəldi Sultan bəyin *dağında* (Laç.); - Hələ *qabağda* düşən mənəm? (Muğ.); - *Kinoda* gedirəm, ürəyim xarap olur (Qk.) və s.

Ümumiyyətlə, halların əvəzlənməsi ədəbi dildə arxaikləşsə də, yerlik halın yönlük halı əvəz etməsinin ədəbi dilimizin Güney qolunda saxlanmasını M.Şəhriya- rın dilindən də görmək olar:- O *üfüqlərdə* baxarsan nə dənizlər, nə boğazlar, Nə pəri- lər kimi qu quşları uçmaqda, nə qazlar; O nəhəng at ayağın tozlu *buludlarda* qoyan- da; Vəhydir şəri, mələklərdi pıçıldır *qulağında* arzulardır dodağında (Şəhriyar, s.52).

Qədim abidələrdə; məs.: Tenri elimkə ər ərdənim üçün uyğur *kanda* berü gəl... “Müqəddəs elimə igid cəsurluğum üçün uyğur xanına verildim (Yenisey, 57- ci abidə); Oğlan suwda çumdu “Oğlan suya cumdu” (MK, II c., s.26); Əgər sənin oğlın olmasaydı, bizim malımız *Gürcüstanda* getmişdi (KDQ, s.54); Beş-on *gündə* bular Bağdada yetdi (Dastani-Əhməd Hərami, s.19); İki mehman bir *evdə* çün sığışmaz (Kişvəri, s.328); Həm dəxi *könlümdə* dərman, səndən özgə kimsə yox (Xətai, s.65).

Yerlik hal çıxışlıq hal mövqeyində; məs.: - Yox, ona görə ki, biz *Tehranda* gələnnən so:ra Tərbizdə ata:nam yanımızda bir də həmişə evdə Azərbaycan dili danışıqla (Təb.); - Mən *yerimnə* qunurta duradım; - Mən gülmağdan *yadımnə* çıxdı; - Bu *qələmnə* xuşum gələdi (Dər.) və s.

Bu xüsusiyyət Laçın şivəsi üçün daha səciyyəvidir. Rayonun İmanlar, Qorçu, Şəlvə, Zorkeşiş və Oğuldərə kənd şivələrində çıxışlıq halın - dan, - dən şəkilçisinə rast gəlinmir, onun funksiyasını - da, - də şəkilçisi yerinə yetirir; məs.: - Bir də *baja- da* düşdü; - Mənə düşən alışma *yoldaşında* azdı; - *Ölümdə* qorxmuram, pis *işdə* qorxanam; - *Bulaxda* gətiriflər bu suyu və s.

Yerlik halın əsas mənadən əlavə, istiqamət və çıxışlıq mənalərini bildirməsi qədimə getdikcə daha intensiv olmuşdur; məs.: *Kırkıza* yantımız “Qırğızdan qayıtdıq” (Tonyukuk, şimal tərəf, 29-cu sətir); Ər ərđəm iki əlig tokum *yağıda* otuz ərig ölürtim “İgid cəsurluq qırx iki toxum yağdan otuz döyüşçü öldürdüm (Yenisey, 49-cu abidə); *Burnıta* boz bulıt önür tiyür “Burnundan boz bulud yüksələr deyirlər (Manixey poeziyası, 5 sayılı mətn); er *öpkesinde* tanğızdı “adam öpkəsindən şişdi”, bu at *anda* yeğ “bu at ondan yaxşıdır”(MK, III c., s.144, 393); *Üç yerdə* yaralandım, qara başım bunaldı, yalnız qaldım(KDQ, s.46); Kafirin *könlündə* sən iman umursan, nə əcəb? (Nəsimi, s.16); Firqət ilə həsrəti yad eylədin, Yusifün *dərdində* çox zar elədin (Zərir, s.280) və s.

Xakas dilnin əksər dialektlərində yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri eynidir (-da, -ta) (174,s.158). Yakut dilində yerlik hal yoxdur. Həmin dildəki xüsusi hal (qrammatik əlaməti -ta, -tta) forma və mənacə yerlik hala uyğun gəlir və çıxışlıq məzmu- nu da ifadə edir; məs.: *atta* tut “atdan tut” və s.

Çıxışlıq halın şivələrdə müşahidə olunan mənaləri bunlardır:

— iş və hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir; - Niyar xanım qaravaşın döşü:n *çəpərəsinnən* bir yumurux vırdı (Şah.); - Mahmud, bir də körpünün qulağına çıxma, *xəzinədən* bu qədər qızıl verdim, allah saña vermədi, başqasına verdi (Br.) və s.

— zaman bildirir; məs.: - Biri bizi kətdən, biri də lezgi kəndinnən *axşamnan* süzdəşiblər, hücətdəşiblər (Qb.); - Gəldilər *savaxdan* molların yanına didilər, a molla dayı, do:şan yoxdu, çıxdı, getdi (Ş.) və s. Çıxışlıq hal bu mənanı ifadə edərkən bəzi şivələrdə -dan, -dən şəkilçisindən sonra işlənən *sonra* qoşması buraxılır; məs.: - *Onnan* atnan gedirdix' Ağstafaya (Br.); - Orda işdeyrüg, *onnan* çıxıruğ pammığ əkinne (Muğ.); - Altı *günnən* qurdu şaxlamışam (Ş.); - Onan da aytıyırıx, zırını - zivilni çıxardırıx (Dm.) və s.

Buna qədim abidələrdə o işarə əvəzliyindən sonra rast gəlinir; məs.: *andan* aydım “ondan sonra söylədim” (MK, I c., s.109); Qaçan Qazan evin yağmalatsa, həlalının əlin alur, tışra çıxar, *andan* yağma edərdi; Andan babasının ordısına gəlirdi

(KDQ, s.60, 123); Şaşı baxdım, cüda düşdüm *andan*, Bənim halım necə olusər *andan* (Dastani Əhməd Hərami, s.109). Sən çinan, mən həmçinin bihasiləm, Dəvi qılursan ki, *andan* adiləm (Əsrarnamə) (57,s.180).

Orxon - Yenisey abidələrində çıxışlıq halın vəzifəsini əsasən yerlik hal yerinə yetirir. Sonra qoşmasının qədim şəkli *kisre* qoşması yiyəlik halla idarə olunur, bəzən də konteksdə öz əksini tapmır; məs.: Anta alığ adaşıma anta sizimə, ergü eşimə adırıldım “Onda süd qardaşımdan, onda sizdən, yaxşı dostlarımdan ayırdım (Yenisey, 11-ci abidə).

Göründüyü kimi, tarixi abidələrdə o (<ol) işarə - şəxs əvəzliyinin qədim formasının (an) çıxışlıq halında *sonra* qoşmasının işlənməsinə ehtiyac qalmamışdır. Zaman anlayışını - dan, - dən şəkilçisi bildirmişdir. Qədim qəlib olduğu kimi qalmış, yalnız əvəzlik dəyişmişdir. Tarixən danışıq dilinə məxsus olduğundan, indi də şivə- lərdə özünə yer tapmışdır.

— müqayisə bildirir; məs.: *Kəllən* öküz yaxşısı saxlamağa (Ş.); - Ay Hacə:mi bağmız *Şüvələndeykindən* böyg idi (B.); - O sa:t *qaranquşdan* bərg geder (Tov.).

-birgəlik bildirərkən çıxışlıq halın qrammatik əlaməti *ilə* qoşmasının əvəzləyicisi kimi çıxış edir; Məs.: -Mən gündə hər gün *bajımdan* meşə: göələk yığmağa e:dirəm (Qk.); - Əğzın elə başıma atanda, elə mən belə vurdum *daşdan* düşdi aşağı (Ord.); - Mən o vəx *Cəmşiddən* gəlseydim, mən onnan dalı qalmıyacaxdım (Təb.); — Hansı *yoldan* istiriz gedə: z (Z.); - Gə, bax, *Arzudan* Qəmbər şat (çay) kənarında yatıplar (İt.); - Əllərişi *raqqıdan* (əl-üz sabunu) yü (Qard.) və s.

Bu xüsusiyyət danışıq dilinə xasdır. Ara-sıra yazılı abidələrin dilinə də keçmişdir:- *Altundan* dolu bu xurcuni atuna yükləyib (Şeyx Sədi);- Qələndər Kışvəri çeşməndən ayru, *Keyiklərdən* məqami dağlar oldu (Kışvəri);- Yar *məndən* kəsmədi belə aranı,

Bu qoymayan kimdir, barı görəydim (Vaqif).

-*dan*, - *dən* formasının birgəlik mənası bildirməsi türk dilinin Qaziantep bölgə- sində Nizip şivəsində sonu saitle bitən sözlərdə özünü büruzə verir; məs.: arabadan, devedən, delidən və s. Burada *ilə* qoşmasının məzmununda çıxış edən -

*dan*² for- ması çıxışlıq hal şəkilçisindən vurğu ilə fərqlənir. Hal şəkilçisi vurğulu, digəri isə vurğusuz tələffüz olunur (195,s.85). Azərbaycan dili şivələrində söz sonundakı fonetik şəraitdən asılı olmayaraq - *dan*² forması bu mənanı daşıyır. Lakin sonu samitlə bitən sözlərdə vurğu qəbul edir, saitlə bitənlərdə isə vurğu əvvəlki hecanın üzərinə düşür.

-sahiblik bildirir; məs.: - Dülğər baltanı çəhdi bir *ağaşdan* çubux qayırdı (Ağ.); - O ciyar yarası *heyvandan* keçifdi adamnara (Ağs.) və s.

- hissənin ayrıldığı bütövü bildirir; məs.: - *kız* çağırdı, bu dəfə güllü *bağdan* bir dəstə çubux geti, *kariya kaş* didi (Zaq.); - Bir də görür kin, *pəhlivannardan* birinin qılçası yoxdu (Tov.); - O, dağa köçəndə gərəx' bir on dənə *camahatdan* adam gedəydi öz öyünü - eşiyin burda qoyuf (Ağs.) və s.

- mövzu obyektini bildirir; məs.: - İndi sizə *Fatmadan* söylüyüm (O.); - Səna hardan xavar verim, *pəhlivannardan*; - Sizə qılçası yox *pəhlivannan* de:m (Tov.); - Qız naqqa balığın qarnında olsun, sənə kimnən xəbər verim *ceyrannan* (Şam.) və s.

- dan, - dən şəkilçisi həmçinin digər hal formalarının vəzifəsini yerinə yetirir: - *adlıq hal mövqeyində*; məs.: - U *vaxtdan* maşın yux idi, kotan yux idi (Tab.); - Dən *qavaxdan* Bağmanda olurdu (G.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: Üç gündür *yoldan* gəldim, toyurın məni (KDQ, s.62).

-*yönlük hal mövqeyində*; məs.: - Dəyirməndən aparın, oni un çəkin gətirin yiyərüg (Muğ.); -De:r ki, vəzir məni qardaşımın *yanınnan* aparın görüşüm (Qaz.).

Qədim abidələrdə; məs.: ol suwdin kəndü “O suya cumdu (MK, III c. s.184); Av avlayu gəzərkən *ögindən* bir yaralu keyik çıqdı (KDQ, s.105);

-*yerlik hal mövqeyində*; məs.: - Kamyonnan gedirdi, *Küveyttən* baha alırdıla (Təb.); - *Dağdan* qırxıler, aranələr, aranda qırxıler (Qaz.); - *Keşmişdən* qamış dam- nar olardı; - Gələn su bu torpağı müdafio: eləmir, *keşmişdən* də eləmir, indi də eləmir (Ş.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: - Bu gələn Bəkilsə, sizdən *ögdən* mən qaçaram (KDQ, s. 107); Nə üşənər, nə *yoldan* azardı (Dastani-Əhməd Hərami, s.69); Şah buyurdu *iraqdan* turdılar, On yedi bin qul qapudə turdılar (Zərir, s.274).

Bəzi şivələrdə, eləcə də Güney azərbaycanlı ədiblərin əsərlərində *ötrü* qoşma-

sının əvəzinə *sarı* qoşması işlənir; məs.: *Amma məndən sarı sən arxayın ol, şanlı Səhəndim, Dəli ceyranlı Səhəndim!* (Şəhriyar, s.58). Maraqlı cəhət budur ki, həmin mövqedə çıxışlıq hal şəkilçisi qoşmaya əlavə olunur; məs.: - *Oğlum sarıdan niyara-* nam (Zər.); - *Gəncə sarıdan yaman qar gəlir* (Şam.) və s.

Qrammatik hallarla müqayisədə məkani halların əvəzlənməsi şivələrdə geniş şəkil almışdır. Türkoloqlar bu hadisəni məkani halların qrammatik və semantik cəhətdən diferensiaslaşmasının zəifliyi ilə izah edirlər. Y.Məmmədovun fikrincə, türk dillərinin qədim dövründə məkani hallar bir-birindən tam ayrılmamışdır. Daha əvvəllər indi ismin bir neçə halı ilə ifadə olunan mənalar yalnız bir-iki halla bildiril- mişdir. Türk dillərinə qohum hesab edilən monqol, tunqus dillərində indi də məkani hallar bir-birindən tam ayrılmamışdır (73,s.49).

Halların sintaksisi. Azərbaycan dili şivələrində adlıq hal mübtədə, xəbər və təyin vəzifələrində işlənir;

-mübtədə vəzifəsində; məs.: - *Qız* əmisi oğlunna qabağ ata minib qəbristana yavuğlaşdı (B.); - *Naxırçı* məcbur olub dedi, mənə yoldaşım örgətdi (Şah.) və s.

-xəbər vəzifəsində; məs.: - *Baxdılar* pıçağa gördilər ki, çox qiymətli *pıçaxdı* (Sab.); - *Geder* görür *meşəlixdi* (Tov.); - *Səhər* Armud bəyi gəlib görür ki, bir *tülkidi* (Mər.) və s.

-təyin vəzifəsində; məs.: - *De:r aşix* Söyün bir məclisdə oxuyormuş (Qaz.); - *Taki* bu qız Məhəmmədi çağırat, *çoban* Məhəmməd durad, *gedəd* qızın bərabərinə (B.) və s.

Yiyəlik hal aid olduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olur. Lakin mənsubiyyət anlayışı ifadə edən birləşmələrdə komponentlərin yeri dəyişdikdə, yiyəlik halda olan söz xəbər vəzifəsində çıxış edir. Bu məqamda birləşmənin ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisini itirir; məs.: - *Cihazın* hammısı *qızımındı* (Təb.); - *Bı cüt* balalar *Əhmə-* dindi (Zər.) və s.

— xəbər vəzifəsində; məs.: — *Dedi* bı oğlan filan padşahın oğlıdır (Nax.); - *Kişi* deyib arvad *mənimdir*, *kor* deyib *mənimdir* (Mər.) və s.

— mübtədə vəzifəsində; məs.: — *İtin dərisi* partdadı, içinnən çıxdım (Tov.); -

Oğlanın atası gəlir evə (Ord.) və s. Zaqatalanın Aşağı Tala şivəsində yiyəlik hal ayrılıqda mübtədə vəzifəsində işlənir; məs.: - Menin qoymuram [1, s.305].

— tamamlıq vəzifəsində; məs.: - Misəlçün, Əlinin oğlu *Həsənin qızın* issiyir (Ord.).

-zərflük vəzifəsində; məs.: - Bıları qoydı qoynuna, gedəndə *suyun qırağında* bir qurbağa tutdı (Cul.)

Yönlük hal cümlədə tamamlıq, zərflük və xəbər funksiyalarını yerinə yetirir; məs.: - Mirzə bəy *sərkərinə* salam verer (Qaz.);- Gəldi mənı qucaqladı apardı *döhdürə* (Təb.);-So:ra gəlni gətdilər *öylərinə* (Sab.);-Əlacmız bı *uşaxlaradır* (Ağ.) və s.

Təsirlik hal cümlədə vasitəsiz tamamlıq olur; məs.: - O burda *naxırçıyı* çağırer, de:r onu maña ver (Qaz.); Dedi; - Qoja əmi, gəl çıxard apar *qızılı* (Br.) və s.

Yerlik hal tamamlıq, zərflük və xəbər vəzifələrində çıxış edir; məs.: - Dərman- narım elə - helə *qızında* qaldı mənı apardıla Əmrikaya (Təb.); - Paçcaha deir ki, mənım boynumu vurdurma, filan otağımın haçarı *cibimdədi* (Tov.); - Birinci Xuray ulub *kəndin qibləsində* - Sura bir kənd də salublar *xəzridə* (Qb.); - *Yazda* da güləmbir vururdux, yağınnix olanda vurmurdux (Ş.) və s.

Çıxışlıq hal tamamlıq, zərflük və xəbər vəzifələrində özünü büruzə verir; məs.: - *Qızdan* paccah soruşdu, sən buları hardan bilirsən? (Ş.); - *Yaydan* şum eli:rdix', əkirdix', payızda səpirdix' (Ş.);- Bir pərdə gətdilər asdılar arxalıxdan (Ağ.); - Mən Sumayıllı mahalındanam (İs.) və s

Mənsubiyyət kateqoriyası

Mənsubiyyət kateqoriyası sahib şəxslə mənsub əşya arasında aidiyyət əlaqəsini bildirir. Mənsubiyyət kateqoriyasının və onun ifadə formalarının tarixi qədim, istifadə dairəsi dilin bütün inkişaf mərhələlərində geniş olmuş -

dur. Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinə ilk dəfə IV əsrə aid Çin salnamələrində qorunub saxlanılan hun yazılarında təsadüf olunur: *süsi* “qoşunu” (109,s.23). Türk dillərinin qədim yazılı abidələrində mənsubiyyət ifadə edən formalar təkmil şəkildə işlənmişdir.

Azərbaycan dili şivələrində ədəbi dilə uyğun mənsubiyyət şəkilçiləri ilə yanaşı, qədim formalar da qorunub saxlanılır. Bəzən bir dialektin daxilində tarixi-etnik hadisələrlə bağlı bir neçə forma dialekt fərqləri əmələ gətirir.

Mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlı ədəbi dil formaları şivələrdə oxşar xüsusiyyətlər silsiləsi yaratsa da, mövcud qədim əlamətlər əsasında müasir şivələri diferensiasiya etmək mümkündür. Qədim türk tayfa dillərinin xüsusiyyətləri səciyyəvi dialekt əlamətlərinə çevrilmiş, sonra miqrasiyalarla əlaqədar qeyri-bərabər şəkildə yayılmışdır. Buna görə də qədim formalar bəzi şivələrdə güclü, digərlərində zəif şəkildə özünü göstərir.

Müasir dövrdə şivələrdə oxşar xüsusiyyətlərin arealı genişlənsə də, birbirindən fərqli qədim mənsubiyyət formaları şivələrin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayır.

Mənsubiyyət kateqoriyası türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində müxtəlif üsullarla ifadə olunmuşdur: 1) morfoloji; 2) morfoloji-sintaktik; 3) sintaktik.

Bu üsullardan əlavə, Orxon-Yenisey abidələrində analitik üsuldan da (komponentləri şəkilçisiz) geniş istifadə edilmişdir. Dilçilərin bir qismi mənsubiyyət kateqoriyasının iki (morfoloji və morfoloji-sintaktik) (78,s.35; 186, s.3;172,s.76), bəziləri bu kateqoriyanın üç (morfoloji, morfoloji – sintaktik, sintaktik) (161, s.86; 109 s.23), digərləri isə dörd (morfoloji, morfoloji-sintaktik, sintaktik, morfoloji-leksik) (160, s.73-74;110, s.5) üsulla əmələ gəldi- yini qeyd edirlər.

Azərbaycan dili şivələrində morfoloji üsul geniş yayılmışdır. Lakin morfoloji-sintaktik və sintaktik üsullara da təsadüf olunur. Şivələri tədqiq edən alimlər də morfoloji (89, s.155-167; 14, s.80-83) üsulla üstünlük vermişlər. Bəzi alimlər morfoloji üsulla yanaşı, morfoloji-sintaktik (83,

s.117-122; 16, s.79-82), digərləri isə analitik üsuldan bəhs etmişlər (61, s.89-92). Tədqiqatçıları sintaktik üsulun digərləri ilə müqayisədə daha qədim olduğunu göstərmişlər. Əslində mənsubiyyət kateqoriyası yalnız morfoloji üsulla ifadə olunur. Y.Seyidov bunu mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji təbiətli olması ilə izah edir (87, s.269). Digər üsullardan mənsubiyyət anlayışı bildirən bir-ləşmələr kimi bəhs etmək düzgün olardı.

Morfoloji üsul. Azərbaycan dili şivələrində sahib şəxs yiyəlik hal şəkilçisi mənsub əşya isə mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Üç şəxsin tək və cəmində işlənən mənsubiyyət şəkilçiləri aşağıdakılardır:

Birinci şəxsin təkində-m (saitlə bitənlərdə) - *im*⁴ (samitlə bitənlərdə) şəkilçilərindən istifadə olunur; məs.: *qolım, xurjunım* (Ş.), *atam, urdum, canım* (Q.), *inegim, atım* (Dər.), *cəvizim, güzgüm* (Nax.), *əlim, ərəbəm, bobam* (B.).

- *im*⁴ şəkilçisinin damaq və dodaq variantları şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmışdır. Bakı, Şamaxı, İsmayılı, Sabirabad, Şirvan və Salyan şivələrində birinci şəxsin təkində yalnız - *m*, - *im*, - *im* şəkilçisi işlənir; məs.: *əlim, donum, öyim, quzum, ütüm* (Sab.), *popağım, qeyşim, örüşim, curım* “dost”, *quşım* (B.).

Birinci şəxsdə şəkilçinin damaq variantının işlənməsi türkmən, Altay dillərində də geniş yayılmışdır; məs.: türkmən dilində: *öyim, qözüm, oqlımız, donumuz* (200, s.302); Altay dilində: *dolım* “yol”, *sözüm* “söz” (149, s.28). Şəkilçinin bu və ya digər variantının işlənməsi Şəkinin bəzi kənd şivələrində konkret fonetik şəraitdə - *ş, ç, c* samitləri ilə bitən isimlərdə qalın, dodaqlanan saitli sözlərdən sonra incə, dodaqlanan saitli şəkilçilərin gəlməsinə təsadüf olunur; məs.: *qoduşüm* “saxsı qab”, *quşüm, sulğucüm* “dəhrənin sapı” və s.

Cəlilabad şivəsində şəkilçinin incə, dodaqlanmayan variantı *ğ, y, l, n, c, ş* samitləri ilə qurtaran sözlərdə şəkilçinin qalın variantını əvəz edir; məs.:

başım, canım, ağacım, payım, yayım, qadağım və s.

Bu şəkilçinin tarixi qədimdir. Orxon-Yenisey abidələrində də əksər hallarda şəkilçinin damaq variantı işlənmişdir. Dodaq variantının bir neçə sözdə müşahidə olunmuşdur: məs.: ögim “anam”, budunım “xalqım”, soruğım “sorağım” və s.

Bu xüsusiyyət “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də özünü göstərir; məs.: - Qara başım qurban olsun, *qurdım*, sana! - dedi, - *Suçım* bumıdır?” - dedi (KDQ, s.45,46).

Lənkəran şivəsində mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlı maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də “isti” və “soyuq” sözlərinin birinci şəxs təkdə müvafiq şəkilçi qəbul etməsidir; məs.: *istimdu* < mənə istidir, *soğumdu* < mənə soyuqdur.

Dilimiz üçün xarakterik olmayan bu xüsusiyyət talış dilinin təsiri ilə yaranmışdır. “Talış dilində obyekt bildirən şəkilçilər vardır. Bu şəkilçilər cümlədə ismə artırılır. *Mənə soyuqdur* cümləsi talışca “*sardıme*”, *Mənə istidir* cümləsi “*qamıme*” şəklində bir sözlə ifadə olunur. Burada *mənə* anlayışı *sard* “soyuq”, *qam* “isti” sözlərinə əlavə olunan - *im* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsində eyni ifadə formalarından geniş istifadə olunur. Buna görə də yuxarıdakı cümlələr *soğumdur*, *istimdir* şəklində işlənir (3, s.63). Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər şivələrində qeydə alınmamışdır. Lənkəran regionunda *soyuq* və *isti* sifətlərinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi azərbaycanlılarla qonşu olan talışların talışca düşünüb Azərbaycanca danışmaları nəticəsində əmələ gəlmişdir. Həmin şivədə birinci şəxs təkin şəkilçisiz işlənməsinə də təsadüf olunur, məs.: - Onda böğ *oğlan* səkkiz yaşında idi (oğlum əvəzinə).

Bəzi şivələrdə *mən* və *biz* əvəzlilikləri birinci şəxs təkdə *ın,- in* şəkilçisi-ni qəbul edir; məs.: *mənin*, *bizin*.

Dərbəndin bəzi şivələrində birinci şəxsin təkində müvafiq şəkilçinin

yalnız dodaq variantı (-um, -üm) işlənir: *uşağum, inegüm, kitabum* və s.

Bu xüsusiyyətə qədim abidələrdə də rast gəlmək mümkündür; məs.: - Yengümlə *alnum* qanın bən siləyin; Altun ayağım *əlümdən* yerə düşdi (KDQ, s.46, 80); Uş döğərəm gözlərinə qarşu *qanumi*; *Gözlərüm* tozuna başlar fəda- dur (Q.Bürhanəddin, s.51, 52); Bənim xod bu *fəraqum* bənə yetər, Əgər *ca- num* sevə, könül verəyin. (Dastani-Əhməd Hərami, s.134, 135); *Gözlərüm* xuni-cigərdən dəmbədəm nəmnakrək (Kişvəri, s.314) və s.

Birinci şəxsin cəmi şivələrdə əsasən dördvariantlı - *mız*⁴, - *ımız*⁴ şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *sahadımız, əlimiz* (Nax.), *quzumuz, kürsümüz, arımız, keçimiz* (Ş.), *harabamız, odunumuz* (Qaz.) və s.

Şimal-şərq şivələrində birinci şəxsin cəmində şəkilçinin yalnız damaq variantı işlənir: məs.: *atamız, bobamız, ərəbəmiz* (B.), *donumuz, quzumuz, ütimiz* (Muğ.), *qonşımız, quyumuz, suyumuz* (Lən.) və s.

Qazax, Ordubad və Muğan şivələrində birinci şəxs cəmdə bəzən müvafiq şəkilçinin sonunda cingiltili samit karlaşmış şəkildə tələffüz olunur; məs.: *yerimis, bağımız* (Ord.), *atamıs, nənəmis* (Qaz.), *qo:şımız, qapımız, cöngəmis* “erkək dana” (Muğ.) və s.

Orxon-Yenisey abidələrində də birinci şəxs cəmdə - *mız*, - *miz*, - *ımız*, - *imiz* şəkilçisi işlənmişdir: *türkimiz, eçümüz, ilimiz* və s.

Türkmən dilində də şəkilçinin damaq variantı işləkdir (200, s.301).

Əksər şivələrdə **ikinci şəxs təkdə** dördvariantlı - *n*, - *ın*⁴ şəkilçisi işlənir. Lakin bu şəkilçi şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmışdır.

Şimal-şərq, İmişli və Ağcabədi (əfşar) şivələrində şəkilçinin yalnız dodaq variantı (-n, -un, -ün) özünü göstərir: *atun, inəyün* (İs.), *yanun, qardaşun* (Cəl.), *başun, əlün* (İm.), *qunağun, inegün, aton, ərəbön* (Qb.), *atun, əlün, aton nənön* (Muğ.), *balun, dədüün, nənüün* (Lən.) və s. Ağcabədinin əfşar şivələrində yuxarıda qeyd olunan şivələrdən fərqli olaraq, velyar - *η* səsi işlənir; məs.: *atunη, əlunη, qolunη, dilunη, inəyunη* və s..

Bu şəkilçinin dodaq variantı Lənkəran şivəsində geniş yayılmışdır;

məs.: *çəltigün, bicarun* “çəltik sahəsi” və s.

İkinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin dodaq variantı “Kitabi-Dədə Qorqud” və digər abidələrdə də işlənmişdir; məs.: Simuz qoyun, arıq toqlı sən *qapundan* kafərlərə vermədim; Sən *ətündən* oğul, yeyəyinmi? (KDQ, s.46);-

Əlimdən can qaçan qurtarasan sən, Di imdi eylə *başun* çarəsin sən (Dastani-Əhməd Hərami, s.144);-Peyvəstə *gözlərün* ilə hərgiz bulımazam, Sahib qıran *qaşların* üçün qərini bən (Q.Burhanəddin, s.49);- Həlqeyi-ləli-ləbin içində incü *dişlərün*, Bir düzülmiş daneyi-mirvarid gəltandur derəm (Kişvəri, s.316).

Şivələrin qərb və şimal qruplarında, qismən də Naxçıvan, İmişli, Zəngilan, Cəbrayıl və digər şivələrdə ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi velyar *η* səslili variant ilə ifadə olunur: - *η*, - *ıη*, - *iη*, - *uη*, - *üη*: məs.: *atıη, itıη*, (İm.), *coravıη* (Qaz.), *dədəη, keçıη, çəhrəη, atıη* (Q.), *cinsıη, dosduη, üzüη* (Ay.), *qavağıη, itıη* (Şəm.), *sahadıη, əliη, dədəη* (Nax.), *arabaη, başıη, gözüη, dədəη, öküzüη* (Xoc.,Xv.,Xk.).

Hazırda başqırd, türkmən və yakut dillərində də ikinci şəxs şəkilçisi velyar *η* ilə işlənir (149, s.25-29).

İraq-türkman ləhcəsində mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxs təkində - *y*, - *ıy*, - *iy*, - *uy*, - *üy* şəkilçisi özünü göstərir; məs.: *babay, nənəy, ayağıy, ömrüy, əmiy, oğluy*. Bundan əlavə, həmin şivədə ikinci şəxs təkin əlaməti dif- tonqvari - *u*, - *ü* şəklində də tələffüz olunur; məs.: *parau, nənəü, babau* və s. Ağcabədi rayonunun əfşar şivəsində ikinci şəxs təkdə - *u* şəkilçisi samitlə bi- tən sözlərdən sonra meydana çıxır; məs.: *atu, əlu, qolu, dilu, papağıu, inəyu* (6, s.16).

Karaim dilinin Trakay dialektində də ikinci şəxsin təkli - *ıy*, - *iy* şəkilçisi ilə düzəlir; məs.: *azbarıy* “həyat” (172, s.80).

İkinci şəxs təkdə - *y* şəkilçisinin işlənməsi xalac, Xorasan türklərinin dialektləri üçün də səciyyəvidir: *ba:bay, havüy* “evin” (204, s.24), *atay*

(205, s.162). Bu şəkilçi Anadolu şivələrində tez-tez nəzərə çarpır (babay, gendüy < kendin) və Z.Korkmaz bunu qırçaq dil özəlliyi adlandırır (216, s.29).

Quba, Qax, Təbriz, Tabasaran və İran türkmanlarının şivələrində şəkilçi- sinin - v samitli variantı - v, - iv^4 müşahidə olunur, Sonu a, ə saitləri ilə bitən isimlər - v mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən $a > o$ və $ə > ö$ əvəzlənməsi baş verir: *atov, babov, nənöv, canuv, başuv, binav, xalav, babav, gözüv* və s.

Bundan başqa, Qax şivəsində ikinci şəxs təkdə - ıǵ şəkilçisi də nəzərə çarpır; məs...: *canıǵ, atıǵ* və s.

Bu şəkilçi Orxon-Yenisey abidələrində də qeydə alınmışdır: budunıǵ “xalqın”. Altay dilində ikinci şəxs cəmdə - ğar, - ıǵır şəklində özünü göstərir (182, s.92). Alimlərdən Y.Məmmədov - ıǵ əlamətinin ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi olmasını sübut etmək üçün iki dəlil göstərir: 1) $g//ğ//n$ səs əvəzlənməsi, türk dillərində geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir; 2) abidələrdə, əsasən, n samiti ilə işarələnən başqa şəkilçilərin də (yiyəlik hal şəkilçi- si, ikinci şəxs sonluğu) ğ samiti ilə işlənən variantına təsadüf etmək mümkündür (73, s.80). M.Kaşğari göstərir ki, “Arqu boyunun bir takım kəlmələrində ikinci şəxsdə (sağır – nun) hərfinə çevrilərək *tapunduğ* deyilir. Yenə arquların “sen onu kaçırdın” anlamında olan “sen anı kaçırdıǵ” sözləri də böylədir (MK, II c.,s.167). Həmin dövrün dialekt xüsusiyyəti kimi ikinci şəxs sonluğu bəzi türk dialektlərində (arqu) η əvəzinə \check{g} variantı ilə də işlənir. M.Kaşğari həmçinin - ıǵ şəkilçisinin birinci şəxs təkdə işlənməsini qeyd etmişdir: *ol mening eliǵge suw koyturdu* “O mənim əlimə su tökdürdü (MK, II c., s.193).

Qax şivəsində şəkilçinin - inq, - inq, forması müşahidə olunur; məs.: *ba- şınq, əlinq*. Bu şəkilçi qumuq dilində - *inq, - inq, - unq, - ünq, - nq* (147, s.60), özbək dilinin Qarabulaq şivəsində - *inq, - inq* şəklində işlənməkdədir;

məs.: *atınq, itinq* (135, s.97).

Gədəbəy rayonu şivələrində və Şəmkir rayonunun Düyərli, İrmaşlı, Şiş-təpə, Zəyəm kənd şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxs təki – *q, -ıq, -iq, -uq, -üq* şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *atıq, işiq, yoluq, körpüq* və s.

İkinci şəxs təkdə *η, ğ, q, v, y* elementlərinin işlənməsi dilimizin qədim xüsusiyyətləridir. M.Şirəliyevə görə, bu şəkilçilər öz mənşəyi etibarilə ikinci şəxsin arxaik forması olan *nq//nğ* ilə bağlıdır. Sonralar “*nq//nğ*”nın parçalanması nəticəsində oğuz tipli türk dillərində – *η*, qıpçaq tipli dillərdə isə *q(ğ)* üstün olmuşdur (192, s.15). *η* səsinin düşməsi ilə əlaqədar intervokal mövqedə *q* səsi *ğ* səsi ilə əvəzlənmişdir. Sonrakı inkişaf mərhələlərində *ğ>y>v* əvəzlənməsi baş vermişdir. Yəni “*nq//nğ*” birləşməsi tərkib hissələrinə aşağıdakı şəkildə ayrılmışdır:

nq//nğ oğuz - *η* → *n*
qıpçaq *k, q, ğ* → *y, v*

T.Hacıyevin fikrincə, müşahidə olunan bu hadisəyə *n-ğ* səsuyğunluğu kimi deyil, qovuşuq *nq*-dən *n*-nin düşməsindən sonra iki sait arasında *q* -nin *ğ*-ya çevrilməsi kimi yanaşmaq daha doğrudur (134, s.9).

E.İ.Əzizov yuxarıdakı fikri müdafiə edərək göstərir ki, türk dillərinin tarixində *q - v* səsuyğunluğu olmuşdur. İki sait arasındakı qədim *q* tədricən *v*-ya çevrilmişdir. Hazırda *v* ilə tələffüz edilən bir çox sözlər türk dillərinin qədim yazılı abidələrində *ğ (k)* ilə işlənmişdir: *buzəğü//buzoğü, karağü, takuk (>takuv)* (40, s.35). Bu əvəzlənmə Bakı, Muğan, ayırım və Qax şivələrində müşahidə olunur: məs.: *cağab* (Muğ.), *cuğab* (B.), *coğaf* (Ay.), *suğab* (Q.), *suçoğul*<*siçovul* (Gəd.). Türkmən dilinin dialektlərində də *ğ - v* səsuyğunluğuna rast gəlmək mümkündür; məs.: *oğal*<*oval* “əvvəl”, *oğlak* <*ovlak* “keçi balası” (200, s.9).

ğ>v əvəzləməsi qıpçaq tipli türk dillərində geniş yayılmışdır: məs.: *avız* (tatar, başqırd, qazax, Qaraqalpaq), *bavır* “bağır” (tatar, başqırd, noqay, qazax), *bavur* (qumuq), *yavdı* “yağmaq” (qaraçay-balkar, qumuq), *jav* (qazax), *tuv* “doğ” (Qaraqalpaq, qumuq, noqay), *tav* “dağ” (tatar, başqırd, Qaraqalpaq, noqay), *sav* “sağ” (tatar, qazax, qumuq), *hav* “sağ” (başqırd), *bav* “bağ” (tatar, Qaraqalpaq, noqay, qumuq), *yav* “yağ” (qumuq) və s. (182, s.42-43).

q/ğ - *v* səsuyğunluğunun Anadolu şivələrində geniş yer alması qıpçaq tayfa dillərinin təsiri ilə yaranmışdır; məs.: *dav*<dağ, *avuz*<ağız, *yalavuz* <yalnız, *govul*<gönül, *sovuk*<soğuk (216, s.21).

Müasir türk dillərində və şivələrində yiyəlik halda və mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxsində müstəqil şəkilçi kimi çıxış edən - *η* - *q/ğ*, - *y*, - *v* formaları qədim velyar *η* səsinin geniş fonetik tutumu ilə bağlıdır. Velyar *η* səsi tələffüzdən çıxdıqda onun yerini *n* səsindən başqa, məxrəc cəhətdən ona yaxın olan - *q/ğ*, *y* səsləri tutmuşdur. *V* ünsürü birbaşa deyil, *q/ğ* səsinin vasi- təsilə *n* - *q/ğ* - *v* səsuyğunluğu əsasında meydana çıxmışdır. Azərbaycan dili şivələrində bir neçə sözdə *n*> *v* səsdəyişməsi [*yavaq* <yanaq (O.,Q.); *kövül*<könül (T., Z.)] nəzərə çarpsa da, ümumtürkoloji miqyasda *q/ğ* - *v* səsuy-ğunluğu ideyası daha inandırıcıdır.

Mənsubiyyət kateqoriyasının **ikinci şəxs cəmi** şivələrdə, əsasən - *nız*⁴, - *ınız*⁴ şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *atanız*, *nənəniz*, *otunuz*, *körpünüz* və s. Azərbaycan dili şivələrində ikinci şəxs cəmdə - *η*- la işlənən formaya və şəkil-çinin qısalmış variantlarına daha çox rast gəlmək mümkündür. Hər bir şivənin tələffüz xüsusiyyətinə uyğun olaraq, şəkilçinin müxtəlif variantları yaranır ki, bu da şivələri bir-birindən fərqləndirir.

Qərb qrupu şivələrində və qismən də Naxçıvan, Şəki, Cəbrayıl, Zəngilan və Şərur şivələrində ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisinin velyar *η* işlənən variantı - *ηız*⁴, - *ıηız*⁴ müşahidə olunur; məs.: *sajıηız*, *cinqırıηız*, *tişıηız*, *əpbə- yıηız*, *qoluηuz* (Qaz.), *qağarıηız*, *oycuηuz*, *sarıηız*,

qaşınız (Ay.), işiniz, otunuz, malınız (Çəm.), bavaınız, əliiniz, ataınız (Zən.), gözüünüz, işiniz, ojaınız (Şəm.), balaınız, tələiiniz (Cəb.), əliiniz (Nax.), çəmbəərəiiniz, oğlunuz (Ş.) anaınız, üzüünüz (Şr.).

Şivələrimizdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin velyar *η-la* işlənən variantının geniş arealda mühafizə olunması təsadüfi deyildir. Velyar *η* səsi tarixən türk dillərinin oğuz qrupunu başqa türk dil qruplarından fərqləndirən spesifik səs olmuş, tədricən işlənmə arealı məhdudlaşsa da, şivələrdə saxlan- mışdır.

Türkmən dilində də - *ıiiz*, - *iiz* şəkilçisi işlənir (149, s.28).

Əsasən şimal-şərq, qisməndə İmişli və Mingəçevir ətrafı şivələrdə ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisinin dodaq variantı işləkdir: - *uz*, - *üz*, - *uz*, - *üz*, - *u:z*, - *ü:z* (Qb.), *u:z*, - *ü:z*, - *uz*, - *üz* (B.), - *uz//uz*, - *üz//üz* (Muğ.), *uz-*, *üz*, - *uz*, - *üz* (S.), - *z*, - *uz*, - *üz* (Cəl.), - *u:z*, - *ü:z* (İm.), - *u:z//ü:z* (Min.).

Nümunələr: *qunağuz, atouz,ərböüz, quzu:z, ütü:z* (Qb.), *başu:z, əlü:z, atouz,ərböüz, oxlouz, popağuuuz, qeyişüz* (B.), *atu:z, əlü:z, donu:z, öyü:z, atou:z, nənəöz* (Muğ.), *dədəü:z, torbo:z, qapu:z* (Cəl.), *ağacu:z, əlü:z* (İm.), *balu:z, quzu:z, özü:z* (Lən.) və s.

Şimal-qərb qismən də digər şivələrdə ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisi birvariantlıdır; - *uz//uz// -uz* və ya *z* (Ş.), - *uz*, - *üz*, - *ız*, - *üz* (Q.), - *z* və ya *az*, - *ız*, - *uz* (Zən.), - *aız, auz*, - *ız*, - *uz* (S.), - *ız*, - *uz* (Xv.)

Nümunələr: *gönüz//gönuuz, komuz, məngəluuz, xartuz, baltaz, dəhraz, duzu, keçiz* (Ş.), *canu:z, başu:z* (Q.), *ata:z, baba:z, qutu:z* və ya *ata:z, çöm- ça:z, əli:z* (Zən.), *düya:z, quzu:z* (Qk.), *ağacı:z, kəli:z, dərdi:z, yolu:z, xoruzu:z, gözü:z* (Xv.) və s.

Cənub qrupu şivələrində müxtəlif şəkildə yayılmışdır: - *ı:z*, - *i:z*, - *u:z*: *əvu:z//əvi:z//əvi:z, sahadı:z, cəvizu:z, dəda:z, əmu:z, quzu:z, güzgu:z* və s.

Bu şəkilçinin bir variantda işlənməsinin əsas səbəbi velyar *η* səsinin tələffüzdə düşməsi və özündən sonra gələn səsə uzun və burunda tələffüz

olun- ma xüsusiyyəti verməsidir.

Şivələrin cənub qrupunda və Zəngilan, Cəbrayıl, Zəngibasar şivələrində ikinci şəxs cəmdə maraqlı xüsusiyyətlərdən bir də - *yız*⁴, - *ıyız*⁴ şəkilçisinin işlənməsidir; məs.: *əliyiz* (Nax.) *tavlayız*, *əliyiz* (Ord.), *buğdayız*, *samanıyız*, *suçüyuz* (Təb.), *babayız*, *qavıyız*, *övüyüz* (Zb.), *atayız*, *nənəyiz*, *dəvəyiz*, *qutu- yuz*, *əliyiz* (İr.), *qaşyız*, *əliyiz*, *gözüyüz* (Zən.), *qapıyız*, *kəndiyiz* (Şr.) və s.

İkinci şəxs cəmdə - *yız*, - *yiz* şəkilçisi Urmiyə şivəsində və Əfqanıstan əfşarlarının və xalacların dilində də qeydə alınmışdır. Karaim dilinin Trakay dialektində ikinci şəxs cəmdə - *yız*// - *yiz*, -*ıyız*//*iyiz* şəkilçisi işlənir (182,s. 94).

A.B.Ərcilasunun fikrincə, Qars şivələrində ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisində *n* - *y* uyğunluğu onları Naxçıvan şivələrinə yaxınlaşdırır; məs.: *qoluyuz*, *eliyiz* (207, s.120).

y elementinin ikinci şəxsin həm təkində, həm də cəmində qanunauyğun şəkildə məhdud arealda müşahidə olunması onun oğuz qrupu türk dillərinin deyil, qıpçaq tipli dillərin xüsusiyyəti olması ilə əlaqədardır.

Qədim *nq*//*nğ* birləşməsi Qax şivəsində ikinci şəxs cəmdə qeydə alınmışdır: *başınğız*, *atınğız*, *əlinğiz* və s. *n*- *ğ* səsuyğunluğu əsasında ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin -*ğız*, -*ğiz*, - *ğuz* variantı yaranmışdır ki, hazırda Cəbrayıl, Zəngilan və ayırım şivələrində işlənməkdədir: məs.: *babağız*, *qutu- ğuz*, *çatığız* (Cəb.), *atığız*, *əmiğiz*, *gözuğuz* (Zən.) və s.

Velyar *η* səsinin *ğ* səsi ilə əvəzlənməsi türk dilinin Qars şivələrində canlı şəkildədir; məs.: *anağız*, *babağız*, *qızığız* (207, s.121).

Bir çox müasir türk dillərində - tatar, başqırd, qumuq, qaraçay-balkar dillərində - *ğız*//*qız*, - *ğiz*//*qiz* şəkilçisi işləkdir. B.Serebrennikov və N.Hacıyevaya görə, ilkin şəkilçi - *nız*//*niz* olmuşdur. Tatar və qumuq dillərində inter- vokal mövqedə *n* səsi *ğ* - *ya* keçir; məs.: *awlğız* (tatar), *atığız* (qumuq). Pra- türkdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin iki variantı - *n*

(1n) və - ğ (ığ) olmuş, cəmdə onların üzərinə - ız (iz) formantı əlavə olunmuşdur (182, s.94).

Bakı, Qax, Quba, Dərbənd, Qarakilsə və Ağcabədi (Əfşar,Zəkərəyli, Qaravəlli və Yastıyol) şivələrində ikinci şəxs cəmdə *v* elementinə də rast gəl- mək mümkündür; məs.: *nenevüz, qeyşüvüz* (B.), *urduvuz, atavız, canuvuz* (Q.), *inegüvüz* (Qb.), *quzuvuz, inegüvüz* (Dər.), *quzuvuz* (Qk.); *xalavuz, dayı- vuz, atuvuz, quzuvuz, sürüvüz* (Ağc.) və s.

Üçüncü şəxs tək və cəm mənsubiyyət şəkilçiləri şivələrdə müxtəlif şəkil- də yayılmışdır. Buna görə də şivələr 4 qrupa ayrılır:

1) Cənub və qərb qrupu, Zaqatala - Qax şivələrində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri dörd variantda - *t⁴*, - *st⁴* şəklində işlənir, məs.: *sahadı, əli, dədəsi, quzusu, güzgüsü* (Nax.), *sajı, tişi, qolu, gözü, üşşəsi, nüyəsi, haravası* (Qaz.), *binası, urdusu, atası, qardaşı* (Q.) və s.

2) Bir qrup şivələrdə şəkilçinin yalnız damaq variantı - *ı*, - *i*, - *sı*, - *si* özü- nü göstərir. Buraya Dərbənd, Şəki, Şamaxı, İsmayılı, Muğan şivələri daxil- dir; məs.: *inegi, atı, atası, suğani, quyuni, dövəsi, gürkisi* (Dər.), *xurjunı, ütüsü, quzusu, üsgüyi, sürüsü, tüsdüsü, qoruğı, oğlu, çusu, xoruzı* (Ş.), *atı, donı, əli, öyi, atası, quzusu, nənəsi, ütüsü* (Muğ.) və s.

Orxon-Yenisey abidələrində də mənsubiyyət kateqoriyasının üçüncü şəxs tək və cəmi - *ı*, - *i*, - *sı*, - *si* şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur; məs.: *bodunı* “xalq”, *bəgləri, sabı* “nitq”, *ağısı* “hədiyyə”, *oğuşı* “qəbiləsi”, *inisi* “kiçik qardaş”, *eçisi* “əmi”, *oğlu* (KT abidəsi), M.Kaşğarının lüğətində də şəkilçinin damaq variantı dodaq variantını əvəz etmişdir; məs.: *anınğ közi* suvlandı “onun gözü sulandı”; *ayın yüzi, bayram kumu* (MK, II c., s.247, 484, III c., s.33). Orta əsrlər yazılı abidələrdə də şəkilçinin iki variantı - *ı*, - *i*, - *sı*, - *si* işlək- dir; məs.: *yurdu, ordısı, gözi, qapusı, göksi, güyüsi, itisi* (KDQ);- *Ölü yüzi* bərk olur (Oğuznamə, s.25);- *Şol gözləri atdığı oxı* mərdumə qarşu (Q.Bürha- nəddin, s.80);- *Gözi* nərgiz, *yüzi* gül, bay sifətli (Dastani-Əhməd Hərami, s.116);- *Ah qıldı yaş ilə doldu gözi* (Y.Məddah,

s.184).

Qədim uyğur və türkmən dillərində də üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ikivariantlıdır; - *i//i*, - *si//si* (173, s.38; s.200, s.301).

3) Bakı, Quba, Təbriz, Yardımlı və Lənkəran şivələrində bir variantlı - *i* şəkilçisindən istifadə olunur; məs.: *başı, əli, ati, popaği, qeyisi, başlari, əllə-ri, atasi //atalari, ərəbəsi//ərəbələri, oxloui* (B.), *qunaği, inegi, duni, güzi, atasi, ərəbəsi, quzusi, ütüsi* (Qb.), *dosti, ati, lampasi* (Yar.) və s.

Qədim bulqar dilinə aid mətnlərdə yalnız üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi - *i//si* şəklində işlənmişdir; məs.: *awl-i* “oğlu”, *ayal-i* “arvadı”, *hir-i* “qızı”, *belüv-i* “məzar daşı” (220, s.37).

4) Cəlilabad rayonunun bəzi kənd şivələrində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin yalnız dodaq variantı işlənir: *zəhmətü, haqqu, işü* və s.

Bəzi klassiklərin dilində də üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin dodaq variantı üstünlük təşkil edir: -*Belüni* büri, dilərsən ki, xəyal olmaya hiç, Açma *ağzunı* dilərsən ki, hiç açılmaya raz (Q.Bürhanəddin, s.48);- Dodağın içrə *dişüni* gülər çağında gər görse, Xəcalətdən sədəf içində mirvaridi - tər qalmaz (Kişvəri, s.308).

Yazılı abidələr ilə şivələrin materiallarının müqayisəsindən görünür ki, orta əsrlər ədəbi dilində mənsubiyyət şəkilçilərinin damaq variantı öz ənənəsini möhkəmləndirmişdir. Orta əsrlərdə bəzən dodaq variantı anadilli yazılı ədəbiyyatın inkişafı ilə dialekt xüsusiyyəti kimi klassiklərin və katiblərin va- sitəsilə ədəbi dilə yol tapmışdır ki, bu da öncə mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasında təzahür etmişdir.

Azərbaycan dili şivələrində üçüncü şəxs tək və cəmdə eyni şəkilçidən istifadə olunur. Lakin Bakı şivəsində - *lari*, - *ləri* şəkilçisi işlənir; məs.: *atalari, ərəbələri, atdari, qapılari, küçələri, damları* və s. Bir sıra şivələrdə üçüncü şəxs təkdə *yarı*; *zəhlə* sözləri *s* ilə deyil, *m* ilə işlənir; məs.: - Pam- mığımın *yarımına* pıl, *yarımına* da bığda alırdığ (Zər.);- Uşağların pişigdən *zəhləmi* gedir (Şam.). Başqa türk dillərindən başqırd dilində üçüncü şəxs

cəm - *tarı*, - *təre*, - *darı*, - *dəre*, - *zarı*, - *zəre*; tatar dilində - *ları*, - *ləre*, - *narı*, *nəre*; türk dilində - *ları*, - *leri*; yakut dilində - *lara*// *tara*//*dara*// *nara* şəkilçiləri ilə ifadə olunur (149, s.25-30). Qumuq dilində üçüncü şəxs tək və cəmin - *ı*, - *i*, - *u*, - *uğ*, - *sı*, - *si*, - *su*, - *suğ*, ilə ifadə olunması və - *lar*, - *lər* şəkilçisinin son- ra formalaşdığı göstərilir (147, s.61).

Türk dillərinə dair qədim yazılı abidələrdə, eləcə də Orxon - Yenisey və Şərqi Türküstan mətnlərində (195, s.98) üçüncü şəxsin tək və cəmi eyni şəkilçi ilə yazılmışdır. Bunun səbəbini Y.Məmmədov belə izah edir: “Türk dillərində kəmiyyətə görə uzlaşma zəif olduğundan qədim türk dillərində üçüncü şəxsin cəminin təkindən fərqli mənsubiyyət şəkilçisi yoxdur. Bu şəkilçilərin üçüncü şəxsin təkini, yaxud cəmini bildirməsini yalnız ondan əvvəl gələn sahib şəxsin tək və cəmdə olması ilə müəyyənləşdirmək olar (73, s.85).

Mənbələrdə - *lar*, - *lər* şəkilçisi üçüncü şəxs cəmdə mənsubiyyət deyil, cəmlük əlaməti kimi işlənmişdir. Müasir dövrdə də üçüncü şəxs cəmdə kəmiyyətə görə uzlaşma tam formalaşmamışdır. - *lar*, - *lər* şəkilçisi üçüncü şəxs cəmdə bütün məqamlarda deyil, birinci tərəf, yəni sahib şəxs olmadıqda ehtiyac nəticəsində işlədilir. -*ları*, - *ləri* şəkilçisinin tərkibində də - *lar*, - *lər* mənsubiyyət deyil, cəmlük, çoxluq bildirir.

V.V.Radlov və N.K.Dmitriyevə görə, üçüncü şəxsdə işlənən - *ı*, - *sı* şəkilçiləri ən qədim dövrlərdə - *ın*, - *sın* formasında olmuşdur. V.V.Radlov şəkilçinin müstəqil *sın* sözündən törədiyini, həmin sözün tatar dilində indi də “əks, surət” mənasında işləndiyini göstərmişdir. N.K.Dmitriyevin fikrincə, ilkin - *ın*, - *sın* formasından *n* səsi düşmüş, şəkilçi - *ı*, - *sı* şəklində işlənmişdir. Şəkilçinin *n*- lı variantı ilkin, *n* - sız variantı ikincidir (149, s.33).

Alimlərdən F.Parənci - *st*⁴ şəkilçisinin bir variantda işlənməsini ərəb əlifbasındakı saitlərin məhdudluğu ilə əlaqələndirir, şəkilçinin tərkibindəki *s* - *n*1 bitişdirici samit hesab edir (80, s.69).

Alimin yazılı mənbələrə əsasən söylədiyi bu fikir şivə materialları ilə təsdiq olunmur. Çünki ərəb əlifbasının şivələrə deyil, ədəbi dilə təsirindən danışmaq olar. Ən qədim yazılı abidələrdə Orxon - Yenisey mətnlərində də bu şkilçi məhdud variantlarda işlənmişdir. Həmin mətnlərin yazıldığı qədim türk əlifbasında - *ı* və - *i* saitləri bir işarə ilə (*ı*, *i* saitləri *l* işarəsi ilə yazılır) göstərilir. Bu fakt onu göstərir ki, şkilçinin məhdud variantda işlənməsi ərəb dilinin təsirindən daha qədim dövrlərə aiddir.

Söylənən fikirlər, tarixi və dialektoloji materiallardan belə qənaətə gəlmək olar ki, üçüncü şəxs mənsubiyyət şkilçisi - *ı*, - *i* formasında olmuş, *s* - isə şəxs və ya kəmiyyətin əlaməti kimi əlavə olunsada müasir dövrdə bitişdi-rici samit funksiyası yerinə yetirir.

Bəzi şivələrdə mənsubiyyət şkilçilərinin bir-birini əvəz etməsinə də təsadüf olunur. Təbriz şivəsində birinci şəxs təkdə - *ın*, - *in* şkilçisi də işlənir, Quba şivəsində - *si* şkilçisi bəzən ikinci şəxsi ifadə edir; məs.: - Mənim bu *gözin* o vəxdən xəstə olupdi (Təb.); - Nədi *familyəsi* sənün? (Qb.). Qazax və Tovuz şivələrində - *ım*⁴ şkilçisi - *mız*⁴ şkilçisinin mövqeyində işləyə bilər; məs.: - Pəhlivannar de:r, di bizim *mərcimi* ver (Tov.); - Ey paccah, izin ver bizə, öz *vətənimə* getməy isderix' (Qaz.) və s. Şivələrin əksəriyyətində *əmisı*, *atası*, *daysı* ifadələri bütün şəxsləri əhatə edir. Ağdaş şivəsində ikinci şəxs mənsubiyyət şkilçisi əvəzinə - *si* şkilçisi də işlənir. Məs.: - Sə:n *ciyisi* nə qulluğ eli:r (97, s.87).

Üçüncü şəxsin - *si* şkilçisinin ikinci şəxsi bildirməsi yazılı abidələrdə - "Əsrarnamə"nin və "Şühədənamə"nin dilində də qeydə alınmışdır (57, s.30).

Salar dilində üç şəxsin tək və cəmində, sarı uyğur dilində isə birinci və ikinci şəxslərdə eyni şkilçidən istifadə olunur (99, s.284,292). Bu xüsusiyyət karaim dilində də mühafizə olunmuşdur (171, s.139).

Morfoloji-sintaktik üsul. Morfoloji-sintaktik üsulla mənsubiyyət anlayışı tərkibi iki hissədən ibarət olan birləşmələrlə ifadə olunur. Birinci tərəf

əsasən yiyəlik hal şəkilçili şəxs əvəzlilərindən, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçili isimlərdən ibarət olur. Azərbaycan dili şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının qədim morfoloji-sintaktik tipi ilə bağlı fərqli xüsusiyyətlər bəra- bər şəkildə yayılmamışdır. Mənsubiyyət kateqoriyasının bu tipinin şivələrdə- ki arealı bunu bir daha təsdiqləyir.

Şivələrin əksəriyyətində mənsubiyyət kateqoriyasının ədəbi dilə uyğun gələn formaları geniş yayılmışdır; məs.: *mənim atım, sənin atın, onun atı, bizim atımız, sizin atınız, onların atı(ları)* və s. Bundan əlavə, bəzi şivələrdə qədim formalar səciyyəvilik təşkil edir. Dərbənd şivəsində yalnız sonu saitlə bitən sözlərdə, Qax şivəsində həm sait, həm də samitlə qurtaran sözlərdə hər üç şəxsin tək və cəmində ikinci tərəf - *t⁴, -st⁴* şəkilçilərini qəbul edir; məs.: *mənün atası, sənün atası, onun atası, büzün atası, süzün atası, ularun atası* (Dər.), *menin adı, senin adı, honun adı, bizim adı, sizin adı, holların adı* (Q.); *Ha burda utuma, men atasının yurdıdı, kesəcağam* (Zaq.) və s.

Türkologiyada mənsubiyyət anlayışının bu şəkildə ifadəsi qeyri-qohum dillərin təsiri kimi izah olunur. Sarı-uyğur, salar, çuvaş və karaim dilinin Tra- kay dialektində də mənsubiyyət formaları deformasiya uğramaq üzrədir. Ka- raim dilində də üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi birinci və ikinci şəxslərin qrammatik mənasını bildirir; məs.: *menim üstina, bizim arasyna* (172, s.79).

Qax, Dərbənd, Quba və Şəki şivələrində “mən” və “biz” əvəzliləri birinci şəxsin tək və cəmində - *in*, qərb qrupunda isə - *iη* şəkilçisi qəbul edir; məs.: *menin atası, bizim atası* (Qax), *mənin dişim, bizim kənt* (Dər.), *mənin bağ, bizim bağ* (Qb.), *məniη öy, bizim kət* (Qaz.) və s.

Dərbənd şivəsində (I - II şəxs), Zaqatala - Qax şivələrində (I, II, III), Quba şivəsində birinci şəxs cəm əvəzliyinin yiyəlik halında - *n* ünsürü düşür; məs.: *sənü bacuv, mənü atam, sənü qələmüv* (Dər.), *bizi dil, bizi qoşun, bizi kənt* (Qb.), *meni keçi, seni keçi, honu keçi* (Q.); - Üş qün dalbadal gelib *məni* balaları yiyip gedipdi; - ...*oni* malını yukladılar; - Muni

eşidən oğlunun arvadı bi diri *to:ğu* tükni alar (didər) (Zaq., Q.).

Bu xüsusiyyət X-XIII əsrlər Şərqi Türkünstan mətnlərində də qeydə alınmış (195, s.80), qaraçay-balkar və qumuq dillərində (meni atım, seni atıq, onu atı, bizin atıbız, sizin atıqız, olanı atı) (147, s.61) geniş yayılmışdır ki, bu da onun qırpaq xüsusiyyəti olmasını göstərir. Həmin faktın dar arealda izoqloss yaratması bununla əlaqədardır.

Türkoloji ədəbiyyatda “analitik”, “sintaktik” və ya “üçüncü tip” adı altında birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçili, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisiz birləşmələrdən bəhs olunur. Belə birləşmələrin strukturu onun bu cür adlandırılmasında əsas götürülmüşdür. Əslində həmin birləşmələrin tərkibinin iki hissədən ibarət olması, birinci tərəfin qrammatik əlaməti onu morfoloji-sintaktik üsula aid etməyə əsas verir.

Bu forma şivələrdə müxtəlif şəkildədir. Dərbənd, Balakən, Qax, Cəlilabad və Lerik şivələrində hər üç şəxsin tək və cəmində ikinci tərəf, yəni mənsub əşya şəkilçisiz işlənir. Birinci tərəfin əvəzliliklə ifadə olunması onun hansı şəxsə aid olmasını göstərir; məs.: *menin keçi, senin keçi, honun keçi, bizin keçi, sizin keçi, horalın keçi* (Q.), *mənün bacı, sənün bacı, onun bacı, bizün bacı, süzün bacı, ularun bacı* (Dər.), *mənim bina, bizin bina, sənün bina, süzün bina, onun bina, onların bina* (Cəl.), *mənim qız, sənün iş, olərin ev* (L.); *mənin məhlə, sənün məhlə, onun məhlə, bizin məhlə, sizin məhlə, onların məhlə* (Bl) və s.

Şəki və Təbriz şivələrində bu forma birinci şəxsin tək və cəmində özünü göstərir; məs.: *mə:m qonax, bizim dö:r* (Ş.), *mənim mal, bizim qız, bizim mə- həllə* (Təb) və s.

Şivələrin şərq və qərb qruplarında birinci və ikinci şəxslərin cəmində ikinci tərəf şəkilçisiz işlənir; məs.: *bizim küçə, süzün öy* (B.), *bizim ineg, süzün yerrər* (Lən.), *bizim bağ, sizin uşax* (Qaz.), *bizin öy, sizin binə* (Gəd.), *bizim kət* (G.), *bizim ömür, bizim xəznə, sizin yoldaş* (Tov.), *mənim öküz, bizim kət* (Ağs.), *bizim qohum, bizim gəlin* (Qard.) və s.

Dmanisi rayonu şivələrində bu xüsusiyyət birinci və ikinci şəxslərin tək və cəmində qeydə alınmışdır; məs.: *mənim qız, mənim suvar* “atlı”, *bizim paççax, sizin şə:r, sizin öy* və s.

Bu hadisənin izlərinə müasir Azərbaycan danışıq dilində birinci və ikinci şəxslərin cəmində rast gəlmək mümkündür. İkinci tərəfdən şəkilçinin ixtisar olunma səbəbini Ə.Dəmirçizadə belə izah edir: “Əgər birinci tərəf birinci və ikinci şəxslərin cəmini bildirən əvəzliliklə, eləcə də əşyanı ifadə edən söz ümü- miləşə bilən bir əşyanı ifadə edirsə, nisbət şəkilçisi ixtisar edilə bilər... mən- sub tərəf ümumiləşmiş, yaxud ümumiləşə bilən bir əşyanı və ya hər hansı bir varlığı ifadə etmirsə, nisbət şəkilçisini ixtisar etmək olmaz (32, s.207). Bəzi türkoloqlar müəyyən emosionallıq, sözün kollektiv xarakter alması və s. üslub məsələləri ilə əlaqədar olduğunu söyləyirlər (148, s.58; 161, s.88).

Şivələrimizdən aşkara çıxarılan faktlar (menin keçi, senin keçi, honun keçi, mə:m qonax, bizim ineg və s.) qeyd olunan fikirlərin dəqiqləşməsini zəruri edir. Dialektoloji nümunələrdə ikinci tərəf konkretlik bildirən sözlərlə də ifadə olunur. Bu xüsusiyyət yalnız Azərbaycan dilində və onun şivələrində deyil, karaim, qaqaüz, qumuq, başqırd, çuvaş, xakas, türk, qaraçay-balkar və türkmən dilinin dialektlərində birinci və ikinci şəxslərin tək və cəmində geniş yayılmışdır.

Göründüyü kimi, digər türk dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dili şi- vələrində bu forma hər üç şəxsdə öz izlərini mühafizə etmişdir. Yazı dilin- dən daha çox danışıq dili üçün səciyyəvi olan belə birləşmələrdə əşyanın mənsubluğu və kəmiyyəti birinci tərəfdən məlum olur. Bəzən şivələrdə birinci və ikinci şəxslərin cəmində ikinci tərəf - *lar,-lər* cəmlilik şəkilçisi qəbul edir ki, bu da birləşmənin kəmiyyətini qabarıq nəzərə çarpdırır; məs.: - *Süzün evləri* təzə tikəndə məni basdıran yərdə kərpic kəsdilər (Qb.).

Türk dillərinin qədim yazılı abidələrində bu hadisəyə rast gəlmək olar;

məs.: - *Bizin sü* atı turuk, azukı yok erti (KT, Böyük abidə, 39-cu sətir); - Dəstursızca yağıya girmək *bizim eldə* eyb olur (KDQ, s.92); - *bizin ew* “bizim ev”; - *mening tawar* çatışdı “mənim malımı satmaqda yardım etdi” (MK, III c., s.71, 381); *Bizim yerdən* gəlırsən bir xəbər ver aşinalərdən (Füzuli, s.106);

Bizim vilayətdə büzürg, büzürgzadələr çox var, əlbəttə, bil nabeləd degilik (Məhəmməd, s.188);

Bu xüsusiyyət rus və Avropa dillərində geniş yayıldığından bir sıra tədqiqatçılar rus dilinin təsiri hesab edirlər. N.K.Dmitriyev bu xüsusiyyəti rus dili- nin təsiri olmasına etiraz edir və VIII əsrdə Orxon yazılarında işləndiyini qeyd edir (149, s.34).

Qax və Zaqatala rayonlarında azsaylı xalqlardan: saxur, ləzgi, avar və inqiloylar yaşayırlar. Saxur dilində danışanlar Qax rayonunun Qum, Çınarlı, Ləgit, Zərnə, Zaqatalanın Suvagil, Gözbaxar, Muxax, Qala və s. kəndlərində məskunlaşmışlar. Həmin kəndlərdə saxur dilində danışanlar mənsubiyyətin bu formasını *menin qələm, senin kitab, honnarın* ev şəklində işlədirlər. Bəzən bunun saxur dilinin xüsusiyyəti kimi Zaqatala - Qax şivələrinə təsirini qeyd edirlər (4, s.14-16). Bu xüsusiyyət yalnız Zaqatala və Qax şivələrində deyil, dilimizin qədim abidələrində, digər müasir türk dillərində və onların şivələri- nin əksəriyyətində də işlənir.

E.Əzizovun fikrincə “ikinci növ təyini söz birləşməsində ikinci tərəfin mənsubiyyət şəkilçisiz işlənməsi və şəxsə görə uzlaşmanın gözlənilməməsi saxur dilində mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərinin yoxluğu ilə, ümumiyyətlə, şəxsə görə uzlaşmanın olmaması ilə üst-üstə düşür. Görünür ki, belə dil mühi- ti türk dillərində qədim dövrlərdə mövcud olan bir xüsusiyyəti, yəni şəxsə görə uzlaşmanın bəzi hallarda gözlənilməməsi xüsusiyyətini fəallaşdırmışdır (41a, s.17).

N.Z.Hacıyeva həmin birləşmələri kökdil dövrünə aid edir. İkinci tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməməsini isə pleonazmdan qaçmaq

meyli ilə əlaqələndirir (135, s.70). Pleonazmdan qaçmaq meylini yalnız birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan birləşmələrə aid etmək olar. Şivələrdə, xüsusilə Qax şivəsində hər iki komponenti isimdən ibarət olan mənsubiyyət ifadə edən birləşmələrin də ikinci tərəfi şəkilçisiz işlənir; məs.: *quşun bala, inəyin bala, camışın bala* və s. Ümumiyyətlə, ikinci tərəfdə şəkilçinin işlənməməsi tarixən mövcud olmuş xüsusiyyətin qalığıdır.

Bu formanın Orxon-Yenisey abidələrində mövcudluğu (menin er) onun qədimliyini, şivələrdə işlənməsi isə tarixən Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış türk tayfa dillərinə mənsubluğunu göstərir.

Mənsubiyyət bildirən birləşmələrdə birinci tərəfin şəkilçisiz işlənən formaları da şivələrdə müşahidə olunur; məs.: - *Qonşi* evinə getməyəm, hele evdə olərəm (L.); - Ha burda utuma *men* atasının yurdıdı, kesəcəğam (Zaq.); - Bu *kətdər* hamısı iki ö:dən, üç ö:dən ibarət olub (Göy.). Bu xüsusiyyətə Şəhriyarın dilində də rast gəlinir: - *Mən* daha ərşi - əla kölgəsi tək başda tacım var,

Əldə Musa kimi Firona qənim bir ağacım var. Adıbatmış əcəl gələndə bizə, *Mən* ayım çıxdı, gün də batmışdı (Şəhriyar, s.59,93).

- dıq, - dik şəkilçisi ilə düzələn feili sifətlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə, əvəzlilikdə yiyəlik hal şəkilçisi işlənmir. Bakı şivəsində geniş yayılan bu xüsusiyyət Şəki şivəsində birinci şəxs cəmdə işlənir. M.Şirəliyevə görə, bu hal mənsubiyyət bildirən əvəzliyin üzərinə məntiqi vurğu düşdükdə özünü göstərir (90, s.62). Məs.: *mən* isdedigim, *sən* isdedüğün, *o* isdedigi, *biz* isdedigimiz, *süz* isdedigüz, *olar* isdedigi (B.), *biz* eşitdiyimiz, *biz* bildiyimiz (Ş.).

- dıq şəkilçisi Orxon-Yenisey abidələrində əsasən mənsubiyyət şəkilçisiz, bəzən də mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlədilmişdir; *özim kazğantukım üçün*, “özüm qazandığım üçün” *kazantukın üçün* “qazandığı üçün” (Tonyukuk abidəsi, 55-ci sətir), *bartuk yirdə* “getdiyini yerdə” (KT abidəsi, 24-cü sətir). Bu şəkilçi “Kitabi-Dədə Qorqud”da mənsubiyyət şəkilçisi ilə

işlənmişdir; məs.: *Sevişdigim Bamsı Beyrək, sən degilsən; Sevişdigin Bamsı Beyrək mən degilmiyəm?* - dedi (KDQ, s.65).

Göründüyü kimi, türk dillərinin qədim mərhələlərində bu şəkilçi tək işlənərək feili sifət əmələ gətirmişdir. Sonra mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənərək mənsub əşyanı konkretləşdirmişdir. Mənsubiyyət şəkilçili feili sifətdən əvvəl şəxs əvəzliyinin adlıq halda işlənməsi mənənin qüvvətlənməsinə xidmət edir ki, bu da danışığ dilinə xas xüsusiyyət kimi şivələrdə yayılmışdır.

Bundan əlavə, bəzi şivələrdə səciyyəvi formalar da mövcuddur. Şəki şivəsində mənsubiyyət kateqoriyasının birinci şəxs təkində bəzən sahib şəxs iştirak etmir, mənsub əşya da şəkilçisiz işlənir, məs.: - *Ciyi dolma asıtdı; - Əmi öləndə mən laf kiçiyiydim* və s.

Qubanın Alpan, Zizik və Xuray kənd şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının geniş yayılmış formalarından biri də yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş şəxs əvəzliyinin “üçün” qoşması ilə ikinci tərəfin isə şəkilçisiz işlənməsidir; məs.: - *Mə:mçün* bir dənə oğul var; - *Sə:nçün* də iki əl var, *mə:mçün* də iki əl var; - İki uşağ var da *ounçun* və s. Nümunələrdə *mənim oğlum, sənin əlin, mənim əlim, onun uşağı* əvəzinə, *məmçün oğul, sənçün əl, məmçün əl, bunçün uşağ* birləşmələri işlənmişdir. Mənsubiyyətin belə birləşmələrlə həmin şivədə ifadəsi Qafqaz dillərinin təsiri ilə yaranmışdır.

İkiqat mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsi. Geniş yayılan və diqqəti cəlb edən morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərdən biri də üçüncü şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisinin qoşa işlənməsidir. Bu əlamət şivələrin əksəriyyətində müşahidə olunsa da, eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Bu hadisənin işləkliyinə görə, şivələrin cənub qrupu və bəzi keçid şivələri xeyli fərqlənir.

Daha çox *sədr, haqq, gün, il, iy, alın, say, çox, bir* sözləri şivələrdə ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək işlənir; məs.: - Sifdə *ilisi* üç manat yarım alıllar; - Gələn *günüsi* gördüm pirqadiri; - Çörex' yapıllar u:n *iyisi*

ma: gəlir (Ş.); - İydənin *iyisi* çox yaxşı olar; - Həmzə müəllimin *annısı* ennidi (Qaz.); - Munun əmək *haqqısı* nə qədərdir?; - Keçən *ilisi* çox yaxşı mənsul oldu; - Qalxozumuzun *sədrisi* təzədi (Şəm.); - Kim ombəş kilo duri pammığ yığsa, om mat pıl, iki kilo bığda, əmək *günüsin* alacağ; - Qalxozın *sədrisi* iççi verir, yerimizi şumlillar (S.); - Qalxoz bunun əməx' *haqqısın(ı)* verəcəx'; - Hər birqada öz *üzvüsün(ü)* çağırısın. (Nax.); - Qızların *sayısı* oğlannardan artıxdı; - Uşaqların *çoxusu* bı oynı oynalla (Təb.); - Görsəm, onun *abrisını* verəcəgəm (B.); - Bir *günüsu* xəvər çıxdı ki, Mirzə Fətəli Gənciyə gəlməx' istiyir. (G.) Hər kəsənin özünün xərmən *yerisi* var (Mar.); - Uşağın *dərdisi* bizi çul-çuxana çıxartdı (Zər.); - Bayram *axşamısı* tamam kət əhli ocağın başındıydı (Göy.); - cib *dəsmalısu*, çöl *ördəyisi*, sabun *qabusı* (Lən.); - Üş dənə oğlan *uşağısu* var (Ağd.) və s.

Qədim xüsusiyyətləri mühafizə edən Qax şivəsində bu əlamət geniş yayılmış və fərqli sözlərdə özünü göstərir; məs.: *beşin dördisi*, *sənlin birisi*, *yetimin baxtısu*, *çarığın bağısu*, *xərmən yerisi* və s.

Mənsubiyyət şəkilçisinin yanaşı işlənməsi təsadüfi xarakter daşımayıb qədim tarixə malikdir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də bu xüsusiyyətə rast gəlmək mümkündür: Bu bitiq bitiqmə *atısı* Yollığ tiqin “Bu yazını yazan qohumu Yoliğ tiqin” (KT abidəsi, cənub tərəf, 13-cü sətir). Dilimizin ən qədim abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu xüsusiyyətə tez-tez rast gəl- mək mümkündür; məs.: - Biñ söylərsən, *birisini* quymaz, - əriñ sözünü qulağ- na qoymaz, - Nagah qaçma-qoma olarsa, *birisini* binəm, *birisini* yedəm, - dedi (KDQ, s.33, 55). - Həman ol *birisinə* kim buyurdu (Dastani-Əhməd Hərami, s.24);- Yüz var isə eşqimin bəlası, Qılman *birisində* mübtəlası (Xətai, s.70). Bu xüsusiyyət Şərqi Türküstan mətnlərində və qədim özbək dilində say və əvəzlilərdə qeydə alınmışdır (195, s.99). Üçüncü şəxsdə mənsubiyyət şə- kilçisinin qoşa işlənməsi türk, türkmən, karaim, tatar, özbək və yakut dilləri- nin dialektlərində və qaqauz dilində isim və saylarda geniş yayılmışdır.

İkiqat mənsubiyyət şəkilçisinin işlənmə səbəbini alimlər müxtəlif baxım- dan izah etmişlər. Özbək alimi M.Mirzayevə görə, ikinci şəkilçinin qəbul edilməsi mənanın qüvvətləndirilməsi ilə əlaqədardır (218, s.46). Şübhəsiz, burada qrammatik mənanın qüvvətləndirilməsi nəzərdə tutulmalıdır. V.Ban- qın fikrincə, ikinci mənsubiyyət şəkilçisinin qoşulması, hər şeydən əvvəl, bi- rinci şəkilçinin daşlaşması ilə izah olunur (202, s.75).

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində üçüncü şəxs şəkilçili *atası, anası, babası, nənəsi, əmisi* və s. qohumluq əlaqəsi bildirən sözlər heç bir şəkilçisi olmayan sözlər kimi anlaşılır. Dərbənd və Qax şivələrində hər üç şəxsin tək və cəmində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi işlənir ki, birləşmə daxilində həmin tipli sözlər ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Bundan başqa, ədəbi dildə işlənən “dal” sözü Təbriz şivələrində “dalı” formasındadır. Yəni - *ı* şəkilçisi sözün tərkib hissəsinə çevrildiyindən, həmin söz üçüncü şəxsdə saitle bitən sözlər kimi - *sı* şəkilçisi qəbul edərək “dalısı” şəklində işlənir. Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da üçüncü şəxsdə “dalısı” şəklində işlənmişdir; məs.: İki *dalısının* üstünə buğanın (köpük) durdu; ...iki *dalısının* arasında urub yıxdı (KDQ, s.36). Bu sözə M.Şəhriyarın dilində də rast gəlinir:-Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi; Kəhlik oxur, *dalısında* fərəsi...

Burada -*i*⁴ şəkilçisinin fonetik təbiətinin də rolu vardır. Qapalı sait kimi sözün tərkibində zəif mövqeyə malikdir. Sözün vurğusuz hecasında qısa tələf- füz olunur və ya düşür. Nümunə üçün üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik, yönlük və təsirlik hal şəkilçilərini göstərmək olar. Mənsubiy- yətli birləşmələrdə sözün vurğusuz hecasında -*i*⁴ şəkilçinin fonetik xarakte- rindəki zəiflik özünü büruzə verir. Beləliklə, birinci şəkilçi tədricən sözün tərkib hissəsinə çevrildikdə, mənsubiyyət funksiyasını zəif ifadə etmiş, xüsu- silə birləşmə daxilində öz vəzifəsini itirmiş, buna görə də həmin sözlər saitle bitən sözlər kimi ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir.

Azərbaycan dili şivələrində yiyəlik hal şəkilçili sözlərə - *ki*, - *ki* **şəkilçi- sini** əlavə etməklə mənsubiyyət ifadə edilir. Danışıq dili üçün səciyyəvi olan bu forma şivələrdə daha çox işləkdir. - *ki* - nin əlavə olunması ilə ikinci tərəf, yəni mənsub əşya işlənmiş, sözün semantikasından, kontekstindən mənsub əş- ya aydın olur.

Şivələrdə - *ki* əsasən şəxs əvəzlərinə artırılaraq mücərrəd mənsubiyyət ifadə edir; məs.: - De görüm, b1 ağıl *sənin*ki deyil, b1 sözi sana kim örgədirdi (Nax.); - *Mənim*ki ulub bağbançuluğ, kutaçuluğ, alver də ki bilmidəm (Qb.); Sənin yolun, odu, *mənim*ki budu (Qaz.);- Gecənin yarısında *bizinkilər* bizim əsgər bizi yığışdırdılar (Bl.) və s.

- *ki* digər əvəzlər növünə də əlavə olunur və hallara görə dəyişir; məs.: - Birinin adı Yusif, *o birin*ki Camalıydı; - Çovan *özünü*nkünü açer, görər gün, eləjə lil ater-duror (Qaz.) və s.

Mənsubiyyət bu şəkildə ifadə olunarkən onun kəmiyyəti birinci tərəfdəki əvəzlərlə bildirilir. -*lar*, - *lər* şəkilçisi qəbul etdikdə isə ikinci tərəfin - yəni mənsub şəxsin və yaxud əşyanın çoxluğu aydın olur. *Ki* nin xarakteri və onun yaratdığı mənalar tədqiqatçılar arasında mübahisəyə səbəb olmuş, hələ tam elmi həllini tapmamışdır. Alimlərin bəzisi *ki* ni leksik, digərləri isə qram- matik şəkilçi hesab edirlər. Fikrimizcə, - *ki* sözə əlavə olunarkən leksik mənə- ni dəyişdirmir, mənsub əşyanın adını əvəz edir. Buna görə *ki* nin formadü- zəldici şəkilçi hesab edilməsi məqsədəuyğundur.

Türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində *ki* dən bəhs edən alim- ləri üç qismə ayırmaq olar. Alimlərdən M.A.Kazımbəy, P.M.Melioranski, A.M.Şerbak, N.K.Dmitriyev, N.P.Direnkova, N.A.Baskakov, L.A.Pokrov- skaya, K.M.Musayev, M.Şirəliyev, R.Rüstəmov və Ə.Xəlilov *mənim*ki, *sənin*- *ki*, *onun*ki, *bizim*ki, *sizin*ki, *onların*ki formalarını yiyəlik şəxs əvəzləri ad- landırmışlar. Məsələyə ikili münasibət göstərən alimlər də var. A.N.Kononov və M.Hüseynzadə *ki* vasitəsilə əmələ gələn formadan həm əvəzlər, həm də mənsubiyyət kateqoriyasının ifadə vasitəsi kimi bəhs

etmişlər (160, s.27; 52, s.153). Sonra məsələyə münasibət dəyişmiş, *ki* vasitəsilə yaranan forma yiyə-lik əvəzliyi deyil, mücərrəd mənsubiyyət bildirən vasitə kimi şərh olunur (149, s.23; 78, s.44; 62, s.22).

İstər ədəbi dil, istərsə də dialektoloji materiallardan aydın olur ki, *ki* yalnız şəxs əvəzliliklərinə deyil, digər nitq hissələrinə də artırılır; məs.: - *Mövünki* əlhəddə olur (Nax.), - *Kişinki* də başmağıdı beyduran vaxtda (Ş.), - İki gün bir günortada xanın çörəyi xaraf oldu, *çovanınki* qaldı (Qaz.), - Təzədən kiççix' *qızınkini* çıxardır, öz barmağına keçirir (Tov.) və s.

Bundan başqa, - *ki* şəkilçisi şivələrimizdə yerlik halda olan isim və əvəz-liklərə də əlavə olunur; məs.: - Kətdə taxıl *yuarıdakınnan* yaxşı ulacağ (Qb.); - Bizim düyələr nə qədər yesə də *İmrandakılara* çatmaz (Zər.) və s. Nümunə- lərdən aydın olur ki, sözə yiyəlik məzmunu verən - *ki* deyil, ondan əvvəl sözə əlavə olunan - *ın* yiyəlik hal şəkilçisidir. - *ki* isə subyektə mənsub olan əşyanın adını əvəz edərək mənsubiyyət anlayışı yaradır.

Bu şəkilçi “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində birinci şəxs cəm əvəzliyini ilə işlənmişdir; məs.: “Kürəşdilər, olamı? Bolay ki, *bizimki* yenə” dedilər (KDQ, s.115).

- *ki*, - *ki* şəkilçisi qaqauz dilində yiyəlik və yerlik hallı şəxs əvəzliliklərinə, türkmən dilinin dialektlərində şəxs əvəzliliklərinin tək formalarına əlavə olunur; məs.: *benimki*, *seninki*, *onunki*, *bizimki*, *sizinki*, *onnarınki*, *bendeki*, *sen-deki*, *ondakı*, *bizdeki*, *sizdeki*, *onnardakı* (175, s.128-129), *menki*, *senki*, *unki* (200, s.317).

Mənsubiyyətli birləşmələrdə yerdəyişmə. Şivələrdə mənsubiyyət ifadə edən birləşmələrin komponentləri bəzən yerini dəyişir, yəni mənsub əşya əv- vəl gəlir; məs.: - Bağa köçirdük, yatağda bir axsağ *fərəmiş* qaldı *bizim* (B.); - *Qızı onun* çox əxıllıdı; - *Sözüm mənim* bi dənədi (Cəl.); - *İqlimə bizim* horda durmüymü? (Ş.); - İndi *işi yaxşıdı onun ərinin*; - Dümappağ *pambığımız var bizim* (Qaz.); - *Payım var diynən mənim*; - Çoxu gedirdi, heç geri gəlmirdi *cəzası* oyıdı *oların* (Bl.); - *Qapılarını* kilitdəmişəm üskü *əvin*

(Şr.); - *Əvi yıxılısın heyvan yəsinin* (Ağc); - Cibinnən çıxartıb bir koz, bir belə tikə mis, bir dənə də aşığ koydu *cibinə oğlanın* (Zaq.); Yaxşı iyisi var *boyananın* (Ağd.)

Mənsbiyyətli birləşmələrdə komponentlərin yerdəyişməsinə M.Kaşğari də göstərmişdir: - yüzi anıñ köglendi “onun üzündən kəklik çilləri çıxdı”; - emgek mening biling “mənim əməyimi bilin” (MK, II c., s.253, III c., s.372).

Bu xüsusiyyətə “Kitabi-Dədə Qorqud”da və klassiklərin əsərlərində də tez-tez rast gəlmək mümkündür; məs.: - Dünlügi altun ban *evinə babamın* iş- vən girmiş; - *Anası oğlanı*ñ böylə degəc Qazanıñ əqli başından getdi; - Gördü (kim) oğlanıñ ala gözlü qırx yigidi qırılmış, bədöy *atı oğlanın* oxlanmış yatır (KDQ, s.59, 74); - *Qapısı xəzinənin* gördü açılmış (Dastani-Əhməd Hərami, s.26);-Köhnə *təqvimim mənim* bətibar oldu yenə (Nəsimi, s.29);- *Dügməsini yaxanun* əlüm şəşər isə (Q.Bürhanəddin, s.56);- Demə kim yox Kişvərinin könlidə *mehrim mənim* (Kişvəri, s.302);- Keçdi meyxanədən el, məsti-meyi-əşqin olub, Nə mələksən ki, xərab etdin *evin şeytanın?* (Füzuli, s.194);- *Başu- mə mənim* nələr gətirdin, Ərzi-dilim ana xub yetirdin. (Xətai, s.80);-Bilmişəm kuyin gözəl firdovsü gülşəndən onun, Ta ölüncə *oxların* qoymam çıxa təndən *onun* (Vaqif, s.164).

“Əsrarnamə”nin və M.Zəririn “Yusif və Züleyxa” əsərinin dilində də bəzən mənsub əşya əvvəl, sahib şəxs sonra gəlir: Yoxdur *adun sən*in bunda əyan, *Ahi anun* eyləməz hərgiz əsər (Əsrarnamə), Ayıtdılar, *qardaşı anun* bir dəxi; Ol *babamuz bizim* andə zar olur (Yusif və Züleyxa s. 276, 281) və s.

K.Musayev mənsubiyyət anlayışı ifadə edən birləşmələrdə komponentlərin yerdəyişməsinə (V.V.Radlov və T.Kovalskiyə əsaslanaraq) slavyan dillərinin təsiri hesab edir (172, s.79).

B.Serebrennikov və N.Hacıyeva xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, *at min* “mənim atım” tipli birləşmə türk dillərinin “təyin + təyin olunan” söz sırası

qanununa tamamilə ziddir. Halbuki bu model türk dil strukturunun iliyinə işləmişdir (182, s.126).

Bu xüsusiyyətin qaqaüz dilində intensiv olması slavyan dillərinin təsiri ilə izah olunur; məs.: *Bubası kızın deer*: kıs ister, verejey (175, s.115).

Tədqiqatçılar bu qənaətə gələrkən Hind-Avropa və Ural-Altay dillərinin qanunauyğunluqlarından çıxış edirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, spesifik qanunauyğunluqlar dillərin formalaşmasından sonrakı dövrlərə aiddir. Yerdə- yişmə hadisəsi mənsubiyyətin ilkin formalarını özündə təcəssüm etdirir. Bu formaların tarixi türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründən qədimdir. Orxon-Yenisey abidələrində mənsubiyyət anlayışı formalaşmış şəkildədir. Bu formanın abidələrdə olması başqa dillərin təsiri ilə deyil, türk dillərinin qədim xüsusiyyəti olması üçün əsas verir. Danışiq dili üçün səciyyəvi olduğuna görə, yazı dilindən daha çox şivələrdə saxlanılmışdır. Ş.Xəlilova görə bu, tərcümə prinsiplərindən, nəzmin tələblərindən irəli gəlir (57, s.76).

XIX əsrə qədərki yazılı mənbələrdə işlənən bu xüsusiyyəti üslub və tərcümə prinsipləri ilə əlaqələndirmək inandırıcı görünmür. Yerdəyişmə hadisəsi yalnız tərcümə əsərlərində deyil, başqa abidələrdə də qeydə alınmışdır. Burada məntiqi vurğunun rolunu da qeyd etmək lazımdır. Yerdəyişmə məna fərqi yaratmasa da, ifadə tərzində eyni deyildir. Buna tarixən mövcud olmuş qədim xüsusiyyətin şivələrdəki izi kimi yanaşmaq daha doğrudur.

Sintaktik üsul. Dialektoloji ədəbiyyatda “sintaktik üsul” adı altında morfoloji - sintaktik formadan bəhs edilmişdir. Sintaktik üsulla mənsubiyyət ifadə edən atributiv birləşmələrin hər iki tərəfi şkilçisiz işlənir. Belə birləşmələr qismən də olsa şivələrdə müşahidə olunur; məs.: - *Qoz ləpə* qavırğıya qatanda yaxşı olur (Zən.); - *Mən* yaşda olar (Br.); - *Cüyür bulax* ən yuxarıdadı; - *Bura bir dəmya kənt yer* oluf (Qaz.) və s. Bu xüsusiyyət Zaqatala - Qax şivəsində geniş yayılmışdır; məs.: - *Yığdı qolxoz idarə* aktivləri; - *Mende baş ağrı* tez-tez oluy; - *Poşt binə* diyən yol olupdu (Zaq.).

devə bala, civ yaylıx ot süpürgə, eşşəx' xurma, çay qazan, çey bölmə (Bl.), *at əraba, kəl əraba, öküz əraba* (Ərd.); - Burda *ərəş to:ux* da saxlayan var (Göy.) və s.

Belə bir xüsusiyyət Başqırdıstanın cənub hissələrində yaşayan tatarların danışığında da müşahidə edilmişdir (105, s.15). Çuvaş dilinin şivələrində birinci şəxsdə işlənir: *man ul* “mənim oğlum” (190, s.159).

Mənsubiyyət anlayışının hər iki tərəfi şəkilçisiz birləşmələrlə ifadəsinə Orxon-Yenisey abidələrində (*türk budun* “türk xalqı”, *Ötügen yış* “Ötügən ormanı” və s.), M.Kaşğarının lüğətinə də (*kişi ara* “xalq arası”, *yun kus* “tovuz quşu” və s.) də rast gəlinir.

Morfoloji və analitik (sintaktik) üsulların Orxon-Yenisey abidələrində geniş işlənməsinə əsaslanaraq N.K.Dmitriyev onları digərlərindən qədim hesab edir (147, s.58). Y.Məmmədovun fikrincə, morfoloji üsulun özü də analitik üsuldan törəmişdir. Belə ki, hələ lap qədim dövrlərdə şəxs əvəzlilikləri isimlərdən sonra gələrək mənsubiyyət ifadə etmiş, sonralar bu əvəzliliklər vurğusunu itirmiş (Q.İ.Ramstedt), müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğrayaraq şəkilçiləşmiş, bununla da analitik üsul morfoloji üsula çevrilmişdir (73, s.77). Mənsubiyyət kateqoriyasının təyini söz birləşmələri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf tarixindən ətraflı bəhs edən A.Hüseynov sintaktik üsulla ifadə olunan mənsubiyyəti ən qədim forma hesab edir (51, s.165).

Ümumiyyətlə, türkologiyada şəkilçisiz formalar qədim hesab olunur. Bu baxımdan mənsubiyyət formalarının inkişafında ilkin - birinci mərhələdə birleşmənin hər iki tərəfi şəkilçisiz işlənmişdir ki, bunun da izləri şivələrdə saxlanmışdır; *deve bala, cib yaylıx, qoz ləpə, cüyür bulax* və s.

Birinci tərəfi şəxs əvəzliliklərindən ibarət olan birləşmələrin şəkilçisiz işlənməsinə şivələrdə hər üç şəxsin təkində rast gəlmək mümkündür: məs.: - *Mən yaşda* olar (Br.); - *Sən yaşda* atam yoxıydı, mən öyə qazaş gətirirdim (Göy.); - *Uşax o yaşda* çayda selə düşdü (Şam.) və s. Bu xüsusiyyət türkmən dilinin şivələrində də canlıdır: məs.: *Biz o:va barjek kə:mi? Şo üam biz*

miləttən (200, s.303).

Birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi şəkilçisiz mənsubiyyət bildirən bir- ləşmələr mənsubiyyət kateqoriyasının inkişafında II mərhələni təşkil edir. Bu forma Qax şivəsində daha işləkdir: *quşun bala, toğun bala, inəyin bala, camışın bala* və s. Son mərhələdə hər şəxsin özünə müvafiq əlaməti formalaş- mışdır.

Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanması

Azərbaycan dili şivələrində birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər ədəbi dildə olduğu kimi hallanır; məs.: *ərəbəm, ərəbəmün, ərəbə- mə, ərəbəmi, ərəbəmdə, ərəbəmnən, ərəbəmiz, ərəbəmizün, ərəbəmizə, ərəbə- mizi, ərəbəmizdə, ərəbəmizdən //ərəbəmizzən (B.), bovam, bovamın, bovama, bovamı, bovamda, bovamnan, bovamız, bovamızın, bovamıza, bovamızı, bo- vamızza, bovamızdan (Ş.)* və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da bu tipli isimlərin hallanması eyni şəkildədir, fərqli xüsusiyyət müşahidə olunmur; məs.: - Mən qaraquc *atıma* binmədin ol binmiş ola!; ... “*qızımı* anı verirəm” deyü vədə eləmişdi; - Həq təala *atamın* könlinə rəhmət eləsə, kəbin kəsüb məni ol yigidə versə (KDQ, s.85,87).

Ədəbi dildə sonu samitlə bitən, ikinci və üçüncü şəxslərin təkinin mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etmiş sözlər hallanma prosesində adlıq haldan baş- qa, digər hallarda bir-birindən fərqlənmir. Onlar yalnız mətn daxilində ay- dınlaşır. Şivələrdə isə həmin şəxslər müxtəlif formalarla bir- birindən seçilir.

Şivələrin qərb qrupunda və Şəkinin bəzi kənd şivələrində ikinci şəxs tək- də mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanması zamanı mənsubiyyət şəkilçi- sində, velyar *η* səsi işlənir ki, bu da ikinci şəxsi üçüncü şəxsdən fərqləndirmək üçün əsas əlamət hesab olunur; məs.: *sənin sajiğin, haravağın, sürüjün, saji- ηa, sajiηı, sajiηda, sajiηnan, corabiηa, corabiηı*

(Qaz.), *qoşunun, körpünün, atanın, anənin, bajişi* və s. (Gəd.), *elişin, elişa, elişli, elişda, elişnan* (Ş.), *atan, atanın, atana, atanı, atanda, atannan* (Ağc) və s.

Bu xüsusiyyət “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də işlənmişdir; məs.: Bir buğa öldürmüş *səniş oğlış*, adı Buğac olsun; “Dilüş çürüşün, çoban! Qadir *səniş alnuşa* qada yazsun, çoban!” - dedi; Mənim canım *səniş canışa* qurban olsun! - dedi (KDQ, s.36,45,85).

İkinci şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisinin velyar *η* səsi ilə işlənməsi ən qədim formadır. Tarixən velyar *η*-nun arxaikləşməsi, tədricən *n* səsinə çevrilməsi hallanma prosesində ikinci şəxslə üçüncü şəxs arasında oxşarlıq əmələ gətirmişdir.

Şivələrin qərb qrupunda, Zəngilan (Şatarız və Ağbis kənd şivələri), Cəb- rayıl (Qaracallı kənd şivəsi), Urmiya, İrəvan, Zəngibasar və İraq türkmanlarının şivələrində həmin şəxsləri bir-birindən ayırmaq üçün ikinci şəxsdə *y* ünsürü işlənir; *haravayın, haravaya, haravayı, başıyın, oğluyun* (Qaz.), *cora- bıyın, corabıya, corabıyı* (Gəd.), *gözüyün, gözüya, gözüyü* (Cəb.), *nənəyin, nənəyə, nənəyi* (Zən.), *işiyin, işiyə, işiyi* (İt.), *əliyin, əliyə, əliyi* (Zb.), *baba- yın, babaya, babayı* (İr.); *əriyin* “ər”, *əriyə, əriyi* (U.) və s. Şuşanın Şırlan kənd şivəsində *y* ünsürü yalnız yiyəlik halda işlənir; məs.: *qızıyın, kərəntiyin, bajişin* və s.

Yiyəlik halda - *yın* şəkilçisi türk dilinin Qazianten şivəsində də işləkdir; məs.: *eviyin* kapısı, *kitabıyın* kabı, *gözüyün* rengi və s. (199, s.50).

Şərurun Alışar kənd şivəsində mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yerlik halında da - *n* əvəzinə - *y* ünsürü işlənir; məs.: *cibiydə, üzüydə, qoluyda, yadıyda* (155, s.15).

Bakı (İçərişəhər, Bayırşəhər) və Muğan şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən yönlük və təsirlik hallarda *n* əvəzinə *v* ünsürü işlənir: məs.: *atova, atovi, babova, bobovi* (B.), *qoluva, qoluvı, öyüvə, öyüvi* (Muğ.) və s. Bu xüsusiyyət Təbriz, Quba, Şəki (Kəldək,

Güngüd), İmiş- li, Dərbənd, Lənkəran və İraq türkmənlərinin şivələrində yönlük və təsirlik hallarla yanaşı, yiyəlik halda da geniş yayılmışdır; məs.: *babavun, başuva, bacuva, işüvi, əlüvi* (Təb.), *inegüvün, inegüvə, inegüvi, künnegüvün* “köy- nək”, *künnegüvə, künnegüvi, künnegivüzün, künnegüvüzə, künnegivüzi* (Qb.), *başuvun, başuva, başuvu* (İm.), *kitabuvun, kitabuva, kitabuvi* (Dər.), *nənəvin, nənüvə, nənüvi* (Lən.), *dabbanuvun, ömrüvün, canuvi* (İt.). M.Şirəliyevin müşahidələrinə görə, Qax şivəsində ikinci şəxs təkdə sonu *nq//nğ* ilə bitən sözlər hallanarkən *nq//nğ* səsbirləşməsi - v ünsürü ilə əvəzlənir; məs.: *evinğ, evivin, evivə, evivi, evivdə, evivdən* (89, s.156). Bu xüsusiyyətin Azərbaycan dilində işlənməsini M.Kazımbəy də göstərmişdir: *devevün, devevə, devevi* (158, s.143).

Güney Azərbaycanlı ədiblərin əsərlərində - v ünsürünə tez-tez rast gəlmək mümkündür:- Mən qulamam, gəlməz dilimə yalan, *Elüvə, ölkövə* saldılar talan; Qul Abdulla gəldi Sarı Xocaynan, Ağam, apardılar *yaruvi* sənun (A.Tu- fərqlənli);-Bu hicran düşkünə, illər xəstəsi, *Qapuva* dərmana gəlsün, gəlməsün (Nəbati, s.11);-Bağla *bölvə* qeyrəti, namusu, həyanı, Sat qəddarəni, hacəti neylərsən, əmoğlu? (Möcüz, s.85);-Heydərbaba, çəkdin məni gətirdin, Yurdu- muza, yuvamıza yetirdin, *Yusifivi* uşaq ikən itirdin (Şəhriyar, s.32);- Səni o qədərlik dost tuturam ki, Hər zaman sataşır gözüm *gözüvə* (Sənənd, s.39)

H.Mirzəzadə tarixi materiallardan çıxış edərək, *n>v* hadisəsini Azərbaycan dilinin Güney şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyət hesab edir (75, s.39-40). Bu xüsusiyyət XVI əsrdən müasir dövrdən Güney Azərbaycanda yazılmış əsərlərin dilində işlənmiş, şivələrdə də sabit şəkil almışdır. *N - v* səsuyləşməsi sözlərin köklərində də müşahidə olmaq mümkündür:- Bu dərdən bu qəm- dən, bu fəlakətdən, Qəm zinhara gəldi, kədər *hövkürdü*, Ürək atəşindən, ürək odundan, Səhəndin ağzından alov püskürdü (Səhənd, s.51)

Cəbrayılın Qaracallı və Zəngilanın bəzi şivələrində hallanma

prosesində ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindəki - *n* səsi yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda *ğ* səsinə çevrilir; məs.: *xalağın, xalağa, xalağı* (Cəb.), *gözuğun, gözuğa, gözuğu* (Zən.) və s.

Bu xüsusiyyət türk dilinin Qars şivələrində də nəzərə çarpır: *eriğın* (207, s.115). Balakən, Zaqatala və Cəbrayılın Balyand kənd şivəsində ikinci şəxs cəmdə isimlərin yönlük halında - *ğ* ünsürü işlənir; məs.: *atağıza, nəvəğıza, quzuğıza, ütügüzə* (11, s.125).

Ən qədim xüsusiyyətlərdən biri də Qarakilsə (Ağüdü və Şəki kənd şivələri) şivəsində qeydə alınmışdır. Həmin şivələrdə mənsubiyyət şəkilçili isimlər yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda */nq/-ın, /nq/ - un, /nq/-ı, /nq/-u, /nq/-a* şəkilçilərini qəbul edir; məs.: *nənənqın, nənənqa, nənənqı* və s. İsimlər halla- narkən *nq* səs birləşməsi işlənir.

Qax şivəsində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yönlük halında - *ğa* şəkilçisi işlənir (77, s.154). Müəllif buna aid *başınğa* sözünü nümunə göstərir, ikinci şəxsdə *nq* səs birləşməsinin mühafizə olunmasına *başınq* sözünü nümunə göstərən alim bütün hallarda *nq*-nin saxlandığını qeyd edir: *başınq, başınğın, başınğa, başınğı, başınğıda, başınğınnan*. Deməli, tək cə yönlük halda *nq* deyil, yönlük halın qədim - *ğa* forması da saxlanılır. Lakin - *ğa* şəkilçisinin mənşəyi - *nq* səs birləşməsi ilə deyil, - *ğaru//qarı* morfemi ilə bağlıdır. Yuxarıdakı nümunələrdə yönlük halın əlaməti - *a* şəkilçisidir. Bu forma Şərur və Zaqatala şivələrində də özünü göstərir. İkinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindəki *n* və ya - *ın* şəkilçisi düşür, *nq* birləşməsinin hissəsi olan *ğ* səsi qalır; məs.: *yadığa, dilğa, qapğa* (Şr.) (155, s.15); - Ata mehriban, mən bugün ova getməyə isdəyirəm, *vəzirrənğa* da xəbər ver (Zaq.).

Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin *n* şəkilçisiz hallanması qırpaq tipli türk dilləri üçün xarakterikdir. “Özbək, uyğur dillərində, qırğız dilinin dialektlərində, Özbəkistan və Tacikistanda yaşayan qırğızların dili üçün səciyyəvidir. Həmin innovasiyanın mərkəzində özbək-uyğur ümumiliyi “birliyi” du-

rur: *əkasiqa, atasıqa* və s. (135, s.97-98).

Göründüyü kimi, şivələrimizdə mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasında bir sıra qədim xüsusiyyətlər aşkara çıxır. Velyar *η* səsinin və onun tələffüz forması olan *nq* səsbirləşməsinin mühafizə olunması, inkişafın sonra- kı mərhələsində velyar *η* səsinin arxaikləşməsi ilə oğuz və qırqcaq tayfalarının dil xüsusiyyətləri kimi formalaşan *η*, *ğ*, *ν*, *y* elementləri şivələrdə geniş yayılaraq tayfa dilləri arasında fərqlər əmələ gətirir. Azərbaycan dilinin şivələri arasında bu cəhətdən özünü göstərən müxtəliflik tarixi-etnik proseslərlə, bir şivənin daxilində fərqlənmənin olması, yəni həm *η*, həm də *y*, *ğ*, *ν* elementlərinin işlənməsi, şübhəsiz, sonrakı dövrlərdə əhalinin miqrasiyası ilə bağlıdır. Bütün bunlar göstərir ki, ikinci və üçüncü şəxslərin təkinin qədim formalarla bir-birindən seçilməsi, tarixən dilimizdə belə bir fərqli xüsusiyyətin velyar *η* səsinin olmasına və ədəbi dildə onun arxaikləşməsinə dəlalət edir.

Bunlardan əlavə, bəzi şivələrdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər özünəməxsus xüsusiyyətləri, xüsusilə də tələffüzünə görə üçüncü şəxsdən seçilir. Naxçıvan ərazisindəki şivələrdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda əksərən qalın saitli şəkilçilər qəbul edir məs.: *sahadı:n, sahadı:na, sahadı:ı, sahadız:ın, sahadı:za, sahadı:zı* və s.

Bakı və Salyan şivələrində hallanma prosesində ikinci şəxsdə şəkilçinin dodaqlanan, üçüncü şəxsdə isə dodaqlanmayan variantı işlənir; məs.: *kita- bu:n, kitabua, kitabun, kitabunda, kitabunna* (II şəxs), *kitabının, kitabına, kitabını, kitabında, kitabınna* (III şəxs) (B.), *ayağunun, ayağua, ayağun, ayağunda, ayağunna* (II şəxs), *ayağının, ayağına, ayağını, ayağında, ayağınna* (III şəxs) (S.) və s. Saitlə bitən sözlərdə isimlərin sonundakı *a* saiti mənsubiyyət şəkilçiləri artırıqda ikinci şəxs təkdə *o* səsinə, cəmdə *o^{-u}* səsinə, *ə* saiti ikinci şəxs təkdə *ö* səsinə, cəmdə isə *ö^{-ü}* səsinə çevrilir; məs.: *aton, ato^{-u}n, ato^{-a}, ato^{-u}n, atonda, atonna* (II şəxs tək), *ato^{-u}-z, ato^{-u}zun,*

ato^uza, ato^uzi, ato^uzda, ato^uzdan (II şəxs cəm), *atasi, atasınun, atasına, atasını, atasında, atasınnan* (III şəxs) və s. Bu xüsusiyyət Muğan qrupu şivələrində ikinci şəxs təkdə yönlük və təsirlik hallarda özünü göstərir; məs.: *ato^a, quzu^a, obo^a, əlü^ə, ütü^ə, atoⁱ, quzuⁱ, ütüⁱ, oboⁱ*.

Meğrinin Aldərə kənd şivəsində ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər - o^u (yiyəlik hal), - o: (yönlük hal), - o (təsirlik hal) şəkilçilərini qəbul edir; məs.: - *Dədo^u* neçə sinni var?; - *Dədo:* deynədinən bizə gəlsin; - *Dədo* heyyətdə izvenə qoydular və s.

Dərbənd şivəsində də ikinci şəxsin tək və cəmində yiyəlik və təsirlik hallarda şəkilçinin dodaqlanan variantı (-*un, - ün, - u, - ü*) işlənməklə üçüncü şəxsdən fərqlənir; məs.: - *Qizüvün* partalidi; - *Dəhrəvüzün* sapi sindi; - *Sənü qələmüvü* uşaq apardı və s.

Bəzi şivələrdə ikinci şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisindəki *n* səsi düşür, yiyəlik, yönlük və təsirlik hal şəkilçilərinin saitləri birləşərək uzun tələffüz olunur; məs.: *qunağu:n, güzü:n, dunu:n* (Qb.), *dərsi:n, əli:n, atası:n, öyi:n* (Ş.), *yaxo:n, dədə:n, üzü:n, dayu:n, baba:, nəvə:, dəvə:* (Cəl.), *qıza:, dişa:* (Zən.) və s.

Bu xüsusiyyətə yazılı abidələrin dilində də rast gəlinir:- Əlimdən can qaçan qurtarasan sən, Di imdi eylə *başu:n* çarəsin sən (Dastani-Əhməd Həra- mi, s.78);- *Dodağu:n* içrə dişü:ni gülər çağında gər görsə, *Gözlərü:n* üstünə çəkdi kilki-qüdrət qaşını (Kişvəri, s.308).

Şəkinin bir qrup şivələri üçün hallanma prosesində burun saitlərinin işlənməsi xarakterikdir. Sonu a, ə saitləri ilə bitən sözlərin hər üç halında hal şəkilçiləri düşür, bunun nəticəsində kökün son saiti uzanaraq burunda deyilir; Belə halda yiyəlik, yönlük və təsirlik halları bir-birindən ancaq cümlə daxili- lində ayırd etmək mümkün olur; məs.: *ala:, dədə:, arava:, patava:, ala:z, dədə:z, bava:z* və s.

Sonu qapalı saitlərlə bitən mənsubiyyət şəkilçili sözlər hallandıqda yiyə- lik və təsirlik hallar bir olur, yönlük hal fərqlənir. Şəkinin müəyyən

kənd şivə- lərində yiyəlik və təsirlik hallarda sözün son saiti qalın dodaqlanan u saiti ilə, yönlük halda isə qalın dodaqlanan a saiti ilə əvəzlənir; məs.: quzu:, ciyu:, ütu:, quza:, ciya:, üta: və s. Samitlə bitən sözlər ikinci şəxs təkin yönlük halın- da ancaq bir qalın variantlı, yiyəlik və təsirlik hallarda isə iki qalın variantlı mənsubiyyət şəkilçisi işlənir; məs.: əlu: (əlinin, əlini), əli: (əlinin, əlini), əla://əla: (əlinə), atu: (atının, atını) və s.

Cəbrayıl, Zəngilan, Zərdab və Meğri (Vartanizar, Lehvaz, Maralzəmi) şivələrində də həmin məqamda burun səsləri işlənir; məs.: belī, belā:, dədə: (Cəb.), atī:, dilī:, otū:, gözū: (Zən.); - *Xoruzū*: qoy dişū: dibinə; - *Başā*: at tənib nədi; - Çəxdiməsən *dişū* canın dincəlməz (Meğ.); - Otmısan da dədə: öyündə (Zər.) və s.

Bəzi keçid şivələrində isimlər mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra yiyəlik halda -l,- i,-u,-ü şəkilçisini qəbul edir; məs.: *Atamu* qorxusunnan məni meşiyə atıp geddi (Zər.); -*Qızu* atası, həm də qaynatası qızı tanıyıp qujaxladılar (Uc.).

Şivələrin əksəriyyətində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında yalnız - n şəkilçisi işlənir; məs.: *atasın, babasın, başın, ərəbəsin, qeyşin* (B.), *qunağın, atasın, quzusın, ləmpəsin, künnəgin, güzün* (Qb.), *atın, qolın, nəvəsin, ütisin* (Muğ.), *adın, küpəsin, vedrəsin* (Ş.), *əmisin, baba- sını, atasın* (Zən.), *yarısın, duzun* (Dər.), *oğlun, ayağın* (İt.).

Bu xüsusiyyətə qədim yazılı mənbələrdə tez-tez təsadüf olunur; məs.: Olurıpan türk budunun *ilin törüsün* tuta bilmis “Onlar xan olmaqla türk xalqı- nın birliyini yaratmış, dövlətini qurmuşlar” (KT, Böyük abidə, 1,7-ci sətirlər); - er *atın* çapındı “Adam atını qamçıladi (MK, II c., s.143);- *Başın* qaldırdı, yılabıdaq gözün açdı;- Ol zəmanda oğul ata *sözün* iki eləməzdi (KDQ, s.39, 71);-*Ətməgin* balla yey (Oğuznamə, s.37);- Çünki Məcnun gördü ol üzündə həqqin *surətin*, Aşiqin məşuqəsi Leyli olur didarinə; (Nəsimi, s.28, 30);- Bu dastanı bu gün bünyad edəlüm, Haqqın *qüdrətlərin*

biz yad edəlüm (Dastani-Əhməd Hərəmi, s.14);-*Qəmzəsin* sevdin, könül, canın gərəkməzmi saña? Tiğə urdun cismi-üryanın, gərəkməzmi saña? (Füzuli, s.51);-Şu dəmdən kim, sənin gördüm *camalın*, Giriftar olmuşam yüz min bəlaya (Xətai, s.59);- Baxdım ətvarinə - bir tülək tərən,*Baxışın* görəndə mən oldum heyran (Vaqif, s.132).

Qıpçaq dilləri ailəsində və Tuva, sarı-uyğur və şor dillərində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda - *n* şəkilçisi işləkdir. Qaraqal- paq dilinin şimal dialektlərində, türkmən dilinin manış şivəsində mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında - *n* şəkilçisi işlənir; *suyurun* “onun inəyi” *quzların* “onun qızları”, *qadrın* “onun hörməti” (135, s.171-172). Bu xüsusiyət qumuq dilində və türk dilinin dialektlərində də müşahidə olunur (147, s.67; 126, s.86).

Yazılı mənbələrin və müasir şivələrin materiallarından aydın olur ki, tarixən - *ın*, - *in*, - *n* şəkilçisi iki hal - yiyəlik və təsirlik hal funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Hal formalarının diferensiallaşması prosesində - *n* təsirlik halı bildirmək funksiyasını ədəbi dildə itirmiş, şivələrdə qorunub saxlanmışdır.

Muğan qrupu, Ordubad, Cülfa, Cəlilabad və Meğri (Aldərə) və İraq türk- manlarının şivələrində mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında şəkilçi - *y*-dan ibarət olur; məs.: - *Başuy* qoy dizim üssə; - Açı belünnən *qurşağuy*; - Bı günki *işiy* saba: qoyma; - *Əyağuy* yorğanuva tən uzat; - *Qapuy* yaxşı bağla, *qonşuy* oğru tutma (Muğ.); - Qizin atasinnən söz aliylər, deylər *qızuy* verirsen, ya yox (Ord.); - Arvad deyir ki, a kişi elə əvdən *əlüy* uzad, *çörəy* çək (Cul.); - Tülki dedi; gəti qaldır *ayağuy*, mən oxuram (İt.); *Başıy* orda islat, burda qıx (Meğ.) və s.

Bu xüsusiyyət mənsubiyyət şəkilçisiz isimlərin təsirlik halında saitle bi- tən sözlərdə özünü göstərir; məs.: *gəviy*>*xalçanı*, *gədiy*>*gədəni* və s. Hər iki məqamda - *y* şəkilçisi saitin düşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Mənsubiyyət şəkilçisiz isimlərin təsirlik halda - *y* şəkilçisi qəbul

etməsi türk dilinin Qaziantep və Qars dialektlərində də vardır; məs.: - Nemen şakşak *dapıy* dövmüş (126, s.78); *babay, masay, oray* (207, s.96).

Əvvələn, sonu açıq saitlə bitən sözlərə - y səsi ilə başlanan şəkilçi əlavə etdikdə, y səsinin təsiri ilə açıq saitlər məxrəc cəhətdən həmhüdüd olan samitə yaxın qapalı saitlərə (daha çox ı, i saitlərinə) çevrilir. İkincisi, y samiti belə fonetik şəraitdə qapalı *i* saitinin funksiyasını öz üzərinə götürür. Yuxarıdakı nümunələrdə - *i* şəkilçisi işlənməsə də sözün təsirlik halda olduğu aydınlaşır.

Lerikin Hiledərə, Qosmalyan, Halabın və Qışlaq kənd şivələrində mənsu- biyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında -y, -v, - *iv* şəkilçisi səciyyəvilik təşkil edir; məs.: *kənduy//kənduv, qabiy//qabiv, ağəciv, qaşığiv* və s. (27, s.63).

Təsirlik hal şəkilçisinin düşməsi birinci və ikinci şəxs mənsubiyyət şəkil- çilərini qəbul etmiş isimlərdə də müşahidə olunur; məs.: - Qaradovoylar gəl- dilər *malım, pulum, davarım* hər nəyim vardısı hamısını taladılar; - *Yeməyin* görməyom, *içməyin* görməyom mən səndə nə üçün duroyum (Qk.).

Birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halın şəkilçisiz işlənməsinə yazılı abidələrdə də təsadüf olunur; Quruluca *qopuzım* götürün, ögün məni - dedi;...*qopuzım* ələ alun, məni ögün (KDQ, s.88);- Dəlindi güssə- dən bağırim, sən etmə *ürəyim* yarə; Çaxdı *sirrim* aləmə, əsrarımı faş eylədi (Nəsimi, s.18, 42);-Saçın fikri *ayağım* bağlar oldu, Maña guya dəlürmək çağ- lar oldu (Kişvəri, s.339);-Yandırıb *canım*, cahansuz etmə bərqi-ahimi, Asi- man, xurşidi-rəxşanın gərəkməzmi saña? (Füzuli, s.51);- Dedi şimdi bu bəni bilir isə,Bir içim su verməyə *başım* kəsə (Y.Məddah, s.189);- Səbrilə *qərarım* aldı, getdi, Nə səbr ki, varım aldı, getdi (Xətai, s.80).

Ümumiyyətlə, qədim yazılı abidələrdə, müasir şivələrdə təsirlik hal şəkilçisinin düşməsinə tez-tez rast gəlmək olur. H.Mirzəzadə bunu belə izah

edir: “Belə bir xüsusiyyəti yalnız şeirlərin dilində deyil, eyni zamanda nəsr əsərlərinin dilində də görmək olar. Təsirlik halın şəkilsiz işlənməsi sadəcə olaraq, vəznin xatirinə deyil, əksinə qrammatik əlaqələrin formal cəhətdən hələ tamamilə formalaşmamasından irəli gəlmişdir. Şübhəsiz, bu zəiflik tarixi etibarilə daha qədim dövrlərin qalığı hesab edilə bilər (75, s.82). M.İslamo- vun fikrincə, bu hadisə bilavasitə tələffüz tezliyi ilə əlaqədar olaraq baş verir. Təsirlik halda olan əvəzlərlə ondan sonra gələn sözün arasında fasilə verilmə- məsi və yaxud fasilənin əhəmiyyətli dərəcədə qısalması - *i* formasının ixtisa- rına səbəb olur (62, s.50).

Qədim yazılı abidələrdə mənsubiyyət şəkilsindən sonra təsirlik hal şə- kilçisi bəzən işlənmiş, bəzən də işlənməmişdir. Mənsubiyyət şəkilsini müəy- yənlik ifadə etdiyindən, ondan sonra hal şəkilsinin işlənməsinə ehtiyac hiss olunmamış, fikir tam şəkildə bildirilmişdir. Tədrisən cümlədə sözlər arasın- da idarə əlaqəsi tam formalaşmış, bu xüsusiyyət ədəbi dildə arxaikləşmiş, *şi-* vələrdə isə bu proses davam etməkdədir.

Azərbaycan dili şivələrində qorunub saxlanılan qədim xüsusiyyətlərdən biri də birinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilsindən sonra yiyəlik hal şəkilsini- nin düşməsidir; məs.: - *Başım* iyəsi olsaydı, meni də saya salallar (Q.); - *Babam* qənnadı tükani vardı Tərbizzə (Təb.); - *Dişim* ağrisinnən səhərcət yatmemişəm (L.) və s.

Buna qədim yazılı abidələrin və klassiklərimizin əsərlərində tez-tez rast gəlmək mümkündür: - *Közüm* yaşı sawrukur kudhı akar... “gözümün yaşı sov- rularaq aşağıya axar”; *ewim* tısı “evimin qarşısı” (MK, II c., s.229; III c., s.126); - Mənim *köprüm* yanında bu qovğa nədir, niyə şivən edirsiniz? - dedi [KDQ, s.78]; - Mənim *könlüm* anlarə çox rəğbəti var (Şühədanamə);- Şahən- şah dedi: ey *canım* parası (Dastani-Əhməd Hərami, s.38);- *Gözlərüm* gəmissi ləngər saldı qan dənizinə (Q.Bürhanəddin, s.52);- Gedəli sən yıxıldı *könlüm* evi (Kişvəri, s.310);-Bu *könlüm* təxtinə sultandır, ey dust (Xətai, s.61);-*Kön- lüm* odu qıldı yanə-yanə (Füzuli, II c., s.37).

Ağcabədi şivəsində birinci və ikinci şəxslərdə, üçüncü şəxs cəmdə mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimlərin yiyəlik halında - *in* əvəzinə - *uv*, həm də - *u* (yalnız I şəxsdə) şəkilçisi işlənir; məs.: *bajımuv// bajımu, xalamuv*

//xalamu, qolumuv//qolumu, bajımızuv//bajımızu, xalamızuv//xalamızı, bajısı-nuv, xalasınuv, qolunuv, qollarınuv, bajılarınuv (6, s.17).

Yiyəlik və mənsubiyyət şəkilçilərinin tərkibində *v* ünsürünün işlənməsi Azərbaycan dilinin bir sıra şivələri kimi, Ağcabədi şivəsi üçün də səciyyəvi xüsusiyyətdir. Dərbənd və Ağcabədinin Üzeyirkənd şivəsində bu şəkilçi (-*uv*, -*üv*) ikinci və üçüncü şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halında da müşahidə olunur; məs.: *sənüv, sizüv, onun, ollaruv*; - Hindi *sənüv* hələ vaxt *uv* dəgül, qartimisəv, kit əvüvdə otu (Dər.) (62, s.31).

- *uv*, - *üv* şəkilçisi *n - q/ğ - v* səs uyğunluğu nəticəsində əmələ gəlmişdir.

- *u* şəkilçisi Ağcabədi və İraq türkmənlərinin şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi kimi də işlənir. Yiyəlik halda işlənməsi də *v* ünsürü ilə bağlıdır. Ağcabədi şivəsində yiyəlik halda və ikinci şəxs mənsubiyyətdə dodaqlanma əlaməti güclüdür. Azərbaycan dili şivələrində dodaq saitlərindən sonra *v* səsinin “saitləşməsi” əlaməti meydana çıxır (*alo^u*, *köçö^ü* sözlərinin tələffüzündə olduğu kimi). Burada yiyəlik hal şəkilçisinin *u* saiti ilə *v* sami-*tin*in “saitləşməsi” nəticəsində əmələ gələn *u* saiti birləşir və uzun tələffüz olunur. Hər iki forma (-*uv//nuv*, - *u*) paralel işlənsə də, onlar arasında zaman və məkan fərqi vardır. - *uv*, - *nuv* şəkilçisi vasitəsilə yaxın zaman və məkan məsafəsi, - *u* şəkilçisi ilə nisbətən uzaqlıq anlayışı bildirilir.

Şivələrdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsi hər iki şəkilçinin eyni semantikalı olmasının nəticəsidir; məs.: - Ağzımın liğabın da verəjəm *dədə:n* gözü yaxşı olsun (Ağ.); - Bu da sən *dərdi:n* əlacı (G.) və s.

Bu xüsusiyyətə klassiklərin dilində də rast gəlinir; *Ayağun* tozuna

başlar fədadür (Q.Bürhanəddin, s.52);-Çizginürmən mən *gözün* yaşınövü qanım tökər (Kişvəri, s.314);- Hər *ayağın* torpağı mülki - Süleymandır maña (Xətai, s.36);-*Saçın* zəncirinə könül bağladım (Vaqif, s.16).

Eyni hadisə üçüncü şəxsdə də baş verir. Şivələrdə üçüncü şəxs mənsubiyyət- yət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisi bəzən düşür; məs.: - Üş qardaş üçü də, biri də arvad getdilər *dədəsi* əvinə (Ağ.); — Bu yol başdır kin, gəssin *baxtın* dalınca (G.); - So:ra özzəri öyə gedəndə yerinə darğa qoyardı, cama:tın *əkdiyın* ica:rəsin almağa (Sab.).Orta əsrlər yazılı abidələrin dilində bu xüsusiyyət məhdud dairədə işlənmişdir; məs.:*Qaşları* əgrisi ilə toğruya, Nə cəfa qılsa, qata qarə qıla (Q.Bürhanəddin, s.82);- Qara xalın xəyalında qarardı *gözləri* aqi (Kişvəri, s.311);-Vərqə çün gördi *atası* halını (Y.Məddah, s.156);-Məşuqənin *əyağı* izi, qibləgah ola (Xətai, s.52).

Kəmiyyət kateqoriyası

Azərbaycan dilində və onun şivələrində kəmiyyət anlayışı morfoloji, leksik- sintaktik və leksik üsullarla formalaşmışdır. Şivələrdə kəmiyyət kateqoriyası əsasən **-lar,- lər** şəkilçisi ilə ifadə olunur. Bu şəkilçi əsas nitq hissələrinə əlavə olunur. Feillər istisna olmaqla, digər əsas nitq hissələri *-lar,- lər* şəkilçisini qəbul etdikdə substantivləşir (gözəllər, birincilər, sizlər, aşağılar, oxuyanlar və s.). Feillər-*lar,- lər* şəkilçisini yalnız üçüncü şəxsin cəmində qəbul edir. Bu məqamda *-lar,-lər* şəkilçisinin işlənməsi kəmiyyətə görə uzlaşmanın tələbindən irəli gəlir. İsimlər bütün hallarda- *lar,-lər* şəkilçisinin vasitəsilə çoxluq ifadə edir. Şivələrdə fonetik şəraitdən asılı olaraq, bu şəkilçi müxtəlif variantlarda işlənir:

-nar/ nər: *xannar, qannar, vətənnər, çobannar* (İs.), *şamdannar, şannar* “nişanlar” (Qaz.), *nişannar, oğlannar* (Br.), *günnər, gəlinnər* (B.), *ilannar, tükənnər, xırmannar, seyvannar* (Ş.), *kəvşənnər, qoşunnar, xızannar* “uşaqlar”, *heyvannar, insannar* (Nax.), *badannar, damnar, üzümnər* (Təb.) və s.

Müasir türk dillərində də sonu burun samitləri ilə bitən sözlər- *lar*, - *lər* şəkilçisinin –*nar*, - *nər* formasını qəbul edir; məs.: *kazannar*, *bəyləmnər* “əlaqə” (tatar), *xozannar* “dovşan”, *künner* “gün” (xakas), *çonnar* “xalq”, *temner* “vaxt” (şor), *nomnar* “kitab”, *annar* “canavar” (Tuva) (156, s. 80-87).

-dar/dər: *qızdar*, *itdər*, *külfətdər* (Dər.), *tişdər*, *sajdar* (Gəd.), *addar*, *se-yiddər*, *gözdər* (Nax.), *qizdər*, *qərdəşdər*, *ətdər*, *süzdər* (Qb.), *gomuşdar*, *quşdar* (Mər.), *atdar*, *kətdər*, *tatdar*, *sözdər*, *arvatdar* (Qaz.), *ağajdar*, *bij-dər*, *aşdar*, *saşdar*, *bulutdar* (B.), *yaddar*, *quşdər*, *günüzdər*, *öküzdər*, *xoruzdar*, *tozdar*, *qotazdar* (Ş.), *qaşdar*, *işdər*, *ö:latdar* (Muğ.), *sahatdar*, *səbətdər*, *yemişdər* “meyvə qurusu” (Təb.) və s.

-rar/rər: *qarrar* (Gəd.), *yerrər*, *pomodorrar* (B.), *haçarrar* (İs.), *yerrər*, *qəvirrər*, *tacırrar* (Qaz.), *səhərrər*, *torrar*, *doxturrar* (Muğ.), *əsgərrər*, *şəhərrər*, *dəftərrər*, *tufarrar/duvarrar* (Nax.), *pənırrər*, *həsırrər*, *qıtmırrar* “xəsis”, *eyğırrar* (Təb.) və s.

Assimilyasiyanın bu növü köklə şəkilçi sərhədində baş verir. - *lar*, - *lər* şəkilçisi **r** samiti ilə bitən sözlərdən sonra işləndikdə **l** səsi **r** səsini öz məx-rəcinə uyğunlaşdırır; məs.: *baxıllar* < baxırlar, *görəllər* < görərlər və s.

-zar/zər: *qızzar*, *borazzar* “ip”, *bürgəzzər* “süpürgə”, *qazzar*, *öküzzər*, *güzzər* (Muğ.), *qızzar*, *öküzzər*, *gündüzzər*, *qalxozzar* (Nax.), *əzizzər*, *kəhriz-zər*, *şirbəzzər* “yaltaq”, *hələmizzər* “qorxaq” (Təb.) və s.

-*lar*, - *lər* şəkilçisinin bu variantı başqırd dilində də mövcuddur. Azərbaycan dili şivələrindən fərqli olaraq, başqırd dilində dişarası **z** səsi işlənir.

-sar/sər: *dossar*, *fanıssar* (Muğ.).

Muğan şivələrində məhdud arealda işlənən - *sar*, - *sər* variantı özbək dilinin Cuş şivəsində -*sar*, - *ser* şəklində qeydə alınmışdır.

-tar/tər: *buluttar*, *kəttər* (Qk.).

Ən qədim türk yazılı abidələrində - *lar*, - *ler* şəklində işlənən bu şəkilçinin müasir türk dillərində müxtəlif formaları vardır. Bu şəkilçinin müxtəlif variantlarda təzahür etməsində **l** samitinin fizioloji akustik təbiəti və intensivliyi əsas götürülə bilər. Azərbaycan və türk dillərindən fərqli olaraq, digər

türk dillərində *-lar, -lər* şəkilçisinin variantları ədəbi dil səviyyəsindədir.

Azərbaycan dili şivələrində *-lar, -lər* şəkilçisi qeyri- müəyyən kəmiyyət bildirməklə yanaşı, ayrı- ayrı üslubi məqamlarda da işlənir:

-lar, -lər şəkilçisi isimlərə əlavə olunaraq, mənsubiyyət anlayışı ifadə edir; məs.: Davadan gəlib gürədim atam da ülüb, **külfətdər** (külfətimiz) qalib pis halda (Dər.);- Bizim **dədə- babalar** keçmişdə yaxşı işdərdə olib (Şam.);- Toyda **qo:m- qardaşlar** gəlib iştirak e:lir (Kr.) və s.

-Nəsil, tayfa bildirir;məs.: *Həsənlilər, Oruşdular, Məmşalılar, Biləğanlılar, Şəriflilər, Mirğannılar* və s. bu xüsusiyyət şivələrdə geniş yayılmışdır. Müasir şivələrdə tayfa, nəsil bildirən sözlər arxaikləşmək üzrədir, onların yerini *-lar, -lər* şəkilçisi tutmuşdur.

-Biz və siz əvəzlilikləri müəyyənlik bildirərkən *-lar, -lər* şəkilçisi qəbul edir. Bizlər, sizlər dedikdə, daha çox ailə, tayfa və ya bütöv nəsil nəzərdə tutulur;məs.: *bizdər/bizzər* sətəlcəmnən qan allıx;-Ay *sizdərdə/ sizzərdə* oxumağlar var ha! (Nax.) və s.

-Ağsu və İsmayılı şivələrində *-lar, -lər* şəkilçisi idi, imiş hissəciklərindən əvvəl işlənir; məs.: *kəsirlərdi, yazırlarmış(A.), gələllərdi, edəllərdi* (İs.).

- *lar, -lər* şəkilçisi birinci və ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra işlənir; məs.: Ona dedilər, Zərnigar xanım *aşığımızdarı* belənçig eliyib (Muğ.);- İşliyəmmirix` *bağımızdar* qalib başına, kol- kos basıb (Uc.);- *Taxılıımızdarı* gəlip aparırlardı, biz qalırdıx naəlac (Kr.) və s.

- Bəzi hallarda toplu isimlər də *-lar, -lər* şəkilçisi qəbul edir; məs.: *Ca:mdar* yaxşı köməx` eli:r (İm.);- *Sürülər* dəriyə töküləndə yağış bizi tutdu (Ord.) və s.

-la, -lə. Təbriz, Miyana, Dərbənd (Muğartı, Zil kənd şivələri), Zəngibasar, Qax (Saribaş kənd şivəsi) və Meğri şivələrində isim və feillərdə kəmiyyət şəkilçisi- *la, -lə* şəklində işlənir. Dərbənd və Meğri şivələrində bu şəkilçi söz köklərinə, digər şivələrdə isə zaman və *-dır* (şivələrdə- *dı*) şəkilçilərindən sonra əlavə olunur;məs.: *doxdurra, moşinnə* (Dər.), *adamla, aşıxla, cəvizlə* (Meğ.), *köçəridilə, qo:mdilə, kişidilə, yığıpla, gəliplə* (Təb.), *babadıla,*

nənədilə (Zb.), *saymilla, deyiplə, bəyənmillə* (Q.) və s.

-la, -lə şəkilçisi XIV- XX yüzilliklərdə klassiklərin dilində feillərdə müşahidə olunur: -Püstani **səvəllə** cümlə mərdan, **Sürtəllə** məni məzari yarə (Füzuli, s.262,264); -Çünki bunlar **olubla** divanə, Bizə bir şah gərəkdi fərzanə (S.Ə.Şirvani, s.136); -Ta **desinlə** xəlq lal oturmağa, Bu Nəbati tək bəxtəvər gərək (Nəbati, s.49); - Ya molla, seyid, **qoydula** viranə, a Molla, **Baxmazla** sənin sinədə dürlü gühərin var (Sabir, s.99,103).

Bu şəkilçi özbək dilinin dialektlərində feillərdə, türk dilinin dialektlərində həm isimlərdə, həm də feillərdə, qumuq dilində ismin yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında, qaraçay- balkar dilində isə ismin bütün hallarında qeydə alınmışdır (106, s.17; 145, s.10; 89, s.104; 146, s.65; 126, s.41,43). Türk alimi Z.Qorxmazın fikrincə, Anadolu ağızlarında üçüncü şəxs cəmdə işlənən – la şəkilçisi oğuzların kınıq boyuna xas olan xüsusiyyətdir (216, s.26).

-la, -lə şəkilçisi türkmən dilinin dialektlərində geniş işləkliyə malikdir. Tekin, sarık, noxur və qeoklan dialektlərində cəm isimlərin yiyəlik halında işlənir; məs.: *adamlan, kitaplan, quşlan, koçelen* “küçələrin”. Yomud, qeoklen və noxur dialektlərində bu şəkilçinin- lə,- lo,- lö variantlarına da rast gəlinmişdir; məs.: *qəçilə* “keçilər”, *qöllö* “göllər”, *ello* “yollar” (123, s.20-21).

-lıx/-rıx/-rux/-rig/-lığ/-lik/-nik kəmiyyət bildirən şəkilçilərdəndir; məs.: *qavqarrıx* “koç zamanı yığılıb qalmış əşyalar” (G.), *çılımpırrıx* “kolluq” (Şəm.), *çırpalıx* “kolluq” (A.), *imliğ* “ip qırıntıları” (Şir.), *lıqqalıx* “çox palçıqlı yer” (Ş.), *ağırırax* “yaylağa köçərkən aranda saxlanılan ağır əşyalar” (Qaz.,Nax.), *yemişənlik* “yemişən bitkisi çox olan yer” (Zaq.), *ellik* “çox, hamısı” (İs.), *şennik* “camaat” (B.,Qk.), *qaraönnüx*” ehtiyat üçün saxlanılan əşyalar” (Qaz.,Tov.), *gərrig* “tut ağacının çox olduğu yer” (Sab.,Zər.) və s. Ellik “ellər, obalar” sözü Güney Azərbaycan şivələrində də işlənir:

Elə bil qürbətdə, uzaq ellərdə

Görüşürəm doğma elliyim ilə (Səhənd, s.39).

-ıntı.-inti,-untu,-üntü. Qeyri- müəyyən kəmiyyət anlayışı əmələ gətirən bu şəkilçi aşağıdakı sözlərin tərkibində müşahidə olunur; məs.: *didinti*

“yun qırıntıları” (Qaz.), *selinti* “selin gətirdiyi odun parçaları” (əksər şivə.), *qırıntı* “odun xırdaları” (Göy.,Uc.), *biçinti* “xırda parçalar” (İm.) və s.

-m şəkilçisi topluluq- bölüşdürmə mənası əmələ gətirir; məs.: *üçəm* “üç-üç, üç bala doğmuş qoyun, üç qat”, *dördəm* “yeyin, dördəyaq, dörd qat”, *çütrəm* “qoşa” (Gəd.), *qoşam* “iki ovuc tutumu” (Daş.,Gəd.), *bəndəm* “tütün topası” (Çən.) və s. Nümunələr: -Bizim qalxozun qoyunlarının çoxu üçəm qoyunnardı; - Üçəm- üçəm yığ (Ord.); - Qatırı üçəm yux`lə (Nax.); - İpi üçəm əyir; - Bu at dördəm gedir (Qaz.); - At dördəmə qaçdı (S.) (ADDL, 2007, s. 143,523).

Bu şəkilçi türk və tatar dillərinin də dialektlərində eyni mənada işlənir; məs.: *birem- birem* “bir- bir”(türk), *bisem* “beş- beş” (tatar) (182,s.117).

- **x//ğ**. Çoxluq bildirən qədim - *q//k* şəkilçisinin fonetik cəhətdən dəyiş- miş əlamətidir. Azərbaycan dili şivələrində aşağıdakı sözlərin tərkibində *qo-* runub saxlanmışdır; məs.: *buğarsax* “buğa dəstəsi, işsizlər dəstəsi” (Qaz.), *alışıx* “ocağın gözünə qoyulan quru çör-çöp, yonqar” (Ağ.,Qk.), *turatax* “xırda odunlar” (Zər.,Ağd.,Cəb.) (ADDL,1964, s.33, 88, 388), *günsük* “günün təsiri ilə xarab olan ağartılar” (54, s.53) *qatığ* (Zən.) - düyü xörəyinin xuruşu.

- *x//ğ(-q//k)* tarixən cütlük bildirən şəkilçi olmuş, müasir dilimizdə birinci şəxs cəm şəxs şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan dili şivələrin- də özünü - *x//ğ,-x//k//g* şəklində bürüzə verir. Müasir türk dillərinin əksəriy- yətində feilin əmr, xəbər, şərt, vacib və arzu şəkillərinin birinci şəxs cəmində işlənir. Araşdırmalarda bu şəkilçinin şəxs deyil, topluq və cəmlilik semanti- kası diqqət önünə çəkilir. M.Şirəliyevə görə, bu şəkilçilərdə işlənən -*x, k* ün- sürü vaxtı ilə cəmliyi bildirən şəkilçilər olmuşdur. Cəmlilik mənasında bu ünsürləri *daşlıq, meşəlik* isimlərində də görmək mümkündür (89,s.162). A.N.Kononov şəkilçinin mənşəyi barədə iki maraqlı mülahizə irəli sürür: 1) - *q//k* şəkilçisinin mənşəyi - *kün/ /gün* kəmiyyət şəkilçisi ilə əlaqələndir, o da öz növbəsində qədim - *kün* “xalq” sözündən törəmişdir (160,s.223); 2) -*q//k* şəkilçisi türk dillərinin

materiallarına əsasən şəkilçinin parçalanması ilə $n > n - \check{g}$ və ya birinci şəxs əvəzliyinin dəyişməsi ilə $biz > v > \check{g} - q$ istiqamətində inkişafın nəticəsində əmələ gəlmişdir (162, s.14). Alim bu qənaətə gələrkən, Azərbaycan dili şivələrinin materiallarından çıxış etmişdir. Azərbaycan dili şivələrində əmr şəklinin birinci şəxs cəmi, birinci şəxs cəm şəkilçisi ilə ikinci şəxs cəm şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gələn - *ağın*, - *əyin* (Qar., Qaz., G., Nax.) - *ağun*, - *əgün*, - *əyün* (Ş., Q., Mər., Muğ.), - *egün*, - *egüz* (B.) mürək- kəb şəkilçilərlə ifadə olunur (89, s.192). M.Şirəliyev əsasən şimal-şərq şivələrində əmr şəklinin - *ağun*, - *əgün*//*egün*, - *egüz* şəkilçisi ilə ifadə olunmasını belə əsaslandırır: “Nəzəri cəhətdən bir sözdə iki şəxs şəkilçisinə yol verilmə- diyi halda, dialekt və şivələrimizdə belə bir hadisənin olmasına əsas səbəb birinci şəxs cəmdə şəxsləri kəmiyyət etibarını ilə bildirmək üçün mənanın tələ- bidir. Məsələn, *alağ*, *gedək*, *alax*, *gedəx*’ dedikdə birinci şəxs tək ikinci şəxs təkə müraciət edir. ... *alağın*, *gedəyin*, *alağun*, *gedegün*, *gedegüz* dedikdə birinci şəxs cəm ikinci şəxs cəmə müraciət edir (89, s.192). R.Rüstəmov bu fikirlə razılaşmır və yazır ki, Bakı dialektində - *egüz*, Muğan şivələrindəki - *ağuz*//*əgüz*//*egüz* şəkilçisi “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində XIV və sonrakı əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində əmr şəklinin birinci şəxs cəmində işlənmiş - *avuz*//*əvüz* şəkilçisinin fonetik variantlarıdır (84, s.261). Ə.Dəmirçizadənin qənaətinə görə, - *vuz* şəkilçisi biz əvəzliyindən əmələ gəlmişdir (33, s.102). Beləliklə, hər üç alimin - A.N.Kononov, R.Rüstəmov və Ə.Dəmirçizadənin fikirləri bir-birini tamamlayır. Tarixi - linqvistik araşdırmanın bu istiqamətdə aparılması - *q*, - *k* şəkilçisinin orta əsrlərin sonunda meydana çıxmasını göstərir. - *avuz*//*əvüz* şəkilçisi “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq, XVIII əsrə qədər işlənmiş, sonra ədəbi dildə -*q*//*-k* şəkilçisi onun yerini tutmuşdur. Türk dillərində *q/ğ* - *v* səsuyğunluğu olsa da, keçid mexanizmini əks etdirən nümunələr yazılı abidələrdə indiyə qədər qeydə alınmamışdır.

Bundan əlavə, -*q*//*-k* şəkilçisi türk dillərinin ilk yazılı abidələrində şühədi keçmiş zamanda şəxs şəkilçisi kimi işlənməsi (içikdük “təbe

olduğu”, bertük “verdiyi” və s.) şəkilçisinin tarixinin qeyd olunandan qədim olmasını göstərir.

Göründüyü kimi, *q(-k)* şəkilçisinin topluluq və cəmlilik bildirməsinin tarixi qədimdir. Şəkilçinin cəmlilik semantikasının izləri türk dillərində *talax* “söyüd” (yakut), *kimax* “qum” (Altay, şor, qazax) (182, s.115), *qulaq*, *ayaq*, *dırsək*, *dırnaq*, *barmaq*(Azərbaycan) və s. söz köklərində qalmışdır. Azərbaycan dili şivələrində tayfa, nəsil mənasında işlənən *basmax* (Tov.), *oymax* (Sab., O., Ş.), *uruğ//turuğ* (Ağ.,Şş.), həmçinin *alaq* sözlərində sonuncu *q(ğ),x* ünsürlərini qədim şəkilçinin izləri hesab etmək olar. Şivələrin əksəriyyətin də “biçin zamanı yerə tökülən sünbüllər” mənasında işlənən *başax//başşax* sözü də həmin qəbildəndir. Bu söz *baş* və *ayaq* sözlərindən əmələ gəlmişdir. Biçin zamanı sünbülün yuxarı və aşağı hissəsi yerə tökülür. Buna görə də xalq arasında bu cür ifadə yaranmışdır. Təsadüfi deyil ki, Qazax şivəsində söz tam formada *başəyax* şəklində işlənir. A.N.Kononova görə, *ayaq* sözünün kökündə *ai* “sürətlə addımlamaq” sözü dayanır. - *q* isə cəmlilik bildirən şəkilçidir (162, s.9).

- *at*, - *cat* **şəkilçisi** Bakı və Lənkəran şivələrində üstün mövqeyə malikdir; məs.: *elat*, *bağat*, *hesabat*, *muşqulat*, *məxluqat*, *əkarat* “bütün əkin yeri və məhsulları”, *meyvəcat*, *hovacat* və s. Əcnəbi mənşəli - *at* şəkilçisi alınma sözlərlə birlikdə dilimizə keçmiş, tədricən fəaliyyət dairəsi daralmışdır.

- *at* şəkilçisinin bəzi milli sözlərlə işlənməsi onun türk mənşəli olması barədə fikirləri gücləndirir. Y.Məmmədovun fikrincə, qədim - *t* şəkilçisinin izləri *elat* (el sözündən), *suat* (su sözündən) sözlərinin tərkibində də qalmışdır: “...*elat* sözü Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər rayonu və bəzi başqa şivələrdə “yaylağa gələn camaat” mənasında işlənir. Bu sözdəki (elat) - *at* şəkilçisinin kəmiyyət bildirdiyi şübhəsizdir. Bunu Ş.İ.Xətəinin “Dəhnamə” əsərində mənacə həmin sözün eyni olan *ellər* sözünün işlənməsi də təsdiq edir:

Quzuladı qoyun, düşdü döller,

Yaylaq həvəsin qıldı *ellər* (73, s.94-95).

F.Cəlilov da - *at* şəkilçisinin alınma mənşəli olmasına etiraz edir və praazərbaycan dilində həmin şəkilçinin topluluq bildirməsini, *gedişat, elat, içalat, bağ-bağat* sözlərinin tərkibində qalmasını göstərir (30, s.200).

- ***t* şəkilçisi**. Azərbaycan dili şivələrində bu şəkilçinin izləri *ağıtlar* “ağılar” (İt.), *bavat* (Çəm.) - insan dəstəsi, *yortmaq, ağartı* və *göyərti* sözlərində saxlanmışdır. *Yortmaq* sözü istisna olmaqla, digər sözlər - *t* şəkilçisinin topluluq semantikasını arxaikləşdiyindən - *lar, -lər* şəkilçisini qəbul edir.

M.Kaşğari yaşadığı dövrdə türk tayfa dillərində - ***t*** şəkilçisinin çoxluq bildirməsini müşahidə etmişdir: *teğit* - teğın sözünün cəmidir, “xaqan oğulları” deməkdir; (MK, I c., s.355).

Qədim - *t* şəkilçisi monqol dilinin təsiri ilə yakut dilində arxaikləşməkdə olan *toyot* “cənablar”, *xotut* “xanımlar” sözlərində mühafizə olunmuşdur. - *t* şəkilçisi həmin sözlərdə kəmiyyət funksiyasını itirdiyindən - *lar, -lər* şəkilçisi qəbul edir; məs.: *toyottor, xotutnar* (189, s.102). Lakin yakut dilinin *şi-mal-qərb* şivələrində müstəqil - *lar, -dar, -nar* şəkilçisi də işlənməkdədir. Yakut dialektoloqları - *t* şəkilçisinin mərkəzdən uzaq şivələrdə məhsuldar olmasını monqol dilinin təsirində görürlər (222, s.181).

- ***z* şəkilçisi** müasir türk dillərində və şivələrində birinci və ikinci şəxs cəm mənsubiyyət (-*ımız⁴*, - *ınız⁴*), şəxs (-*sınız⁴*) şəkilçilərinin tərkibində təza-hür edir.

***c//ç>ş* şəkilçisi**. Kəmiyyət kateqoriyasının qədim - *ç//ş* şəkilçisinə Şəki şivəsində *anaş* “damazlıq qoyunlar”, *alaş* “qarışıq rəngli it”, Borçalı şivəsində *kürüş* “toyuğun qabıqlanmamış yumurtacıqları” sözlərində rast gəlinir. Şivələrin əksəriyyətində təkdə *ana qoyun*, cəmdə *ana qoyunlar* ifadələri işlədilir. Şəki şivəsində isə cəmdə - *lar, -lər* şəkilçisini -*ş* şəkilçisi əvəz edir; məs.: - Sürü *anaşı:n* biri ölütdü; - Sürüə *anaş* gətirtdi. Bu söz Quba, Şamaxı və İsmayilli şivələrində *anac*, Gəncə, Qazax və Şuşa

şivələrində *anaş* şəklində “qocalmış, qartlaşmış (toyuq)” mənası ifadə edir (ADDL., 1964, s.36). Tovuz şivəsində *anaş* sözünün “bir neçə övladı olan ana” mənasına da rast gəlinir; məs.: - Bizim Mehribana mən *anaş* diyirəm (Tov.) və s.

Şivələrin əksəriyyətində iki rəngli heyvanı ala inəx`//inəg, ala it, çox rənglisini ala-bula//ula inəx` və ya it adlandırırlar. Şəki şivəsində çox rəngli heyvanlara *alaş inək* və ya *alaş it* deyilir. Burada *alaş* sözündə - ş çoxluq ifadə edən şəkilçi kimi çıxış edir. Borçalı şivəsində “toyuğun qabıqlanmamış yu- murtacıqları” mənası ifadə edən *kürüş* sözündə də - ş ünsürü çoxluq bildirir.

- ***gil şəkilçisi***. Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə - gil şəkilçisi şivələrdə geniş dairədə işlənməkdədir. Bu şəkilçi bir variantda yazılır və topluluq ifadə edən vasitələrdən sayılır.

Azərbaycan dili şivələrində - *gil* şəkilçisi şəxs adlarına və qohumluq münasibətlərini bildirən sözlərə əlavə olunaraq, qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edir; məs.: *Əhmədgil, Arifgil, babamgil, əmimgil*.

Şivələrin bir qismində - *gil* şəkilçili isimlər bir neçə ailəyə, nəslə mənsub üzvləri bildirdikdə - *lar*, - *lər* şəkilçisi qəbul edərək işlənir: məs.: *Əhmədgil-lər, Arifgillər* (Zb.), *bacımğillər, mamamğillər* “bibi” (Göy.).

- *gil* şəkilçisi bir nəslin, ailənin üzvləri ilə yanaşı, məkan mənası da əmələ gətirir; məs.: - Bir müddət keçey, kəntçi bi varlı *dossugilə* qonağ gedey (Yar.).

Dərbənd və Tabasaran şivələrində - *gil* -in ifadə etdiyi məna - *lar*, - *lər* şəkilçisi ilə yerinə yetirilir; məs.: - Mən getmişdim Bahadurrara (Dər.); - Vəzir qidib Pirbabannara diyədü çıxarub bir yüzlük verədü (Tab.).

- *gil* əvəzinə-*lar,-lər* şəkilçisinin topluluq bildirməsi digər türk dillərində də mövcuddur; məs.: *Maxmutlari* “Mahmud öz ailə üzvləri ilə”, *Eldarlari* “Eldarın ailəsi” (qaraçay-balkar), *Abaylar* “Abay və onun həyat yoldaşı” (qazax), *Taşkentler* “Daşkənd və başqa şəhərlər”, (Qaraqalpaq),

Asanlar “Asan, onun ailəsi və dostları (krım-tatar), *Nesrinler* “Nesrinin ailəsi” (türk), *Muxatlar* “Muxatın ailəsi (türkmən), *dadamlar* “ata və onun yanındakılar” (uyğur); *Sabirovlarqə* bardım “Sabirovun evinə getdim” (tatar) (146, s.70), Şariflər, Raximovlar (özbək) (161, s.69).

Türkologiyada - *gil*, şəkilçisinin müstəqil sözdən əmələ gəldiyi, türkmən və çuvaş dillərində “ev”, “mənzil” mənalarında işləndiyi XIX əsrə qədər qədim yazılı abidələrdə həmin sözlə ifadə olunduğu izah olunur (106, s.20). Hazırda şivələrimizdə - *gil* şəkilçisi ilə paralel *ev* sözü də həmin mənani ifadə edir; məs.: - Bi avam kətdi bir gün varlı *dossunun evinə* qonağ gedey (Yar.); - Qo:m qədaşı çağırıb həmin toy parçasın aparıllar *qız öyünə* (Nax.).

M.Şirəliyevə görə, *gil* vaxtilə “ev” mənası bildirən müstəqil söz olmuş və daha sonralar öz müstəqilliyini itirərək Azərbaycan və türk dillərində qoş- ma vəzifəsində işlənmiş və işlənməkdədir. Bu qoşmanı şəkilçiyə yaxınlaş- dıran sözə bitişik yazılmasıdır (89,s.284). Lakin qoşmalar yalnız şəxs şəkil- çisi qəbul edərək formasını dəyişir, - *gil* şəkilçisinin əlavə olunduğu sözlər bütün hal şəkilçilərini qəbul edir; məs.: Keçmiş zamanda bir kişi *dossugilə* qonağ gedey (Yar.); - Paccaxnan *Müseyfildən* öyə gəlillər (Ş.) və s. Qoşma- lar özündən əvvəlki sözün ismin yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında işlən- məsini tələb edir, - *gil* şəkilçili sözlər ifadə olunan topluluğun mənsubiyyətini bildirmək üçün müvafiq şəkilçilərlə işlənir; məs.: *əmimgil, əmingil, əmisigil* və s. Bu xüsusiyyətlərinə görə, müasir Azərbaycan dilində və şivələrində - *gil* isimdən toplu isim əmələ gətirən leksik şəkilçi funksiyası yerinə yetirir.

Leksik-sintaktik üsul. Bu üsulla kəmiyyət anlayışı miqdar sayı ilə isim- lərdən ibarət müxtəlif birləşmələrlə və qoşa sözlərlə ifadə olunur. Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində miqdar saylarından sonra *əl* sözü say, ölçü anlamında çıxış edir; məs.: - Bılar mənim uşağlarımdı, gündə heç olmasa 5-10 *əl* daş hörrüg (A.); - Biz həmişə ev tikəndə 3 *əl*, 5 *əl* diyirix; -

Paltarı hələ bir əl yumuşam (B.): Naxçıvan regionu şivələrində *əl* sözü öz əşya mənasından əlavə, on sayı mənasında da işlənir. *Əl* sözü təklikdə deyil, miqdar sayı ilə birlikdə həmin məzmununda çıxış edir; məs.: *birəl//birəllix - 10, ikiəl//ikiəllix` - 20, beşəl//beşəllix' - 50* (89, s.183). Bu, sayın ilkin formasının qalığıdır. Bir sıra sayların mənşəyində əşyaların dayanması artıq dilçiliyə məlumdur. M.Novruzov *bir, üç, beş, on, yüz və min* saylarının ibtidai türkün təfəkkü- ründə “çoxluq” anlayışının inkişafı ilə birbaşa bağlı şəkildə adlardan ayrıl- masını göstərir. Alim *bir, beş* saylarının *əl*, “barmaq” mənası bildirən sözdən, *əl* və *on* anlayışlarının eyni sözlə ifadə olunmasını sübut etmişdir (79, s.348, 363).

Azərbaycan dili şivələrində miqdar saylarından sonra isimlər cəm şəkil- çisini iki məqamda qəbul edir: 1) Konkret kəmiyyət anlamı müəyyən miqdar sayları ilə isimlərdən ibarət birləşmələrlə bildirilir. Türk dillərinin qanunauy- ğunluqlarına görə, konkret miqdar saylarından sonra isimlər kəmiyyət şəkilçi- si qəbul etmir. Lakin şivələrin əksəriyyətində miqdar saylarından sonra isim- lərə - *lar*, - *lər* şəkilçisi əlavə olunur; məs.: - İki *Müseyiblər* su suvarırlar (Nax.); - İki *xatunnar* gəlib (Dər.); - Zübeydənin iki *qızdarı* da oxu:r (Ş.); - İki *Ariflər* işdən gəllilər (Zər.); - Üç *qızdar* gəldilər; - İki *ebeçilər* dedilər (Dm.);-Əlli *qoyunnarı* var; - Hökumətdə yüz *adamları* var (Qərb.) (94, s.154).

Qədim türk yazılı abidələrində miqdar saylarından sonra isimlər həm cəm şəkilçili, həm də şəkilçisiz işlənmişdir; məs.: - dörd bin *atlarım*, yılmım (Yenisey, Tele abidəsi, №46); - üç *teqinlar* “üç şahzadələr” (Altun yaruk 609-cu bənd); - Ol qırq *namərdlər* bunu tuydılar; - Beş yüz Oğuz *yigitləri* şəhid oldu (KDQ, s.37,50); - Satın aldıvü on *atlar* gətirdi; - Yedi dəxi *qız oğlannar* ay üzlü, Dişi inci kibi, gül şəhd sözlü (Dastani-Əhməd Hərami, s.28,30); - Yüz igirmi min geyimli kecimli *bəhadirlər* (Şühədənamə); - Bu dörd *kitabların* mənasını həm, özün bilib olasan yolda möhkəm (Xətai); Doqquz *fələkləri* tikdim bir-birə (Nəbati, s.27).

Bu xüsusiyyət türk ədəbi dilində sabitləşmiş söz birləşmələri *kırk vezir-ler, kırk haramiler, üç yolkesenler*; xüsusi ad kimi: *yedikardeşler* (Sürəyya-Ülkər ulduzu), *Besteneler* (cobrafi yer adı), *İkievler* (Ankarada rayon) şəklin- də öz əksini tapmışdır (183, s.80). Buna Tuva, karaim, yakut və qaqauz dillə- rində mikroarealda rast gəlinir.

M.Cəfərzadə folklor nümunələrindəki bu tipli sabit söz birləşmələrini belə izah edir: “Yeddi atlılar, qırx namərdlər o deməkdir ki, bunlar həmişə bir bölünməz kimi çıxış edir, həmişə yeddi və qırxdır. Yəni nağıllardakı qırx qul- durlardan sıradan çıxanları olur, lakin onlar yenə də əvvəlki kimi adlanırlar (29, s.37). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət folklor nümunələ- rinə xalq danışığı dilinin ənənəvi forması kimi daxil olmuşdur. İlk növbədə, real varlıqların kəmiyyətini bildirmək üçün - *lar*, - *lər* şəkilçisindən istifadə olunmuşdur. Yeddi və qırx rəqəmləri xalqın mifik təfəkkürünün məhsulu kimi meydana çıxmışdır.

Miqdar saylarından sonra isimlərin - *lar*, - *lər* şəkilçisi qəbul etməsi Altay dilləri, o cümlədən də türk dilləri üçün səciyyəvi deyildir. Bunun qədim abidələrdə mövcudluğunu H.Mirzəzadə qrammatik səbəblərlə - birləşmənin tərəfləri arasında kəmiyyətə görə uzlaşmanın sabitləşməməsi ilə əlaqələndirir: “Qədim və orta əsrlərin yazı dilində bu qəbildən olan birləşmələrin tərəfləri arasında kəmiyyətə uzlaşma üçün formal əlamətin işlənməsi hələ tələb olunur. İkinci tərəf birinci tərəfin çoxluq məzmununa əsasən, bir qayda olaraq, - *lar*, - *lər* şəkilçisi qəbul edir. Lakin sonrakı dövrlərdə tərəflər arasın- dakı məntiqi əlaqənin möhkəmlənməsi nəticəsində formal əlamət zəifləyir və get-gedə sıradan çıxır (75, s.250). N.K.Dmitriyev bunu sayılan əşyaların müxtəlif kateqoriyalarla mənsub olması, hər birinin ayrılıqda fərd təşkil etmə- si ilə izah edir: “Türk müsəlman məişətində *üç aylar* termini işlənir. Bu birləş- mə üç fərdi müxtəlif müsəlman ayını bildirir: şaban, məhərrəm və ramazan. Başqırdıstanın Salavat rayonunda *Bişəuzər* kəndi var. Orada beş övliya yaşa- yır, onların adı ilə bu şəkildə adlandırılır (148, s.70).

Bu tipli birləşmələr ayrılıqda deyil, söyləmin tərkibində reallaşır və əsa- sən canlı varlıqları əhatə edir. Fikrimizcə, - *lar*, - *lər* şəkilçili isimlərin kəmiy- yətini konkretləşdirmək üçün miqdar sayları sonradan əlavə olunmuşdur. Bir- ləşmə daxilində miqdar sayları semantik cəhətdən zəif mövqeyə malikdir. Bu cür birləşmələrin işlədilməsində əsas məqsəd əşyanın konkret kəmiyyətini deyil, sadəcə olaraq, çoxluğu bildirməkdir. Danışıq xüsusiyyəti olduğu üçün ədəbi dildə məhdud dairədə qapanıb qalmışdır. Komponentlər arasındakı qramma- tik - semantik əlaqələr tam formalaşdıqdan sonra miqdarı sayları əşyanın kon- kret miqdarını bildirmiş, -*lar*, -*lər* şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac qalmamış- dır. Digər tərəfdən də müəyyən miqdar sayları konkretlik, -*lar*, - *lər* şəkil- çisi qeyri-müəyyənlik semantikasına malikdir. Bunlar birləşmənin tərkibində ziddiyyət təşkil edir. Azərbaycan dili şivələrində isə qədim dövrlərdə olduğu kimi, bu qəbildən olan birləşmələrdə qrammatik əlaqənin formalaşması tam başa çatmamış və həmin xüsusiyyət ədəbi dil variantı ilə paralel işlənməkdə- dir. Bu xüsusiyyətin şivələrdə qalmasının bir səbəbi də nümerativ sözlərlə bağlıdır. Miqdar saylarından sonra gələn nümerativ sözlər bu xüsusiyyətin fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdırmışdır.

2) Azərbaycan dilində və onun şivələrində miqdar saylarından sonra isimlər - *lar*, - *lər* şəkilçisi qəbul edərək təqribilik, təxminilik bildirir; məs.: - *Otuz yaşlarımda mən qaldım Tərbizdə təhcə* (Təb.); - *Beş günnərnən qaldığı orda ac-susuz* (İs.); - *Həsən kişi atmış yaşlarında oa gedərdi* (Ağd.). Bu tipli ifadə tərzini birinci tərəfdən təqribi sayların (30-40, 5-6, 60-70) ixtisarı nəti- cəsində meydana çıxmışdır. Müəyyən miqdar sayları ilə - *lar*, - *lər* şəkilçili isimlərin birləşmə şəklində təqribilik bildirməsi türk, başqırd, özbək və b. müasir türk dillərində də mövcuddur (197, s.91).

Hər iki tərəfi qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən komponentlərdən ibarət olan birləşmələr müasir şivələrdə və qədim abidələrdə geniş yayılmışdır; məs.: - *Munnan sonra bir neçə haravaçılar gəldi* (Mr.); - *Fit dağında*

Missafa xan qalası *çox qannara* şad olub (İs.); - Baş Göynüx'dən *bir neçə öyləri* yandırdılar (Ş.); - *Beş-altı adamnarı* göndərdilər qız öyünə (Ağd.); - Gəlinnər *çox qabları* yüyüllər, pişirdikləri qəyqənağı lavaşın arasına qoyullar (Nax.).

Bu xüsusiyyət yazılı abidələrin dilində sabit şəkil almışdır; məs.: - Əgər çox anın *oğlannarı* var (Yusif və Züleyxa); - *Ol bir neçə dilsizlərə* töhmətdir bu (Xətai); - *Bir neçə qızlar* ki ana yar idi (Həqiri) - Dərgahında külbünə *çox ilticalar* eylərəm (Vaqif) və s.

Şivələrimizdə bu qəbildən olan birləşmələrdə komponentlər arasında formal cəhətdən yerdəyişmə də baş verir: məs.: - Gəlin aparmağa paldanpaltar- dan, sənnən ikimin, *yağ beş pıd* istəyirəm (Muğ.); - So:pa üssünə *ağaş iki dənə* qoyruş (Nax.); - Toyda ki *davar* aparılla *beş dənə, on dənə*, düə aparılla tay orda işki-mişki o vəxlər olmazdı (Təb.) və s.

Konkret miqdar sayları ilə isimlərin sırasının dəyişməsi türk dilləri üçün xarakterik sayılmasa da, bəzən əşyaları qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq üçün isimlər önə çəkilmişdir. Bu cür hallarla Orxon-Yenisey abidələrində də rastlaşırıq; məs.: - *Ağılım on*, yılmım sansız erti; - *İnim yiti, urım üç, kızım üç* erti “On ağılım, saysız-hesabsız ilxım var idi. Yeddi kiçik qardaşım, üç oğlum, üç qızım var idi (Süci abidəsi, 5-6-cı sətirlər); - *Yaşım yeti yetmiş* azıdım “Altmış yeddi yaşımda gözümü yumdum (Berqe abidəsi, arxa tərəf, 6-cı sətir)

Şivələrdə sözlərin reduplikasiyası vasitəsilə topluluq anlayışı ifadə olunur. Qoşa sözlər müxtəlif yollarla əmələ gəlir. Onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1) Eyni sözün təkrarı ilə əmələ gələnələr: *kənd-kənd, oba-oba, qapı-qapı* (gəzdim), *ev-ev, maşın-maşın, yük-yük, sandıq-sandıq, daş-daş, cərgə-gərcə, cələf-cələf* (Tov.) “sürü-sürü”, *dıvır-dıvır* “təpə-təpə” (Şəm.) və s. Nümunələr: Soğanı *baş-baş* çıxararux (Ağs.); - Ambardan taxılı *maşın-maşın* aparırdılar (Qəb.); - Mitili *yük-yük* yığasan gərəg (Mər.); - *Sandıq-*

sandığ cihaz gətirirdi qızlar oğlan öyünə (Muğ.) və s.

2) Təkrar olunan sözün ikinci tərəfinə *m* ünsürünün əlavə olunması ilə əmələ gələnlər; saitlə başlanan sözlərə *m* ünsürü əlavə olunur, samitlə başlanan sözlərdə ilk samit *m* səsi ilə əvəzlənir; məs.: *şor-mor, ət-mət, qoyun-moyun, kəl-məl, ot-mot, odun-modun, əkin-məkin, palçıq-malçıq, qasdun-masdun, patınqa-matınqa, cin-min, şeytan-meytan, it-mit, qazan-mazan, süd-müd* və s. Belə birləşmələrdə hər iki tərəf eyni zamanda şəkilçi qəbul edir; məs.: *itdən-mitdən, şordan-mordan, palçığı-malçığı, əkinimiz-məkinimiz.*

Bu cür mürəkkəb isimlər ara-sıra yazı dilinə də keçmişdir; məs.:

Gərçi aşıqəm, rindü müflisəm

Boşdu kisəmiz *ağça-maqçadan* (Nəbati, s.54)

H.Mirzəzadə bu qəbildən olan qoşa sözlərin işlənməsini belə mənalandırır: “Təxminən bütün türk dillərinə xas olan bu xüsusiyyət (qoşa sözlər nəzərdə tutulur - M.M.) Azərbaycan dilində də özünü göstərmişdir. Əşyaya olan ikrah münasibəti, qeyri-müəyyən kəmiyyət və yaxud əsas sözü mənaca genişlənməsini göstərmək üçün hər hansı bir ismin birinci hecasının saitinə qədər olan hissəsi alınıb, *m* samiti əlavə edilir və əsas sözün özünə artırılaraq birlikdə işlənir (75,s.71-72). Bütün isimlər kəmiyyət anlayışına malikdir. Bəzi isimlər qrammatik cəhətdən tək formada olsalar da, məzmunca cəm kimi dərk edilir. Belə isimlərin kəmiyyətini müəyyənləşdirmək çətindir. “*Üzüm, tut, alma, gül, balıq, daş* və s. bu kimi sözlər həm bütövü, həm də onu təmsil edən bütövün ayrı-ayrı vahidini bildirir” (52, s.45). Azərbaycan ədəbi dilində belə isimlər çoxluq ifadə edərkən - *lar, - lər* şəkilçisini qəbul edir, şivələrdə isə qeyri-müəyyən kəmiyyəti və topluluğu bildirmək üçün sözlərin dəyişilmiş şəkildə təkrarından istifadə olunur. Məsələn: *tut-mut, odun-modun, ət-mət, üzüm-müzüm, düyü-müyü* dedikdə, adı çəkilən əşya ilə həmin növdən olan digər əşyaların çoxluğu nəzərdə tutulur. M.Novruzovun son qənaətinə görə, belə sintaktik bütövlərdə ikinci komponentlərin mənası olmadığına görə, top-

luluq semantikasını meydana çıxaran - *m* ünsürü hesab oluna bilər (79, s.247). Bu tipli leksik təkrarlara “Fəlnamə” əsərində də rast gəlinmişdir; məs.: *enke-menke* “ova mova”, *enin-menin* “ovunu-movunu” (79, s.34).

3) Birinci tərəfi semantik mənaya malik olmayan birləşmələr. Belə birləşmələrin birinci tərəfi sözün ilk hecası və hissəsindən ibarət olur və ya onların üzərinə *r, l* səsləri əlavə edilir. *çıl-çırpı, çal-çəpər, mer-meyvə, pal-paltar, çul-çuxana//çulçuxa, zir-zibil//zır-zivil, dər-dəmir, bər-bəzək, dər-divar, yar-yoldaş, sür-sümük, yer-yemiş*, “qovun” və s. Burada *l* və *r* ünsürləri toplu - çoxluğun göstəricisi kimi təzahür edir.

4) Birləşmənin ikinci tərəfi birinci tərəfin fonetik cəhətdən dəyişmiş, heç bir mənası olmayan formasından ibarət olur: *dana-düna, ağac-uğac, kol-kos, kətdi-kütüdi, ala-ula* “alaq otları”, *yük-yap, cayıl-cuyul, qeyiş-qüyüş, avara-uvara, kələ-külə* “çinqilliq” (Nax.), *alğay-salğay* (Dəv.) - qohumlar və s. Bu cür formalar nitq prosesinin intensivliyini artırır. Fikri tam və tez çatdırmaq üçün bütün əşyalar təfərrüatı ilə sadalanmır, qoşa sözlərlə həmcins əşyalar ümumiləşdirilmiş şəkildə bildirilir.

5) Sinonim sözlər topluluq məzmunlu ismi birləşmələr əmələ gətirir: *do- va-dərman//dava-dərman, künc-bucağ//künc-bucax//künj-bujax, dost-yoldaş* (89, s.136), *daş-qaş, dəlik-deşik, qol-budaq, çala-çuxur, dədə-baba* və s.

6) Yaxın və antonim mənalı sözlərdən ibarət olan birləşmələr: *qohum-qərdaş//qohum-qardaş, daş-qum, dağ-dərə, qap-baca, qız-gəlin, taxda-tabağ* “rəflər”, *dam-daş* “ev əşyaları”, *dam-divar, qoyun-quzu, qazan-qablama, tay-tuş, yorğan-döşək, toyux-cücə, əl-əyağ//əl-ayax* (Uşaxlar yaxçı əl-əyax verdi- lər “çox işlədilər”) və s.

Qoşa sözlər qədimdən topluluq bildirmişdir. Hətta onların tarixi o qədər qədimdir ki, kəmiyyətin ilkin forması hesab etmək olar. Şumerçədə də ismin cəmini əmələ gətirmək üçün sözün tam və qismən təkrarından istifadə olunmuşdur; məs.: *udu-udu* “qoyunlar” (46, s.27). Bu hadisə Orxon-Yenisey abi-

dələrində, Şərqi Türküstan mətnlərində, M.Kaşğarının lüğətində və b. qədim yazılı abidələrdə də mövcuddur (73, s.33-34; 195, s.103-104). Toplu semanti- kalı qoşa sözlərin xalq danışığı dilində intensivliyini “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsindən görmək olar: *qul-qaravaş*, *altun-aqça*, *sığın-keylk*, *ata-ana*, *ana-baba*, *qul-xələyiq*, *qatar-qatar*, *tavla-tivla*, *qatır-bəsərək*, *puta-buta* “nişan, hədəf” və s.

Qoşa sözlər müasir dövrdə söz yaradıcılığının bir vasitəsinə çevrilmişdir. Onların köməyi ilə yaranan yeni leksik vahidlər öz əvvəlki topluluq mənasını qismən də olsa, saxlayır; məs.: *teytey*, (G.) “tez-tez sürüdən qaçan heyvan” , *çaxçax* (Zər., Ş., Bl., Qaz., Tov., Dm.) “taxtadan hazırlanmış hasar əvəzi”, *qıxmıx* (Ş., O., Qaz., Tov.) “taxtanın xırda parçaları” (ADDL, 1964, s.143), *cığcığa* (Cul., G., Şr.) “bəzək şeyləri”.

Şivələrdə çoxluq bildirən vasitələrdən biri də *hamı* (əksər şivələr)//*elcari* (A.) sözüdür. Fikrin ifadə olunmasında - *lar*, - *lər* şəkilçisini əvəz edir; məs.: - Uşağ *hamısı* gülüşdü (Qb.); - Bizim kəndin *elcari* belə danışır (A.); - Kənt *hamısı* tökülüp gəldi (Zaq.).

Leksik üsul. Qədimdə-şəkilçilərin formalaşmadığı dövrdə ibtidai insanlar kəmiyyət anlayışını sözlərlə ifadə etmişlər. Müasir türk dillərində kəmiyyətin morfoloji ifadə vasitələri geniş yayılsa da, qədim dövrlərdə leksik yolla ifadəsi intensiv olmuşdur. -*lar-lər* şəkilçisi formalaşdıqdan sonra leksik üsulun əhatə dairəsi məhdudlaşmışdır.

Kəmiyyət anlayışının leksik üsulla ifadəsi dedikdə, əsasən saylar nəzərdə tutulur. Halbuki şivələrdə toplu əşyaları ifadə edən xeyli miqdarda söz vardır:

İrəmə - Qazax və Tovuz şivələrində “dərə-təpə” mənasında işlənir; məs.: - Ə:, niyə qırırsan, bu heyvanı bu *irəmədə*, bir az o yannara aparsa otduya (ADDL, 1964, s.236). Sözü birinci hissəsi *i:rə* şəklində uyğur abidələrində “daş” mənası ifadə edir (QTL, s.48). M.Kaşğari bu sözü *ir* kökünün “dağın gün düşən hissəsi” mənasını daşdığını qeyd edir (MK, I c.,

s.464). İrəmə sö- zünün birinci mənası onun müasir mənası ilə uyğundur.

Elcarı. Ağsu şivəsində “hamı” mənası ifadə edir; məs.: - Qoyunun *elcarı* bırda yatır günorta; - Bosdanın *elcarın* ot-ələf basıb. Bu söz mürəkkəb quru- luşludur; *el* və *car//çar* tərkib hissələrindən ibarətdir. *Çar* sözü M.Kaşğarının lüğətində “ailə” mənasında işlənmişdir (MK, II c., s.236). Beləliklə, *elcarı* sözü topluluq bildirən iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

ova. Qazax şivəsində “tayfa, nəsil” mənası bildirir: *Ova* ovanın itiyni bayatıynan gəzər (ADDL., 1964, s.344). M.Kaşğari “tayfa, nəsil” mənasında *oba* sözünün oğuz dilinə məxsus olduğunu göstərir (MK, I c., s.86).

tirə. Laçın, Sabirabad, Quba və Qazax şivələrində “tayfa, nəsil” mənasın- da işlədilir: Qaflan bizim *tirədəndi*, onun sizə qarışacağı yoxdu (Qb.) (ADDL.,1964,s.382). Bu söz Kültiqin və Moyun Çor abidələrində “topla- maq, yığmaq” mənaları daşıyır (82, s.377).

küyül. Şivələrin qərb qrupunda “dəstə, yığnaq” mənası ifadə edir: A:çın kölgəsində *arı küyülü* başıma üyüşdü (Tov.); - Ayə, *arı küyülünü* körərsənmi? (Qaz.) və s. Bu söz qədim *küyə* sözündənə əmələ gəlmişdir. *Küyə* sözü M.Kaş- ğarının lüğətində “böcək, dağınıq həşərat” mənalarında işlənmişdir (MK, III c., s.170).

Bunlardan başqa, *gəllah* (G.) - dəvə sürüsü, *bıdama* (S.) - yandırmaq üçün kəsilmiş ağac budaqları, *balbır* (S.) - suya batmamaq üçün tora bağlanan taxtalar; *bərbənd* (əksər şiv.) - suyun qabağına tökülmüş ağac budaqları; *vələ* (Cəb.,F.) - qırılıb qalmış qaratikan topası; *qıxmıx* (Ş., O., Qaz., Tov.)-xırda odun parçaları; *kəryə* (Qaz.) - dost-aşna; *ağamət* (Zb.) - toydan əvvəl qız evinə aparılan ağır əşyalar; *şel* (Lən., Şir.) - suyun üzündə axan kol-kos; *alaqoca//alaxoja* (Şəm.) - paltar-palaz; *alanqu* (Lən.) - çör- çöp; *çolaqqa* (Lən.) - çala-çuxur; *dəm* (Nax.) - dəlik-deşik; *damfa* (İm.) - daş-kəsək; *heşkivaş* (Sab., S.) - gəlinin başına tökülən şirniyyat; *pörnək* (Tov.) - sürüdən ayrılıb dəstə-dəstə otlayan heyvanlar; *muşax* (Qaz., Tov.,

Ağs., G.) – xırman- da döyülüb əzilmiş sünbül; xiban (Cul.) – camaat; gəzər (Kəl.,Laç.)-mal-qara; iylan (Ağ.) – camaat; cələf (Qar.)/ cər (İm.)/ durzan (Dər.)/ xıl (Yar.) – sürü.

Bəzi isimlər konkret kəmiyyət bildirir: *toğullux* - 25 qoyun, *çəpişdix* - 15 keçi (Qaz., G.) (89, s.175); *xadvar* (Zən.) - 10 tona taxıl; *zomar* (F.) - 20-25 put ağırlığında qış üçün üyüdülmüş un; *bərt* (Ord.) - on dərz; *cütqov* (Ord.) - dörd ulduz; *cütmən* (Tov.) - dörd qoyun. Bu söz Gəncəbasar regionunda qoyunları sayarkən *cütmən əkə* şəklində “dörd ana qoyun” mənasında işlədilir; *şanaşin* (ev) - ikimərtəbəli ev (İt.); *kəviz* (Laç.) – 32 kq taxıl qabı; *kö:üz* (Cəl.) - 12 kq; *qara* (Zən.) – 12 dərz.

Xalq arasında şəraitə, yerə uyğun olaraq, kəmiyyət bildirmək üçün müxtəlif sözlər yaranmışdır: *girmə* (Şir.) - kolluq, yulğunluq; *səçmə* (Ord.) - odun əvəzinə işlənən təzək xırdaları; *düzmə* (Qb.) - ipə düzülmiş qaxlar; *basma* (Şəm.) - kömür yandırmaq üçün odun qalağı, *karvanyolu* (Qaz.) - ulduzlar topası; *çoxnax* (G.) - canavar sürüsü; *dənətüşmə* (G., Tov., Ağs.) - çoxlu sün- bül və s.

Şivələrdə bəzi sözlər - *lar, -lər* şəkilçisinin əvəzləyicisi kimi çıxış edir: *molla tayfası* - mollalar (Dedi: *molla tayfası* axmax olar, yola nərdivan olmaz) (Muğ.); *naxırçı tayfası* - naxırçılar (*Naxırçı tayfası* həmmişə çöldə - biyabanda olur) (Kr.); - *Qız tayfasını* gözi götürməzdə (B.); *sürmə* (G.) - quş dəstəsi (Sığırçının *sürməsinə* bir bax); *kəmə* (Qb.) -sünbül dəstəsi (Kəməni qoyun yədi); *dürgə* (Şam.) - kələğayı dəstəsi (Ay uşağ, *dürgəni* gəti) və s.

Qədim yazılı abidələrdə də ayrı-ayrı sözlər əşyaların topluluğunu bildirmişdir; məs.: *alığ* “çox, xeyli”, *alku* “hamı”, *bod* “qəbilə”, *bodun* “xalq”, *yont* “ilxı”, *kün* “camaat”, *ökür* “sürü”, *oğuş//uğuş* “qəbilə”, *ulus* “xalq”, *çərik* “qoşun” (Orxon-Yenisey abidə); yemiş “hər cür meyvə”, *yimqu* “çox”, *tümen* “çox”, *büte* “çox, xeyli” (M.Kaşğari).

Şəxs kateqoriyası

Müasir Azərbaycan dilində nitq hissələri müvafiq şəkilçilərin vasitəsilə

şəxs anlayışı bildirərək xəbər vəzifəsində çıxış edir. Nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsünə uyğun olaraq, həmin mövqedə adlara və feillərə əlavə olunan şəkilçilər müxtəlif şəkildə - “xəbərlik” və “şəxs” şəkilçiləri adlandırılır. Bununla bağlı olaraq dilçilikdə qrammatik məna və vəzifəcə bir-birindən fərqlənməyən xəbərlik və şəxs kateqoriyaları anlayışları mövcuddur. Xəbərlik kateqoriyası əsasən isimlə, şəxs kateqoriyası isə feillə əlaqədar meydana çıxmışdır. Hazırda bu kateqoriyanın xəbərlik- şəxs adlandırılması məqbul hesab olunur. Bunun şəxs kateqoriyası adlandırılması və feilə xas olması morfoloji mənsubiyyətinə tam uyğundur.

Bu kateqoriya tarixən sintaktik zəmində meydana çıxmış, şəxs anlayışı şəxs əvəzliləri vasitəsilə bildirilmişdir. Bu zaman cümlədə sözlərin sırası və intonasiya xüsusi ifadə vasitəsi kimi özünü göstərir. Türk dillərinin yazılı abidələrində şəxs anlayışının şəkilçisiz ifadəsinə məhdud şəkildə olsa da, rast gəlinir: məs.: *Kırkız oğlu mən, boyla Kutluğ Yorğan* “Qırğız oğluyam boyla Kutluğ Yorğanam” (Süci abidəsi, 2-ci sətir), *Kəlmisi alp-tidi* “Gəlmiş adamlar cəsurdur, - dedi” (Tonyukuk abidəsi, 38-ci sətir);.. *yanalım arığ obutu yəg, - tidi* “*Qayıdaq, təmiz abır yaxşıdır,- dedi*” (Tonyukuk abidəsi,37-ci sətir): *Ba-zırganlar baqa qaldı.Vallah yəxşi yigit, mürüvvətli yigit* - dedilər (KDQ, s.53).

Qədim yazılı abidələrdə bu formanın məhdud şəkildə işlənməsini artıq həmin dövrdə arxaikləşməsi və öz yerini şəxs əvəzliyinə verməsi ilə izah etmək olar: məs.: *Üçin Külüg tirig bən* “Üçin Külüg (məşhur) Tirigəm” (Yeni-sey, III abidə, 3-cü sətir).

Hər iki xüsusiyyətin izləri müasir türk dillərində və onların dialektlərində qorunub saxlanmışdır. Azərbaycan dilinin Qax, Borçalı və Göyçay şivələrində şəxs anlayışının şəkilçisiz ifadəsi hər üç şəxsdə mühafizə olunmuşdur: məs.: *mən çoban, sen çoban, ho çoban, biz çoban, siz çoban, holar çoban* (Q.); *mən sadaxlı, sən sadaxlı, o sadaxlı, biz sadaxlı, siz sadaxlı, olar sadaxlı* (Br.); *mən kətdi, sən kətdi, o kətdi, biz kətdi, siz kətdi,*

olar kətdi (Göy.).

Bəzi şivələrdə bu xüsusiyyət ayrı-ayrı şəxslərdə müşahidə olunur: - Mən oğlan, sən qız bizim gapımıza nə de:llər (K.); Uşaxlar balaja, mən qoja (Tov.); - Süz savaddı, mən avam (S.); - Sən də qazaxlı, mən də qazaxlı (Qaz.) və s.

İsmə əlavə olunan şəxs şəkilçilərinin Azərbaycan dili şivələrindəki formaları, səciyyəvi xüsusiyyətləri və arealı barədə tam təsəvvür əldə etmək üçün onları şəxslər üzrə ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Birinci şəxsin təkli. Azərbaycan dili şivələrində birinci şəxs təkdə iki şəxs izoqlossu mövcuddur. Bunlardan birincisi, - *am(-yam)*, - *əm(-yəm)* şəkil- çisidir. Bu izoqloss şivələrdə güclü şəkildə yayılmışdır; məs.: *cayılam*, *baki- liyəm* (B.), *göyəm* “*kürəkənəm*”, “*kosalıyam*, *kəççiyəm* (Qaz.), *arıçiyam*, *irəş- bərəm* (Ş.), *uşağam*, *kəççiyəm* (Qb.), *qabaxçiyam*, *cəlinəm* “*gəlinəm*”, *pirqa- dirəm*, *piçinçiyəm* (Nax.) və s.

Türk dillərinin yazılı abidələrində birinci şəxsin təkində *bən//mən* şəxs əvəzliyi və - *am(-yam)*, - *əm(-yəm)* şəkilçisi işlənmişdir; məs.: Andağ güclük *mən* “O qədər güclüyəm” (Fəlnamə, III sətir); Sü başı *ben...* Qoşun sərkində- *siyəm*” (Moyun Çor abidəsi, qərb tərəfi, kənarında); Əmma mən Banıçıçəgin, *dadısıyam*; Qadir allah bilür, mən sana *munisəm*, yaram, Qıyma maña! - dedi (KDQ, s.54, 92);- Mən *fəqirəm*, mən *həqirəm*, cümlədən miskin gərib. (Nəsi- mi, s.17);-Nə məstü, nə *aqiləm*, nə hüşyar (Xətai, s.26);- Mən *şaham*, ey gö- zəllərin sərverri, *Qurbanam* Vaqif tək qul ilən sənə (Vaqif, s.14).

Zəngibasarın Zəhmət kənd şivəsində birinci şəxs təkdə samitlə bitən sözlərdə şəxs şəkilçisindən əvvəl - *ıy*⁴ ünsürü əlavə olunur; məs.: *adamıyam*, *buzuyam*, *lopbazıyam* və s.

Bu formaya “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsində də rast gəlinir; məs.: Mən dəxi bir yumuş *oğlanıyam* - dedi (KDQ, s.80).

İkinci izoqloss məhdud arealda Gədəbəyin ayrım və Miskinli

şivələrində müşahidə edilmişdir. Burada şəxs şəkilçisinin qapalı forması işlənmişdir; məs.: *bağmanım, elçiyim, bacıyım, qoçuyum, cütcüyüm, üzümçüyüm* və s.

Şəxs şəkilçisinin bu variantı Q.Bürhanəddinin dilində də işlənmişdir; məs.: Bəndəsin sən, *bəndəyim* bən tapuna; *Bəndəyim* bən, necə ki sən bəndəsin (Q.Bürhanəddin, s.89).

Müasir türk dilləri birinci şəxs təkin formal əlamətinə görə üç qrupa bö- lünür: 1) - *am*, - *əm* şəkilçisi; 2) - *ım⁴* - *ın⁴* şəkilçiləri 3) mən əvəzliyinin işlən- məsi.

Birinci qrupa Azərbaycan, tatar, başqırd, ikinciyə, qaqauz, krım-tatar, türk, türkmən, şor, üçüncüyə isə qazax, qaraqalpaq, qumuq, noqay, tuva, uyğur dilləri daxildir.

N.K.Dmitriyevin fikrinə görə, birinci şəxs əvəzliyinin qədim forması “bən” olmuş, şəxs şəkilçisi də həmin əvəzlikdən törəmişdir. Əvvəlcə başlan- ğıca *b > v* dəyişməsi baş vermişdir. O, “bol”, “olmaq” felinin *wol//vol* şəklin- də macar dilində işlənməsini, Y.İmrə, Əlinin “Yusif və Züleyxa” əsərində, Qızıl Orda dilində birinci şəxs təkdə şəxs şəkilçisinin - *van//ven* ilə ifadə olunmasını nəzərə alaraq, şəkilçisinin tarixi inkişafını belə göstərmişdir: *bən > bın > win > in* (150, s.11). A.N.Kononov da bu fikrin tərəfdarı olmuşdur. Onun fikrincə, müasir türk dilindəki - *(u)ım* şəxs şəkilçisi *bən* şəxs əvəzliyinin başlanğıc samitinin *b > v > w > y* istiqamətində y səsinə çevrilməsi və ahəng qanununa uyğun olaraq -*(u)ın⁴* şəklində şəkilçiləşməsi nəticəsində yaranmış- dır (160, s.222).

F.Cəlilov nə mənsubiyyət, nə də şəxs kateqoriyasında şəkilçilərin *mən > im*, *sən > in* dəyişmələri nəticəsində yaranmadığını qeyd edir: “Həmin şəkilçi- lər əvvəlcə mənsubiyyət kateqoriyasında - *ın*, morfemindən törəmiş, sonralar isə analogiya ilə xəbərlilik paradigmasına daxil olmuşdur (30, s.254).

Birinci şəxsin təkinin ifadə vasitəsinin mənşəyi olan *bən* və *mən* şəxs əvəzliliklərinin hansının ilkin olması barədə qəti fikir söyləmək çətindir.

Çünkü ən qədim türk yazılı abidələrində hər iki forma paralel işlənmişdir. *Bən//mən* əvəzliyinin sadələşməsi türk dillərində iki istiqamətdə, yəni ilkin və sonuncu samitin düşməsi nəticəsində baş vermişdir. Sonuncu “n” samitinin itməsi ilə qaraçay-balkar dilində - *ma*, - *mə* şəklində sabitləşmişdir; məs.: Men *malçıma* “Mən malçıyam” (184, s.57). Türk dillərinin əksəriyyətində bu əvəzlik baş- langıç “m” samitini itirməklə sadələşmişdir. Bunun bariz nümunəsi türkmən dilində qalmışdır; burada ədəbi dildə və şivələrin əksəriyyətində - *dır*⁴ forması, birinci şəxs təkdə - *dırın* şəkilçisi işlənir (139, s.185). - *dır*⁴ formasının *dur//tur* feilindən yaranmasını nəzərə alsaq, şəxs şəkilçisi də - *ın*⁴ şəklində meydana çıxır.

Azərbaycan, Altay, qaqauz, krım-tatar, tatar, türk və şor dillərindəki - *am*², - *ım*⁴, - *m* formalarının türk dillərinin sonrakı inkişaf prosesində - *in* ünsüründən təşəkkül tapmasını söyləmək olar.

Birinci şəxsin cəmi. Azərbaycan dili şivələrində birinci şəxsin cəmində izoqloslar qarışıq xarakterdədir. Onlar kəmiyyətinə, açıq və qapalı saitlərin iştirakına və q>x, ğ, k>g, x' səs dəyişmələrinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu şəxsdə şəkilçi variantlarını kəmiyyətinə və saitlərin növünə görə qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğundur:

1. Dördvariantlı, qapalı saitli - *ıx(yıx)*, - *ik//ix'* (*yix//yik*), - *ux(-yux)*, - *üx'(-yüx//yük)* (Nax.), - *ıx(yıx)*, - *ux(-yux)*, - *ik//ix'* (*yik//yix'*), - *ük//üx'* (-*yük//yüx'*) (Ş.); - *ıx(-yıx)*, - *ix'(-yix')*, - *ux(-yux)*, - *üx(-yüx')*, (Qaz.); - *ıx(yıx)*, - *ix'//ik* (-*yix'//yik*), - *ux(-yux)*, - *üx'//ük* (-*yüx'//yük*) (İm.); *ıx(-yıx)*, - *ix'(yix')*, - *ux(-yux)*, - *üx(-yüx')* (Şəm.) şəkilçisi ilə ifadə olunanlar, məs.: *bənnayix*, *qəbaxçıyix*, *dülgərix'*, *hodəyik* “cütçüyük” (Nax.), *arıçıyix*, *kəççıyix'*, *doxdurux*, *çölçüyüx'* (Ş.), *sığırix* “yetim”, *şahıdix*, *adamıx*, *özünəbəylərix'*, *buxoyçuyux*, *göyüx'* (Qaz.) *uşağix*, *nəniyix'*, *qonuyux*, “qonşu”, *qomux*, “qo:hum”, *gözüx'* (Şəm.).

Şivələrin qərb qrupunda birinci şəxsin cəmində az hallarda, - *ıyix*⁴ şəkil- çisinə də təsadüf olunur; məs.: *adamıyix*, *uşağıyix*, *incineriyix'*,

duzuyux və s.

2. Üçvariantda, qapalı saitli (*ig(-yig)*, *-uğ(-yuğ)*, *-üg(-yüg//yük)*) şəkilçisi- nə Dərbənd şivəsində rast gəlinir; məs.: *insanig*, *adamuğ*, *çobanuğ*, *anayuş*, *güzətçiyig* və s.

3. Lənkəran, Salyan və İmişli şivələrində iki variantlı dodaqlanan saitli, Bakı, Şəki və Ağcabədi şivələrində həm damaq, həm dodaq saitli şəkilçilər işlənir: *-ix(-yix)*, *-ux(-yux)* (Ş.); *-ig//ik (-yig//yik)*, *-uğ(-yuğ)* (B.); *-uğ(-yuğ)*, *-üg(-yüg)* (İm.); *-uğ//ux (-yüg//yux)* - *ük(-yük)* (Ağc.); *-uğ//ux (-yuğ//yux)*, *-üg(-yüg)* (Lən.); *-uğ(-yuğ)*, *-ük(-yük)* (Ş.) şəkilçisi ilə ifadə olunanlar; məs.: *arıçıyix*, *sığırçıyix*, *əkinçıyix*, *gümçüyüx*, *simsarux*, *doxdurux* (Ş.), *tələbeg //tələbig*, *bakilig*, *cayluğ//cayilig* (B.), *suçuyuş/ /suçuyux*, *qardaşuş //qarda- şux*, *çölçüyük*, *günüyük* (Ağc.), *aşığçıyuş*, *arançıyuş*, *obaçıyuş*, *beçərənciyük*, *börkçiyük* (S.), *qonağuş*, *babayuş*, *dədəyüg*, *nənəyüg* (İm.), *balığçıyuş*, *uşa- şuş*, *gəlinuş*, *nənəyüg* (Lən.) və s.

4. İkivariantlı açıq saitli - *ax(-yax)*, *-əx'(-yəx')* şəkilçisi Gədəbəy, Daşkə- sən, Çəmbərək və Karvansaray bölgələrindəki ayrım şivəsinin əsas xüsusiyyətlərindəndir; *malçıyax*, *hodaxçıyax*, *oyçuyax*, *piçinçiyəx*, *dirrixçiyəx'* və s.

5. Birvariantlı, qapalı saitli - *ux (-yux)* (Təb.), *-uğ(-yuğ)* (Ş.), *-üg(-yüg)* (Cəl.), *-ux(-yux)* (Qaxan İlisu şivəsi), *-ix(-yix)* (Qaxın Muğal və Ağcabədinin Şərəfxanlı kənd şivələri) şəkilçisi ilə ifadə olunanlar: məs.: *qərdəşux*, *çərçi- yux*, *başmaxçıyux*, *babayux*, *bağçi- yux*, *misgəruş*, *qorixçıyux*, *damdarux* (Təb.), *uşağuş*, *kəççiyuş*, *tikançıyuş*, “*dükənçiyiq*”, *nelçiyuş* “*nalbəndik*”, *çüreğyayanuş* (Qb.), *irəşbəruş*, *arıçıyux* (Ş.), *adamüg*, *insanüg*, *oğlanüg*, *babiyüg*, *dədəyüg*, *sədriyüg* (Cəl.); *çobanux*, *bacıyux*, *qavumux* “*qohumuq*”, *dossux* “*dostuq*” (Qaxın İlisu şivəsi), *çobanıx*, *adamıx*, *qardaşıx*, *yetimix*, *mə:llimix*, *gülıx* (Qaxın Muğal şivəsi), *qərdəşix*, *suçıyix*, *əvdiyix* (Ağc.) və s.

Qədim türk yazılı abidələrində birinci şəxsin cəmi *biz* əvəzliyi və -z

şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Hazırda müasir türk dillərinin əksəriyyətində bu xüsusiyyət saxlanılmışdır. Krım-tatar dilində isə Azərbaycan dilində olduğu kimi, həmin mövqedə *-k* şəxs şəkilçisindən istifadə olunur: *atayiq* (136, s.152).

-biz,-miz şəkilçisi *-k* şəkilçisindən qədimdir. Oğuz və karluq-uyğur qrupu türk dillərində ikincinin mövqeyi qüvvətlənmiş, birinci şəkilçi isə zəifləmiş- dir. Birinci şəxsin cəmində qədim türk koyne xüsusiyyəti kimi *-biz* əvəzliyi çıxış etmişdir. Əvəzliyin şəkilçiləşməsi prosesində *-k* ünsürü *-z* kəmiyyət şəkilçisi ilə uzun müddət paralel fəaliyyət göstərmişdir; məs.: Bu atımız Umay *bəg biz* “Bu, adımız Humay bəyik” (Yenisey, 28-ci abidə, ön tərəf, 3-cü sətir);- Biz Qazana *düşmə niz*, bəllü bilsün!-dedi (KDQ, s.123); *Qardaşuz*- deyü xəbər vermiyəsiz (S.Fəruh, s.129).

-q, -k şəxs şəkilçisi kimi XVIII əsrdən sonra yaradıcılığında ümumxalq danışığı dili xüsusiyyəti əsas yer tutan sənətkarlarımızın əsərində adlarda müşahidə olunur; məs.: Çox xoşhal oldum ki, biz *qəribik*, bizi görmək üçün təşrif gətürübsüz (Məhəmməd, s.189);- Əmirin hökmü əlbət olsa sadır, *Bizik* sözsüz onu icrayə hazır! Hamu biz *bəndəyik*, sənsən xudavənd (Fə dai, s.22).

Bu şəkilçiyə XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrdə şəxs kateqoriyasında şühudi keçmiş zaman feillərində rast gəlinir; məs.: *içikdik* “təbə olduğu”, *bertük* “verdiyi” (Tonyukuk abidəsi, III və VI sətirlər); biz *kəldük* (MK, c.II, s.61) və s. Şərqi Türküstan mətnlərində, Qırğız dilinin şimal-qərb və şərq hissəsində İssık-Kul vilayətində birinci şəxs cəmdə *-k* və *-z* şəkilçiləri paralel işlənir: qırğız. biz *oturbuz* - biz oturuq; uyğur. *kiliptu(r) miz//kiliptuk* və s. (195, s.156; 135, s.135-160).

Deməli, *-z* ünsürü yazılı ədəbi dilin, *-q, -k* ümumxalq danışığı dilinin xüsusiyyəti olmuşdur. Ş.Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, hazırda Azərbaycan dilinin heç bir şivəsində *-z* ünsürünün izlərinə təsadüf olunmaması məhz bu qədim göstəricinin danışığı dilində işlək olmaması və ona nüfuz edə bilməməsindədir (56, s.18).

Azərbaycan dili şivələrində *-q (-k)* şəxs şəkilçisinin müxtəlif variantları *q>ğ, x; k>g, x'* səs keçidləri ilə əlaqədar yaranmışdır. Şimal-şərq şivələrində çoxhecalı sözlərin sonunda *ğ, g* səslərinə; qərb, şimal, cənub qrupu şivələrində isə *x, x'* səslərinə üstünlük verilir.

M.Kaşğari göstərir ki, suvar və qıpçaqların bir qismində, oğuzlarda *-q//k* şəkilçisi hər üç şəxsin tək və cəm şəkilçisi kimi işlənmişdir (MK, II c., s.60-61). Nəzərə alsaq ki, M.Kaşğari XI əsrdə öz “Divan”ını islam dinini qəbul etmiş türklərin danışdığı dili əsasında yazmışdır, onda *-q//k* şəkilçisinin həmin dövrdə oğuz və qıpçaqların tələffüzü üçün səciyyəvi olması qənaətinə gəlmiş olarıq.

H.Z.Hacıyeva da türk dillərində söz sonunda *q>x* dəyişməsinin mərkəzi- nin Azərbaycanın cənub bölgəsinin olması qənaətinə gəlmişdir (136, s.59). Tarixi mənbələrlə, şəkilçinin yayıldığı areala əsasən, innovasiyanın mərkəzi- nin Azərbaycan dilinin oğuz mənşəli şivələri olmasını söyləmək olar. Bu sə- bəbdən də digər türk dilli regionlarda özünü zəif şəkildə büruzə verir.

Beləliklə aydın olur ki, söz sonunda *x* ünsürünün işlənməsi Azərbaycan dili şivələrinin qədim xüsusiyyətidir. Birinci şəxs cəm şəxs şəkilçisinin tərkibində *q>x* dəyişməsinin baş verməsi qanunauyğun haldır.

4.4. İkinci şəxsin tək şivələrin əksəriyyətində ədəbi dil forması ilə *-san, -sən* şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *tələbəsen, bakilisən, cayılsan, atasan, qohumsan (B.), bənnasan, dülgarsan, naxırçısan, əmisən, hodəksən* “cütçü- sən” (Nax.), *cumabaşısan* “taxıl qarovulçusu”, *ağrasaqqalsan* “əkin işinə rəh- bərlik edən şəxs”, *dədəsən, mə:llimsən* (Muğ.), *uşağsan, qudasan, yançısan* “tərəfdar”, *ədəşsən* (Qb.).

İkinci şəxsin təkinin qədim forması, velyar *η* səslili *-saη, -səη* şəkilçisi əsasən şivələrin qərb qrupunda, qismən də Cəbrayıl (Dağ Tumas, Qazan, Qaracallı kənd şivələri), İmişli (Təklə-Muğanlı kənd şivələri), Çəmbərək, Zəngilan və Şəmkir şivələrində işlənməkdədir; məs.: *atıcısəη*, “keçəçi”,

buy- ruxçusaŋ “xidmətçi”, *yamaxçısıaŋ* “pinəçi”, *örüxçüsüaŋ* “bənna”, *çərçısıaŋ* “xırdavatçı” (Qaz.), *maralyannısıaŋ*, *kəççısıaŋ* (Cəb.), *arıçısıaŋ*, *suçusaŋ*, *mən- silçısıaŋ* “yağ, pendir hazırlayan” (Çəm.), *odunçusaŋ*, *qohumsaŋ*, *dayısaŋ*, *nənəsəŋ* (Şəm.) və s.

-san. Bir variantda işlənən bu şəkilçi Şəkinin bəzi şivələrində müşahidə edilmişdir: *əcizsan*, *sığırçısıaŋ*, *qorüxçüsüaŋ*, *mə:llimsan*, *inisan* “qayın”, *səvi- san* “körpə uşaq” və s.

-sa, - sə. *n* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gələn bu formaya Dərbənd və Cəbrayıl (Sirik, Horovlu, Quycaq kənd şivələri) şivələrində təsadüf olunur. Cəbrayıl şivəsində *n* səsi düşür və şəkinçinin saiti burunda tələffüz olunur; məs.: *adamsa* (45, s.139). Dərbənd şivəsində isə Cəbrayıl şivəsindən fərqli olaraq, şəkilçi burun saiti ilə müşayət olunmur: *uşaxsa:*, *adamsa:*, *babasa*.

-sa, - sə şəkilçisi qaraçay-balkar dilində də qeydə alınmışdır (184, s.226).

-sın, - sin, - sun, - sün şəkilçisi Gədəbəy və Qaxın İlisu şivələri üçün xa- rakterikdir. Lakin İlisu şivəsində şəkilçinin sonunda velyar *ŋ* deyil, adi *n* səsi tələffüz olunur; məs.: *atasıŋ*, *kişisiŋ*, *odunçusuŋ*, *örüx'çüsüŋ* (Gəd.), *çobansın*, *uşaxsın*, *baysısın*, *qohumsun*, *tütünçüsün*, *gülüysün* (Q.).- *sın*⁴ şəkilçisi M.Kaşqarının lüğətində də işlənmişdir: *Hangi boydansın?* “Hansı boydan- san?” (MK, II c, s.284). M.Kaşqari həmçinin qeyd edir ki, türklər “*sən*”, gən- cəklər “*sin*” deyirlər. Gəncək dilində kəlimələr çox əsrəyə uyarlar, esrə olur. Çünki onların dili kobuddur. Yuxarı Çinədək, çiqıl, yağma, tuxsi dillərində örtə olur (MK, III c. s.139).

Bu şəkilçiyə klassiklərin əsərlərində də rast gəlinir; məs.: Gör ki, kimün könüli *otağısın*, Aşkara, şəha, qızıl yağısın (Q.Bürhanəddin, s.78);- Malik ayıtdı: Nə *kişisin* və nə oğlancıqsın (Zərir, s.14);- Sən *nəbisin*, həqq- nəbi der- lər saŋa (S.Fəqih, s.48).

-san² şəkilçisi Qaraqalpaq, qumuq, Tuva, özbək, uyğur dillərində, - *sın*⁴

formasını isə müasir türk, qazax, karaim, qırqız, noqay və Barabin tatarlarının dilində də eyni vəzifədə işlənməkdədir. Sibir türklərinin (Altay, xakas, şor) dilində - *zin//in*, türkmən dilində - *din*, başqırd dilində - *hin* variantı işləkdir. Ümumtürk arealında - “*san*”la müqayisədə qapalı variant üstünlük təşkil edir. N.Z.Hacıyeva -*sin*⁴ izoqlossunun innovasiya mərkəzinin Orta Asiya türklərinin yayıldığı zonanın olması qənaətindədir (136, s.178). Orta Asiyada oğuz, qıpçaq və karluq tipli türk dillərinin nümayəndələri yaşayırlar. Həmin regionda özbək və Qaraqalpaq dilləri istisna olmaqla, oğuz və qıpçaq mənşəli türk dillərində - *sin* şəkilçisi işlənir. Bunun ayrılıqda oğuz və ya qıpçaq xüsusiyyəti olmasını müasir dil faktları ilə təsdiqləmək çətindir. Daha doğrusu, “oğuz-qıpçaq dili”nin qədim səciyyəvi xüsusiyyəti kimi, Orta Asiyadan yayıldığını güman etmək olar. İzoqloslar innovasiya mərkəzində güclü, ondan uzaqlaşdıqca zəif şəkildə özünü biruzə verir. Bu səbəbdən də Azərbaycan dili şivələrində məhdud arealda - oğuz boylarından olan ayrımların şivəsində müşahidə olunması təbii haldır.

-sı//su. Velyar η səsinin düşməsi ilə yaranmış bu forma Gədəbəyin ayrım şivəsində qeydə alınmışdır: *yoldaşsı*. Müəllif bu şəkilçinin həmçinin feilin nəqli keçmiş və qeyri-qəti gələcək zamanlarda da - *sı* şəklində işləndiyini göstərmişdir (50, s.54, 73-76). Alimlər bu formanı etirazla qarşılamışlar. R.Rüstəmov bu fikirlə razılaşmayaraq yazır: “Gədəbəy, Daşkəsən, Kəlbəcər və Göygöl rayonlarının ayrım şivəsində ikinci şəxs təkdə - *sin*” şəkilçisi işlənir. Ola bilsin ki, bəzən həmin şəkilçidəki velyar η səsi zəif tələffüz edilir, düşmək dərəcəsinə qədər zəifləyir, lakin düşmür (84,s.207).

M.Rəhimova görə, yuxarıda qeyd olunan şəkilçinin (-*sı* şəkilçisindən) sonuncu - *n* səsi düşmüşdür və bunun da sonorluğu, ehtimal ki, artıq burun səsinə çevrilən *ɫ* səsinə keçmişdir (176, s.232).

-sı//su şəkilçisi Azərbaycan dilinin şimal-qərb və cənub qrupu şivələrinə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri əsasında - velyar η

səsinin düşməsi və ya qısalması nəticəsində özündən əvvəlki və ya sonrakı saitə burunluq xü- susiyyəti verməsi yolu ilə yaranmışdır. Lakin analoji hadisə Dərbənd şivəsin- də də baş vermişdir. Dərbəndin bəzi şivələrində də n səsinin düşməsi ilə ya- ranmış - *sa*, - *sə* şəkilçisi burunda tələffüz olunmur.

- *saq*, - *səq*. Qədim velyar *η* səsinin izi Şəmkir şivəsində - *saq*, - *səq* şəkilçisinin tərkibində qorunub saxlanmaqdadır; məs.: – *Ayrı oğulsaq heş tayın yoxdu; İndi yaxşısaq göz dəyməsin* və s.

- *sıq (k)*. Velyar *η* səsi ilə əlaqədar əmələ gəlmiş - *sıq (k)* forması ayrım şivəsinin səciyyəvi xüsusiyyətidir; məs.: *kişisik, qoumsuk, tavırğasık, “köçə- ri”, toyçusık, xavarçısık, “xidmətçi”* B.Sadiqov bu şəkilçinin şəxs kateqori- yasında feillərdə də işlənməsini qeyd etmişdir; məs.: *baxıfsık, tikıfsık, vurub- suk, qörüfsuk* (179, s.180).

Şəmkir və Gədəbəy şivələrində ikinci şəxs təkin mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərinin və yiyəlik hal şəkilçisinin sonunda -*q*, *k* ünsürlərinin işlənməsi velyar *η* səsinin tarixi inkişaf prosesinin nəticəsidir. Türk dillərində velyar *η* səsinin xüsusi refleksləri *ğ*, *q*, *y* səsləri hesab olunur (Muq. et: *münüz* (buy- nuz) tatar, başqırd dillərində *meqiz*) (182, s.70). Burada inkişafın iki istiqamətdə getdiyini söyləmək mümkündür. Birincisi, *η* səsi *q/ğ* səsinə o da karla- şaraq *k* samitinə çevrilmişdir. Cingiltili *q* səsinin karlaşaraq *k* səsinə çevril- məsi ayrım şivəsinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biridir” (62, s.30). Dia- lektoloji ədəbiyyatda ikinci səbəb kimi *nq//nğ//nk//nk* birləşməsinin sadə- ləşməsi, yəni *n* ünsürünün düşməsi ilə *k* səsi tələffüz olunması göstərilir.

Ədəbi-bədii dilin qədim dövrlərindən müasir dövrə qədər - *san*, - *sən* şəkilçisinin fonetik tərkibi, məna və vəzifəsi dəyişməmiş, sabit qalmışdır; məs.: ...*el çəriginə əgdim eşim ərsən ayı eşim sınarım kanta ər sayım*... “El qoşunu- na qurban etdim. Dostum, igidsən, çağıraraq dostum, yarım, xanda (Yenisey, 41-ci abidə, arxa tərəf, 8-ci sətir); Mərə, qəzası yetmiş yigit, nə

yigitsən, qayıda döngil! - dedi (KDQ, s.92);- Məni mən' etmə ey zahid, güvən mə zikrə ey sufi, Ki, sən *məğrursan* zikrə, mənəm müştəq didarə (Nəsimi, s.42);- İsayi-zəmani xoş *nəfəssən*, Kim qalsa piyadə sən *fərəssən* (Xətai, s.50);- Malın var- sa, onu sərf et, əgər sən kamil *insansan*, *Çatarsan* bil kəmalə, sərvətin tap- dıqda nöqsani (Füzuli, s.506).

Türkologiyada şəxs şəkilçilərinin şəxs əvəzliliklərindən törəməsi artıq qeyd-şərtsiz qəbul olunmuşdur. İkinci şəxs şəkilçisinin mənşəyi araşdırılarkən, birinci növbədə *sən* şəxs əvəzliyinin arxitepi nəzərə alınır. Alimlərin əksəriyyəti ikinci şəxs tək əvəzliyinin qədim formasını *se//sə//si* şəklində müəyyənləşdirirlər. *-n* sonradan əlavə olunan ünsür hesab edilir. V.Radlov, K.Qrönbek, N.A.Baskakov və başqaları yiyəlik halın qalığı, A.N.Kononov possessivlik əlaməti adlandırırlar.

B.Serebrennikov və N.Hacıyeva çuvaş dilindəki *ezi* “sən” formasının işlənməsinə əsaslanaraq “*sə*” şəklinə üstünlük verirlər (182, s.137). Şübhəsiz ki, Azərbaycan dili şivələrində ikinci şəxs təkdəki şəkilçilərin müxtəlifliyi *sən* əvəzliyinin tarixi formalarının izləridir.

İkinci şəxsin cəminin qrammatik əlamətinə görə Azərbaycan dili şivələri müxtəlif qruplara bölünür:

- *sıñız*⁴. Dördvariantlı - *sıñız* şəkilçisi əsasən şivələrin qərb qrupunda, Zəngilan, Ağcabədi, Naxçıvan, Zəngibasar və Şəkinin bəzi şivələrində müşa- hidə olunur; məs.: *kosalısıñız*, *əfçisiñiz* “xırdaçı”, *üzgüçüsüñüz* (Qaz.), *hodək- sıñız*, *kəççisiñiz* (Nax.), *suçusuñuz*, *günüüsüñüz* (Ağ.), *əcizsıñız*, *sığırçısıñız*, *çölcüsüñüz*, *elçisiñiz*, *qoruxçusuñuz* (Ş.) və s.

- *sıñız*⁴ izoqlossu şivələrin qərb qrupunda güclü digər şivələrdə isə (Şəki, Zaqatala, Qax, Şərur və s.) özünü zəif şəkildə bürüzə verir.

Bu şəkilçi müasir türk dilində, türkmən dilinin Manqışlaq şivəsində, qazax dilinin türkmən dili ilə qonşu olan şivələrində, Barabın tatarlarının dilində də işlənir (160, s.222; 135, s.140; 151, s.211).

Əsasən oğuz tipli türk dilləri üçün səciyyəvi olan - *sıñız*, - *sıñız*

şəkilçisi- nin qırpaq tipli türk dillərində işlənməsi N.Z.Hacıyevaya görə, miqrasiya və əlaqələrlə bağlıdır (135, s.140).

- *sañız*, - *səñiz* şəkilçisi Gədəbəy və Daşkəsən bölgələrindəki ayrım şivə- si üçün səciyyəvidir; məs.: *bavasañız*, *anasañız*, *baldıssañız*, *nənəsəñiz* və s.

- *siyız*⁴. Qədim *ŋ* səsinin tarixi inkişafı nəticəsində yaranmış ikinci şəxs cəmin *y* ünsürlü - *siyız* şəkilçisi İrəvan, Zəngibasar və Cəbrayıl (Daşkəsən və Süleymanlı) şivələri üçün xarakterikdir; məs.: *yaxşısıyız*, *kəççisiyız* (Cəb.), *atasıyız* (kişisi:z), *əməsiyız*, *adamsuyuz*, *qonşuyuz*, *sütçüsuyuz* (İr.), *ləlix'si- yız*, *qo:msuyuz*, *uşaxsuyuz*, *üzümçüsüyüz* (Zb.).

- *sağız*, - *səğiz*, - *sığız*, - *suğuz*. Gədəbəy şivəsində ikinci şəxs cəm şəkilçisinin ilk saiti açıq, Cəbrayıl (Qaracallı) və Zəngilan (Bartaz, Ördəklı, Qaradərə, Birinci Alıbəyli) şivələrində isə qapalı olan *ğ* ünsürlü variantı da işlənməkdədir; məs.: *sığırçısıağız*, *bavasağız*, *xasımsağız* “*həmyaş*”, *çərçisəğiz*, *özünəbəylərsəğiz* (Gəd.), *qoruxçusuğuz*, *bö:suğuz*, *mehdilisiğiz*, *naxırçı dəyisiğiz*(Cəb.)və s.

n > ğ səsuyğunluğu türk dillərində geniş yayılmışdır. Bunun ən bariz nümunəsi *ağac* sözüdür. Türk dillərinin materialları *ağac* sözünün *anaç* şəklində olmasını söyləməyə əsas verir (182, s.70). “*Ağac*” sözü Altay dilinin teleut dialektində *anaş*, tofalar dilində *neş* şəklində işlənir. *n > ğ* səsuyğunluğu şəkilçilərdə də təzahür etmişdir. Daha çox feilin şəxs şəkilçilərində özünü büruzə verir. Qədim - *sinis*//*sinlar* şəkilçisi qaraçay-balkar, qumuq, tatar və Altay dillərində *siğiz*>*ğiz*, *sığar*>*ğar* formalarında sabitləşmişdir.

-*suvuz*. *V* ünsürü ilə digər variantlardan seçilən bu formaya tədqiq olunan şivələr arasında Ağcabədi şivəsində rast gəlinmişdir; məs.: *bajısuvuz*, *qardaşsuvuz*, *günüsuvuz*, *qonaxsuvuz*, *suçusuvuz* və s.

V ünsürü türk dillərindəki *n>ğ>v* səsuyğunluğu əsasında meydana çıxmışdır; müq.: “*ağır*” sözü tatar dilində avar, çuvaş dilində “*yıvır*” şəklindədir. Azərbaycan dilindəki *düyün* sözünün arxetipi “*tüğün*”

şəklində müəy- yənləşdirilmişdir (182, s.48). Həmin söz türkmən dilində *düvün*, çuvaş dilində *tibi*, Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində *düvün//tüvün* şəklində nəzərə çarpır.

- *sıyız*⁴ şəkilçisinin *n*, *y*, *ğ*, *v* ünsürlü variantları yuxarıda adları qeyd edilmiş şivələrdə feillərdə də eyni dərəcədə işlənir; məs.: *aşdınız*, *bahdıңыз*, *görüyəx'siniz* (Qaz.), *durduğuz*, *güldüğüz*, *gəlmisiğiz* (Cəb.), *baxıfsıyız*, *gəlif- siyız*, *tapıfsıyız*, *görüfsüyüz* (Zb.) və s.

y, *ğ*, *v* ünsürlərinə əvəzliliklərin yiyəlik və yönlük hallarında da rast gəlmək mümkündür; məs.: *sənüv*, *sizüv*, *onuv*, *ollaruv* (Ağc.,Dər.), *sənüy*, *onuy* (L.), *səniy*, *siziy* (İt.), *mağa*, *sağa*, *oğa* (Zaq., Q., Ay.) (62, s.31, 32, 36).

Göründüyü kimi, bütün nümunələrdə *y*, *ğ*, *v* ünsürləri *n* (*η*) səsinə əvəz etmişdir. Türkoloji araşdırmalarda həmin formaların velyar *η* səsinin qədim *nq//nğ//nk//nk* şəklinin təkamülü nəticəsində meydana çıxması ilə izah olunur. M.Rəsəninin fikrincə, türk dillərində *nq//nk* birləşməsinin sadələşməsi prose- sində *n>ğ/q>v>y* səs uyğunluqları əmələ gəlmişdir (178,s.171). M.Şirəliyev bu səs uyğunluqlarının yaranma səbəbini belə xarakterizə edir: “*nq* səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin **n** ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə **q**, **ğ**, **g** ünsürünə üstünlük verilmişdir. **ğ** səsinin yumşalması nəticəsində onun yerində bəzi dialekt və şivələrdə *y* səsi meydana gəlmiş, bəzi dialekt və şivələrdə də **ğ** səsi **v** səsi ilə əvəzlənmişdir” (89, s.72).

Bu fikir T.Hacıyev, M.İslamov və E.Əzizov tərəfindən inkişaf etdirilmişdir (45, s.9; 62, s.30-31; 40, s.93-95).

Ümumiyyətlə, qədim türk dilindəki *η* səsinə müasir türk dillərində *y*, *v* səsləri uyğun gəlir. Məsələn, qədim türk dilindəki *sönük* “sümük”, *yanak* sözləri bəzi müasir türk dillərində *soyuk*, *yayak* (türk), *suyek*, *yayak* (qumuq), *süjek*, *ziyak//zajak* (qaraçay-balkar), *suvak*, *yayax* (karaim), *süjok*, *zanak* (qazax) şəklindədir.

Bu xüsusiyyət şəkilçilərdə də təzahür etmişdir. Başqırd dilinin şimal-qərb dialektlərində - *heqez*, - *zoğoz*, -*höqöz*, tatar dilinin orta dialektlərində - *sığız*, -*seqez*, özbək dilində - *yiz*, Sibir (tyumen) tatarlarının dilində - *ğuz*//*ğuş*, *qumuq*, tatar, qaraçay-balkar dillərində - *ğiz* formaları mövcuddur (135, s.97).

M.Şirəliyev *n* səsinin şəkilçilərin tərkibindəki təzahür formalarının mən- şəyi məsələsinə toxunaraq, - *ğ* elementini, M.İsmayılov isə - *v* ünsürünü qıp- çaq mənşəli hesab edirlər (192, s.14; 62, s.32).

Beləliklə, aydın olur ki, velyar *η* səsinin arxaikləşməsi ilə müasir türk dillərində və onların şivələrində müxtəlif təzahür formaları meydana çıxmışdır. Oğuz tayfa dilləri üçün velyar *η* səsi səciyyəvi olduğundan, *q/ğ*, *y*, *v* ünsürləri digər tayfa dillərinə məxsus olmuşdur. İnkişaf prosesində *n* səsli forma türk ədəbi dil normasına, digər variantlar dialekt xüsusiyyətinə çevrilmişdir. Velyar *η* səsli forma istisna olmaqla, digər variantların müasir türk ədəbi dil- lərində geniş dairədə işlənməməsini də tarixi dialekt faktının ədəbi dilə nüfuz edə bilməməsi ilə izah etmək olar.

Gədəbəy şivəsindəki ilk saiti açıq olan - *sanız*⁴ şəkilçisi qapalı formadan (-*sınız*⁴) qədimdir. İkinci şəxsin cəminin qrammatik forması *sən//san* əvəz- liyinin üzərinə - *z* kəmiyyət şəkilçisi əlavə etməklə düzəlməsi tədqiqatçılar tərəfindən artıq qəbul edilmişdir. Belə güman etmək olar ki, ilk əvvəllər ikinci şəxs cəm şəkilçisi - *sanız*, - *səniz* şəklində olmuş, sonralar ahəng qanununun tələbi ilə şəkilçinin ilk açıq saiti qapalılışmışdır.

-*sız*⁴. Bu şəkilçi Azərbaycan dili şivələrində eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Şəkilçinin kəmiyyətinə görə, şivələrimiz arasında fərq vardır. Qazax, Zəngilan, Mingəçevir ətrafı şivələrində - *sız* şəkilçisi dörd variantlıdır; məs.: *atasız*, *anasız*, *adamsız*, *dossuz* (Q.), *qocası:z*, *məllimsi:z*, *əkinçi- si:z*, *qorux- çusu:z*, *üzümçüsü:z* (Zən.), *qağası:z*, *əmisi:z*, *üzgüçüsü:z* (Min.) və s.

-*sız*² Naxçıvan və Ağcabədi şivələrində bu şəkilçinin damaq variantı (-*sız*, -*siz*) üstünlük təşkil edir; məs.: *bənnasız*, *qəbaxçısız*, *naxırçısız*, *gəvsiz*

“yezne”, *mədədçisiz* “köməkçi”, *xorumçisiz* “ot bağlayan adam” (Nax.), gü-
nüsiz, çölçüsiz, suçusiz (Ağc.) və s.

-suz, -süz. İkivariantlı dodaqlanan saitli - *suz*, - *süz* şəkilçisi Bakı, Muğan, Quba, Lənkəran, Dərbənd və Salyan şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyəti sayılır; məs.: *kətdisüz*, *tikməsüz* “varis”, *həmşirəsüz* “bacı”, *cursuz* “dost” (B.), *balig- çisuz* (Lən.), *uşağsuz*, *adaşsuz*, *giyovsuz* “kürəkən”, *günisüz*, *bədəlsüz* “həm- yaş” (Qb.), *aşıqçisuz* “çalğıcı”, *dədəsuz*, *xəstəkarsuz* “elçi”, *ciyəvarsuz* “kən- dirbaz”, *adamsuz*, *müğrügşuz* “başçı”, *eltisüz* (Muğ.) və s.

-saz, - səz. Digər şivələrdən fərqli olaraq, Dəvəçinin Baş Əmirxanlı kənd şivəsində ikivariantlı, açıq saitli - *saz*, *səz* şəkilçisi işlənməkdədir; məs.: *uşağ- saz*, *kişisaz*, *gəlinsəz*. Buna qədim - *sañız*⁴ şəkilçisinin ixtisar şəkli kimi də yanaşmaq olar. Lakin Naxçıvan, Ordubad və Şəkinin bəzi şivələrində vel- yar *η* səsinin düşməsi ilə yaranmış qısa forma burunda tələffüz olunur (*saz*, -*səz*).

Azərbaycan dili şivələrinin bir qisminə - *sız*⁴ şəkilçisi birvariantlıdır. Şivələrin bir qisminə damaq və digər qisminə dodaq saitləri daha çox nəzə- rə çarpır. Məsələn, Təbriz, keçid və Şəkinin bəzi şivələrində - *suz*, Cəbra- yılın Papı, Əfəndilər və Mirzəcanlı şivələrində - *sız*, Zaqatalanın Yuxarı Tala və Verxiyan şivələrində - *siz*, Cəlilabadın Cəngan şivəsində - *süz* forması apa- rıcı mövqedədir; məs.: *mə:limsuz*, *kömürçüsüz* (Ş.), *qonaxsuz*, *başmaxçisuz*, *yolçisuz*, *xəlvərçisuz*, *qəfəçisuz* “çayçı” (Təb.), *həkimsuz*, *naxırçisuz* (Zər.), *iççisiz* (Cəb.), *uşaxsiz*, *adamsiz* (Zaq.), *əkinçisüz*, *xalasüz* (Cəl.). Bununla yanaşı, Şəki, Cəbrayıl, Zəngilan, Ağcabədi və Qarakilsənin bəzi kənd şivə- lərində birvariantlı - *sız* və ya *suz* formaları uzanaraq burunda tələffüz olunur; məs.: *çobansuz*, *qulluqçusuz*, *arıçisiz*, *həkimsiz* (Ş.), *pammıxçisiz*, *dayısiz*, *gəlinsiz* (Ağc.), *iççisiz* (Cəb.) və s.

Müşahidələrdən belə qənaət hasil olur ki, - *sız* izoqlossu şivələrimizin

şərq və cənub qruplarında, eləcə də keçid şivələrində sıx, qarışıq şivələr də isə seyrək şəkildə özünü göstərir.

Bu şəkilçi - *sız*, - *siz*, - *sıs*, - *sis* şəklində qazax, qaraçay-balkar, Qaraqal- paq, qumuq, karaim və noqay dillərində geniş yayılmışdır. Buna əsaslanaraq N.Hacıyeva - *sız* şəkilçisini qıpçaq dilləri üçün səciyyəvi hesab edir (136, s.182).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dili şivələrində iki izoqloss (-*sınız*, -*sız*) mövcuddur. Oğuz və qıpçaq tipli türk dillərində hər iki forma paralel yayılmışdır. Lakin hər ikisinin müasir arealı müxtəlif mərkəzdən yayıldığını göstərir. - *sınız* izoqlossunun innovasiya mərkəzinin oğuz dilləri, - *sız* izoqlossu- nunkı isə qıpçaq dilləridir.

-*sız*⁴ şəkilçisinin yaranması ilə əlaqədar türkologiyada iki fikir mövcuddur. Birincisi, - *sınız* şəkilçisinin *n* səsi düşmüş variantı, ikincisi isə qədim müstəqil şəxs şəkilçisi ilə bağlıdır. Birinci fikir tədqiqatçıların əksəriyyəti, digəri isə daha çox R.Rüstəmov tərəfindən müdafiə olunur.

Türkoloqların əksəriyyəti ikinci şəxs cəm əvəzliyinin pratürk formasını *siz* (182, s.136-137), *si:s* şəklində bərpa edirlər (197, s.127). Yəni *biz* və *siz* əvəzliləri simmetriya şəklində yaranmışdır. *Siz* əvəzliyinin tərkibi dəyişmədən şəkilçi mövqeyində işlənmişdir. Lakin - *siz* ilə - *sınız* şəkilçisinin ixtisar -*si:z* variantını eyniləşdirmək olmaz. İkinci forma *n* səsinin düşməsilə iki saitın birləşərək uzun tələffüz olunması nəticəsində meydana çıxmışdır.

-*sınız*⁴ ədəbi dil forması, - *sız* isə onun sadələşmiş danışıq variantıdır. Türk dillərinin uzun inkişaf dövrlərində bu şəkilçi az işlənsə də, tərkibi dəyişməmiş, sabit qalmışdır. Yazılı abidələrdə şəkilçinin ədəbi dil forması deyil, danışıq variantı çox işlənmişdir:...*ərən* (küç alp.) *ərsiz atınız Urı bəğsiz* “İgidlər igidisiniz, Adınız - Urı bəysiz” (Yenisey, 26-cı abidə, ön tərəf, 3-cü sətir);-Dedi axirət *xatunısız* bu gün (Əsrarnamə);- Nə yigitlərsiz, - *deyübən* sorələr (S.Fəqih, s.129).

*sınız*⁴ şəkilçisinin tərkibi sən//sın əvəzliyindən və arxaik kəmiyyət şəkilçisi -z, - dan ibarətdir. - *sın*, -*san*, - *sıq*, - *suv* türk dillərinin fonetik qanu- nauğunluqlarına görə variantlardır. Sibir türklərinin dilində - z elementinin əvəzinə - r işlənir ki, bunu da N.K.Dmitriyev z-nın variantı adlandırır (150, s.12). Qazax, qaraçay-balkar, qırğız, özbək və Qaraqalpaq dillərində şəkilçi- nin tərkibində - z və - *lar*² şəkilçiləri paralel işlənir.

Üçüncü şəxs. Müasir Azərbaycan dilində və şivələrində üçüncü şəxs - *dır* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Şivələrin əksəriyyətində - r səsinin düşməsi ilə dörvariantlı - *dı* şəkilçisi işlənir; məs.: *kosalıdı*, *kəççidi*, *buzoyçudu*, *toyçudu* örix'çüdü (Tov.), *arıcıdı*, *simsardı* “qohum”, *kəççidi qoruxçudu*, *kümçüdü* (Ş.), *bənnadı*, *qəbaxçıdı*, *dəmçidi*, *gəvdi* “yəznə”, *ciyəvdi* “kürəkən”, *xorumçudu* “ot bağlayan adam”, *günnüxdü* “şapkanın qabaq hissəsi” (Nax.), *mala- vandı*, *ciyəvəzdi* “kəndirbaz”, *şabaçıdı* “ağsaqqallıq edən qadın”, *urbanadı* “əkilməyə yararlı ağac”, *suluxdu* “bulama”, *örüşdü* (Muğ.) və s.

-*dı*, - *di*. Şəkinin Baş Küngüd, Kiş, Qışlaq kənd şivələrində və İmişlinin Arazqırağı şivələrində şəkilçinin damaq variantı işləkdir; məs.: *qaroldı*, *doxdurdu*, *öküzdi*, *göndi* (Ş.), *qorıxçıdı*, *babadı*, *üzimçidi*, *nənədi* (İm.) və s.

-*du*, - *dü*. Bakı, Quba, Lənkəran və Muğanın bəzi şivələrində üçüncü şəxs şəkilçisinin dodaq variantı (-*du*, -*dü*) üstünlük təşkil edir; məs.: *abqoradu*, *cilodu* “atın cilovu”, *həmşinədü* “bacı”, *meynədü*, *güzəmdü* (B.), *uşağdu*, *kəççidü*, *repicdü* “keçi balası”, *süzmədü*, *nelçüdü* “nalbənd” (Qb.), *tüəngdü*, *eltidü*, *küdridü* “su çıxmayan yer”, *bacıdu*, *barmaxçıldu* (Muğ.) və s.

M.Kaşğari də - *dır* şəkilçisinin - r - sız işlənməsini qeyd etmişdir; məs.: *sub yılıdı* “su ilidir” (MK, III c., s.97).

Üçüncü şəxsin təki ilə cəmi eyni şəkilçi ilə ifadə olunur. - *dır* şəkilçisi kəmiyyət bildirmir. Buna görə də kəmiyyətə görə uzlaşmanı göstərmək üçün - *lar* şəkilçisindən istifadə olunur ki, bu da şivələrdə - *lar* şəkilçisinin tam formalaşmaması ilə bağlıdır.

-*dılar*⁴ şəkilçisi Bakı, Dərbənd, Cəbrayıl və qərb qrupu şivələrində məhdud dairədə işlənməkdədir; məs.: *əfçidilər*., *uşağdular*, *atadılar* (Dər.).

-*dıla*⁴. - *lar*² şəkilçisinin *r* səsinin düşməsi nəticəsində yaranmış bu forması Təbriz (-dilə) və Zəngibasarın Sarvanlar kənd şivəsində (*dıla*⁴) geniş yayılmışdır; məs.:*köçəridilə*, *damdardilə*, *adamdilə*, *kişidilə*, *qo:mdilə* (Təb.), *babadıla*, *nənədilə*, *əmidilə*, *qoruxçudula*, *üzümçüdülə* (Zb.) və s.

Üçüncü şəxsdə işlənən - *dır*⁴ şəkilçisinin mənşəyi digər şəxslərin qrammatik əlamətindən fərqlənir. Alimlərin əksəriyyətinin fikrincə, - *dır*⁴ (şivələr- də - *dı*⁴) şəkilçisi mənşə etibarı ilə *durur*//*turur*, - *dur*//*tur* “durmaq” feilindən törəmişdir (89, s.168; 75, s.48; 198, s.26). Bununla bağlı türkoloji ədəbiyyatda fikir müxtəlifliyi vardır. N.Hacıyevaya görə, *turur* forması *er*//*erür* “olmaq” feili sifətindən əmələ gəlmişdir (137, s.5). N.K.Dmitriyevin fikrincə, - *dur* şəkilçisi “tur” köməkçi feilindən əmələ gəlmiş, sonra ahəngin təsiri ilə digər varinatlar meydana çıxmışdır. Türk dillərinin əksəriyyətində ilkin forma indiki-gələcək zamanda *tur* - *ur*//*tur* - *ır* olmuş, müstəqil sözdən şəkil- çiyə keçid prosesində vurğusunu itirmiş, ikinci hecanın düşməsi nəticəsində qısaldılmış forması əmələ gəlmişdir: *tur-ur*//*dur-ur*>*tür*//*dür*>*tur*//*dur*; *tır-ır*//*dır-ır*>*tır*// *dır*>*tır*/ /*dır* (150, s.5). Tədqiqatçılar bu şəkilçinin mənşəyini dənizçilikdə “hə” mənası ifadə edən müstəqil “*dur*” sözü ilə də əlaqələndirirlər (Qeyd edək ki, Azərbaycan dili şivələrində “*dur*” sözü həqiqi mənasından “durmaq” əlavə, dayanmaq mənasında da işlənir).

S.Əlizadə belə bir fikirlə razılaşmır və - *dur*//*dür* xəbər şəkilçisinin “*durur*” feilindən törəməsini inandırıcı hesab etmir (107, s.12).

Qədim yazılı abidələrdə üçüncü şəxsdə - *dur*///*dür* ilə *durur* formaları yanaşı işlənmişdir; məs.: Çoban aydır: “Ağam Qazan, bu ağac ol *ağacdır* kim, sən kafəri basarsan qarnın açıqar, mən saña bu ağacla yemək bişürərin” - dedi; Bu gələn kafər çox *kafərdir* (KDQ, s.76, 91);- Cəmalından münəvvər ay ilə xurşid, ey dilbər, Mələkdir valehü heyran bu gün bu hüsni-zibayə;

Zülfün ge- cəsi *qədrdürür*, al yanağın ay (Nəsimi, s.35, 75);- El ilə gələn bəla *bayram- dır*; Elə ilə gələn qərə gün *dügündür* (Oğuznamə, s.28);- Bu *sözmüdurur* ki, eylədin nəql? Sorayım nə *kişidir* bu? (Xətai, s.25, 40);- *Bihudədir* ol qamu fəsanə, Kim, aşiqdir filan, filanə (Füzuli, s.32).

Qədim yazılı abidələrdə - *dır* şəkilçisi bütün şəxslərdə qeydə alınmışdır; məs.: *kuladurman* “gülürəm”, *aladırsız* “alırsınız” (XIV əsr “Kitab ət-töhfə...”) (154, s.16).

T.Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilinin milliyəqədərki dövrü üçün bu cür morfoloji paralelliyi kütləvi hesab edir və bunun iki səbəbini göstərir: “...faktların müəyyən qismi xalqın ünsiyyətinə xidmət edən canlı Azərbaycan dilinə məxsusdur, XIII-XVI yüzilliklərdə yaşayan, danışan azərbaycanlıların nitqidir. Bir qismi isə ancaq ədəbi səviyyədə işlənir, yalnız yazıda fəaliyyət göstərir; bunlar Azərbaycan xalq dilinin yox, bütövlükdə qohum dillərin seçi- ləmləridir - türkologiyada “türki” adlanıb yazısı olan bir çox türk dilləri üçün ümumi sayılan ədəbi dilin əlamətləridir... xalq danışığından o vaxt kə- nara çıxılır ki, yerli variant şerin poetexnik ölçülərinə, məsələn, vəzn tələbinə sığışmır - məsələn, eyni misrada həm - *dürür*, həm də - *dür*: hökmdürür və fərmanıdır işlənir” (44, s.37-38).

N.A.Baskakovun fikrincə, tarixən hər üç şəxsdə *turur* forması işlənmiş (*men tuba kiji turur man, sen tuba kiji turur sın, ol tuba kiji turur, pis tuba kiji turur bis, sler tuba kiji turur sler, olor tuba kiji turur*), sonra düşmüş və ya ixtisar şəkilləri meydana çıxmışdır (119, s.72). Müasir Tuva dilində *turur* forması düşmüş, hər üç şəxsdə izi qalmamışdır; məs.: *men tuba kiji men, sen tuba kiji sın, ol tuba kiji*. Müasir noqay dilində isə bütün şəxslərdə “*turur*”un ixtisar şəkli - *dır* öz əksini tapmışdır: məs.: *men noqaydır men//man, sen noqaydır sen//sın, ol noqaydır* (116, s.63). Bu xüsusiyyət türkmən dilində və şivələrində də müşahidə olunur: *alıpdırın, alıpdırsın, alırdır, qelipdiris, qe- lipdirsınız, qelipdirler* (200, s.371).

Beləliklə, aydın olur ki, birinci və ikinci şəxslərdə *turur* və onun müxtəlif formaları düşmüş, xəbərlilik əsasən şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuşdur. Üçüncü şəxsə isə şəxs əvəzliyi ardıcıl işlənməmiş, - *dur//tur* şəkilçisi müasir türk dillərində saxlanmış və şəxs şəkilçisi yerini tutmuşdur. *O(l)* əvəzliyindən - *dır* şəkilçisinə keçidin səbəbi isə müəyyən olunmamışdır. Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün şəxs əvəzliliklərinin şəkilçiləşməsi prosesinin ümumi qanuna- uyğunluqları üzərində dayanmağı vacib bilirik. Şəxs əvəzliliklərinin şəkilçiləş- məsi eyni deyil, müxtəlif şəkildə baş vermişdir. Bunu birinci şəxsə -*m* ünsü- rünün qalması, ikinci şəxsə dəyişmənin baş verməməsi və ya mənsubiyyət kateqoriyasında -*n* ünsürünün mövcudluğu da aydın göstərir. Bu barədəki fi- kirləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür:

- 1) Müstəqil sözlərdən ibarət olan şəxs əvəzliliklərinin əvvəlcə vurğusunu itirməsi;
- 2) Tədricən leksik mənadan məhrum olması;
- 3) Fonetik tərkibdə də- yişiklərin baş verməsi (uyğun səs dəyişmələri, səslərin düşməsi, ahəng qanu- nunun təsiri və s. nəzərə alınır);
- 4) Formanın tamamilə arxaikləşməsi;
- 5) Yeni fonetik tərkibdə innovasiyanın meydana çıxması.

Azərbaycan dilində *ol-dır* keçidi sonuncu qanunauyğunluq əsasında əmə- lə gəlmişdir. M.Kaşğari qeyd edir ki, *turur//durur* müzari feilidir və mənası da “odur” deməkdir (MK, II c., s.6-7). Belə güman etmək olar ki, tarixən üçüncü şəxs şəkilçisi mövqeyində *ol* əvəzliyi ilə - *tur//dur* yanaşı işlənmiş “oldur”, sonra *ol* və ya *o* əvəzliyinin düşməsi ilə “*dur*” şəklini almışdır.Üçün- cü şəxs əvəzliyi şəkilçi mövqeyində işlənmiş, ol sonrakı dövrlərdə arxaikləş- miş, II minilliyin əvvəllərindən başlayaraq bu vəzifəni - *dir* şəkilçisi yerinə yetirmişdir.

Y.Balasağunlunun “Kutadqu biliq” əsərində də *ol* əvəzliyi - üçüncü şəxs şəkilçisi mövqeyində işlənmişdir; məs.: ...*bu bəglər ot ol, ota barma yağuş* “bu bəylər oddur, oda yaxın getmə” (KB, b.653).

Bəzi türkoloqlar - *tur* şəkilçisinə qeyri-müəyyənlik bildirən modal

hissə- cik kimi yanaşır, qrammatik göstərici kimi şəxs bildirməsini inkar edirlər (121, s.274). H.Mirzəzadənin fikrincə, - *dir* şəkilçisi feili cümlələrdə üçüncü şəxsin təkini bildirdiyi halda, ismi cümlələrdə heç bir şəxslə əlaqədar olmur, bilavasitə cümlədə verilmiş bu və ya başqa hökmün bitməsinə xidmət edir (75, s.86). A.M.Şerbak -*dur//tur* şəkilçisinin həmin mənasını onun qədim etimoloji forması (-*r* feili sifəti) ilə əlaqələndirir (198, s.27). Bu şəkilçi xəbər-lik ifadə etdiyindən onun modallıq mənasına şübhə yeri qalmır. Modal hissə- ciklərin ifadə etdiyi yəqinlik, qətilik, ehtimallıq mənalı - *tur* köməkçi feilində olduğundan bu şəkilçi xəbərlik vəzifəsini yerinə yetirir. - *dir* şəkilçisi şəxs bildirməsə də, Azərbaycan dilində və onun şivələrində üçüncü şəxs şəkil- çisi mövqeyində sabitləşmişdir. Şəxs əvəzliyi işlənmədən də -*dir* şəkilçisi əş- yanın və hərəkətin üçüncü şəxsə aidliyini göstərir.

Şəxs anlayışı keçmiş zamana aid olduqda “*idi*” köməkçi feilindən istifadə olunur. “*İdi*” hissəciyi samitlə bitən sözlərdə birinci saitini itirir - *di* şəklində, saitlə bitən sözlərdə isə “*iydi*” şəklində tələffüz olunur, *i* saiti düşür və ya söz kökünün son saiti ilə birləşərək uzun tələffüz olunur.

Birinci şəxs - *di*, - *ıdı*, - *iydi*, -*ydi* zaman əlamətinə - *m*, -*x*, -*ğ*, -*g* şəxs şəkilçilərini əlavə etməklə düzəlir; məs.: *qonağıdım*, *uşağıdım*, *çobanıdım*, *qonağıdım* (Ağc.), *doxdurdım*, *irəcbərdim*, *irəcbərdig* (Dər.), *uşağıydim*, *məlimiydim*, *qarolçıydim* (Ş.), *bağtydım*, *əkinçıydim* (Zən.), *dülgərdim*, *bənnaydım*, *qəbaxçıydim*, *qahımdım*, *qonaxdım*, *qardaşdım* (Nax.), *cayıldım//cayıldım*, *cayıldig* (B.), *məllimdim*, *məllimdım* (Q.) və s.

İkinci şəxs - *di*, - *ydi* zamanı əlamətinə -*η*, -*n*, -*z* şəxs şəkilçisinin əlavəsi ilə əmələ gəlir; məs.: *bənnaydın*, *qəbaxçıydın*, *dülgərdin*, *dülgərdiz*, *uşaxdıuz* (Nax.), *məllimdın*, *məllimiydiz* (Dər.), *uşağdın*, *cayıldun*, *uşağdıuz* (Q.), *əkin- çiydin*, *qoruxçuyduz* (Zən.), *bağbanıdın*, *bağbandınyız*, *bağbanıdınyız* (Ağc.), *qo:mdın*, *tanışdın*, *qom:dız*, *tanışdıuz* (Təb.) və s.

Üçüncü şəxsdə “*idi*” hissəciyinin işlənməsinə görə şivələr üç qrupa

bölu- nür: 1) Qax, Zəngilan, Ağcabədi, Naxçıvan, Muğan və Qarakilsə şivələrində dördvariantlı - *di* şəkilçisi işlənir; məs.: *bənnaydı, qəbaxçıydı, biçinçiy- di, odunçuydu, üzümçüyüdü və s.*

2) Təbriz, Şamaxı, Ordubad, Zaqatala şivələrində damaq variantı (-*dı, - di*), Lənkəran şivəsində isə dodaq variantı (-*du, - dü*) üstünlük təşkil edir; məs.: *balığçıydu, inəgiydu, buğlamıydu (Lən.), başmaxçıydı, dөx'dürıyđı, o:lanıyđı, qo:mıyđı (Təb.).*

3) Bakı, Quba, Dərbənd və Şəki şivələrində birvariantlı -*di/-ydi/, - iydi* formaları işlənəməkdədir; məs.: *demirçiydi, mə:limiydi, doxduriydi (Ş.), daşiy- di, kəntiydi (Dər.), ağaşdı, cayıldı, əkinçiydi (B.).*

Bakı, Qax, Zəngilan, Ağcabədi və Qarakilsə şivələrində üçüncü şəxs cəmdə - *lar, - lər* şəkilçisi də işlənir; məs.: *biçinçiydilər, qoruxçuydular (Zən.), qonağıldılar, suçuydular (Ağc.), çobandılar, dossıydılar (Q.), nəniydi- lər, Polatıydılar (Qk.).*

Feillərdən fərqli olaraq isimlərdə şəxs anlayışının inkarı “deyil” sözünün müxtəlif fonetik variantları ilə ifadə olunur. Şəxs şəkilçiləri “deyil” sözünə əlavə olunur; məs.: *deyil//döyl//dölü//döyül//dəyil//döl/ /dəli// dögi/ /dögü/ /döyi//dör//döyir//dögil//döy//dəl//dəl//dögür//döyü//döyür: kətçi döyləm ,kət- çi döylsən, kətçi döl (Zən.), adam dögil, yalançı dögü (Dər.), atıcı “keçəçi” döyəm//atıcı döəm//atıcı döyləm, atıcı döysən/ /atıcı döylsən, atıcı döy//döyl, atıcı döyüx`//döylüx`, atıcı döysünüz// döylsünüz, atıcı döylər (qərb), dülğar dərəm, dülğar dərsən, dülğar dər, dülğar dərıx', dülğar dərsız, dülğar dərrər (Nax.), həkim döyül, həkim döy (Ş.), malavan dögürəm, malavan dögür sən, malavan dögür, malavan dögürük, malavan dögürsüz, malavan dögür (Muğ.).*

İnkarın keçmişə aid olduğunu bildirmək üçün “deyil” sözünə “idi” hissəciyi əlavə olunur; məs.: *uşağ dögüldim, uşağ dögüldün, uşağ dögüldi, uşağ dögüldığ, uşağ dögüldız, uşağ döyüldi (Dər.), kəççi dögürdüüm, kəççi dögürdüün, kəççi dögürdi (Muğ.), dosdu “əmi arvadı” döyüldülər (Qaz.),*

bənnə dərdiz, bənnə dəldi(lər) (Nax.).

“Deyil” sözünün türk dillərində işlənməsi tarixi qədimdir. M.Kaşğari qeyd edir ki, *deyil* sözü “*dağ*” sözündən əmələ gəlmişdir. Bu sözü oğuzlar arqulardan almışlar. Oğuzlar arquların “*dağ ol*” sözünü pozaraq “*deyil*” demişlər. Çünki oğuzlar arqularla qonşudur, dilləri bir-birinə qarışmışdır (MK, III c., s.153).

Sifət

Sifət əlamət bildirən əsas nitq hissəsidir. Şivələrdə işlənən sifətlər ədəbi dildən daha çox leksik cəhətdən fərqlənir. Ədəbi dildə işlənən sifətlərdən əlavə, şivələrdə özünəməxsus sifətlər də geniş yayılmışdır; məs.: *zağar* “zəif”, *say* “düz”, *qaç* “ədəbsiz” (Qb.), *sullaf* “sakit”, *muğdusa* “çirkin” (Ş.), *əzvay* “aciz”, *şətəl* “nadinc”, *şəlpə* “köhməlmiş parça” (B.), *kəpir* “boş”, *ceydax* “çox uzun” (Nax.), *göy* “xəsis”, *öddəx* “qorxaq”, *yasar* “tənbəl”, *qolay* “pis”, *naçax* “xəstə”, *nuzul* “aciz”, *təşər* “lovğa” (Qub.) və s.

Şivələrdə də sifətin üç dərəcəsi vardır: adi, azaltma və çoxaltma. Adi dərəcə əlamətin və keyfiyyətin norma səviyyəsini bildirir: *saytal* “seçmə”, *mayıf* “şikəst” (Qub.), *qəlbi*, *güdə*, *alçağ*, *tünik* «nazik» (əksər şivə), *törə* “qısa”, *qolay* “ağır, pis” (Zən.) və s.

Azaltma dərəcəsi aşağıdakı şəkilçilərlə əmələ gəlir:

-cix, -cix', -ciğ, -cig (şimal- şərq), -jix, -jix' (qərb): *azacığ, körpəcic* (B.), *alçajix, gödəjix'* (qərb), *alçacix, gödəcix'* (Şah.), *qaracix, ağcix* (B.Qk.) və s.

-ımtıl şəkilçisi. Bu şəkilçi şivələrdə ədəbi dil formasındam başqa, *-antur, -əntur, -ımtır, -ımtul, -umtul/ umtur/untur, -ümtül/ üntür, -ümtul, -mtul/- mtur/- ntıl/- ntır/ntur, -anti/ anti/ antu/ inti/ ənti* variantlarında işlənməkdədir; məs.: *ağımtul, ağuntul, göyümtül, qaramtul, qarantur* (Nax.), *ağımtıl/ ağımtır/ ağumtur/ ağımtul/ ağuntur* (Qub.), *qarantı/ qaramtu, ağantı, sarantı/ sarımtı, qızarantı, buzanti* (Dər.). Bu şəkilçinin Lerik şivəsində- **untu-** variantı da qeydə alınmışdır: *göyuntu, ağuntu, bozuntu* və s.

-sov şəkilçisi şivələrdə müxtəlif fonetik formalarda işlənməkdədir. Bu şəkilçi

– so:,- sov/sav/ saf/ sof/ soy/sol/ sul (Nax.), -so: (Ş.,Təb.), -soy (Qaz.,Tov.,Zb.), -so (B.,Cəl.), -sav (Zən.), -sav/soy (Qub.), -imsö, -imsul, -imsul- ümsül (Qb.), - umsoy, -ümsöy (Qaz.),- söy,- imsoy,- ümsöy (Gəd.,Şş.),- ümsüx` (G.) variantlarında yayılmışdır; məs.: *uzunsav, dəlisav, uzunsoy, dəlisoy* (Qub.), *uzunsav/ uzunsoy, qarasov, ağımsol/ ağımsul, bozumsaf, bozumsof* (Nax.), *göyümsül* (Qb.), *uzunso, ağımsö* (əksər şivə.), *ağumsoy, göyümsoy* (Qaz.), *dəlisav* (Zən.), *uzunsöy, qırmızımsöy, göyümsöy* (Gəd.,Şş.), *göyümsüx`*(G.), *uzunsov, qarasov* (Kəl.) və s.

- **sula,- şilləx`/- şülləx`,-bıla/billa şəkilçisi.** Bu şəkilçi ədəbi dildəki- sov şəkilçisinin sino- nimidir; məs.: *uzunsula, uzunşilləx`/ uzunşülləx`* (Qub.), *uzunsüllə* (Şah.,Zb.), *uzun- şilləx`* (Zən.), *uzunsilə* (Kəl.), *uzunbilla* (Mas.) və s.

- **şin şəkilçisi:** qərəşin (L.). Bu şəkilçinin Şəki şivəsində - şinni variantı da möv- cuddur: *qarəşinni* (Ş.).

- **yanız şəkilçisi:** *qərəyanız, sarıyanız* (L.). Bu şəkilçinin Qubadlı şivəsində - *yağız/-ya:z*, Dərbənd şivəsində - *yovuz*, Cəbrayıl şivəsində *yā:z*, Böyük Qarakilsə şivəsində -*ya:z* variantı da işlənməkdədir: *sarıyağız/ sarıya:z, qarayağız/ qaraya:z* (Qub.), *qara yovuz* (Dər.) *sarıyā:z, qarayā:z* (Cəb.), *qaraya:z, sarıya:z* (B.Qk.) və s.

-**iş,-uş (Muğ.), - oviş/ ouş (L.,Yar., Mas.), -avuş,- ovuş/ oviş (Dər.), -əş (Göyçay keçid şivələri), -aviş (Zən., Cəb.), - avız (Cəb.):** *ağuş, gögiş* (Muğ.), *ağoviş/ ağouş, göyoviş* (L.), *gögouş, bədouş* “qaratəhər”, *alouş* “qırmızı təhər” (Yar.), *ağovuş, gögovuş, ağavuş* (Dər.), *ağəş, göyəş* (Göy.), *ağaviş* (Zən.), *ağaviş, göyaviş, çiyavız* (Cəb.), *ağouş/ ağo:ş* (Mas.) və s.

- **rax // –rağ, -rək // -rəx' şəkilçisi.** Bu şəkilçi daha çox qərb və Təbriz şivələrində geniş yayılmışdır: *qararax, sarırax, köhnərəx', cantarax* (Təb.), *uzunrax, irirəx`* (Qub.), *qojarax* (İm.), *qırmızırax, uzunrax, alçarax, xırdarax, körpərəx`, hündürrəx`, isdirəx`* (qərb), *bozarağ, boşarağ* (Mas.) və s. Muğan şivələrində bu şəkilçiyə –*rağ, -rək*, Naxçıvan və Şəki şivələrində –*imtrax,- ümtrax*, Gəncə, Şəki və Göyçay keçid şivələrində –*artdax*, qərb qrupu və Şahbuz və Şərur şivələrində - *arax*, Zəngilan şivəsində- *mərəx`/məlix`*, Zəngilan və Naxçıvan (Qaraçuq kənd şivəsi) şivələrində - *ax*, Ordubad şivəsində -*turux,- türüx`*, Culfa (Qazançı kənd

şivəsi) şivəsində *-turax,- türəx`*, Qubadlı şivəsində *-unturax,- untulux* şəklində təsadüf olunur: *cındırraq, köhnərək* (Muğ.), *ağımtrax, göyümtrax* (Nax.), *qızartdax, bozartdax* (Ş.), *bozartdax, göyərtədax`* (Göy.), *yunularax, qalınarax, kasıvarax, uzunarax* (qərb), *bozarax, şivərəx`* (Şah.), *gödəmərx`/ gödəməlix`*, *uzunax* (Zən.), *bozarax, tosmərx`/ tösmərx`*(Şr.), *gödə-rəx`*, *tösmərx`*, *qorxarax* (B.Qk.), *qırmızınturux, bozunturux, göyümtürüx`* (Ord.), *göyümturax/ göyümtürəx`* (Cul.), *bozunturax, bozuntulux* (Qub.), *turşax* (Nax.) və s.

Azaltma dərəcəsini əmələ gətirən bəzi formalar məhdud ərazidə işlənir. *-vəz* (Zən.), *- cavaz* (Ş.) *-anqı* (Şah.) *- billa* (Muğ.,Yar.), *-əldaz/ əmdaz/ əndaz* (Muğ.), *-ul, -ül şəkilçisi* (Muğ.), *- varı,- çov* (B. Qk.),*- arənqı/ urunqu* (Qaz.),*-aldaz/-aldız,-tav* (Cəb.) şəkilçiləri şivələrdə qeydə alınmışdır; məs.: *şirinvəz* (Zən.), *ağcavaz* (Ş.), *tozanqı* (Şah.), *uzunbilla* (S.), *gögəldaz/ gögəmdaz/ gögəndaz* “göyüm- tül” (Sab.), *girdoul* (yemiş), *göül* (quş) (Muğ.), *qocavarı, qırmızıvarı, adamvarı, uşaxvarı, yağlaçov* (B.Qk.), *boşarənqı* (Qaz.), *çiyəldaz/ çiyəldız, göyəldaz/ göyəldız, xamtav, təzətav* (Cəb.) və s.

Azaltma dərəcəsində *təhər // tə:r, turum* (Təb.), *baxar, çalar, mayıl, səyağ, ala* (əksər şivə), *şit* (Dər.), *tav* (Cəb.) söz və hissəciklərindən də istifadə olunur: *qaraturum* (Təb.), *sarıya çalan, qırmızı səyağ, göyə mayıl, alagöy* (əksər şivə), *alapörtədax`*, *sarıya baxar, göyə baxar* (Qub.), *şit ağ* (Dər.), *xamtav, təzətav, çiyəldaz, göyəldaz* (Cəb.) və s.

Çoxaltma dərəcəsi aşağıdakı vasitələrlə əmələ gəlir:

-ca², -ja²: *körpəcə körpəjə, xırdaca* (əksər şivə), *sarıca, qaraca* (Şah), *girdəcə* (Ab.). Şivələrin əksəriyyətində bu şəkilçi *-cana/ jana* formasında da işlənərkəndir; məs.: *balajana, xırdajana, yaxşıcana* (Cəb.). Abşeron (Hövsan, Piriküşkül, Fatmayı, Corat) şivəsində bu şəkilçinin- **cal** variantı *xırdacal* sözündə qeydə alınmışdır. Şah- buz şivəsində **-kün** forması çoxaltma mənası əmələ gətirir: *davakün, məzəkün*.

Şivələrdə dərəcə əmələ gətirən şəkilçilər bəzən yanaşı işlənir. Cəbrayıl şivəsində *xırda* və *bala* sifətlərinə iki dəfə artırılan *-ja/ca* şəkilçisi şiddətləndirilmiş dərəcədə azlıq ifadə edir: *xırdacaja/ xırdajaca, balancaja/*

balancaca. Eyni sözlərə *-ja/ ca* və *-rax* şəkilçilərini əlavə etdikdə isə azlıq mənasında bir qədər artıqlıq yaranır: *xırdajarax, balancarax/ balajarax* (45, s.145).

-sifətin əvvəlinə *çox, lap // yap // yaf, ən, tünd // tüt, düm, əng* (Şəki), *qır, zil, qırt, saf, illah/ illap, sap, tox // toq, dahi, süd, çim, göl, lül, tey, zımirt, xas, qan* söz və hissəciklərin əlavəsi ilə düzəlir: *yap yaxşı, yaf yaxşı, tox qara, tox qırmızı, süd avı* (Qaz.), *əng yaxşı* (Ş.), *qırttəzə* (Bs.), *saf təmiz, zımirt kal* (Qaz.), *illah yaxşı* (Nax.), *sap balaca* (Təb.), *tox yaşıl* (Ağc.), *illap yaxşı, tox qara, dümqara, dümqırmızı* (Qub.), *dahi gen* (L.), *çim yağ/ göl yağ* (Şah.), *lülqənbər, lüldəm, teyduz, teydassız* (B.Qk.), *illaf ağıllı, laf axmax, yap səfeh* (Cəb.), *xas qırmızı, xas qara* (Kəl.), *qan qırmızı* (Mas.) və s.

- Sifətin ilk hecasının və ya hissəsinə **m, p, f, t, ş, r, s, l, n** səslərini əlavə etməklə əmələ gəlir: *qapqara/qafqara, qıpqırmızı/ qıfırmızı, yamyaşıl, tumturş* (Qub.), *ip- isdi, sopsoyux/ sofsoyux, nəfnəzix`, yefyekə, dəfdəyirmi, yapayalqız* (Qaz.,Tov, Bor.), *taptaza, beşbetər, təmtəzə, safsarı, qəttəzə, şifşirin, dəsdəyirmi, tərtəmiz, çılçılpaq, yanyaşıl, tələmtələsix`* (əksər şivə.), *yufyumru/ yupyumru, dufduru/ dupduru, qanqır- mızı, dümyaşıl* (B.Qk.), *şimşit, gipgirdə, bumbuz, yumyumru* (Ab.), *ağappaq, təmtəmiz, qamqara, pimpilə “çox yumşaq”, damdaşdı, pampalçıq, tomtozdu* (Mas.) və s. Bəzi şivələrdə çoxaltma dərəcəsi **ba, bə** və **balan / bələn/ bələm** hissəciyinin vasitəsilə də düzə- lir: *dümbələmdüz, bombalanboş/ boramboş* (Qaz.,Q.), *sapbasağ, gömbəgöy, dopba- dolu* (Qub.), *gömbələngöy, sapbədəmsarı, sapbədəmsağ* (L.), *göpbələmgöyçax`* (Şah.) və s.

Say

Şivələrdə işlənən **miqdar sayları** ədəbi dildən fonetik cəhətdən fərqlənir: *bi* (əksər şivə.), *biy* (Qax-İlisu)<bir, *ikki* (Təb.), *üş // uş, öç* (Qax- İlisu), *alti, yedi, seggiz, un, umbir, umbeş, yirmi, igirimbir, utuz, ottus* (Təb.), *atmış, səysən/ səhsən, doxsan/ do:san, üşyüz* və s. Ədəbi dildən fərqli olaraq, bəzi şivələrdə *umbir, uniki, osbir* “otuz bir”, *yirmi, qıpbir* (Şr.), *səksən* əvəzinə *həştad* işlənir. Həştad fars sözü

olub, dilimizdə uzun müddət səksən sözü ilə paralel işlənmişdir. H.Mirzəzadənin fikrincə, “səksən sözü Azərbaycanın İran sərhədlərindən uzaqda, fars dili təsirinə az uyan yerlərdə qorunub saxlanmışdır. Birincinin əksinə olaraq, öz dövründə ticarət mərkəzi olan və fars dili təsirinə məruz qalmış yerlərdə isə həştad sözü daha çox yayılmış, həm danışiq, həm də ədəbi yazı dilində normal bir söz kimi sabitləşmiş- dir” (75, s.99). Şivələrdə bəzi sözlər leksik mənasından əlavə say da bildirir; məs.: *bir əl-10, iki əl- 20* (Nax.), *toğullux- 25* qoyun, *çəpişdix`- 15* keçi (Qaz., Qar.), *cütmən- dörd* qoyun (Tov.), *qara- 12* dərz (Zən.), *tümən- 10, nencə- 10* bağ, *yüx`-8* bağ (B.Qk.), *pencə-10* dərz, *bafa-9* bağ, *dəriz- 2* bafa, *saxpencə - 20* dərz (Ağ.) və s.

Göyçay və Böyük Qarakilsə şivələrində onluqlara yaxın olan (altı, yeddi, səkkiz, doqquz) ədədlərinin əvəzinə (dörd, üç/ üş, iki, bir) əksik/əssik ifadələri işlənir; məs.: *onnan bir əssik, otizzan iki əssik, həşdatdan üç əssik* (97,s.242), *həştaddan bir əx`six`, yüzdən iki əx`six`* (114,s.16).

Qeyri- müəyyən saylar : *xıl* “çox”, *xeyləm/xeylax, oxarta/ oxartana, cıncış* (Şr.), *onca:z, binca:z* “o qədər, bu qədər”, *oqqətə/ oqqərtənə, biqqərtə/ biqqərtənə, acca, accana* (Qub.), *accanax, çoxlucana, xeylax* (Cəb.) və s. Qazax şivəsində qeyri- müəyyən saylara –rınqı,- runqu şəkilçisi əlavə olunur; məs.: *azrınqı, çoxrunqu* (142, s.20).

Kəsir sayları miqdar saylarına **-da,- də** (əksər şivə.),- **ın,-in** (İm.) şəkilçilərini əlavə etməklə düzəlir. Şivələrin əksəriyyətində kəsir sayları çıxışlıq halın- **dan,- dən** şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Cəbrayıl, Cəlilabad və Qubadlı şivələrində çıxışlıq hal şəkilçisinin **-dam,- dəm,- nam** variantları da işlənir; məs.: *üşdən iki, beşdən bir* (Qaz.,Tov., Bor.), *beşdən bir, onnam iki, üşdəm bir* (Cəl.), *üşdə bir, beşdə iki, ikidəm bir, altıdam bir* (Qub.), *üşdəm bir, beşdəm iki, onnan dörd* (Cəb.), *beşin üçü, dördün biri, ikinin biri* (İm.) və s.

Şivələrin əksəriyyətində **sıra sayları –ımcı⁴**, Qax və Zaqatala şivələrində ədəbi dildə olduğu kimi, **-ıncı**, Qubadlı şivəsində - **ımji,- mji** forması ilə ifadə olunur; məs.:*qırxımcı, atmışımcı, beşimci, onumcu* (Nax.), *altımcı, üçimci* (B.), *birinci, altıncı, onuncu* (Q., Zaq.), *beşimji, altımji, onumju, üçümjü* (Qub.). Sıra

sayları Bakı, Şamaxı, Təbriz, Cəbrayıl (Alıkeyxalı, Hasanlı, Soltanlı kənd şivələri), Böyük Qara- kilsə (Urud), Qubadlı (Çardaqlı), İmişli, İsmayıllı və Gədəbəy şivələrində –**minci** şəkilçisi ilə əmələ gəlir; məs.: *biriminci, ikiminci, üçiminci* (Təb.), *ikiminci, altımuncu* (B.Qk.), *ikiminci, üçümüncü* (Qub.), *səkgizminci, beşminci* (İm.), *ikiminci, altımuncu, qırxımuncu* (İs.) və s. Güney Azərbaycanda Dərgəz və Qoçan şivələrində -əmki şəkilçisi bir sayında qeydə alınmışdır: birəmki < birinci (47a,s.103.)

Əvəzlik

Azərbaycan dili şivələrində əvəzlilər müxtəlif formalarda işlənmişdir. Burada həm oğuz, həm də qıpçaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi olan forma və xüsusiyyətlər qorunub saxlanmışdır.

Şəxs əvəzliləri

Şivələrin əksəriyyətində şəxs əvəzliləri ədəbi dil formasında yayılmışdır. Bəzi şivələrdə fərqli formalara rast gəlinir. I və II şəxslərin tək şivələrdə *mən, sən* (əksər şivə.), *men, sen* (Q., Qb.), *bən* (Saatlının Ağarəhimli kənd şivəsi), *man, san* (Zən., F., Ord.) şəklində qeydə alınmışdır. Bu formalara (men, sen, bən) qədim türk yazılı abidələrində də rast gəlinir. *Men, sen* əvəzliləri müasir Altay, qazax, Qaraqalpaq, qırğız, qumuq, noqay, Tuva, türkmən, özbək, şor dillərində, ben əvəzliyi isə türk və qaqauz dillərində ədəbi dil norması kimi sabitləşmişdir.

Əksər şivələrdə I və II şəxs əvəzlilərinin cəmində əsasən ədəbi dil formaları işlənsə də qismən fərqli cəhətlər məhdud arealda səciyyəvilik təşkil edir. Bəzi şivələrdə II və III şəxs əvəzliləri fərqli şəkildə tələffüz olunur: *büz* (Dər., Tab.), *süz* (şimal- şərq), *suz* (İs.), *u* (B., Qb., B.Qk.), *ho // hu* (Zaq., Q.), *olar* (şimal- qərb, qərb, Ş., Nax., Ab.)/ *ular* (Qb., Ab.)/ *holar* (Zaq., Q.)/ *ollar* (Qar., Kəl.)/ *onnar* (Qar., Nax., Zaq., Q.)/ *onnar/ olor* (Qaz.).

O əvəzliyinin *u* şəklində işlənməsinə sadəcə səs əvəzlənməsi kimi yanaşmaq

doğru olmazdı. Üçüncü şəxs əvəzliyinin u forması başqa türk dillərində - müasir özbək və uyğur dillərində, eləcə də özbək dilinin dialektlərində də işlənir. Türkoloqlar A.N. Kononov və M.İslamov u~ul formasını əvəzliyin arxaik şəkli hesab edirlər.

Şivələrdə üçüncü şəxs əvəzliyinin ollar forması türk dillərinə xas qədim xüsusiyyətin izidir. Belə ki Orxon- Yenisey abidələrində, bir sıra müasir türk dillərində (Altay, qazax, Qaraqalpaq, noqay, Tuva, türkmən, xakas, şor) üçüncü şəxs əvəzliyi *ol* şəklində işlənir. III əvəzliyinin *ol* forması XIV əsrdən XIX əsrin əvvəllərinə kimi ədəbi dilimizdə norma səviyyəsində işlənmişdir. Bu formaya “ Kitabi Dədə Qorqud” abidəsində də tez- tez rast gəlinir: *Baba, mən yerimdən durmadan ol durmuş ola* .

Şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında da müxtəlif formalar meydana çıxır: *mənə, məə, mə:, məyə, maña, maã, mã:, mağa/məğa, maxa, maha; sənə, səə, sə:, səyə, saña, saã, sã:, sağa/səğa, saxa saha, oya//oa, manqa, sanqa* (yönlük halda), *məyi/məi, səyi/səi, oyi//oi* (təsirlik halda), *menin//mənin, meni//məni, bizin//bizi, seni* (Zaq., Q.,); *bizin//bizi* (Qb.), *sənuv, sizuv, onuv, ollaruv* (Ağc.), *mənin, bizin* (İm., Gəd.), *mənün, bizün* (Dər.), *məniñ, səniñ, onuñ* (Qaz.) *mənnə, sənnə, unna//hunna //onna* (Ş.), *bizzə, sizzə, bizzən, sizzən* (Muğ.).

Mən və biz şəxs əvəzliliklərinə əlavə olunan - *im* və ya *in* şəkilçisinə tədqiqatçıların münasibəti müxtəlifdir. M.Şirəliyev “Bakı dialekti” əsərində əvəzliliklərə artırılan şəkilçiləri mənsubiyyət, “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabında yiyəlik hal şəkilçisi hesab edir (90,s.62;89, s.177). R.Rüstəmov “Quba dialekti” monoqrafiyasında - *in* şəkilçisindən mənsubiyyət, həmin monoqrafiyanın başqa bölməsində yiyəlik hal şəkilçisi kimi bəhs edir (83,s.118, 133). B.Serebrennikov və N.Hacıyeva “mənim” və “bizim” əvəzliliklərindəki - *im* şəkilçisini mənsubiyyət, A.N.Kononov isə yiyəlik hal şəkilçisi kimi izah etmişlər (182, s.142; 160, s.81). M.İslamov birinci şəxs əvəzliliklərinin hallanma prosesində qəbul etdiyi - *im* və - *in* şəkilçilərini ətraflı şərh etmiş, - *in* şəkilçisinin qədim yiyəlik hal şəkilçisindəki *nq* səsinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəldiyini göstərmişdir (62, s.30).

Orxon - Yenisey abidələrində də mən və biz əvəzlilikləri yiyəlik halda - *in* şəkilçisi ilə işlənmiş- dir; məs.: *Bizin* sü atı turuk, azukı yok erti “Bizim qoşunun atları arıq, azuqəsi yox idi” (KT, Böyük abidə, 39-cu sətir), *menin* sabımın sımadı “mənim sözü- mü təhrif etmədi” (KT, Kiçik abidə, 11-ci sətir).

M.Kaşğari bu hadisəni nə şəkildə qeydə almışdır: *meninğ* emgek “mənim əməyim”; *bizinğ* ew “bizim ev” (MK, III c., s.370, 372).

Fikrimizcə, hallanma prosesində birinci şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halda qəbul etdiyi əlaməti mənsubiyyət, digər əvəzliliklərə əlavə olunan formanı isə hal şəkilçisi adlandırmaq doğru deyildir. Qədim türk yazılı abidələrində, müasir türk dillərində, o cümlədən şivələrimizdə mən və biz əvəzliliklərinin yiyəlik halında işlənən - *in* hal şəkilçisi olub və - *im* formasından qədimdir.

İşarə əvəzlilikləri

Şivələrdə işarə əvəzlilikləri fərqli şəkillərdə qeyri- bərabər kəmiyyətdə yayılmışdır. **Bu** işarə əvəzliyi hallanarkən adlıq haldan başqa, digər hallarda b>m dəyişməsi baş verir: munun, muna, muni, munda, munnan. Şivələrin əksəriyyətində **bu** əvəzliyinin cəm formasında ilk samit dəyişməz qalır (buların). Qazax şivəsində isə b>m dəyişməsi saxlanılır; məs.: *munnarıŋ, munnara, munnarı, munnarda, mun- nardan*. Bundan başqa, digər işarə əvəzlilikləri aşağıdakı formalarda yayılmışdır: *habu/habı* (Q., Zaq., Ş.), *o, bu//be// pu* (Gəd.), *budey, odey, belənçi, belənçik* (B., Şam.), *odua:, budua:, odurana, budurana* (Q.), *bıdırana, bıdıxana, oduranni, buduranni* (Nax.), *habıdağa, habıdırana* (Q.), *butana, otana* (G.), *a:na, ə:nə* (qərb), *onək, bunək* (Ağ.), *oğal, bığal//buğal* (B., Şam., Nax.), *oqılıx, buqılıx* «elə», “*şu*”nu gətir, “*şu*”nu qoy (Gəd.), *anarı* (qərb, şimal- qərb), *həvlə/ həblə, həbləjə, belənçik, eləncig* (İm.), *heylə /həylə, həbelə/ hibələ* (Cəb.).

Təyini əvəzliliklər

Son dövrlərə qədər Azərbaycan dilçiliyində mənsubiyyət şəkilçili öz əvəzliyi qayıdış əvəzliyi adlandırılırdı. Hazırda bir sıra alimlər bu əvəzliyi təyini əvəzlik kimi səciyyələndirir. Əksər şivələrdə bu əvəzlik və onun mənsubiyyət şəkilçili formaları *özüm, özün, özü/özi*; Quba şivəsində isə *üzüm, üzün, üzi*, Cəbrayılın Qaracallı kənd şivəsində *özüğün, özüğa, özüğu*, həmin rayonun Daşkəsən və Süleymanlı kənd şivələrində isə *özüyün, özüyə, özüyü* şəkillərində işlənəlməkdədir. Bəzi şivələrdə isə onun vəzifəsini *gəndi* (Ş.) // *kəndi* (Qaz., İt., S., Çən.), *bilə* (Təb., Zən., Meğ., İt.), *men-mağa, sen-sağa* (Q.) formaları yerinə yetirir. *Kəndi* əvəzliyi Qazax şivəsində müs-təqil əvəzlik kimi deyil, *özkəndinə, kəndibaşına, kəndi-kəndinə* şəklində qorunub saxlanmışdır; məs.: - *Kəndi-kəndinə* iş görür;- *Özkəndinə* sürüf gedif maşını və s. (142,s.10). *Gəndi* sözü *öz* sözü ilə yanaşı, Kitabı Dədə Qorqud abidəsindən başlamış XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Bu sözə M.Kaşğarının “Divanı”nda da *kəndü* şəklində rast gəlmək mümkündür. Hazırda *kəndi* əvəzliyi müasir türk ədəbi dilində saxlanmışdır.

Qeyri- müəyyən əvəzlilər

Dialektlərdə qeyri- müəyyən əvəzlilərin müəyyən hissəsi sual əvəzlilərinin əsasında, onlara şəkilçilərin əlavəsi və ya başqa sözlərin qoşulması yolu ilə yaranır. Bir qismi də əvəzlik olmayan sözlərdən və ya başqa əvəzlilərin köməyi ilə əmələ gəlir. Ədəbi dilimizdə işlənən qeyri- müəyyən əvəzlilər şivələr də müxtəlif tələffüz variantlarında işlənir: *kimsə//kimiysə// kimsənə, hərə// hər, kəs//hər kes//hər kəsən //hər kəsə//hər kişi/ hər kəş/ hər küş, bənzi// bənziləri, filan kəs // filan-peşmakan // filan-peşman* (cansızlar), *hamı//hamısı//* (əksər şivə.), *hamıyı, hamıcığ/hamucacığ* (Ağ., Gəd.), *hərkəşdi* (İm.), *hər küşdə, hər kəsən* (Cəb.) və s.

Bəzi şivələrdə çıxışlıq hal şəkilçili şəxs əvəzliləri birlikdə işlənərək qeyri- müəyyən əvəzlik əmələ gətirir; məs.: -*Xırda adam dünyənin işini sənənən- mənənən çox qanır* (Göy.) və s.

O və bu əvəzliləri birlikdə işlənərək qeyri- müəyyən əvəzlik əmələ gətirir; məs.: - *O-bu deyir, sən də inanırsan* (G.); - *Onun- munnun haravastıyan gəldix`*

çix- dux kəndə (Daş.) və s.

Sual əvəzliləri

Şivələrdə işlənən sual əvəzliləri ədəbi dillə müqayisə çoxluq təşkil edir. Dialektlərə xas sual əvəzlilərinin əksəriyyəti mürəkkəb quruluşludur; bir qismi iki və ya üç əvəzliyin birləşməsindən, yaxud da əvəzliklə başqa sözlərin (isim, qoşma) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mürəkkəb və düzəltmə quruluşlu sual əvəzliləri əsasən *na/ne/nə*, *ha* köklərindən yaranmışdır. Hazırda sual əvəzliləri şivələrdə fərqli tələffüz variantlarında yayılmışdır:

Kim/ çim. Şivələrin əksəriyyətində bu əvəzlik *kim*, *Нахчыван*, Ordubad və Şəki şivələrində *çim* şəklində sabitləşmişdir; məs.: -*Çim nə isdiyir disin* (Ş.) və s. Şivərimizdə *kim/çim* əvəzliyi hallanır və cəm şəkilçisi qəbul edir: *çim, çimin, çimə, çimi, çimdə, çimnən, çimlər/ çimnər*.

Nə/ne/ na/ nema. Ədəbi dilimizdəki *nə* əvəzliyi şimal- qərb şivələrində *na* (Ş.), *ne, nema* (Q.) şəkillərində yayılmışdır. Bu əvəzlilər hallanır və cəm şəkilçisi qəbul edir. Yönlük halda işlənərkən *y* samiti düşür, *na:/ nə:* şəklini alır; məs.: *Na: kalmısan bəs ?* (Ş.). Qax şivəsində *nema* sözü *nə* sual əvəzliyinin sinonimi kimi çıxış edir.

Namağa. Zaqatala şivəsində bu söz “nə üçün”, “niyə” sual əvəzlilərinin sinonimidir; məs.: - *Namağa çağırmışdılar sizi ?* M.İslamovun fikrincə, bu söz *na* sual əvəzliyi ilə yönlük halda işlənən *mən* sözünün (*mağa*) birləşməsindən düzəlmişdir.

Nəmənə. Dialektlərdə *nəmənə* sözü “nə və necə” mənaları bildirir. Gədəbəy, Qazax, Ağcabədi (Yastıyol kənd şivəsi), Xocavənd və Kürdəmir şivələrində işlənir; məs.: - *Nəmənənin adı var dediniz?* (Gəd.). *Nəmənə* sözü digər şivələrdə müqayisədə Təbriz şivəsində geniş yayılmışdır. Bu əvəzlik isim kimi hallanır: *nəmənə, nəmə- nənin, nəməniyə, nəmənəni, nəmənadə, nəmənadən*. Yönlük halda işlənərkən *məna-* sı dəyişir, “niyə, nə üçün” sual əvəzlilərinin sinoniminə çevrilir; məs.: - *Bəs nəmə- niyə getmirsən ?* (Ş.). Balakən şivəsində həmin əvəzliyin *nəmiyə* forması da qeydə alınmışdır.

Bunlardan əlavə, şivələrdə *nə* əvəzliyi ilə bağlı *nəmersə* “nə”, *nara/nere*

“hara”, *nəhəl* ”necə” (Q.), *ne:n*, “niyə, nə üçün, nəyə görə”(Gəd.), *nənsi/ nənsi* “hansı” (şimal-qərb), *nəblə/nəblənə* “nə qədər” (Muğ.), *nəvəs* ”necə” (Daş.), *nöhün* “nə” (S.), *nöş, nüş, nöşün, nüşün* (şimal- şərq), *nəhəl* “necə” (Q.), *nezar* (Zən.), *hancarı/ həcəri, nöynüz* “nə əcəb” (Qaz.), *nətə:r/ nətəvir, nəciyəz, nəmənə, nəmənəciyəz* (Cəb.) və s. formalar da yayılmışdır. Qazağın Aşırılı kənd şivəsində *nancarı* “necə, nə cür” əvəzliyi işləkdir (142,s. 10).

Dialektlərdə *ha* sual əvəzliyi «nə, hansı» mənalarında sabitləşmişdir; məs.: *Ha tərəfə gedirsən?* (Ş.). *Ha* əvəzliyi bir sıra sual əvəzliliklərinin yaranmasında əsas olmuşdur: *ha:y* “nə”, *haña* “hani” (Qaz.), *haçağ//haçan, haçax, havax, hağal* (Q.), *hancarı//hanjarı* “hara, necə, nə üçün, niyə”, *havax, haysı* (Cəb.) və s.

Feil

Feillər lüğət tərkibinin zənginliyi və qrammatik xüsusiyyətlərinin çoxluğu ilə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Feillərin əksəriyyəti ədəbi dildə işlənsə də, bir qrup feillər yalnız şivələrin leksikasına xasdır; məsələn: *zirzələməx`* (Dm.) «bağlamaq», *zoğallamax* (Şş.), «boş-boş danışmaq», *iyəşməx`* (Tov.), «sözləşmək», *imrəmməx`* (Qaz.) «alçaqdan mələmək», *kəlimək* (Cəb.) «kürümək», *korşalmax* (Qaz.) «kütləşmək», *küpləməx`* (G.) «döymək», *gənəşməx`* (Qb., G., B.) «məsləhətləşmək» və s. Şivələrdə işlək olan bəzi feillər digər türk dilləri ilə oxşarlıq təşkil edir; məs: *almanlamax* (Qb., G.) «bir şeyi alıb yemək, adamı altına almaq» sözü türkmən dilində, *dızıxmağ* (B.) «qaçmaq» sözü müasir türk və Tuva dillərində, *dabrımağ* «qaçmaq» (S.) sözü türkmən dilində, *yığlamax* «ağlamaq» (Q.) sözü özbək dilində, *oxranmax* «kişnəmək» (Qaz.) türkmən və qırğız dillərində də işlənməkdədir.

Ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə də hərəkətin icra olunub-olmamasına görə feillər iki qrupa bölünür: 1) təsdiq, 2) inkar. İnkar feillər əsasən *-m, -ma, -mə* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Şivələrdə sonu *-p* səsi ilə bitən feillərdən sonra şəkilcisinin *-ba, -bə, b* variantı işlənməkdədir; məs.: *tapbadı, səpbədi, qapbadı* və s.

Qazax, ayırım, bəzən də Quba, Bakı və Şamaxı şivələrində əmr şəklində inkar şəkilçisinin *-mo*, *-mö* variantına da rast gəlinir: *oxumoyun*, *üşümö:n* (Qaz.,Ay.), *oxu- mo: uz*, *yazmo:un*, *vurmo:un* (B., Qb.) və s. (89,s. 188).

Feilin şəkilləri

Şivələrimizdə ən çox işlənən əmr, xəbər, arzu, şərt və bacarıq (bəzən bu şəkil ayrı verilir) şəkilləridir. Feilin ***bacarıq şəkli*** ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə də *-a*, *-ə* feili bağlama şəkilçisi ilə *bilmək* köməkçi feilin vasitəsilə əmələ gəlir; məs.: *ala bilmək*, *kəsə bilmək*, *danışa bilmək* və s. Bacarıq şəklinin inkarının işlənməsinə görə şivələr 3 qrupa bölünür:

1) Bilmə ilə yanaşı olaraq, *-mma*, *-mmə* şəkilçisi ilə ifadə olunanlar; məs.: *yaza bilmədi// yazammadı// yazəmmədi*, *gələ bilmir // gələmmir* və s. Bu qrupa şimal-şərq ləhcəsi, Şəki, Zaqatala və Qax şivələri daxildir.

2) Qarabağ, Qazax, Gəncə, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz və İrəvan şivələrində yalnız *-mma*, *-mmə* formaları işlənir; məs.: *yazammadı// yazımmıyıf// yazammaz// yazammer*, *gələmmiyəjə x'* və s.

3) Qarabağ, Bakı, Sabirabad, və İrəvanın bəzi şivələrində *-e: lmə*, *ə: lmə* – *ilmə* formalarına təsadüf olunur; məs.: *yaze:lmədi*, *gələ:lmədi*, *yazailmir* və s. (89, s.188).

Əmr şəkli

Əmr şəkli şivələrdə şəxs şəkilçilərinin vasitəsilə əmələ gəlir. Birinci şəxsin tə- ki əksər şivələrdə dördvariantlı *-im⁴*, şimal-şərq ləhcəsində ikivariantlı *-im*, *-im*, Qazax, Ağcabədi (Qaradolaq, Şərəfxanlı kənd şivələri), Amasiya (Quzükənd, Balıq- lı, Ellərkənd və Göllü kənd şivələri) şivələrində *-em*, *-om*, *-öm*, İraq-türkman ləhcəsində *-ayım*, *-əyim* şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *alım*, *gəlim*, *qurum*, *görüüm* (əksər şivə.), *alem*, *qurom*, *tüşöm*, *bölöm*, *burom* (Qaz.), *alem*, *pozom*, *göröm*, *toxom* (Ağc.), *bilem*, *oturom*, *göröm* (Am.), *dolanım*, *kəsim*, *qurım*, *bükim* (Təb.), *açım*, *səpim*, *qoşum*, *görüm* (Tov.);- *Sən tərlə, mən siləyim*;- *Malım yoxdu alayım* (İt.) və s. Cəbrayıl şivəsində isə əmr formasının birinci və üçüncü şəxsində bir qayda olaraq, **qoy**, **qoyun** ədatları işlənir; məs.: *qoy alım*, *qoy alax*, *qoy alsın* (45,s.171).

II şəxsin təkli şivələrdə iki şəkildə: 1) ədəbi dildə olduğu kimi, şəkilçisiz; 2) arxaik *-qınan*, *-ginən* şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Bu şəkilçi iki hissədən *-gil*, *-gil* və *-an*, *-ən* hissələrindən ibarətdir. *-qıl*, *-qil* şəkilçisinə qədim yazılı abidələrdə və müasir Altay, yeni uyğur və Qaraqalpaq dillərində də rast gəlmək mümkündür. Əksər şivə- lərdə yalnız şəkilçinin *-ginən* variantı işləndiyi halda, Bakı, Şamaxı və Muğan şivələrində hər iki formasına *-qınan*, *-ginən*, Cəlilabad şivəsində isə *-ginan*, *-ginən*, Dərbənd şivəsində *-ginən/ ginə* şəkildə təsadüf olunur. Qərb ləhcəsində həmin forma dörd variantda işlənir; məs.: *alqınan*, *qo:qınan*, *bilginən*, *görginən* (Muğ.), *soyğunun*, *yazğınan*, *çüşgünön*, *duruynan* (Qaz.,Tov.,Bor.), *dur*, *qaç*, *aparginən*, *ox-şaginən* (Təb.), *alginan*, *gəlginən*, *pozgunan*, *görgünən* (Ağc.), *alginə*, *tutginə*, *duş- ginə*, *kitginə* (D.). Xocavənd şivəsində isə *-ginən* forması dörd variantda- *inan*, *-inən*, *-unan*, *-ünən* şəkildə yayılmışdır; məs.: *alınan*, *gəlinən*, *pozunan*, *görünən* və s.

Saitlə bitən sözlər II şəxsdə bəzən *denən*, *deynən*, *dinə*, *oturnan* (əksər şivə.), *deyinən*, *yeyinən*, *deyiməyinən* (Dm.) şəkildə ancaq şəxs şəkilçisi qəbul edir. Meğrinin Aldərə kənd şivəsində II şəxs təkə *dınan*, *-dinən* şəkilçisi geniş yayılmışdır; məs.: *aldınan*, *verdinən* və s.

Əmr şəklinin I şəxs cəmində şəxs şəkilçilərinin işlənməsinə görə şivələr üç qrupa bölünür: 1) Qarabağ, Qazax, Gəncə, Naxçıvan şivələrində iki variantlı *-ax*, *-əx* şəkilçisi işlənir; 2) Bakı, Şamaxı, Muğan və Ağcabədi (Yastıyol kənd şivəsi) şivələrində *-ağ*, *-əg*, Dərbənd şivəsində *-eg*, *-əg* şəkilçisi geniş yayılmışdır; 3) Quba, Ordubad, Şəki, Təbriz, Bakı, Qax, Zəngilan və Zaqatala şivələrində bir variantda *-ax* (Ord., Təb., Zən.), *-eg* (B.), *-ağ* (Qb.) şəkilçiləri özünü göstərir. İraq-türkman ləhcəsində bu cəhətdən müxtəliflik (*-aq/-ağ/-ax*, *-ək/-əğ/-əx*) mövcuddur; məs.: məs.: *baxağ/ baxeg*, *oxıyağ/ oxiyeg* (B.), *qavax*, *gəlah*, *issinəx* (Ord.), *verax*, *kəsax*, *gedax*, *yetişax* (Təb.), *gedax*, *gəlah*, *içax*, *süzax* (Zən.), *açax*, *qoşax*, *səpəx*, *gələx* (Qaz.), *alağ*, *gələg*, *pozağ*, *kürüyəg* (Ağc.), *çıxağ*, *gedağ*, *qoyax*, *burax*, *enəg*, *öldü- rəg* (İt.), *aləg*, *satəg*, *göreg*, *bürüyeg* (D.) və s.

Bəzi şivələrdə əmr şəklinin I şəxs cəmində *eyün//egün*, *-egüz* (B.), *-ağun//-əgün*, *-əyün* (Şam., Cəl.), *-ağun* (Qb.), *-ağun//əgün-ağuz //əgüz* (Muğ.), *ağın//əyin* (Cəb.,

Zən., İr.),- *ağın,- əyin, ağun, əgün/ əyün* (Ağc., İm.),- *ayın/-ağun,- əyin/- əgün* (İt.),- *egün,- əgün* (D.) şəkilçisinə də təsadüf olunur; məs.: *gedegün//gedeyün, alegün, qaçağun, gələgüz* və s. Bu şəkilçinin mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər vardır. M.Şirəliyev, K.Ramazanov -*ağun, -əyin* şəkilçisini I şəxs cəmin II şəxs cəmə müraciət forması, R.Rüstəmov, Ə.Dəmirçizadə, A.Hüseynov və E.Əzizov qədim -*ayın, -əyin* şəkilçisinin izi hesab edirlər. M.Rəhimovun fikrincə, -*ayın, -əyin* forması türk dillərinin qədim dövrü üçün ümumi olan arzu məzmunlu gəy şəkilçisindən törəmiş -*ay* və I şəxs əlaməti olan -*ın* formatından əmələ gəlmişdir.

R.Rüstəmov, A.Hüseynov, M.Rəhimov və E.Əzizov Bakı və Muğan şivələrində işlənən -*ağuz, -əgüz* formalarını mənşəcə dilimizin tarixində işlənmiş – *avuz, -əvüz* şəkilçisi ilə bağlı hesab edirlər.

İraq- türkmən ləhcəsində birinci şəxsin cəmində -*alım,- əlim* şəkilçisi də tarixi mövqeyini qoruyub saxlamışdır; məs.: -*Aşiq halın soralım;- İndi birlikdə gedəlim* (59a, s.179.). Bu şəkilçi Kitabı –*Dədə Qorqud* abidəsində və klassiklərin dilində də işlənmişdir; məs.:- *Məgər bir qoca babam, bir qarı anam var;gəl gedəlim ikisindən biri bolay ki, canın verə* (KDQ);-*Bir- bir qılalım qamu saña ərz* (Füzuli);- *İkimiz bir yerə həmdəm olalım* (Vaqif).

Əmr şəklinin II şəxs cəm şəkilçisinin işlənməsinə görə şivələr iki qrupa bölünür: 1) Qərb ləhcəsində, Naxçıvan, Zaqatala, Göyçay və Qax şivələrində, İraq-türkmən ləhcəsində dörd variantlı -*ın* şəkilçisi işlənir; məs.: *açıñ, sürüyüñ, səpiñ, qoşuñ, görüñ* (Qaz., Bor.), *alın, gedin, oturun, görüñ* (Göy.), *qalın, yeyin, qoyun, döyün* (Şr.), *açın, gətirin, soruşun* (İt.) və s.

2)Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan, Lənkəran və Qobustan şivələrində ikivariantlı -*un, -ün, -uz, -üz*, Təbriz və Dərbənd şivələrində -*un,-ün* şəkilçiləri üstünlük təşkil edir; məs.: *yapışun, danışun, yığışun, gedün* (Təb.), *gedün, bilün, qaçun, yazun, gedüz, bilüz, qaçuz* (Muğ.), *baxuz, verüz, saxlıyuz, işdiyüz* (Cəl.), *alun, durun, gidiün, yiyün, vərün* (D.), *qozi:yün, aparun, gedüz, baxuz* (Lən.) və s.

İraq- türkmən ləhcəsində II şəxsin cəmini bildirmək üçün dördvariantlı- *vin*, Dmanisi şivəsində- *ıñ* və -*ginən* şəkilçisindən də istifadə olunur. -*vin* şəkilçisi daha çox saitle bitən feillərdə və əmr şəklinin inkarında müşahidə olunur; məs.:

doğravin, yükləvün, bağlamavun, yatmavun, çağırmavun (59a, s.184), *qaldırıuŋginən, deyiŋ- ginən, qaldırmıyıuŋginən, deyimiyiŋginən* (Dm.) və s.

III şəxsin tək qərb ləhcəsində, Naxçıvan, Təbriz, Şəki, Zaqatala, Quba və Qax şivələrində –*sin*⁴, şimal-şərq ləhcəsində (Quba şivəsi istisna olmaqla) –*sun*, –*sün*, forması ilə ifadə olunur. Cəmdə isə həmin şəkilçiyə əksər şivələrdə –*lar/nar*, –*lər/ nər*, Təbriz və Dərbənd (Arkit, Muğartı və Səlik kənd şivələri) şivələrində isə –*la/ na*, –*lə/nə* forması əlavə olunur; məs.: *alsın, görüşsün, getsinnə, dağıtsınna* (Təb.), *aşsın/aşşın, görsün, səfsinnər, qoşsunnar* (Qaz., Bor.), *alsun, baxsun, disün, gözdə- məsün* (Muğ.), *alsun, baxsun, vırsun, bilsün* (Cəl.), *vursun, tuxusun, disün, düşsün, gəlsünnər, işləsünlər, uxusunla, gəlsünlə* (D.), *pişirsün, yığsun, köməkləşsünlər* (Lən.) və s.

Xəbər şəkli

Əbədi dildə olduğu kimi, şivələrdə də feilin üç zamanı var. Zaman formalarının və şəxs əlamətlərinin işlənməsinə görə şivələr həm ədəbi dildən, həm də bir-birindən fərqlənir.

Şühudi keçmiş zaman

Şühudi keçmiş zaman şivələrdə –*dı*, –*di*, –*du*, –*dü* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Zaman şəkilçinin variantlarının işlənməsinə görə şivələr bir- birindən fərqlənir. Eyni zamanda ayrı- ayrı şivələrdə şəxs şəkilçiləri də fonetik cəhətdən fərqli şəkildə sabit- ləşmişdir.

Qazax, Qarabağ, Gəncə və Ağdam şivələrində dördvariantlı –*dı* şəkilçisi işlə- nir; məs.: *qaldım, gəldim, tutdum, gördüm* (Qub.), *azdım, gəldim, qurdum, tük- düm* (Qb.), *aldım, verdim, qo:dum, sürdüm* (Göy.) və s.

Şimal- şərq ləhcəsində –*dı* şəkilçisi həm dörd, həm də iki variantda işlənir. Bakı, Şamaxı və Muğan şivələrində ikivariantlı –*dı*, –*di* və ya –*du*, –*dü* şəkilçiləri üstün mövqeyə malikdir. Bakı və Muğan şivələrində birinci şəxsdə dördvariantda, ikinci şəxsdə dodaq variantı, üçüncü şəxsdə isə damaq variantı işləkdir: *oxıdım/ oxudum, oxıdun, oxıdı/oxıdi, oxıdığ/oxuduğ/oxidig, oxuduz, oxıdılar* (B.), *yığdım, yığdun, yığdı, yığduğ/yığdığ, yığduz, yığdı* (Muğ.) və s. Quba şivəsində isə birinci şəxs tək dördvariantlı, birinci şəxs cəm və ikinci şəxs- *du*, üçüncü şəxsdə- *di*

variantı işlənir; məs: *başardım, başardun, başardi, başarduğ, başarduz, başardilər* (Qb.).

Naxçıvan, Quba, Ordubad, Təbriz, Zaqatala, Zəngilan və Qax şivələrində birinci və ikinci şəxslərin cəmi üzrə birvariantlı şəkilçilər işlənir: *-duğ* (Qb.), *-dix, -dux, -diz, -diuz* (Nax.), *-dix, -dux, -dox, -duz, -duz, -doz* (Şəki), *-dix, -diz, -duz* (Zaq., Q.), *-dux* (Təb.), *-du* (Zən.); məs.: *verdux, ələdux, yetiştux, kəsdux, seşdux* (Təb.), *satduz, giyduz, otduz, üzduz, otumaduz* (Ş.), *gördux, süzduz, aldu:z, gəldu:z* (Zən.) və s. Şərur şivəsində ikinci şəxsin cəmində dördvariantlı *-z, -yız* şəkilçisi işlənir; məs.: *aldız/ aldiyız, gəldiz/ gəldiyiz, gətdiz/ gətdiyiz* və s.

Təbriz, Zəncan, Şirvan (Navahı), Salyan (Mikayılı), Ağdaş (Qəsil) və Ordubad (Üstüpu) şivələrində sonu *t, ş, x, ç* samiti ilə bitən feillərdə şühudi keçmiş zaman şəkilçisi *-ti, -ti, -tu, -tü* şəklində işlənir; məs.: *yetiştux, baxtun, qayıttı, getti, uştı, içti:z* (Təb.), *tuttum, tuttun, tuttux, tuttu:z* (Zən.), *çattı, eşitti, düştü* (Şr.) və s.

Şəkinin İncə və Zunud kənd şivələrində *-di⁴* şəkilçisi assimilyasiya nəticəsində *-li⁴, -ni⁴*, Şamaxı, Göyçay, Ağdam və Muğan şivələrində *-zi, -zi, -si, -si*, Sunqur şivəsində *-lı* (gəllim) variantlarında işlənərkədir; məs.: *qannım, cumnum, allim, billim* (Ş.), *yazzı, kəssi* (Muğ.) və s.

Nəqli keçmiş zaman

Nəqli keçmiş zaman şivələrdə müxtəlif formalarla ifadə olunur. Ədəbi dildə işlənən *-miş⁴* şəkilçisi əsasən I şəxsdə özünü göstərir. Cəbrayıl (Sirik kənd şivəsi) şivəsində bu şəkilçi *-miş* şəklində sabitləşmişdir; məs.: *almışam, getmişəm* (əksər şivə), *usdamışux, tüşmüşüx* (Qaz.), *sarımışux, bürümüşux, qalmışux* (Təb.), *satmışam, cəlmışəm, durmuşux* (Cəb.) və s. Cəlilabad (Ləkin və Cənyan kənd şivələri) şivəsində birinci şəxs təkdə *-ib, -ib* şəkilçisi də qeydə alınmışdır; məs.: *Mən qəribəm, irəğ yerdə qalibəm; -Elə hey deyəsan alibəm* və s. (104a, s.24).

II şəxsdə *-mi⁴* (B., Qb., İs., Qob., Qar., Ş., Nax.), *-ib⁴, -ip⁴* (Zaq., Q., İr.) *-ib⁴* (şimal-şərq ləhcəsi) *-if⁴* (qərb ləhcəsi, Zaq., Q.), *-mi, -ip, -if* (Təb.) şəkilçiləri işlənir. Göründüyü kimi, ikinci şəxsdə nəqli keçmiş zaman şəkilçisində *ş* samiti işlənmir. Bu, Azərbaycan dilində iki kar samitin yanaşı işlənməməsi ilə

əlaqədardır. Lakin Zəncan, Urmiya və Borçalı (Araplı, Aşağı Saral) şivələrində isə *s* samiti işlənir; məs.: *vurmuşan, sürmüşən* (Br.), *gəlmişən, görmüşən* (Zən.), *aparmışan, durmuşan* (U.) və s. Urmiyanın Bağanuş kənd şivəsində II şəxs təkdə şəxs əlaməti – *ey* şəklindədir; məs.: *öyrənmişey, almışey* və s. (219, s.72).

Ayrım şivəsində I və II şəxs təkdə digər şivələrdən fərqli olaraq, şəxs şəkilçilərinin qapalı variantları işlənir; məs.: *yazmışım, gəlmişim, vurufsun, görüfsün*.

III şəxsdə şivələrdə *-ib⁴, -ip⁴* (Zaq., Q., İr., Nax., Ord., Təb.), *-ib, -ib* (şimal-şərq ləhcəsi), *-if⁴* (Qaz., G., Ağ., Zaq., Q.) şəkilçiləri işlənir. Şəki, Zaqatala, Quba, Dərbənd, Oğuz və Qaxın bəzi kənd şivələrində III şəxsdə *-itdi⁴* şəkilçisinə rast gəlinir; məs.: *yazıtdı, oxuyutdı, gıdıtdı* və s. Bu şəxsdə şəkilçilərin müxtəlifliyi Cənubi Azərbaycan şivələrində də özünü göstərir. Təbriz şivəsində *-ip*, Salmas şivəsində *-ib, -if, -it, -ibdi, -itdi*, Xorasan şivəsində *-ib, -it*, Urmiya şivəsində *-miş, -ib, -it, -itdi/itti*, Ərdəbil şivəsində *-miş, -ip*, Həmədan və Sofyan şivələrində *-id, -iddi* formaları ilə ifadə olunur; məs.: *alıp, yığıp, itip, tapıp* (Təb.), *ayılt, düşüt, görmüyüt, yatıtdı, oturutdu, yeditdi* (Sal.), *almış/alıb/ alıt* (U.), *çəkidi, acid, veriddi* (Həm.) və s.

Üçüncü şəxsdə *-it* şəkilçisi Azərbaycan dilinin Şəki, Quba, Dərbənd, Zaqatala, Oğuz, Salmas və Urmiya şivələrində *-dı* (*r*) şəkilçisi ilə birlikdə işlənir; məs.: *yazıtdı, oxuyıtdı* (Ş.), *gəlirdi, dəgirdi, düşütdi* (Q.), *gəldirdi, oxuyıtdı* (Zaq.) və s. Bu şəkilçinin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. R.Rüstəmov və M.İslamova görə, bu forma assimilyasiya nəticəsində meydana çıxmışdır, yəni xəbərlilik şəkilçisindəki *d* səsi özündən əvvəlki zaman şəkilçisindəki *b* və *f* səslərinə təsir etmiş, həmin səsləri özünə yaxın məxrəcdən çıxmağa, *t* səsinə keçməyə məcbur etmişdir: *alıtdı~alıfdı, gəlirdi~gəlibdi* (84,s.210;61,s.150). E.Əzizov da bu şəkilçinin mənşəyindən bəhs edərək dialektlərdə işlənməsini qədim xəzər dilinin təsiri ilə əlaqələndirir (40,s.170-171). B.A.Gökdağ isə *-it* formasının tarixi inkişafının *ip* turur~*ip* tur~*ipti* ~*ipdi* ~*itdi* ~*it* istiqamətində baş verməsini göstərir (208,s.91).

İndiki zaman

İndiki zaman ayrı- ayrı dialektlərdə müxtəlif formalarla ifadə olunur. Şivələrdə işlənən indiki zaman formaları mənşəcə iki qrupa bölünür:

1) Qıpçaq tipli indiki zaman formaları; 2) Oğuz tipli indiki zaman formaları.

Qıpçaq tipli **-ad, -əd** şəkilçisi, əsasən Quba, qismən də Abşeron (Novxanı, Corat, Hökməli, Qobu və Güzdək kənd şivələri), Qobustan, Şamaxı, Şirvan (Ağaməmmədli kənd şivəsi) şivələrində yayılmışdır. Bu şəkilçi birinci şəxsdə- *ad, -əd* , ikinci şəxsdə zaman şəkilçisindəki *d* səsi ixtisar olunur, üçüncü şəxsdə *-adı, -ədi* (*adu, - ədü*) şəklində işlənir; məs.: *aladam, aladu, gedədü, yiyədü gedmiyədü* (B.), *gidədəm, gidədi, vuradı, tükədi, işdəmidi* (Qb.), *aladı, aparadı, görədi* (Şr.) və s. M.Şirəliyevin fikrincə, bu şəkilçi indiki zamanın analitik tipi olan *a+durur* formasından törəmişdir. *a+ durur* forması hazırda Quba, Qax və Zaqatala şivələrində mühafizə olunmuş- *dur*; məs.:- *Simavar horda qaynıya durur* (Q.); -*Nə çux belə qəzeti uxtıya durmuşan?* (Qb.) və s.

a+durur forması daha çox III şəxsdə özünü büruzə versə də, Qax şivəsində bütün şəxslərdə işlənməkdədir; məs.: *ala durıyam, ala durıysan, ala dırıy* və s.

Bu şəkilçiyə M.Kaşğarının «Divan»ında (aka turur), XV yüzilliyə qədər klassiklərin (Nəsimi, Xətai, Kişvəri) dilində də rast gəlmək mümkündür.

Quba və Bakının Corat kənd şivəsində qeyd olunan şəkilçinin *a-tdi, ə-tdi* variantı da müşahidə olunmuşdur; məs.: *baxatdı, gedətđi* və s.

a, -ə. İndiki zamanın qıpçaq forması sayılır. Təbriz, Dərbənd, Tabasaran, Quba, Bakı, Şamaxının bəzi kənd şivələrində və Şirvan şəhər şivəsində II şəxsdə işlənən *-a, -ə* şəkilçisi indiki zaman (bəzən də gələcək zaman) mənasını ifadə edir; məs. : *alasan, gələsən, alasuz, gələsüz* (Dər.), *gidəsən, gidəsüz* (Qb.) və s.

a, -ə türk dillərinə xas qədim formalardandır. Görkəmli türkoloq A.M.Şerbakın fikrincə, bu şəkilçi qədim dövrdə hərəkətlə bağlı meydana çıxmış, bir tərəfdən şəxs əlaməti qəbul etmiş indiki zaman, digər tərəfdən feili bağlama funksiyası yerinə *ye-* tirmişdir (198,s.85). B.Serebrennikov və N.Hacıyeva – *a* şəkilçisinin indiki zamanın ən qədim göstəricisi kimi tatar, başqırd, qumuq, kırım-tatar dillərində işlənməsini qeyd edirlər (182,s.85).

Oğuz mənşəli indiki zaman şəkilçiləri:

-ir⁴. İndiki zaman şivələrdə əsasən- ır şəkilçisi ilə ifadə olunur. Şivələrin əksəriyyətində **-ir⁴** şəkilçisi dörd variantda, şimal-şərq ləhcəsində isə iki variantda (*-ir*, *-ir*), Zərdab (Əlvənd kənd şivəsi) şivəsində bir variantda (*-ur*) işlənir. İndiki zaman feillərinə müvafiq şəxs şəkilçiləri əlavə etdikdə ədəbi dildən fərqli cəhətlər meydana çıxır.

Gəncə, Şuşa, Göygöl, Sabirabad, Salyan, Göyçay, Cəbrayıl, Qəbələ və b. şivələrdə birinci şəxs tək və cəmdə **I** samiti, Şamaxı şivəsində isə həm **I**, həm də **n** samitləri ilə bitən feillərdə assimilyasiya nəticəsində zaman şəkilçisi **I** və **n** samitlə- rindən ibarət olur; məs.: *allam*, *billəm*, *dolannam*, *dolanniğ* (Şam.), *sallax* (Gg.), *gəlləm* (G.) (84,s. 215). Təbriz şivəsində bu hadisə sonor samitlərlə bitən feillərdə baş verir; məs.: *qallam*, *bülləm*, *dolannam*, *aparrux* və s.

Birinci şəxs təkdə *-am*, *-əm* (əksər şivə), cəmdə *-iğ*, *-ig*, *-uğ*, *-üğ* (B.), *-ix*/*ik-ux*, *-üx*/*ük* (Nax.), *-ix*, *-ix`*, *-ux*, *-üx`* (qərb), *-ux* (Təb.), *-ix*, *-ux* (Ş.) şəkilçisi üstünlüyə malikdir; məs.: *qeydirəm*, *qeydirig*, *uçırığ*, *bölürüg* (B.), *alıram*, *gedirəm*, *qovurux*, *görüürüx`* (Nax.), *tapıram*, *çaxıram*, *dolanıruş*, *bağlı:rux* (Təb.), *keçirəm*, *tapbinəm*, *keçirux*, *bilirix*, *qoyurux* (Ş.) və s.

İkinci şəxsdə zaman şəkilçisi *-ir* (əksər şivə)- *ı* (Təb.,Ş.,Şr.,Ord., Qub.) şəklin- də, şəxs şəkilçiləri isə təkdə *-san*, *-sən* (əksər şivə.), *-saŋ*- *səŋ* (qərb), cəmdə *-suz*, *-süz* (B.), *-sız*, *-siz* (Nax.), *-sı:z*, *-su:z* (Ş.), *-sıŋız*, *-sıŋiz*, *-suŋuz*, *-süŋüz* (qərb), *-sız*, *-suz*, *-süz* (Təb.) formalarında işlənir; məs: *uçırsan*, *bölirsən*, *uçırsuz*, *bölirsüz* (B.), *keçisən*, *bilisən*, *keçisu:z*, *bilisu:z* (Ş.), *bülüsən*, *bəyənisen*, *gəlisən*, *alısan*, *axdarısız*, *durmusuz* (Təb.), *çalısan*, *qovusan*, *qovmusan*, *alısız*, *gedisiz* (Şr.,Ord.) və s. Urmiya (Mərəndəli kənd şivəsi), Çənbərək (Ağbulaq kənd şivəsi), Borçalı (Araplı və Axlı- mahmudlu kənd şivələri) şivələrində ikinci şəxs təkdə şəxs şəkilçisinin samiti düşür: *danışiran*, *bırxıran* (U.), *çalıraŋ*, *alıraŋ*, *verıraŋ*, *içıraŋ* (Çən.), *gedirən*, *bilirən* (Bor.) və s. İraq- türkman ləhcəsində ikinci şəxs şəkilçisinin *-say*, *-səy* (tək), *-sayız*, *-səyiz* (cəm) formaları da qeydə alınmışdır; məs.: *alırsay*, *baxırsay*, *bilirsəy*, *inanırsayız*, *görmürsəyiz* (İt.) və s.

Türk dillərində üçüncü şəxsədə şəxs şəkilçisi işlənmir. Lakin Təbriz, Salmas və İraq- türkman ləhcəsində III şəxsin təkində **-ırı** forması sabitləşmişdir. Bu

formanın tərkibində- *i* üçüncü şəxs təkin qrammatik əlamətidir; məs.:- *Onnan so:ra cəmaət hazırrix göriri bayramın olmasına;- Badamın xəzəli yaxçı də:də dəyiri, qoyın yeyiri, odunun da yandırilla* (Təb.);-*Yağış yağiri, yevdən damiri* (İt.) və s. Türkologiyada vahid fikrə əsasən şəxs şəkilçiləri şəxs əvəzliliklərindən törəmişdir. H.Mirzəzadəyə görə, üçüncü şəxs əvəzliyi **o~u~i** istiqamətində inkişaf edərək, müstəqil bir sözdən qrammatik ünsürə çevrilmiş, *o gəliri* şəklində dildə işlənməyə başlamışdır (75,s. 247). Muharrem Erginə görə, *-ır,- iri* Güney Azərbaycanda işlənən indiki zaman şəkilçisidir. Bu şəkilçi *-ır,- ir* formasının geniş şəklidir. Rumeli və Anadolu şivə- lərində *-yor* indiki zaman şəkilçisinin *-yori* şəkli vardır. *Gəli- yori, diki- yori* misal- larında olduğu kimi. Bu, *-yor* şəkilçisinin qədim formasıdır. *-yorır* şəkilçisinin sonundakı **-r** düşmüş, fəqət *ı* mühafizə edilmişdir. Azərbaycan Türkçesinde de *yorır, yerir* şəkilçisinin *-ır,- ir* formasının əvvəlki şəkli *-ır,- iri* olmalıdır. *Gəli- yorır > gəli- yerir > gəliyeri > gəliri > gelir* misallarında olduğu kimi (206,s.201).

Azərbaycan dili şivələrində saitle bitən bəzi feillər **-yır⁴** şəkilçisinin dəyişikliyə uğraması ilə əlaqədar olaraq indiki zaman şəkilçisi kimi **-r** formantını qəbul edir; məs.: *tanıram, tanırsan* (Nax.,Təb.), *başdıram, saxlar, oxı: ram, işdi:rsən, oxu:r* (İm., Cəl., Şam., B., Tov.), *ye:rəm, ye:rsən, ye:r, işdi:r, qəyni:r* (Qub.) və s.

-er, -or, -ör şəkilçisi Borçalı, Qazax, Karvansaray (Ayrım və Haqqıxlı kənd şivələri), Ağcabədi (Şərəfxanlı və Qaradolaq kənd şivələrində), İmişli (Təklə qrupu şivələri), Dmanisi və Amasiya (Balıxlı, Göllü, Ellərkənd və Quzükənd kənd şivələri) şivələrində geniş yayılmışdır. Qazax şivəsində saitle bitən feillərdə bu şəkilçi **yer -yor,-yör** şəklində işlənir; məs.: *yateram, vurorsan, çüşörsn, oxuyor, sürüyor üşüyör* (Qaz.), *aler, toxor, duror, üşör* (Ağc.), *səpe:r, görö:r, toxuyor* (Ks.), *danışe:rəm, utaner, görör* (Dm.), *geder, buror, öysürör* (Am.) və s. Zəngilan, Lənkəran, Urmiya, Salmas və Ərdəbilin bəzi kənd şivələrində indiki zaman **-er** forması ilə ifadə olunur; məs.: *yateram, düşerəm, qureram, oxerix* (Zən.), *geder, baxer* (U.), *ater, bater* (Ərd.), *açer, görer, oler, girer* (Lən.), *sateram, durorsən sürörsən, oynorux* (İm.).

Qərbi Azərbaycanın Hallavar kənd şivəsində bu şəkilçinin **-iyə, -iyö** variantı da müşahidə olunmuşdur; məs.: *aliyom, aliyon, aliyə, gedyö* və s.

-ey, -oy, -öy şəkilçisi Ərdəbil, Urmiya, Salmas, Muğan, Ordubad, Astara, ayırım, Lerik və Biləsuvar şivələrində işləkdir; məs.: *aliyəm, aleyşən, gəley, buroyrum, buroylar* və s. Cəlilabad şivəsində (Gülməmmədli və Xanəgah kəndləri) II və III şəxslərdə qalın saitli feillərdə şəkilçi **-ay, -əy** şəklində təsadüf olunur; məs.: *ala- yəm// aləyşən, duray, biləy* və s. Urmiya (Bağanuş, Per kənd şivələri) şivəsində şəkilçinin **-ay**, Zəngilan (Göyəli kənd şivəsi) şivəsində isə **-ey** forması işlənir; məs.: *alayəm, duray, baxay* (U.), *sateyam, toxuyeyşən, sateyix, toxuyeyşən*:z (Zən.) və s.

Ərdəbil, ayırım və Ordubadın Kilid kənd şivəsində şəkilçiyə həm **-ey**, həm də **-eyr** formasında rast gəlinmişdir; məs.: *aleyram, gedeyrik* (Ərd.), *gedeyrəm, gedey- rex`* (Ay.) və s.

-iy şəkilçisi Şəki, Zaqatala. Qax, Ordubad, Zəngilan (Bartaz, Şotarız və Ağbis kənd şivələri) və Cənubi Azərbaycan şivələrinin xarakterik xüsusiyyətidir. Ordubadın bəzi kənd şivələrində iki variantda (**-iy, -iy**), Zaqatala, Qax və Zəngilan şivələrində dörd variantda (**-iy⁴**), Şəki və Cənubi Azərbaycan şivələrində bir variantda (**-iy**) özünü göstərir; məs.: *yazıyam, biçiyəm, işdiyşən* (Zən.), *aliyəm, yazıyam, görüy* (Ş.), *əkiy, gedy, oliy* (Təb.) və s.

-i⁴. İndiki zamanın ən qədim şəkli, formaca feili bağlama, lakin indiki zaman vəzifəsində işlənən bu şəkilçiyə Bakı, Şamaxı, Göygöl, Göyçay, Cəbrayl, Tovuz, Lənkəran, Təbriz və Urmiya şivələrində rast gəlinmişdir; məs.: *olı, gəlü, alu, bili*.

Bu şəkilçi şivələrdə II və III şəxslərdə müşahidə olunur. **-i⁴** şəkilçisinin mənşə- yini alimlər müxtəlif şəkildə izah edirlər. M.Şirəliyev, R.Rüstəmov, E.Əzizov bu şəkilçini tarixən mövcud olmuş feili bağlama şəkilçisi ilə əlaqələndirir, M.Rəhimov, H.Mirzəzadə isə **-ir⁴** şəkilçisinin **-r** ünsürü düşmüş variantı hesab edirlər.

Bunlardan başqa, Dərbənd, Quba, Qax və Bakı (Hökməli, Qobu, Güzdək kənd şivələri) şivələrində indiki zamanın analitik formasına da (*ala var, ala yux, ala döğü*) təsadüf edilir. Quba şivəsində *ala var, almiya var, ala yux*, Bakının bəzi

kənd şivə- lərində *ala dögü*, Qax şivələrində isə *ala varkan* şəklində işlənməkdədir. Dərbənd şivəsində *ala var, diyə var* forması ilə yanaşı, bütün şəxslərdə ol köməkçi feilinin vasitəsilə əmələ gələn *tapa ula, gidə ula, verə ula, baxa ula* forması da işləkdir.

Qəti gələcək zaman

Qəti gələcək zaman şivələrin əksəriyyətində *-acax, -acağ, -əcək, -əcəx'* şəkilçi- ləri ilə, qərb ləhcəsində və bəzi keçid şivələrində *-ajax', -əjəx'* formaları ilə ifadə olunur. Feillərin şəxslər üzrə təsrifi zamanı bu şəkilçinin müxtəlif variantları mey- dana çıxır:

Birinci şəxs təkdə qəti gələcək zaman şəkilçisi - *aceg,- əceg,- eceg* (B., D.), - *acağ,- əcəg,-ac,-əc,-acıy,-əciy* (Muğ.),- *acağ,- əcağ* (Qb.),- *aj,-əj,-ej,-ij,-ij,-uj,-üj-oj,-öj*(qərb), -*ac,-əc,-aci,-ace, əci* (Nax.),-*ic,-ic,-uc,-üc,-c* (Ş.),-*acağ,-əcağ,-əc,-c* (Təb.), **cəmdə** -*eceig, -ecouğ,- aceig,- ecöüg,- əceig,-əcöüg* (B.,D.),- *acox,- əcög,- acoux,-acux,- əcüg* (Muğ.),- *aco,- əco* (Qb., Lən.),- *ajıy,- əjiy,-ojuy, öjüy* (qərb),- *aca,-əce,-əci* (Nax.),-*acağ,-əcağ,-aci,-əci,-ci* (Təb.),- *ej,-oj,-öj* (İm.) şəklində işlənir; məs.:*alecegəm, diyanecegəm, gedecəgəm, alecouğ, diyaneçöüg, gedecəig* (B.), *vuracağam, tükəcağam, vuracouğ, tükəcouğ* (Qb.), *gedəco:ğ, aparaco:ğ, baxace:k* (Lən.), *dolduracam, sazzıyacam, alaceyıx, dorğıyaceyıx* (Nax.), *baxajam, gedəjəm, udojam, göröjəm, saxlejam, baxalıyıx* (qərb), *qoyacağam, duracağam, tutacıyux, gətirəciyux* (Təb.), *çıxejam, tutojam, süröjəm* (İm.), *başli:cam, işdicam/ işdiycam, oturcux. gəlicux, sürücux* (Ş.), *aparacağam, sürəcəgəm, yuxlayacegəm* (D.) və s.

İkinci şəxsin tək və cəmində qəti gələcək zaman şəkilçisi *-ic,-ica,-ica,-uca,-ca* (Ş.),- *ajax,-əjəx',-ejəx',-əjey,- ojax,-öjəx'*(qərb), -*acax,-əcəx'* (Təb.),- *acax, -əcax,- ace* (Nax.),- *acağ,- əcağ,-cağ* (Qb.), -*acax,-əcəg,-cax,-cəg* (Muğ.),-*acağ,- əcək,- aceg,-acəg,-əcey,-əcəg* (D.),-*eceg,- aceg,-əcəg* (B.), -*ejax,- ojax,-ejəx',-öjəx'* (İm.) və s.şəklində dəyişikliyə uğrayır;məs.: *başdiyacağsan, gidəcağsan, alacağsuz* (Qb.), *alajaxsañ, gələjeysəñ, yatajaxsıñız* (qərb), *görəcəxsan, yetişəcəxsan, düşəcəxsus, girəcəxsus* (Təb.), *gəlcasan, alıcasan, işdiycasan, alıcasıñız, tikicası:z*

(Ş.), *getceg- sən, oxıyecegsən, getcegsüz, işdiyecegsüz* (B.), *düşəcəğsan, qıdəcəğsən, gələcegsüz, uxuyaceysüz* (D.), *durojaxsan, süröjəx`şiniz* (İm.) və s.

Bu şəkilçinin II şəxsdə Naxçıvan, Ordubad, Göyçay, Laçın və Ağcabədi (Əfşar və Zəkəraylı) şivələrində –*as, -əs*, Qazax şivəsində isə –*aş, -əş* formalarına təsadüf edilir; məs.: *tutassan, tutaassız* (Nax.), *oxuyassan, sürüyəssən* (Ağc.), *gedəşşən, gedəşşiniz* (Qaz.) və s.

Qazax (Aşıqlı), Borçalı (Lejbədin), Şəmkir (Çaparlı), Cəbrayıl (Soltanlı), Gədəbəy (İsalı), Daşkəsən (Almalı), Göygöl (Qızılca), Böyük Qarakilsə (Dəstəgird) şivələrində ikinci şəxsdə qəti gələcək zaman şəkilçisinin –*aş, - əş, - yaş, -yəş*, Tovuz rayonunun Düz Qırıxlı və Qovlar kənd şivələrində dördvariantlı –*ış/-yış* Xatınlı kənd şivəsində –*aş, - eş, -oş, -öş* variantları yayılmışdır. M.Şirəliyevə görə, bu forma *dissi-* milyasiyanın təsiri ilə *c* qovuşuq səsinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Həmin kənd şivələrində –*şan, - şən, - şiniz, -şiniz, - şunuz, - şünüz* (Düz Qırıxlı və Xatınlı kənd şivələri), –*dan, - dən, - dınız, - diniz, - duşuz, - dünüz* (Tovuzun Qovlar və Böyük Qarakilsənin Dəstəgird kənd şivələri) şəxs şəkilçiləri işlənməkdədir; məs.: *qalaşşan, gedəşşən, də:şşiniz* (Bor.), *qalışşan, gəlişşən, oxuyuşşunuz, üzdiyüşşünüz, alaşşan, uçuroşşunuz, düzöşşünüz, qalaşdan, üfürüşdən, qalaşdınız, üfürüşdünüz* (Tov.), *baxaşdan, gedəşdən, gözdiyəşdən* (B.Qk.) və s. Göygöl (Əli Bayramlı kənd şivəsi) şivəsində ikinci şəxsdə –*aş, -əş* şəkilçisinin –*eyiş, - eyiş, - yeş* fonetik variantları və –*şan, - şən* (tək), –*şiniz, -şiniz* (cəm) şəxs şəkilçiləri, Laçın (Əhmədli kənd şivəsi) şivəsində üçüncü şəxsdə –*eiş* variantı işlənir; məs.: *aleyişşən, gəleyişşən, aleyişşiniz* (Gg.), *aleiş, oleiş* (Laç.) (84,s.243). Dmanisi şivəsində zaman şəkilçisi –*aj, - əj* şəklində *ş* variantlı şəxs şəkilçisi ilə işlənir; məs.: *oturajşan, oturajşınız, biləjšən, biləjšiniz* və s.

Qazax, Şəki, Gəncə, Gədəbəy və İrəvan şivələrində qəti gələcək zaman –*ası, - asi*, Cəbrayıl və Göyçayın bəzi kənd şivələrində –*ey*, Zərdab (Əlvənd, Aşağı Seyidlər, Şəftəxal kənd şivələri) şivəsində –*ay, - ey, -iy* formaları ilə ifadə olunur; məs.: Hamı səni *qınıyasıdı* (Tov.);- Bunun da səbəbini aşağıda *diyəsiyəm* (İr.);- *Gələyəm* siyə buları siyə kim deyub *öyrənəyəm* (Zər.) və s.

Ağdaş və Culfa şivələrində qəti gələcək zamanın *-at,-ət* forması ilə ifadəsinə rast gəlinmişdir. Bu forma Ağdaş şivəsində üçüncü şəxsdə, Culfa şivəsində ikinci şəxs cəmdə yayılmışdır; məs.: *oxuyatsız, gələtsiz, görətsiz* (47a,s.136; 97, s.269).

Üçüncü şəxsdə - *eceg,-aceg,- eceg* (B.), *-acağ,-əcağ,-aceg, -əceg* (D.),*-acağ/ acax,-əcək/ əcəg,-cax,-cəg* (Muğ.),*-acağ,-əcağ* (Qb.),*- acax,- əcax,-əcax`*(Nax.), *- acax,- əcax* (Təb.),*-ajax,-əjex`,`-ojax,-öjəx`*(qərb),*- icax,- icax,-cax* (Ş.) şəklində yayılmışdır;məs.:*alaceg, diyanecəg, gedəcəglər* (B.), *gidəcağ, vuracağ, gürmiyacağ* (Qb.), *alacax,/alacex`,`gələcax/ gələcəx`,` gözdüyəcək* (Nax.), *baxajax, biləjəx`,` usdı- yajax, diyəjəx`lər* (qərb), *donacax, tutacax, girəcaxla* (Təb.), *alıcaxdı/ alcaxdı, gəl- caxdı, qoriycaxdı* (Ş.) və s.

Şəki (Qoxmuq və Kiş kənd şivələri) şivəsində üçüncü şəxsdə qəti gələcək zaman şəkilçisi *-ıcat,- icat,- ucat,- ücat,- cat* şəklində işlənir; məs.: *yazıcatdı, işdiycatdı, qurucatdı, üfürəcatdı* (61,s.127).

Cəbrayılın Sirik kənd şivəsində qəti gələcək zaman şəkilçisi fərqli şəkildə yayılmışdır. Həmin şivədə hər üç şəxsdə zaman şəkilçisi - *ažiy,- əžiy,- yaž,- yəž* şəklində işlənir; məs.: *alažiyam, alassã, alažax, cələžiyəm, cələssə, cələžəx`* (45, s.181).

Qeyri-qəti gələcək zamanın

Qeyri- qəti gələcək zaman şivələrdə *-ar²* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Şəxslər üzrə zaman və şəxs şəkilçilərinin işlənməsində müxtəliflik özünü göstərir. Zaman şəkilçisi birinci və üçüncü şəxslərdə *-ar,-ər*, ikinci şəxsdə isə *-a,-ə* şəklində işlənir; məs.: *baxaram, gedərsən, gözdərix`,` gedərsiñiz, səpəllər* (Qaz.), *yığasan, çatasan* “yüklə- yərsən”, *büləsən, qazanası:z* (Təb.), *alaram, alarsan/ alarsən, alar, alarix, alarsı:z, alarlar, tanıyərəm, oxuyərsən* (Qub.), *yazər, oxiyər, baxər, toxiyər, görəsən* (L.), *gələsən, vurasan, tullaram, üx`lərəm, işdərix, işdərsiniz* (Ş.), *oyniyasan, güləsən, yazasan, içəsən* (Göy.) və s.

R,n,l səsləri ilə bitən feillərdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri I şəxsdə assimilyasiya nəticəsində *-nam², -niğ, -nig, -lam², -lix, -rux* formalarında özünü göstərir; məs.: *öyrənnəm, öyrənnig, qallam, allam, gətirrəm, durrux* (əksər şivə.) və s.

Urmiya (Balanus və Per kənd şivələrində) və Borçalı (Aşağı Saral kənd şivəsi) şivələrində II şəxsdə şəxs əlamətinin samiti düşür; məs.: *gedərən, baxaran* (U.), *alaraq, gələriqiz* (Bor.) və s.

Qaxın İlisu kənd şivəsində qeyri-qəti gələcək zaman feilləri təsrif olunarkən şəxs şəkildə işlənir; məs.: *men bilər, sen bilər, ho bilər* və s.

-t⁴ şəkilçisi Təbriz, Göyçay, Çənbərək, Karvansaray, Zəngilan, İmişli və Cəbrayılın bəzi kənd şivələrində qeyri-qəti gələcək anlayışı da ifadə edir; məs.:- Diyan, indi Səfər *gəli* gedərix (Təb.);- Axşam dayingilə getsəm, sən də *gəlisən* (Cəb.);- Qardəş gələn yollərə bacilər qurban *olu* (L.);- Bağa baxarsan bağ *olu*, baxmassağ dağ *olu* (Çən.);- Çox yuxarı çıxma, *yıxılısan* (Zən.), İssəsən dağı yerinnən *qoparısan* (İm.) və s.

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı şivələrdə müxtəlif formalarla əmələ gəlir. Şivələrin əksəriyyətində birinci şəxsdə qeyri- qəti gələcək zamanın inkarında ədəbi dildə olduğu kimi *-mar,- mər* forması işlənir; məs.: *qurmaram, biçməram, qurmarig, biçmərig* (D.), *almaram, gəlməram, gəlmərix* (Ord.), *bülməram, götürməram, qo:za- maram* (Təb.), *oximəram, yazməram, yazməruğ* (L.), *almaram, keçməram, qocal- maram* (İt.) və s.

Təbriz, Çənbərək (Ağbulaq kənd şivəsi) şivələrində və İraq- türkmən ləhcəsində birinci şəxs təkdə bu şəkilçinin ixtisar forması *-mam,- məm* geniş yayılmışdır; məs.: *almam, aşmam, işməm, dözməm, verməm* (Təb.), *qorxmam, gülməm, istə- məm* (İt.) və s. Bu şəkilçinin işlənməsi dilimizin qədim dövrləri ilə bağlıdır. Buna yazılı abidələrdə də rast gəlmək mümkündür; məs.: Ata məni, ana məni, *Qoymam* intizarə mən də (Məhəmməd); - Sənə Vaqif kimi dərd bilən gərək, Layiq *görməm* hər nadanı sənə (Vaqif); Mən *ayrılmam* ölərsəm öz balamdan, Nə mümkün ayrıla bir cism candan? (Fə dai) və s.

Bakı, Quba, Şamaxı, Naxçıvan, Ordubad, Şəki, Zaqatala, Qax, Muğan, Urmiya (Türkmən, Göytəpə, Çonqaralı kənd şivələri) şivələrində I şəxsin inkarında *-man, -mən* forması işlənir; məs.:*yazmanam, gedmənam, yazmanuğ, gedməniğ* (B.), *bax- manam, gəlmənuğ* (Qb.), *qavmanam, doğramanam, getmənix* (Ord.), *qoymanam, getmənam, almanix* (U.), *oxumanam, bölmənam, tutmanix* (Ş.) və s.

Bu şəkilçinin tarixi qədimdir. $-manam^2$ şəkilçisinin ilkin forması olan $-man^2$ şəkilçisi XVIII yüzillə qədər Azərbaycan dilində fəal işlənmişdir; məs.: *Bilmən* neçün mənim qanımı asıman içər (Saib Təbrizi); Məni görgəc *bilmən* neşün yaşınur (Vaqif) və s. XIV-XIX yüzilliklər Azərbaycan ədəbi dilində həm indiki, həm də qeyri-qəti gələcək zamanın inkarını bildirmək üçün işlənmişdir; məs.: Müşk *ıyləmənəm* üzü qaradır, Gül dəstələmən üzü paradır (indiki zaman, Xətai); Dərd ilə əgər yüz il ölürsən, Bir bus ilə *qılmanam* səni hey (qeyri-qəti gələcək zaman. Xətai) və s.

Quba (Zizik kənd şivəsi) və Şərur şivələrində qeyri- qəti gələcək zamanın inka- rında birinci şəxs cəmdə r ünsürü z ünsürü ($-maz,- məz$) ilə əvəzlənir; məs.: -Pulu- muz çatmasa, partal ala *bilməzuğ* (Qb.), *bilməzəm*, *qoymazam*, *bilməzix*, *qoymazix* (Şr.) və s.

$-man^2$ və $manam^2$ şəkilçilərinə türk və türkmən dillərinin dialektlərində də sabitləşmişdir..

Ədəbi dildə ikinci şəxsdə qeyri- qəti gələcək zamanın inkarı $-maz,- məz$ forması ilə ifadə olunur. Lakin şivələrin əksəriyyətində, o cümlədən də Quba, Şamaxı, Ordu- bad, Şəki, Sabirabad, Ağsu, Lənkəran, Zaqatala, Gədəbəy, Qubadlı, Dmanisi və bəzi keçid şivələrində qeyri-qəti gələcək zamanın II və III şəxslərində $-mar^2$ şəkilçisi geniş yayılmışdır; məs.: *yazmarsan*, *yazmar* (Qb.), *gəlmərsən*, *gəlmərsiz* (Ord.), *puz- marsan*, *götümərsən*, *bilmərsən*, *puzmarsız* (Ş.), *qalmarsən*, *bilmərsən*, *getmərsəniz* (Qub.), *baxmarsan*, *oynamarsan*, *baxmarsız* (Göy.), *danışmarsən*, *danışmarsız* (Dm.)

Bəzi şivələrdə z ünsürü s səsi ilə əvəzlənir: *qaçmassan*, *getməssən*, *dorğamas- sız*, *itiləməssiz* (Səd.), *deməssən*, *usdamassınız* (Qaz., Bor.) və s.

Bəzən də z ünsürünün düşməsi ilə zaman əlaməti $-a,-ə$ şəklində işlənir: *qaşma- sañ*, *işməsəñ*, *işməsəniz* (Şr.), *yazmasan*, *otumasan*, *tutmasuz*, *dözməsuz* (Ş.) və s.

Arzu şəkli

Arzu şəkli şivələrdə $-a^2$, $-ya^2$ şəkilçisinə şəxs şəkilçilərinin əlavəsi ilə əmələ gəlir. Bakı şivəsində həmin şəkilçinin $-e$ (ye) variantı da işləkdir. Şəxs üzrə

müvafiq şəkilçilərin işlənməsində müxtəliflik özünü göstərir:

Birinci şəxs təkdə -m, cəmdə -ğ,-g (B.), -ğ,-x (Qb.), -ğ, -x,-g (S.),- x,- x` (Nax., Qaz., Tov.),- x (Ş.),- k (Şr.,Şah.) və s. şəxs şəkilçiləri işlənir; məs.: *alam, görəm, alağ/ aleg, başdiyağ/başdiyeg* (B.), *quşam, gürəm, quşağ/ quşax* (Qb.), *baxam, baxax/ baxağ, görəg* (S.), *çalışam, çalışax* (Nax.), *qıylıyam, qıylıyax* (Qaz.), *baxam, bilək, səpək* (Şah.) və s.

İkinci şəxs təkdə -san,- sən (əksər şivə.)-sañ,- səñ (Qaz.,Tov.,Gəd.,Dm.),- sıñ,-siñ (Gəd.), cəmdə -suz,-süz (B., Qb.,Şam., Şr.),- sıñız,-siñiz (Qaz.,Tov.),- sañız,-səñiz (Gəd.), -sız,- siz,- suz,-süz (Ord.) və s. şəxs şəkilçiləri işlənir; məs.: *işdiyəsən, baxasan, biləsüz, oxıyasuz* (B.), *gürəsən, uxiyasan, uxiyasuz, tükəsüz* (Qb.), *qoşa- sañ, güləsəñ, sürüyəsıñiz* (Tov.), *alasin, görəsın, alasañız, görəsəñiz* (Gəd.), *qoşa- san, büləsən, qoşasız, büləsiz, baxasuz, güləsüz* (Ord.) və s.

Üçüncü şəxsədə şəxs şəkilçisi işlənmir. Bu şəxsin cəmində feillərə -lar,- lər şəkilçisi əlavə olunur; məs.: *baxa, bilə, başdiyə, işdiyələr* (B.), *qura, tökə, gözziyələr* (Şam.), *dura, soruşa, gələ, köçələr* (Ş.) və s.

Arzu şəklinin mürəkkəb formaları ədəbi dildən fərqlənir. Arzu şəklinin hekayəsi idi köməkçi feilinin vasitəsilə əmələ gəlir. İdi köməkçi feili sözə bitişik -ydt,- ydi,- ydu,- ydü şəklində tələffüz olunur. Lakin Naxçıvan, İrəvan, Ordubad şivələrində və İraq- türkman ləhcəsində ədəbi dildə olduğu kimi -a², -ya² şəkilçiləri ilə bildirilir; məs.: *alaydı, gələydi, başdiyaydı, işdiyəydi* (Nax.), *tutaydım, çıxaydım, oturaydıq, öləydi* (İt.) və s. Şivələrin əksəriyyətində -e (-ye), Qazax və Gədəbəy şivələrində -e (-ye), -o(-yo), -u(-yu),-ö(-yö),-ü(-yü), Cəbrayıl şivəsində -e(ye), -i(-yi),-i(-yi),-u(yu),-ü(-yü) formalarına təsadüf olunur; məs.:*dareydım, göröydün/ görüydün, oxuyoydunuz* (Qaz.), *çatıydım, biçiydin, quruydux, görüydüz* (Cəb.) və s.

Arzu şəklinin rəvayəti imiş köməkçi feilinin vasitəsilə əmələ gəlir və -ymış,- ymiş,- ymuş,- ymüş şəklində sözə bitişik işlənir. Lakin qərb ləhcəsində fərqli şəkildədir; məs.: *qaçeymişəm, tüşöymüşüx', qüroymuşsunuz* (Qaz.) və s.

Şərt şəkli

Şərt şəkli şivələrdə -sa² şəkilçisi ilə ifadə olunur. Şərt şəklinin əlamətinin işlənməsinə görə şivələr iki qrupa bölünür: 1) Cənub, qərb ləhcələrində, Zəngilan,

Zaqatala və Qax şivələrində bütün şəxslər üzrə $-sa^2$ şəkilçisi dəyişikliyə uğramır; məs.: *atsam, getsən, vursa, atsax, getsəniz, vursalar* və s.

2) Şimal-şərq ləhcəsində və Şəki şivəsində I şəxs cəmdə, II şəxsdə şərt şəkilçisi $-so$, $-sö$, $-su$ şəklində özünü göstərir; məs.: *alcoğ, bilsög* (B.), *atsoğ, gəlsuğ* (Qb.), *atson, bilsön, atsoz, bilsöz* (B., Muğ.), *açson, açsouğ, açsoz* (Ab.) və s.

Tabasaran şivəsində şərt şəklinin I şəxs cəmində $-muz$, $-müz$ şəxs şəkilçisi işlənir; məs.: *başlasamuz, işləsəmüz* və s.

Quba və Xaçmazın bəzi kənd şivələrində, Tabasaran şivəsində II şəxsdə $-v$, $-vuz$, $-vüz$, İraq- türkmən ləhcəsində isə $-v$, $-y$, $-nız$, $-vuz/uz$ şəxs şəkilçisi işlənir; məs.: *qursov, icsöv, otursav, baxsovuz, açsavuz, bilsävüz* (Qb., Xaç., Tab.), *istəsäv, versäv, tutsay, gəlsäv, alsavuz, görsävüz* (İt.) və s.

Şərt şəklinin hekayəsi *idi* köməkçi feili və şəxs şəkilçisinin vasitəsilə əmələ gəlir. Naxçıvan, İrəvan, Ordubad şivələrində və İraq- türkmən ləhcəsində şəkil əlaməti $-sa^2$, əksər şivələrdə $-se$ şəklində işlənir; məs.: *olsaydı, solmasaydı, görsəydim, bilsəydim* (İt.), *alseydim, alseydün* (B., Qb.), *qavsaydım, işdəsəydim* (Nax.).

Qazax, Cəbrayıl (Soltanlı) və Dmanisi şivələrində $-se$, $-so$, $-sö$ şəkillərində müşahidə olunur; məs.: *çöyürsoydüm, yoğursoydum, tüşsöydünüz* (Qaz.), *danışseydim, getseydin, otursoy-dux, gülsöydünüz* (Dm.), *qursoydux, örsöydük* (Cəb.) və s.

Şəki, Zəngilan və Cəbrayılın bəzi kənd şivələrində $-si^4$ şəkilçisinə təsadüf edilir; məs.: *çıxsıydım, gessiydin, oxususydux, üzsüydünüz* (Ş.), *alsıydım, gessiydim, tus- suydum, görsüydüm* (Zən.), *alsıydım, gəlsiydim, dursuydum* (Cəb.) və s.

Qazaxın Əli Bayramlı kənd şivəsində şəxs şəkilçisi iki dəfə işlənir; məs.: *alsam idim, bilsən idin* və s. Bu xüsusiyyət Qaraqalpaq, türkmən və yeni uyğur dilində də mövcuddur.

Şərt şəklinin rəvayəti imiş ($-ymış$, $-ymiş$, $-ymuş$, $-ymüş$) köməkçi feilin vasitəsilə əmələ gəlir; məs.: *baxseymişəm, gətirseymişəm, qursoymuşux* (Qaz.) və s.

Lazım şəkli

Lazım şəkli şivələrdə az işlənən şəkillərdən biridir. Bu şəklə daha çox qərb ləhcəsində, şimal-qərb, Göyçay, Ağdaş, İsmayılı və Cəbrayıl şivələrində rast

gəlinir.

Şimal-şərq (İsmayılı şivəsi istisna olmaqla) və cənub ləhcələrində lazım şəkli, demək olar ki, işlənmiş. İşin icrasının lazımlılığı həmin şivələrdə gələcək zamanla ifadə olunur. Şivələrdə lazım şəklinin şəkli əlaməti $-as^2$ ($-yas^2$) şəkilçisidir. Bu şəkilçi Şəki şivəsində $-as^2$ ($-yas^2$) şəkliyə yayılmışdır; məs.: *baxasıyam*, *oturasısan* (Qaz.), *alassınız*, *sürüyəssüz* (Ş.). Lazım şəklinin mürəkkəbi *idi*, *imiş* köməkçi feillərinin vasitəsilə əmələ gəlir; məs.: *oxuyasıydıx*, *köçəsiydix* (Qaz.), *vurasyıdim*, *gələsiydux*, *gələsiyduz* (Ş.), *baxasıyduz*, *içəsiyduz* (İs.), *çalasıymışam*, *görəsiymişix'* (Qaz.), *alasıymışşan*, *gələsiymişşiniz* (Tov.) və s.

Vacib şəkli

Vacib şəkli şivələrdə az işlənən şəkillərdəndir. Şivələrdə bu şəkil - *malı*, - *məli* forması ilə ifadə olunur; məs.: *suamalıyam*, *suamalıyix*, *almalıdılar* (Qaz.), *tapmalı*, *düzməli* (Təb.), *getməliyəm*, *getməliyux*, *qurmalsan*, *qurmalsınız*, *qurmaldılar* (Ş.), *almalıyəm*, *gidməlisən*, *gidməli* (Qb.), *görməliyəm*, *görməlisən*, *görməli*, *gör- məliyig* (Muğ.) və s. İraq- türkmən ləhcəsində vacib şəklinin şəxs şəkilçisiz işlənməsi də qeydə alınmışdır; məs.:- Ya bu dərdi *çəkməli*, ya bu köydən *köçməli* (59a, s.218).

Gərək ədatı ilə arzu şəklinin -*a*, -*ə* şəkilçisinin vacib məzmunu ifadə etməsi şivələrdə geniş yayılmışdır. Bu formaya Bakı, Qazax, Gədəbəy, İmişli, Şəki, Göyçay və Təbriz şivələrində rast gəlinmişdir; məs.:- *Gərək irayona gedəm*, *hər idarələri ta- niyam* (Göy.);-*Mənim bir xasiyyətim var, söz verdim, gerex` yerinə yetirəm* (Ş.) və s.

Təbriz, Şəki və Oğuz şivələrində vacib şəkli məsdərlə *gərək* sözünün birlikdə işlənməsi vasitəsilə də ifadə olunur; məs.:- *Baba, gün çıhmamış yollanmax gərək'* (Təb.);- *Balam, işu: dalınca özün getmax gərək`sən ki, yarıyasan* (Ş.) və s.

Zəngilan şivəsində -*ar*, -*ər* şəkilçisi zaman mənasından əlavə, bəzən vacib mənası bildirir; məs.:- *Keçiyi satar olsan mǎ: xavar elə*.

Vacib şəklinin mürəkkəbi *idi* (*-ydi*, *-ydi*) və *imiş* (*- ymiş*, *- ymiş*) köməkçi feilləri vasitəsilə əmələ gəlir; məs.: *almalıydım*, *almalıydın*, *almalıydı*, *almalıydıx*, *almalıy- dınız*, *almalıydı* (Cul.), *oxımalıydım*, *oxımalıydun*, *oxımalıydı*,

oximaliyduğ, oxıma- liyduz, oximaliydilər (Qb.), *qanırmalıymışix, örməliymişix`* (Qaz.,Tov.) və s.

Feili bağlamalar

Şivələrdə feili bağlama şəkilçiləri geniş yayılmışdır. Bu şəkilçilərin bir hissəsi ədəbi dillə eyniyət təşkil etsə də, digər qismi yalnız ayrı- ayrı şivələrdə yayılmışdır. Bəzi şivələrdə feili bağlama məqamında şəxsi feillər işlənir; məs.:- *Züleyxa bını götdü getdi;- Yol bırıynan aşır gedir* (B.Qk.);- *Baxır görür, ilan dırmaşır ağaca* (Cəb.) və s.

Şivələrdə tez-tez işlənən feili bağlama şəkilçiləri bunlardır:

-*ib*⁴ (əks. şivə.): *alib, gəlib, qurub, görüb* və s.

-*ip*⁴ (Zaq., Q., İr.): *alıp, gəlip, qurup, görüp* və s.

-*if*⁴ (qərb ləhcəsi, Zaq., Q., Ş.): *alıf, gəlif, quruf, işdiyif* və s.

-*ifdan*⁴ (Tov.,Ağs.): *aparıfdan, oxuyufdan* və s.

-*iban*⁴ (Qb., Şam., Qob., İs., Zaq., Q., Qar.): *alıban, gəlibən* və s.

-*ibani, -übəni* (Qb.). -*ibani*⁴ (Zaq., Q.)- *ıbanı,-ibəni* (İs.): *alıbanı, gəlibəni* və

s.

-*iban*⁴ şəkilçisi ilə əmələ gələn feili bağlamalar XI yüzildən XX yüzilin əvvəllərinədək ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Quba şivəsində bu şəkilçinin cəm şəkilçisi qə- bul etmiş -*ibannarı*⁴ formasına da rast gəlinir; məs.: *qışqırabannarı, gidibənnəri*.

-*i,-i,-u,-ü* (Təb.): Ginə buları *aparı* təfil veri;- *Gedi* qapıların döyi, oğla:n nənəsi gəli və s.

-*al*². Bu şəkilçi qərb ləhcəsində -*al*², şimal-şərq ləhcəsində -*an*² şəklində işlənir;məs.: *olalı, gələli* (qərb), *alanı, oxuyanı* (şimal-şərq), *axanı, biləni* (Ab.) və s.

-*inca*⁴ (əksər şivələr), -*incan, -incən* (şimal-şərq şivələri), -*incax*⁴ (qərb şivələri): *alıncan, görüncən, alınca, qurunca, alıncax, quruncax* və s.

-*qacın,- gəcin*. Bu şəkilçi Dmanisi şivəsində -*inca* şəkilçisinin mənasını bildi-

rir; mäs.: *vurqacın, içgäcın, görgäcın* və s.

-*anda*² (əksər şivələr): *alanda, başdıyanda* və s.

-*dıxca, -dihcə, -duxca, -dühcə, -dıxcan*⁴ (qərb şivələri), *-dıxca, -duxca* (Təb., Ord., Ş., Zaq., Q.); *-dığcan* (Qb.), *-dığca, -digcə, -dığcan, -digcən* (şimal-şərq şivələ-ri): *aldıxca, aldıxcan, aldığcan, gördühcə, qorxdıxca, gördüğcan* və s.

-*çağın, -cağın, -cəgin, -cəyin, -çəğın* (Dm.)/ *çağın, -cəyin* (Cəb.) şəkilçisi ədəbi dildəki *ib, -ib* feili bağlama şəkilçisinin sinonimidir; mäs.: *aççağın, çağırcağın, ölcəyin, iycəyin* “yeyib” (Dm.), *gəlcəyin, alcağın* (Cəb.) və s.

İraq- türkman ləhcəsində *-anda, -əndə* və *-dıqca* şəkilçili feili bağlamalar şəxs şəkilçiləri ilə işlənir. *-anda, -əndə* şəkilçili feili bağlamalar hər üç şəxsin tək və cəmində, *-dıqca* şəkilçili feili bağlamalar isə birinci şəxsin təkində şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişir; mäs.: *alandam, alandau, alanda, alandağ, alandavuz, alandalar, baxdıxcam, yandıxcam, sürdükcəm, gördüxcəm* (59a, s.229-230).

-*annan*² (sora): *alannan sora, gələnnən sora* və s.

-*dıxdan, -dihdən, -duxdan, -dühdən* (sora) (qərb şivələri); *-dıxdan sora* (Təb., Ord., Qb., Zaq., Ş.): *aldıxdan sora, gəldihdən sora* və s.

Məsdər

Qazax, Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan, İrəvan şivələrində məsdər şəkilçisi *-max' -məx'*, Bakı, Şamaxı, Qobustan, İsmayılı, Muğan şivələrində *-mağ, -məg*. Bakı şivəsində *-meg*, Quba şivəsində *-mağ*, Təbriz, Ordubad, Qax, Şəki, Zaqatala şivələrində *-max* şəklində işlənir; mäs.: *almax, işdəməx', oxımağ, işdəməg* və s. Sonu **p** samiti ilə bitən feillərdə məsdər şəkilçisi *-bax/pax, -bəx`/pəx`* şəklində yayılmışdır; mäs.: *tapbax, səpbəx`*(Şr.), *yapbax, köpbəx`*(Am.), *yappax, təppəx`*(B.Qk.) və s.

Əsasən cənub ləhcəsində, qismən də Bakı, Qazax (Köçəsgər kənd), Dərbənd (Cimikənd) və Lerik şivələrində *-max, -məx`* məsdər şəkilçisindən sonra *-lıx, -lix`* leksik şəkilçisi işlənir; mäs.: *oxumaxlıx, yazmaxlıx* (Təb.), *pişməx`lix`*, *suvarmaxlıx* (Şr.), *işməx`lix`*, *utanmaxlıx* (Şah.), *baxmaxlıx, cəmləməx`lix`*(Qaz.), *almağlığ/ al- meqlik, oxımağlığ/ oxımeqlik* (B.), *güləmeqliyim, əsirmegliğ* “sərxoşluq etmək” (Dər.), *ağləməqliğ, gülməqliğ, getməqliğ* (L.) və s.

Zərf

Zərf spesifik leksik- qrammartik xüsusiyyətlərə malik əsas nitq hissəsidir. İndiyə qədər zərflər dialektoloji baxımdan ayrıca araşdırılmamış, tədqiqatlarda və dərs vəsaitlərində əsas nitq hissəsi kimi ondan ümumi şəkildə bəhs olunmuşdur. Bunun da səbəbi ədəbi dildə və şivələrdə eyni qrammatik xüsusiyyətlərin fəaliyyət gös- tərməsidir. Şivələrdə zərflər ədəbi dildən yalnız lüğət tərkibinə görə fərqlənir. Buna görə də dialekt leksikasında zərflər üç qrupa bölünür: 1) məna və formaca ədəbi dillə eyniyyət təşkil edənlər: *tez, indi, birdən, hərdən, yanakı, çəpəki, dünən, aşağı, irəli, az, çox* və s. 2) mənaca eyni, amma ayrı-ayrı şivələrdə müxtəlif fonetik formalarda işlənənlər; *uxarı, biyax, həmməşə, xeylağ* (Muğ.), *əxşəm, hindi, büldür, sabax* (Nax.), *biyağ, bərkə, bərkəm, dayi, əxşəm* (B.), *çux, yaxşı, bərq, surə, saba* (Dər.) və s. 3) məna və forma cəhətdən fərqlənən səciyyəvi zərflər; məs.: *ifcin* "səliqə ilə", *mağıl* "yaxşı", *bruz* "uzaq", *peydər* "həmişə", *anarı* "bəri" (Qaz., Tov., Br.), *qərəm* "həmişə", *xuduru* "boş", *boylum* "sonra" (Nax.), *usuli* "yavaş", *gallah* "başlı-başlı- na", *siləvər* "başdanbaşa", *sokki* "sonra" (B.), *art* "sonra", *açağ* "səhərçağı", *ög* "qa- baq", *ögə* "əvvəl" (Dər.) və s.

Dialektlərdə zərfin mənaca tərz-i-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət olmaqla dörd nö-

vü vardır. Bunlar şivələrdə qeyri-bərabər kəmiyyətdə yayılmışdır.

Tərz-i-hərəkət zərfləri

Tərz-i- hərəkət şivələrdə geniş yayılmışdır. Ədəbi dillə ortaq zərflərin əksəriyyəti fonetik cəhətdən fərqli tərkibə malikdir; məs.: *kir-kirimiş* "sakitcə", *teyim-teyim* "tez-tez", *yübürə-yübürə, qaçarağı* (Ş.), *əsim-əsim, sayana* " yaxşı", *əyax* "piyada", *hənəx-hənəx* " az-az", *hərrəmə, birənti* (Qaz., Br.), *mərmər* "parpar " *vər- bərvər* "tez-tez", *bata-batda, naxoş-naxoş* (Nax.), *düz, əgri, güzəl, asda-asda, yelli, kahal* " ləng", *yanpörti, lafdan* " qəflətən", *səllimi* " sahibsiz", *tələmtəhdili*

“tələsik”, *cireynən* ”norma ilə”, *dirit-dirit* ”hissə-hissə”, *vəhlə-vəhlə* ”topa-topa”, *qolay* (Qb.), *yaxçı, aram* ”sakit”, *bala-bala* ”yavaş-yavaş”, *çin-çin, bağ-bağ* (Təb.) və s.

Nümunələr: -Ha soruşurux dimmir, *kir-kirimiş* durur (Ş.);-Sənin irahat *sayana* yaşamağın mə:m üçün xoşdu (Qaz.);-Mən köhnədən arıçı olmuşam, gedib *vərbərvər* göstəriş verərdim (Cul.);-Geçiləri *səllimi* bıraxdılar dəriyə (Qb.) və s.

Zaman zərfləri

Zaman zərfləri kəmiyyətə az olsa da ünsiyyətdə əsas yer tutur. Bu zərflərin əksəriyyəti morfoloji və sintaktik üsullarla əmələ gəlir: *əlvəhəl* ”dərhal”, *həməvax* “həmişə”, *yenidə* ”gələn il” (Ks.), *sabaynan, hindi-hindi, obaşdan, dünənnəri, gün-nəri, günbəgünnən, səhərəcə* (Dər.), *so:ra,sə:r,sabahları, isreyin, hərdənbir, əğəl* (B.)

fərəş, binədən, yengi, haliyə ”hal-hazırda”, *sohrə, sohrəmləri* (L.), *zol* ”həmişə”, *sirəngi~sıragün, inişil* (Muğ.), *həyindi, öyralı* ”bir neçə gün əvvəl”, *soramnarım, bürsügün* (Ş.), *boylum, peydər* ”həmişə”, *nişil, bildır, əzəldənnən* (Qaz.) və s.

Nümunələr:-İnnən belə *həməvax* gələjəm (Ks.);-*Dünənnəri* gəlmişdi (Dər.);-*Əğəldən* Pir Şəfi kişi olib (B.);-*Öyralı* didilər ki, isdansı işdi:r (Ş.);-*Zol* kətdə olmuşam (Bs.);-*Yengidə* yaxşı taxılıımız oləcəy (L.);-Onun qaydasıdı, adamın dalın-nan *peydər* qıyvat qırar (Br.) və s.

Yer zərfləri

Şivələrdə yer zərfləri ədəbi dil formasından yalnız fonetik cəhətdən fərqlənir. Şivələrdə spesifik zərflərə nadir hallarda rast gəlinir: *bırda, orda, uxarı, aşağa, yaxında* (B.), *başsağı, başuxarı, anrıda, horda* (Ş.), *yoxun, uzağ, bəri, içəri, geri* (Muğ.), *irax, yoxun, bəri* (Təb.), *uxarı, tişqarı, eşix, aşağı* (Qaz.), *yavıx* ”yaxın”, *qənşər, iləri* (Qb.), *qəyşər, irax, gənnən, a:rı-bəri, arabəsər, dəngül-dəngü l*”orada-burada”(Göy., Zər.) və s.

Nümunələr:-Alçanı dənniyibən qutara bilmədim, gənə *dəngül-dəngül* qalif (Ağd.);-

-Bizim kət çox uzaxda dəyil, *yavixdadı* (Qb.);- Ordoydu, bir az *uxarı* bax, taparsan (Qaz.);-*İrax* getdilə, fikir eli:rəm bı tezlıxda gəlip çıxmazla (Təb.);-*Anrıda* çay var unnan anrı bizim yerdı (Ş.) və s.

Kəmiyyət zərfləri

Şivələrdə kəmiyyət zərfləri az sayda məhdud arealda yayılmışdır: *nanca*, *az-küş*, *xeylax*, *accə* (Ş.), *oğarta*, *biro:r*, *bitgə*, *birez* (B.), *hoğarta*, *çux* (Dər.), *barham- bar* “çox”, *azırınqı*, *dınnajıx*, *accana* (K.), *dınnajıx*, *accana*, *birə:ləm* (Qaz.), *bir- havır ~birsamat* “bir qədər”, *ərəsət~liğlama* “çoxlu” (Qb.), *birhəmbir* “tamamilə” (Ağs.), *naxantana* (Qar.) və s.

Nümunələr:-Ə, möşöyləri *birhəmbir* dolduruf harya aparersan (Ağs.);- *Dınna- jıx* yemişdim, gəldi ki, bədi (Br.);- *Barhambar* yığmışam armitdan turşu qaynas- sanıza (K.); -*Hoğarta* sən yazmısa (Dər.) ; -O, *bitgə* yidi (B.); -Bir *az-küş* olurdı əvvəl qartoflu, sora olmadı; -*Nancə* didim xeyri olmadı (Ş.) və s.

Ədəbi dildə işlənən bəzi zərflər ayrı-ayrı şivələrin tələffüz şəklinə uyğunlaşaraq müxtəlif formalarla fəaliyyət göstərir; məs.: *sonra* (ədəbi dil)- *sora* (əksər şivə.), *sohrə* (L.), *soram*, *soralarım*, *su:ra* (Qb.), *sonra* (Qaz.), *soura* (B.), *soramnarım* (Ş.), *soyra* (Cul.) və s. Şivələrdə ədəbi dildəki zərflərin müxtəlif dialektizmlərlə ifadə olunmasına rast gəlinir; məs: *həmişə* (ədəbi dil) -*sürüzə* (Ağs.), *qərəm* (Ord.), *ilmi- dama~ilmizam* (Göy., Qb.), *peydər* (Br., Yar.), *həməvax* (K.), *zol* (Bs.), *müdam* (Ş.).

Köməkçi nitq hissələri

Qoşma

Şivələr qoşmalarla zəngindir. Qoşmaların əsas hissəsi ədəbi dillə adekvat olsa da fonetik cəhətdən fərqlənir. Bununla yanaşı, şivələrdəki spesifik qoşmalar ədəbi dil forması ilə sinonimlik əmələ gətirir. Azərbaycan dialektologiyasında qoşmalar semantikasına və ismin hallarına görə təsnif edilmişdir.Ədəbi dillə müqayisədə qoşmalar iki qrupa bölünür:

1) ədəbi dildən fonetik cəhətdən fərqlənənlər: *ötrü-ötür, ötrün, ötəri, ötərin* (Nax.), *örki, örti, ötüri, örtə* (Göy., Zər., Ağd., Muğ.), *ötrün, ötərnə* (Ş.), *ötru* (L.); *üçün-üçin, için, için, yiçin, çun, çün, çu, çü, içü, iyçü, çin, içi* (Dər.), *çun, çün* (B.), *çin, çin, çun, çün* (Qaz.); *savayı, safay, savay, safayı, safayın, səvayi* (Nax.), *suvay, sıvay, sıvayi, sıfay* (Yar.), *savayı, suvayı* (Göy.), *savayi, səhvayi* (Ş.), *saviya, savayım* (Qaz., Tov.), *sovayi* (Dər.), *sufay, sufayi* (L.) və s.

2) spesifik qoşmalar: *həngi* "kimi" (K., Ağd.), *tana, tan* "qədər, dək" (Nax., K., Qaz., Ş.), *ögə* "başqa" *tənni, damağ* "kimi", *artda* "sonra", *sayrı* "başqa" (Dər.), *can* "kimi" (B.), *binəm* "görə" (Br.), *çalı~ çalix* "qədər", *əfsəl* "əvvəl", *biyana* "bəri", *tənqat* "kimi" (Ağd., Zər., Göy.), *əzələ* "əvvəl" (Nax.), *alahi* "başqa" (B., Şam., Mər., Muğ.), *məsava* "savayı", *qeyrəz* "başqa" (Qaz.), əfsəl "başqa", dərinnən "ötrü" (Cəb.) və s. Nümunələr:-Uşağdan *alahi* üydə adam yuxdu (Qb.);- Orda bir arvat var, sənə *tənqat* arvatdı (Göy.);-Sə:n *həngi* fikirləşseydim, heş bura gəməzzim (Ağd.);-*Onuncan* danışa bilmirəm (B.);- Munnan *sayrı* heş nəyim yoxdu (Dər.);- Puldan, taxıl- dan *məsava* yağ, peynir də alerix (Qaz.);- Hələ onnan *əfsəl* hələ sã: söz də:jiydin;-Sə:n *dərinnən* qalmıx sərgərdan (Cəb.) və s.

Bağlayıcılar

Bağlayıcılar sözlər və cümlələr arasında tabelilik və tabesizlik münasibətləri yaradan köməkçi nitq hissəsidir. Şivələrdə qoşmalarla müqayisədə bağlayıcılar zəif mövqeyə malikdir. Qoşmaların müəyyən məna çalarları ifadə etməsi, aid olduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olması onun cümlədə yerini möhkəmləndirir. Dialektlə ünsiyyət əsasən sadə cümlələr üzərində qurulur, buna görə də bağlayıcıların işlənməsinə ehtiyac qalmır, nəticədə buraxılır. Əksər hallarda bağlayıcıların funksiyasını intonasiya yerinə yetirir. Bütün bunlara baxmayaraq, ədəbi dildəki bağlayıcıların əksəriyyəti şivələrdə fonetik fərqlənmələrlə işlənməkdədir: *amma~ ama, əmma* (B.), *aman* (Dər.), *əmə, əmbə* (Br., Qaz., Nax.), *amman* (Qb.), *amba, hama* (Ş.), *hamma, hamba* (Muğ., Göy.); *ki~ kı, ki, ku, kü, kın, kin, kun, kün* (Nax., Qaz.), *kına, kinə, kuna, künə, kını, kini, kunu, künü* (K.), *xı, xu* (İm.); *əgər~əgən, egən,*

əgənə (Dər.), *əyəm*, *begəm*, *begə* (B.), *ə:m*, *ə:r* (Qaz.), *əgənə* (Qb., Ab.), *eyəm ki*, *əyəm ki*, *əyəmnəri* (Ş.), *əyərlər*, *həyə* (Nax.) və s.

Quba, Şəki, Dərbənd, Tabasaran, Şamaxı, Balakən, Qax, İmişli şivələrində **ya**, **nə** bağlayıcıları ədəbi dildəki mənasından əlavə, bir-birinin funksiyasını da yerinə yetirir; məs.:- *Nə* isdər gidər, *nə* isdər qalar(Qb.);- *Ya* ləzgi döğü, *ya* burdan döğü (Dər.) və s.

Şivələrdəki spesifik bağlayıcılara ədəbi dildə rast gəlinmir. Bunlar ədəbi dildəki bağlayıcılarla sinonimlik təşkil edir: məs.: *ara* "gah, gah da"(K.,Qb), *hay* "ya, gah"(Dər.), *hakəzə* "həmçinin" (L.), *gəl ki* "amma, ancaq" (Zən., Cəb.) və s. Nümunələr:- *Ara* tütün yığiram, *ara* taxıram;- Qapı-qapı gəzdirədilər *hay* yumurta, *hay* şəkər verədilər;-Yaxşı barama verdix, *gəl ki* sortu aşağı oldu;- Hammımız yı-ğışduğ getduğ, Kiçxanım də *hakəzə* (K., Dər., Cəb., L.) və s.

Ədat

Şivələrdə də ədatların əsas vəzifəsi sözlərin və cümlələrin mənasını qüvvətləndirməkdir. İndiyə qədər Azərbaycan dialektologiyasında ədatlar linqvistik baxımdan tam araşdırılmamış, bəzi dialektoloji tədqiqatlarda ümumi məlumat verilmişdir. Ədəbi dildəki ədatların əksəriyyəti şivələrdə fonetik cəhətdən fərqli variantlarda sabitləşmişdir. Bunlardan başqa, ayrı-ayrı şivələrdə spesifik ədatlar da işləklilik qazanmışdır. Şivələrdə ədatlar iki qrupa bölünür:

1)ədəbi dil formasından fonetik cəhətdən fərqlənənlər: *dahı*, *laf/saf*, *məyə*, *yarı*,*bəyəm*, *dayı*, *pəs*, *əxi*, *keş*, *keşgə*, *keşgəm*, *bəgə*, *bəgəm*, *bəyəm*, *yap*, *dahi* və s.

2)spesifik ədatlar ayrı-ayrı şivələrdə yayılmışdır: *azı*, *azılı* "heç", *bı*, *bi*, *bu*, *bü* "mı" *cılız* "lap", *qa* "mı", *şırp*, *xud* "lap", *yaman* (Ks.), *qarı*, *ğarı*, *dağı* (Dər.) *ca:z*, *cə:z* (Göy.), *illap*, *illaf* (Zən., B.Qk.), *cılız* "lap" (Br.,Tov., K.), *dana*, *dayna*, *dahna*, *dənə* (əksər şivə.), *hint- mint* "lap" (Qaz.) və s.

Nümunələr:- Murğusdan *azı* çən əysiy olmur;- Hər afdoya ot gətmə: onca manat *verdişqa?*;- Gid *qarı*, onu çağır;- Bilitdi *dağı* gədə olanı- Sən məni *illap* dəng elədin;-Vəli davışdıxcan *cılız* hirsələnirdi (K., Dər., Zən., Tov.);- Oğlu Sultanın *hint- mint* özüdü (Qaz.) və s.

Modal sözlər

Modal sözlər leksik- semantik, morfoloji və sintaktik prinsiplərə görə fərqlənən köməkçi nitq hissələrindən biridir. Şivələrdə modal sözlər zəif mövqeyə malikdir. Son dövrlərdə dialekt nitqində onların rolu artmışdır. Şivələrdə tədri- cən spesifik modal sözlərin arealı məhdudlaşır, ədəbi dil formalarının fəaliyyəti genişlənir. İndiyə qədər ədəbi dilə uyğun olaraq, şivələrdəki modal sözlər də strukturu, semantikasını və törəmə mənbələrinə görə qruplaşdırılmışdır. Sinxron baxımdan modal sözləri iki qrupa ayırmaq olar:

1) ədəbi dillə eyniyyət təşkil edənlər üstünlüyə malikdir. Bunların əksəriyyəti fonetik cəhətdən fərqli formada işlənir; məs.: *bəkəm, gua, guva, guvayi, əcəf, mütlax* (Ş.), *doğirdən, həyqətən, həlbətdə* (L.), *gərəy, əyanə* (Dər.), *doğurdan, doğurdan, doğrıcan* (Cəb., Zən.) və s.

2) spesifik modal sözlər bir və ya bir neçə şivədə yayılmışdır; məs.: *hanna, hınqa* “bəli”, *tapar* “görünür”, *fərəzə* (Ş., Qaz.), *ömrəsürə* “əsla, qətiyyə” (Sal.), *incəfara* “xoşbəxtlikdən” (əksər şivə.), *vaynəcəri* “heç olmasa” (Zən., Kəl.), *lamhala, lamahlama* “heç olmasa” (G., Cəl.), *ga:var* “deyəsen” (B., Qb, S., Cəl.), *boylum, boyul* “deməli” (Qaz., Gəd., Nax.), *illah, illahım* “xüsusən, xüsusilə” (Nax., Zən., Cəl., Cəb.), *qətimut* “qətiyyə” (Cəb.) və s. Nümunələr: - *Hanna* savax qadam gəliyi; - *Tapar*, işdən gəlməyifdi hələ; - *Büyün* gidir, *fərəzə*, sabax qəyidər; - *Bizzərdə*, *ömrəsürə*, dəvə olmi: bdi; - *İncəfara*, Əhməd ordeydi, yoxsa it bizi yə: ceydi; - *Pambıx* suyuna getmirsən, *vaynəcəri*, ayrı işə get; - *Lamahlama*, iki yüz qram da vermey; - *Əli*, *ga:var*, kəndə gedib; - *Onnan* so:ra, *boylum*, dərzinin nobatıdı; - *O* çox danışandı, *illahım* da, *Həsən* (Ş., S., Cəb., Zən., Cəl., B., Nax.); - *Ay toba*, o:n *qətimut* b1 işdən xəbəri yoxdu (Cəb.) və s.

Nida

Şivələrdə nidalar geniş yayılmışdır. Ədəbi dildəki nidaların əksəriyyəti şivələrdə müxtəlif variantlarda işlənməkdədir. Bunlarla yanaşı, spesifik nidalara da məhdud dairədə rast gəlinir; məs.: *həvik* (Cul.), *le:* (S.), *arə* (Dər.), *nət, binət, bü-nət, minə* (Zər.), *boy* (Dm.), *piya/ piyo* “bəh- bəh”, *həyx* “razılıq” (Qaz.) və s.

Nümunələr:-*Binət*, nə görəcəxli günümüz var;-*Nət*, mən sa: helə dedim:-*Arə*, atovu adi nədi?;- Qasımı maşın basdı-*Le?*;-*Həvik*, o taxda, yaxçı şeydi (Göy., Zər., Dər., S., Cul.);- *Boy*, elə iş olmas! (Dm.) və s.

Sintaksis

Dialekt sintaksisi dialektologiyanın az tədqiq olunan sahələrindəndir. Bunun da əsas səbəbi fonetika və morfolojiya ilə müqayisədə dialektlərdə sintaktik fərqlərin məhdud arealda yayılmasıdır. Dialektlərdə sintaktik fərqlər daha çox təyini söz birləşmələrində, uzlaşma və idarə əlaqələrində, söz sırasında, mübtəda və xəbərin işlənməsində, sual cümlələrində meydana çıxır. İndiyə qədər dialekt sintaksisinə dair ayrıca tədqiqat əsəri yazılmış (M.Cəfərzadə. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı, 2016), ayrı-ayrı dialektlərə aid yazılmış tədqiqat işlərinə və monoqrafiyalarda fərqli sintaktik xüsusiyyətlərdən də bəhs olunmuşdur. Sintaktik xüsusiyyətlərlə bağlı dialekt fərqlərinin aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

- 1) İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin məhəlli formalarının işlənməsi
- 2) Şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma əlaqəsinin pozulması
- 3) İdarə əlaqəsində ədəbi dildən fərqli cəhətlərin işləkliyi
- 4) Xəbərin müxtəlif vasitələrlə ifadə olunması
- 5) Cülmə üzvlərinin sırasının pozulması
- 6) Sual cümlələrinin ayrı-ayrı şivələrdə fərqli formada yayılması
- 7) Spesifik ara sözlərin səciyyəviliyi

Söz birləşmələri

Təyini söz birləşmələri. Ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə də təyini söz birləşmələrinin 3 növü var: **1) I növ təyini söz birləşmələri.** Bu söz birləşmələri digərlərinə nisbətən qədimdir. Belə birləşmələrdə hər iki tərəfin morfoloji əlaməti olmur. Komponentləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur; məs.: *qoççağ oğlan, bayır şə:r, axsağ fərə, girdə kişmiş* (B.), *girdoul yemiş, umman adam, çil to:ğ, qəfləqətir köç, xam yer* (S.), *daş əv, yamaş yer, şirin bulamac, kərə qoyun, liləmar su, ları xoruz* (Nax.) və s.

Dialektlərdə birinci növ təyini söz birləşmələrində tərəflərin yerdəyişməsinə də rast gəlinir; məs.: *Kişi biçərə hansına- birinə çassın*; *-Yunus yazıx öy üzü görmüyü, həmməşə Qarasovdadı* (Ş.);- *Nənəm irəhmətdix` bizim üsdümüzdə çox əziyyət çəkif* (Qub.);- *Uşağ yazıx bilmeydi, neyləsin* (Dər.);- *Ziba qonşi məni çəpərüsdə çağırđı* (L.) və s.

Bəzi şivələrdə birinci növ söz birləşmələrinin ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Belə birləşmələrin birinci tərəfi o, bu, həmə, hər əvəzlilikləri, miqdar və sıra sayları, ikinci tərəfi həftə, ay, il, gecə, saat və s. sözlərlə ifadə olunur; məs.: *Hər axşamı bizə dəyməsə, halımızdan xəbar almasa irəhat olmaz*;- *O ili bizdə yaxşı məhsul omadı* (Qub.);- *Bu dəfəsi qız öyi çarır qonax* (Bs.);- *Neçə kərəsi qo:dular, genə gəlib gördülər ceyran yerindədi* (Sab.); *O günü sə:rə kimi yatmadım* (Yar.);- *Həmin gecəsi orda qalduğ* (Cəl.) və s.

2)II növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi şəkilçisiz olur, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; məs.: *su bərəsi, qirəmit karxanası, Qızdar qalası* (Ş.), *qız yiyəsi, pammıx sahəsi, xorız banı* (Muğ.) və s.

Əsasən Zaqatala, Qax, Balakən şivələrində, qismən də Şəki, Zəngilan, Muğan, Dərbənd və Tabasaran şivələrində II növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi şəkilçisiz işlənir, formaca I növ birləşmələrə uyğun gəlir; məs.: *baxcə dərə, uyezd nəcəlnix`*(Ş.), *qalxoz idarə, çöl yer, boğaz ağrı, dağ ara, iş gün* (Zaq., Q.), *pişig bala, qoz halva, əl dəsmal, bulağ su, əl mişar, dağ keçi, yər alma* (Dər.), *boğəz ağrı, toy pılov, Nəği buləğ* (L.), *dağ yol, dərgəz yara* (Yar.), *qoz ləpə, duz torba* (Zən.) və s.

3) III növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; məs.: *öyün qapsı, qızun atası* (B., Qb.), *mənim gözüüm, sənin gözüün, onun gözü* (qərb ləhcəsi), *söybətin binası, taxılın yeri, qoynun irəngi, quynun suyu* (Muğ.) və s. Belə birləşmələr şivələrdə müxtəlif şəkildə işlənir:

- birinci komponentin şəkilçisinin düşməsi: məs.: *öy içi, üzbulər hamsı, ağ un əpbəyi, Musabey yeri* (Ş.), *olər hərəsi, yol içində, qardaşdar ikisi, işdərimiz hamsı* (Qub.), *daysı qızı, əmsi oğli, atası öyi* (B.), *uşaxlar üçü, qo:yunnar beşi, bullar hamsı* (Çən.), *bacular üçü, işdər hamısı* (Zən.), *ev dalı, qətirrər (qatır) hərəsi, kənd*

qırağı (Cəl.), *atdar üçü*, *qardaşdar hamısı*, *billar hamısı* (Cəb.) və s.

- birinci komponentin bəzi şivələrdə ixtisar olunması; məs.:- *Bizdeydilər hamı- sı*;- *Hər ikisi* orada mərc qoydular (Cəl.);- *Yaxası* təmizdir (Şah.);- *Torpaxları* bərəkətlidi;- *Heç ürəyimə* yatmır (Cəb.) və s.

- komponentlərin yerdəyişməsi, ikinci komponentin birincidən əvvəl işlənməsi; məs.: *Hamsı savaddıdı qardaşların* (Ş.);- *Üsd- başı tamam toz içindəydi gədənin* (Qub.);- *Axşam uladı, indi diyədi xatunu munun* (Dər.);- *Sapax gilasa olur, deyrik sapağınnan tut gilasin üz* (Şah.);- *Balasin atın tapdım* (Cəl.) və s.

- ikinci komponentinin şəkilsiz işlənməsi. Bu xüsusiyyət birinci komponenti şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan birləşmələrdə özünü göstərir; məs.: *Noxuda mə:m qonax* vardı;- *Bizim adam* çaltıynən çox məşğuldu binədən (Ş.);- *Sənün dayi* gəldi;- *Mənin* var un min *qoyin* (Dər.);- *Sənün qız* bu yıl məkdəbə girəcəg (L.) və s.

- hər iki komponentin şəkilsiz işlənməsi; məs.:- *Bu dağlarda il on iki ayda qar* tabbağ olur (Çən.), *uşağlar hamı, gecə qarannıg, axşam xeyir, sabah şər* (Cəl.).

- II və III növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfinin ikiqat mənsubiyyət şəkilsizi qəbul etməsi; məs.: - *Həddi- buluğa çatana qol pulusu* olardı (Ş.);- *Arvatdarın çöl işisi* çoxdı (İm.);-*Camatın çoxusu* bağa köçüb hindi (Ağd.);- *Hesabdar pammığı qalxoççıların əmək günüsünə* bölür (S.);- *Yol pulusu* olmadı uşa:n şə:rə getməyə (Qub.) və s. Bu xüsusiyyət cənub ləhcəsi və keçid şivələri üçün xarakterikdir, daha çox *il, dal, iy, gün* və s. sözlərində baş verir.

Sintaktik əlaqələr

Şivələrdə tabelilik əlaqəsinin 3 növü var: uzlaşma, idarə, yanaşma. Əksər şivələrdə əsas sözlə asılı söz şəxsə və kəmiyyətə görə bir-biri ilə uzlaşır; məs.: *mən yazı- ram, sən yazırsan, o yazır* (G.), *mən getdim, sən getdün, o getdi, biz getdik, siz get- düz, olar getdi* (B.) və s.

Bəzi şivələrdə, o cümlədən də Şamaxı, Ağdaş və Qaxın bəzi kənd şivələrində şəxsə görə uzlaşma pozulur, yəni asılı söz şəxs şəkilsizi qəbul etmir; məs.: *mən (sən, o, biz, siz, olar) alatdı* (Ağd.); *men (sen, ho, biz, siz, holar) ala varqan* (Q.) və s.

Mənsubiyyət kateqoriyasında sahib şəxslə mənsub əşya arasında uzlaşma əsasən gözlənilir; məs.: *mənim qızım, sənin qızın, onun qızı* (Qar.) və s. Ədəbi danışiq dilində və şivələrin əksəriyyətində mənsub əşya I və II şəxs cəmlə ifadə olunan sahib şəxslə uzlaşmır; məs.: *bizim küçə, süzün məhlə* və s. Zaqatala, Qax, Dərbənd, Balakən, Cəlilabad və Lerik şivələrində hər üç şəxsdə şəxsə görə uzlaşma pozulur; məs.: *menin//meni (senin//seni, onun//onu, bizim, sizin, onların) qız* (Zaq.). Bu xüsusiyyət qədim yazılı abidərdə və müasir türk dillərində də mövcuddur; məs.: *bizin sü* (Orxon abidə), *bizim el* (KDQ) və s.

Qax (İlisu kənd şivəsi) və Dərbənd şivələrində mənsub əşya bütün şəxslər üzrə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək, I və II şəxslərdə uzlaşma yaratmır; məs.: *menin (senin, onun, bizim, sizin, onların) atası* (Q.) və s. Bu xüsusiyyətə karaim dilində də təsadüf olunur.

Şivələrdə kəmiyyətə görə uzlaşmanın olub-olmaması mübtədanın meydanda olmaması ilə bağlıdır. Cümlədə mübtədə olmadıqda şivələrdə onun tək və cəmliyi xəbərdə əks olunur; məs.:- *Atı mindilər, yola tüşdülər* (Tov.);- *Duruf gediflər ordan aşa:* (G.) və s. Əksər şivələrdə mübtədanın ifadə vasitəsindən asılı olmayaraq, xəbər kəmiyyətə təkdə olur; məs.:- *Ollar çatdı getdi* (Ş.);- *Eşiyə çıxıf görər kin, dağdan adamnar gələr* (Dm.) və s. AZ hallarda mübtədə ilə xəbər kəmiyyətə görə uzlaşır; məs.:-*İnəklər gəldilər;-İtdər dağa hürüllər*(Şam.);*Keçilər töklüflər üzü oana* (Qaz.).

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də saydan sonra işlənən isimlər arasında uzlaşma pozulur. Lakin şivələrin bəzində müəyyən miqdar saylarından sonra isim- lərə- lar,-lər şəkilçisi əlavə olunur; məs.:- *İki Museyiblər* su suvarırlar (Nax.);- *İki xatunnar* gəlib (Dər.);- *Əlli qoyunnarı* var (Qaz.);- *Dörd dadıxları* (ayaqları) olana diyillər kürsü (Ş.);- *Beş gəlinnər axşama kimi qulluxda durur* (B.Qk). və s. Bu xüsusiyyət qədim yazılı abidələrdə və müasir türk dillərində də qeydə alınmışdır. Belə birləşmələr ayrılıqda deyil, söyləmin tərkibində reallaşır və əsasən canlı varlıqları əhatə edir. Fikrimizcə, -lar² şəkilçili isimlərin kəmiyyətini konkretləşdirmək üçün miqdar sayları sonradan əlavə olunmuşdur. Miqdar saylarından sonra gələn nümerativ sözlər bu xüsusiyyətin fəaliyyət dairəsini

məhdudlaşdırmışdır.

İdarə əlaqəsi. İdarə əlaqəsinə görə dialektlər həm ədəbi dildən, həm də bir-birindən fərqlənir. Belə fərqlənmələr qərb ləhcəsində (xüsusilə Qazax və ayırım şivə- lərində), Dərbənd, Şəki, Zaqatala, Qax şivələrində daha çox nəzərə çarpır.

Bir halın digər halın əvəzinə işlənməsi, yəni idarə edən sözün, ədəbi dildən fərqli olaraq, ismin başqa halını tələb etməsi şivələrdə geniş yayılmış hadisələrdəndir. Dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, halların bir-birini əvəz etməsinin şivə- lərdə 30-yaxın tipi vardır:

1. Ədəbi dildə və şivələrin əksəriyyətində **soyuqdu, istidu** feilləri yönlük halı tələb etdiyi halda, Bakı (Türkan, Zirə, Mərdəkan, Qala) şivəsində təsirlik halla işlə- nir; məs.: *Məni so:ğdu, məni istidü* və s.

2. Ədəbi dildə və şivələrin əksəriyyətində **söymək, vurmaq** feilləri təsirlik halı tələb etdiyi halda, bəzi şivələrdə yönlük halla işlənilir; məs.: *Vəliyə söyürəm* (Qar.);- *Məndə nə ixtiyar kişiyə söyəm* (Ağ.);- *Qari topa ağacnan vireydi* (Cəl.);- *Yekə oğlan- san, uşağa söymə* (Zən.);- *Ata ellə vırma, şıkass olar*;- *Salman maña söydü* (İm.).

3. Ədəbi dildə və şivələrin əksəriyyətində **gizlənmək, daldalanmaq** feilləri yerlik halı tələb etdiyi halda, bəzi şivələrdə yönlük halla işlənilir; məs.:- *İdris öyə gizdənif* (G.);- *Pəyyə daldalandıx dünən gejdə* (K.) və s.

4. Ədəbi dildə və şivələrin əksəriyyətində **gəlmək** feili çıxışlıq halı tələb etdiyi halda, Laçın (Qorçu, Şəlvə kənd şivələrində) və Zəngilan şivələrində yerlik halla işlənilir; məs.:- *Şuşada gəlləm* (Laç.);- *Meşədə səs gəlirdi* (Zən.).

5. Ədəbi dildə **getməx`, gızdəmməx` və səbbəx`** feilləri yerlik halı tələb etdiyi halda, Karvansaray və Çənbərək şivələrində yönlük halla işlənilir; məs.:- *Keçən ilin yazına getdix`, pa:yızına gəldix`* (Çən.) və s.

6. Ədəbi dildə **acığ eləməx`, miyğat olmax, xayış eləməx`, xoşu gəlməx`** feilləri çıxışlıq halı tələb etdiyi halda, bəzi şivələrdə yönlük halla işlənilir; məs.:- *Qapı- bacıya miyğat olun*;- *Dayıma xayış elədim ki, məni də aparsın* (Qub.);- *Ağız, mən suya gederəm, sən öə muğayat ol* (Bor.);- *Mən gəlincən uşağa miyğat ol*;- *Şoferə xayış eliyif ki, qıza kitab alsın gətisin* (Zən.);- *O kitaba xoşım gəldi* (Cəl.) və

s.

7. **Buyurmaq, getmək** feilləri yönlük hal əvəzinə təsirlik halı tələb edir; məs.:- *Uşağı buyur, ardınnan yüyür* (Bor.);- *O tərəfi də cız geder, bu tərəfi də cız geder, loyba əkiler* (Bor.) və s.

8. **İnandırmaq** feili ismin təsirlik halı əvəzinə yönlük halı tələb edir; məs.:- *Mən sənə inanderəm ki, bizim bu kətdən keçif gederdi dağa gedən* (Qaz.);- *Sa: inan- dırram ki, bı işdən xəbarım yoxdu* (Zən.);- *Sizə inandıreram, biz gün görməmişix` qavax* (İm.) və s.

9. **Əkmək** feili yerlik hal əvəzinə təsirlik halı tələb edir; məs.:- *Payızı əkellər, sonra da alasını çəkellər toxoynan* (Qaz.);- *Üç ay payızı cüt əkərdüg* (Cəl.) və s.

10. **Başlamaq** feili yönlük hal əvəzinə təsirlik halı tələb edir; məs.:- *Başladuğ söübəti* (Cəl.)

11. **İşdəməx`/ işdəmməx`** feili yerlik hal əvəzinə yönlük halla işlənir; məs.:- *Masın aravanı yerinə isdiyir* (Cəb.)

Halların qoşmalarla idarəsi. Şivələrdə bəzən görə qoşması deyilmir; məs.:- *Su çəkildiyinə təzədən kənd salıblar* və s.

Ədəbi dildə qoşmalarla idarə olunan sözlər şivələrdə çox vaxt feillərlə idarə olunur; məs.:- *Də:рман kətdilərə işdir hindi* (Bs.);- *Sonra danıya dağda ayrellər xalxal* (Bor.).

Şivələrdə hal şəkilçisindən sonra işlənən *so:ra, görə, kimi, qədər, dək, can, cən, bəri* qoşmaları bəzən düşür; məs.: *Onnan kəndin Adı qalıb Daykənd* (S.);- *Quraxlıx keşdiyinə sudan korrux çəkirix`*; - *Beş- on günə taxıl biçilməli* (Qub.);- *Oğli gedən- nən bu yorğən döşəydi, onun canıdu* (L.);- *Qoca olduğuma işə getmeyem* (Cəl.);- *Yağannıx olduğuna ot çox pitdi*; - *Sənə kalağey alajeymiş* (Qaz.) və s.

Yanaşma əlaqəsi. Ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə də yanaşma əlaqəsi qram- matik əlamətsiz, yəni tabe sözün tabeədicisi sözə yanaşır, mənaca ona bağlanması nəticəsində əmələ gəlir; məs.: *axsağ fərə, girdə kişmiş* (B.), *kərə qoyun, yamaş yer* (Nax.), *qızıl üzüg, yaxşı üşəğ* (L.) və s. Dialektlərdə yanaşma əlaqəsində tabe sözün tabeədicisi sözdən əvvəl işlənməsi hallarına da rast gəlinir;

məs.: *üşax yazıx, Kazım doxdur, kişi biçara* (Ş.), *usda qoççağ* (Ab.), *oğlun utanmaz* (Qaz.) və s.

Cümlə üzvləri

Mübtəda. Azərbaycan dili şivələrində mübtəda əsasən isim, şəxs əvəzlilikləri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Digər nitq hissələri substantivləşdikdə mübtəda funksiyası yerinə yetirir; məs.: *-Bizdə əkin yerrəri çoxdu* (Qub.);- *Paccax pinəçiyənən görüşüf yola düşür* (Ş.) və s.

Şivələrdə şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədalar, demək olar ki, işlənmir; məs.:- *Əgər cavab vərđün, vərəcəgəm aparasan pulları* (B.);- *Ojağınızın başında bitif qalasan* (Qaz.);- *Hara əlmizi çaldıx dəsdəynən çubux* (Ş.);- *Səni çox axtardıx, ancax tapbadıx* (Qub.);- *Qurddarı qarma yarpaxlarla da yemləyirik* (Zər.);- *Keçən adna günü Bakiyə gitdik*; - *Səhərisi şə:rə çıxdıx* (İs.) və s.

Bu baxımdan şimal- qərb şivələri istisnalıq təşkil edir. Bu şivələrdə şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədaların işlənməsi zəruri olur; məs.:- *Mən çağırdım cama:tin ümum iclasın* (Q.);- *Mən gəlif qapının dalında durdum*; - *Mən laf cavannı-ğımnan pinəçiyəm* (Ş.) və s.

Bəzi şivələrdə mübtədalara xəbərə məxsus əlamət qoşulur; məs.:- *Buraxma, buraxsañız quşdu uçuf gedəjəx`qayıdarmı* (Qaz.);- *Ay bala, inəgdi, danadı, qalib damda* (S.) (29,s.144).

Xəbər. Dialektlərdə xəbər müxtəlif şəkildə işlənir. Bəzi şivələrdə şəxs şəkilçiləri ixtisar olunur; məs.:- *Yaxşı öyüm var, dört tərəfi də həsər ba:rı* (Ş.);- *Cin ayrı, şeytan ayrı* (Qub.);- *Yayda hər yana baxırsan yamyaşıl* (S.);- *Baxdi gördi ki, qıza bağışdadığı üzig* (B.);- *Sırğa həm adamçındı, həm heyvançın* (Şah.);- *Malım- döylətım həmisi sənə qurban* (L.);- *Dünənnən yuduxlarım hələm şəritdə* (Şr.);- *Balakişi xəstə, mən xəstə* (B.Qk.) və s.

Şivələrdə xəbərin buraxılmasına tez- tez rast gəlinir; məs.: *Holar Şəkiyə, men bur- ya* (Zaq.);- *Axşamın xeyrinnən savağın şəri:* (Ş.);- *Yiməgə qoyın əti, çəkməgə sarı tütün yaxşısı* (S.);- *Əvvəl ta:m, so:ra kalam* (B.);- *Qoyunun biri keçinin dördi* (bərabərdir) (Ord.);- *Qonağlar gələn kimi çalməğ, oximəğ* (L.);- *Hə:, nə sözü:z* (Şr.);-

Qonşumuz bəxtəvərdü, sağ əli mə:m başıma (Ab.);- Girər içəri, baxar diyyü, lavaş (B.Qk.) və s.

Bəzən cümlənin xəbəri iş feilləri əvəzinə, elə köməkçi feili ifadə olunur; məs.: - *Mən həyat-bacanı eleyim (süpürüm), sen beş-altı çörəg elə (Şam.)* və s.

Dərbənd və Abşeron şivələrində xəbərin analitik feillərlə ifadə olunmasına tez-tez rast gəlinir; məs.: - *Mən hər vaxtda Dərbəndə gidə uladam, Əli baxa durur; Mən sənü tanımiyə varam (Dər.);- Əgəm Suğayta getməli olmuş olsam, gedif baxırsan torba qeyirən zo:da (Ab.)* və s.

Bəzi şivələrdə feili bağlamalarda əmələ gələn mürəkkəb xəbər də işləkdir. *Ol* köməkçi feili xəbər şəkli ilə işlənir, mürəkkəb feil əmələ gətirir və sual mənası ifadə edir; məs.: - *Maşın gəlib ola? (B.);- Atxa su gəlir ola? (İs.);- Həsən qoyunnarı gətirdi ola? (Zər.);- Doxdır bu gün işdədi olə? (L.);- Bax göreg, day dossı gəlib ola (Ab.)* və s.

Şivələrdə xəbərin tərkib hissəsi olan *ol* köməkçi feilinin həmcins üzvlərin sayı qədər təkrar olunur; məs.: - *Biri toyçu olur, biri tar- qabalçı olur, biri də vızqan olur (Nax.);- Yarım sünbül buğda Küküdə olur, İremeşində olur, Qışlaxlarda olur, Kö- mürdə olur, Gücəzurda olur, Keçilidə olur, Külüsdə olur (Şah.)* və s.

Bəzən əmr cümlələrinin xəbəri iki müstəqil sözdən ibarət olur; məs.: - *Var get burdan (Tov.);- Kitabı get gə vər mənə (B.)* və s. Əmr cümlələrində xəbərin ixtisarı da bəzi şivələr üçün xarakterikdir; məs.: - *Nağı, çomağını götüdüz qoyna;- İşıxlanca- ğına sən mala, Əhməd də buzoya (Çən.)* və s.

Şimal-şərq ləhcəsində təkrarlı xəbər də geniş yayılmışdır. Belə xəbər əsa- sən inkar məna ifadə edir; məs.: - *Nə qədər nəsiət elədim, adam olmadı ki olmadı (Şam.)*

Bəzi şivələrdə cümlədə xəbər həmcins üzvlərin sayı qədər təkrar olunur; məs.: - *Buğda əkərdilər, darı əkərdilər, çaltiy əkərdilər (Ş.);- Ora atnan da getməy olur, maşınnan da getməy olur, piyada da getməy olur (Qub.);- Çörəx`lərin birinə das-dana de:rsı:z, birinə kükə de:sı:z, birinə bombi de:rsı:z (Ord.)* və s.

Cümlənin həmcins xəbərindəki eyni şəkilçilər ixtisar olunmadan işlənir; məs.: - *Yunu yuyullar, təmizdiyillər, sora da cəhrədə əyriillər (Qub.)*

Cümlədə - **ib** şəkilçili feili bağlamalar xəbər in ifadə vasitəsinin zaman və şəxs şəkilçilərini qəbul edir; məs.:- *Nənəmin payın apardım, verdim, gəldim* (Qub.).

Şimal- şərq şivələrində xəbərdən əvvəl feili bağlamaların təkrar işlənməsi də qeydə alınmışdır; məs.:- *Qaçıb- qaçıb gedib düz Kürdəmirə* (Kr.);- *Yanıb- yanıb tö- külürəm süzi belə görəndə* (Şam.) (29,s.142).

Təyin. Azərbaycan dili şivələrində təyinlə bağlı ədəbi dildən fərqli xüsusiyyət- lər müşahidə olunmamışdır. Təyin əsasən sifət, say, işarə əvəzliyi, feili sifət və isim- lə ifadə olunur; məs.:- *Düz yərdə yaxşı sürməğ uladu* (Qb.).

Cümlədə təyinin təsirsiz feillərlə ifadə olunması məhdud dairədə qeydə alınmışdır; məs.:- *Bu düzəl söz dəy* (Tov.);- *Mının sağal halı qameyib* (A.) (29,s.142).

Tamamlıq. Dialektlərdə tamamlıq ədəbi dildə olduğu kimi isim, əvəzlik, sifət, təyini söz birləşmələri və qoşmalı sözlərlə ifadə olunur; məs.:- *Mə:llimlər sənən birki şeylər suruşacağlar* (Qb.)

Quba şivəsində tamamlıq funksiyasında işlənən müəyyən halı bəzən qeyri- mü- əyyən təsirlik hal əvəz edir; məs.:- *Beşməğ qabağlar giyərdilər.*

Şivələrdə tamamlıqların -**dı(r)** xəbərlik şəkilçisi qəbul etməsinə də rast gəlinir; məs.:- *Əkinçilikdi, bağbançuluğdi billuğ* (Qb.);- *Mismardı, çəkişdi töhmisüz əyağ altda* (S.) və s.

Şivələrin əksəriyyətində tamamlıq funksiyasında işlənən III şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında hal şəkilçisi ixtisar olunur; məs.:- *Ata uğlun danış-dırmıyadı* (Qb.)

Zərflik. Dialektlərdə də zərfliyin mənaca tərzi- hərəkət, zaman, yer, və kəmiy- yət növləri vardır. Zərflilər əsasən zərflə, qismən də isim, söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Tərzi- hərəkət zərfliyi: -*Uni mən lap balaca- cıqqanağ saxlamışam* (Qb.);- *At qoşəyax qaçır* (Şah.) və s.

Əsasən qərb ləhcəsində, qismən də Dərbənd şivəsində hal- vəziyyət bildirib, bilavasitə feili xəbərə aid olan tərzi- hərəkət zərfliləri – **mış**, -**maz** formalı feili sifətlərlə də ifadə olunur; məs.:- *Arvat ağlamış çıxdı məhliyə* (Tov.);- *Bu da*

söylən- məz gitədi munun dalıynan (Dər.) (29,s.144).

Zaman zərfliyi:- *Həmiyə vax işim düz gələdü (Qb.);- Yəhər qayrıldılar binnan əzələ (Nax.) və s.*

Yer zərfliyi:- *Yuxarıda bizin alma bağlarımız var, bə:li bağlarımız var (Qb.);- Adamlar bırda əzəldən olib, biz gözmizi açıb adamları görmüşix (Ord.). Qubanın bəzi şivələrində yer zərfliyi adlıq halda işlənir; məs.: Xeyir, mən Bəki görməmişəm (83,s. 191)*

Kəmiyyət zərfliyi:- *Bizin uşağ şə:rdə, üzi də çux oxiyib (Qb.);- Mən Həbibini çox isdi:rəm ;- O hər yerdə olsa az danışar (Şah.) və s*

Cümlədə söz sırasının pozulması

Ədəbi dildə söz sırasına riayət olunduğu halda, bu qayda şivələrdə pozulur. Belə ki, mübtədə, tamamlıq, zərflik xəbərdən sonra, təyin təyin olunandan sonra gəlir.

a) Mübtədanın cümlənin sonunda gəlməsinə tez-tez təsadüf edilir. Bu hadisə Şəki şivəsində çox, şimal-şərq ləhcəsində az müşahidə edilir; məs.: -Habı həndəvərdə əkilirdi quru *taxıl* (Ş.); Dəyəni tikərdi *çobannar* (Mr.); Qaş qaralınca işdədi *kişi* (İs.).

b) xəbərin cümlənin əvvəlində işlənməsi; məs.: - Gəldi İsrayılın təzə öyünə baxmağa sədir? (İs.).

c) Vasitəsiz tamamlığın cümlənin sonunda işlənməsi; məs.: -Yaxşı saxlarıx biz *atı* (Tər.);- Gətrif yanımıza *uşaxları* (Tov.);- Bəhram örgətcaxdı *məni* (Ş.). Araşdırmalar göstərir ki, vasitəsiz tamamlıqların cümlənin sonunda işlənməsinə bütün şivələrdə rast gəlinə də, qərb ləhcəsi üçün daha səciyyəvidir.

ç) Vasitəli tamamlığın cümlənin sonunda işlənməsi; məs.: - Uşax tutdu *ağaşdan* (Xv.);- Cəlin atdı *qıza* (Nax.);- Gələndə mina pay qoyıblar *qurban ətinnən* (İm.);- Bir dənə aynə qayıtdıra bilmədim *atama* (Ş.) və s. Bu xüsusiyyət şivələrin əksəriyyətdə təzahür edir. Yönlük halla ifadə olunan vasitəli tamamlıqlar çox, çıxışlıq və yerlik halla ifadə olunanlar isə nisbətən az işlənir.

d) Zaman zərfliyinin cümlənin sonunda işlənməsi; məs.: - Gəlib apardı məni ordan özü *deyännən* (G.);- Çox razıyam onnan *hindi* (S.);- Doqquz yaşım vardı

mən ayağıma *çarix giyəndə* (Ş.) və s.

e) tərz- hərəkət zərfliyinin xəbərdən sonra işlənməsi; məs.:- Yol ge:r *tö:şiyə-töşiyə* (Ş.).

ə) Yer zərfliyinin cümlənin sonunda işlənməsi; məs.:- Niyar xanım ağladı ağladı, yatdı *pəncərədə* (Nax.);-Mən dəmini dağıddım *bağa* (Şam.);- Un- unbir adam gidir *qız öynə* (Ş.) və s.

f) Təyinin təyin olunan sözdən sonra gəlməsi; məs.: Həsən *fağır* dünənnən bı malların əlində hələkd;- Bacım *zalım* heç fikir vermiyədi (Mər.) və s.

Söz sırasında inversiya hadisəsi digər türk dillərində və dialektlərində də mövcuddur. Bu xüsusiyyət Orxon-Yenisey mətnlərində, “Kitabi-Dədə Qorqud”da və digər yazılı mənbələrdə də müşahidə edilmişdir. Bəzi türkoloqlar inversiyanın yaranma səbəbini qeyri-qohum dillərin, xüsusilə slavyan və Çin dillərinin təsiri ilə izah edirlər. Söz sırasında sərbəstlik yazılı dillə müqayisədə şifahi nitq üçün xarakterikdir. Bu cəhətdən də inversiya hadisəsi dialektlərdə geniş yayılmışdır. Dialekt nitqində cümlələr müəyyən transformasiyalara uğrayır və ya məntiqi vurğudan asılı olaraq, cümlə üzvlərinin sabit sırası pozulur, nəticədə inversiya hadisəsi baş verir.

Sadə cümlənin növləri

Qeyri- müəyyən şəxsi cümlələr. Dialektlərdə sadə cümlənin bu növünün xəbəri daha çox III şəxsin cəmi ilə ifadə olunur; məs.:- *Gelini gəlivəni apardılar*;- *Der- manın suyunu kesitdilər* (Ş.);- *Ağacı əkəllər, barın yeməgdən örki*;- *Bıra dorğıdan Miğan deyiblər* (Sab.);- *Bizə dörd qutu- qaropka barama verillər* (Bs.);- *Qoynu gölə tökəllər, çimdirellər, boylum qırxellər*;-*Deyiflər, gəliş bağ salax bırda* (Qaz.);- *Dün- ya gözəlin verillər Məhəmmədə* (Cəb.) və s.

Şəxssiz cümlələr. Dialektlərdə həm ismi, həm də feili xəbərli şəxssiz cümlələr işlənir; məs.:- *Eşdə yaman qarannıxdı*;- *Qaranquşun gələn vaxdıda* (Ş.);- *Onda gün- düz idi, özü də səhər* (Sab.);- *Aran- saran yadında qalıb* (S.);- *Bunnan sora vaxdıda gilasin*;- *Dünən Aşırlıda toyudu* (Qaz.);- *Axşama çox qalıp hələ* (Cəb.) və s.

Ümumi şəxsi cümlələr. Dialektlərdə bu tip cümlələrə əsasən atalar

sözlərində və məsələlərdə rast gəlinir; məs.:- *Acı dindirmə, toxu tərpatmə*;- *Uzax yerin döymə- cini balnan döyəllər* (Ş.);- *Bala, adatdı, ölənnərin urufun əziz tutallar* (Cəb.) və s.

Şivələrdə **sual cümləsinin** üç tipii vardır: a) *sual intonasiyası ilə düzələn*lər; b)-*mı* *sual ədatı ilə düzələn*lər; c) *sual əvəzlilikləri ilə düzələn*lər. *Sual cümləsinin* işlən- məsinə görə həm şivələr bir-birindən, həm də ədəbi dildən fərqlənir, dialektlərin təs- nifində bu cəhət nəzərə alınmışdır.

Sual intonasiyası ilə əmələ gələn cümlələr cənub və şimal-şərq ləhcələri (Dər- bənd şivəsi istisna olmaqla) və Cəbrayıl (Xələfli kənd şivəsi istisna olmaqla) şivəsi üçün səciyyəvidir; məs.:- *Annon da gedib olara?* (Ağs.); *Axşama mən də gedə bilə- rəm ora?* (Sab.);- *Deyif: qoca, qaz yollasam, yola bilərsən?* (Nax.);- *Ağairza, mən gidə varam, mənniğiş var?* (Qb.);- *Sənə bıların iksin də bir təndə keç, dimedim?* (Ab.);- *Saxlıyassa:n bizim tərəfi?* (Cəb.) və s.

Sual ədatı ilə düzələn cümlələr qərb ləhcəsində və bəzi keçid şivələrində geniş yayılmışdır. *Mı ədatı ilə qurulan* *sual cümlələri* şimal-qərb şivələrində, Quba və Dər- bənd şivələrində də işləkdir; məs.:- *Kiçix' qızı da köçürüfsənmi?* (İm.);- *Bizim bu kəndi görüfsənmi qavax?* (Tov.);- *Meni də apararmı?* (Q.);- *Dayuvi urda gürdünmi?* (Qb.) və s.

Şəki şivəsində həm *sual intonasiyası*, həm də *sual –mı ədatı ilə əmələ gələn* *sual cümlələri* işlənir; məs.:- *Gücü olmasa əmələ gətirivəni da:va eliyə bilər?;- Buqqədir adamı ho öy tutarmı?* (Ş.) və s.

Şivələrdə *sual əvəzlilikləri ilə qurulan cümlələr* *sual əvəzliliklərinə* görə fərqlənir. Şimal-şərq ləhcəsində, Şəki şivəsində və İraq-türkman ləhcəsində *nə üçün* *sual əvəzliyi* *neyçün, niçün, nöşün, nöş, nəyşə* şəklində işlənir; məs.:- *Əmi, nöş yemeysən axı?* (Cəl.);- *Süz niçün gitə varsüz ura?* (Qb.);- *Neşin çayırmıysan honu?* (Ş.) və s.

Qərb və cənub ləhcələrində və şimal-qərb şivələrində *sual cümlələri*, əsasən *niyə əvəzliyi* ilə qurulur; məs.:- *Çovana qayıtdı kin, sən niyə vurdun yamşağımı?* (Qaz.);- *Niyə çüşübsən (küşübsən) mənnən* (Nax.) və s.

Cümlənin həmcins üzvləri

Şivələrdə həmcins üzvlü cümlələr eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır, həmcins xəbərlər və tamamlıqlar geniş arealda yayılmış, həmcins mübtədə, təyin və zərflilər məhdud dairədə işlənməkdədir.

Həmcins mübtədalar. Dialektlərdə həmcins mübtədalara az təsadüf edilir; məs.: - *Odu bax, Həsən, Qurban, Kərim bu yerdə işdiyəllər orda* (Nax.);- *Malımız, qoynumuz gənə yaylaxda qalardi* (Qaz.);- *Nuşirəvan xan, İrəşid xan gələllərdi* (Sab.);- *Su:ra kişniş, kəvər, vəzəri da uladu*;- *Mənimki ulub bağbançuluğ, kutançuluğ, alver də ki bilmidəm* (Qb.);- *Sonra xınna, sabun, un, yağ, et göndərildi* (İt.)

Qərb şivələrində həmcins mübtədalar bəzən xəbərdən sonra işlənir;- *Kənddə çox işdəner: qənd, yağ, şəkər, parça* (Br.).

Şivələrin bir qisminə həmcins mübtədalı cümlələrdə xəbərlərlə mübtədalar eyni kəmiyyətdə işlənir; məs.:- *Çörəx`lərin birinə dasdana de:sı:z, birinə kükə de:r-sı:z, birinə bombi de:rsı:z* (Nax.);-*Ta indi zərərə gəti, bi dəs moo (ipək) paltar gəti, bi dəs də çit paltar gət də, boyunbağı da gət də* (Sab.) və s.

Qərb şivələrində xəbəri təkrarlanan cümlələrdə həmcins mübtədalar işlənir;- *Qavaxcan avlax giləs yetişer, onnan da dəli giləs yetişer* (Qaz.).

Həmcins üzvlü cümlələrdə mübtədaların kəmiyyəti qədər var sözünün işlənməsi şivələrimiz üçün xarakterikdir; məs.:- *Bi kənddə məx`dəp var, qulup var, qalxoz idarası var, sovet idarası var, çayçı tükəni var, hökü: mət tükəni var* (Nax.);- *Bizdə helə pammıxçılıx da var, əkinçilik də var, maldarçılıx da var*;- *Gilənar da var, alma da var, armit da var* (Qaz.) və s.

Bəzi həmcins mübtədalı cümlələrdə ol köməkçi feili həmcins üzvün miqdarı qədər sadalanır; məs.:- *Biri toyçu olur, biri tar- qabalçı olur, biri də vızqan olur*;- *Qazmanın bir ağzı balta olur, bir ağzımız olur* (Nax.);- *Formumuz da orda olur, malımız da orda olur* (Ş.);- *Tuyda balabant da ular, çalğuçı da ular da* (Qb.) və s.

Quba şivəsində məsdərlə ifadə olunan mübtədaların həmcins işlənməsinə rast gəlinir; məs.:- *Yimağ, içmağ, gezməğ hindi yaxşıdı* (Qb.)

Şəki şivəsində həmcins mübtədalar bəzən sadalamanın təsiri ilə müvafiq şəkilçi ilə işlənir; məs.: - *Tütündü, qartofdu, qarğıdalıdı- marğıdalıdı hamsı qalxozda oldu* (Ş.) və s.

Həmcins xəbərlər. Dialektlərdə həmcins xəbərli sadə cümlələrə tez- tez rast gəlinir. Ayri- ayri şivələrdə həm ismi, həm də feili xəbərlər həmcins ola bilər. Lakin feili xəbərli həmcins cümlələr ismi xəbərli müqayisədə çoxluq təşkil edir: məs.: - *Biri balaja- aş loybasıdı, biri yekə loybadı- atdı loyba* ((Br.) və s.

Həmcins xəbərli cümlələrdə əsasən mübtədalar buraxılır. Əksər şivələrdə həmcins xəbərlər əsasən birinci şəxsin cəmi ilə ifadə olunur ; məs.: *Uni gətürrüg, buğur teşti gətürrüg, əliyrüg, sui gətürrüg, tökürüg onun üssə, xəmir yoğürrüg, as-sürrüg saçı, oxloyi gətürrüg, nazig- nazig yayıruğ, təpitmə təpdirüg* (Şam.);- *Taxı-lın yerin draxdırnan sürrüg, maleynan malelerux, selka qoşurux, suarrux, gogərir, ha- lağın elətdürüg* (S.);- *Tutdarı silkərix, qeynədarıx, süzərix, doşab bişirərix;- Yarpağı gətirib qəyçiyənən dorğuyurux, so:ra qurdun üssə səpirik* (Nax.);- *Belə-belə axır gəldik, böyünə çatdıx* (Bor.);- *Gederdix` yataxlarını tikerdix`, hazırrerdix* (Qaz.);- *Əkin yerin pıtrağın qıraruğ, kotannan əkərug, toxum səpərug, malalaruğ, ağaran vaxtı biçərug* (Sab.);- *Sə:r durruğ, üzümüzi, əlimizi yu:ruğ, çörəyimizi yi:-rig, gəllüg, pammığ yığmağa* (Bs.);- *Xışnan ekərdıx, özümüz də biçərdıx, velnən də dö- yərdıx; so:randa şana diyrix, unnan külex`də so:rardıx* (Ş.);- *Ərx əkərdüğ, su buraxarduğ bağlara* (Qb.) və s.

Şivələrin bir qisminə həmcins xəbərlər üçüncü şəxslə ifadə olunur; məs.: - *Sün-bülü döyəllərdi, təmizləyəllərdi, ayrıja toxum səpəllərdi* (Ş.);- *Qazana un tüküb, su tüküb karnan qarışdırıllar, buliyillər* (Qb.);- *Avçı padşaha dönər və anlatır* (İt.).

Şivələrin bir qisminə həmcins xəbərli sadə cümlələrdə mübtədaların işlənməsi zəruri olur;- *Gün vırır, torpax xəklənir, avılır;- Biz qondara tanımanıx, bilmənix ;-* *Toxumun dənəsini tikillər, o gövərir, qalxır, yekəlir, qartıxır, so:ra yemiş gətirir* (Nax.) və s.

Həmcins xəbərlərin birincisi təsdiq, digəri inkar şəklində olarsa, bəzən ikinci xəbər işlənmir və ya yox sözü ilə əvəz olunur; məs.: - *İndi oxuyarsan bir yana çı-*

xarsan, oxumasan yox (Şam.);- Sabahnan tezdən dursan, Uruc gidacağsan, durmasan yox (Qb.) (89,s 306);- Axtarduğ, axtarduğ, rizin tapammaduğ (Qb.).

Bəzi şivələrdə inkar feili xəbərlərin həmcins işlənməsinə də rast gəlinir;- *Elə yerə ki, nəm çəhməsin, ca:nəməsin, göyərməsin (Ş.)* və s.

Dialektlərdə bəzən həmcins xəbərlərdən biri buraxılır, daha çox ikincinin buraxılması geniş yayılmışdır; məs.:- *Fərzalı kişinin ya ölisini vər, ya dirisini (B.);- Tö:lədən iki dənə at çıxartduğ, birini mən mindim, birini də yoldaşım (Sab.);- Səpəndə bir yayın üzünü görsün gərəx`, biçəndə bir yayın (Ş.)* və s.

Şivələrin əksəriyyətində feili bağlamalar az işlənir, onları cümlələrdə həmcins xəbərlər əvəz edir; məs.:- *Ələx`lər sındı, dağıldı, çıxdı- getdi (Nax.);- Mən ki, düşdüm aşağı, itimi götürdü apardı;- Cəmət hamısı qorxıdan qaçillər, soyılan adamı qoyillər qaçillər (Nax.);- Dağ üzü qalxdıx vardıx çırpıya getdik, getdik bir harava çırpı qırdıx getdik (Qaz.);- Əvvəl iki dənə ağsaqqal gedillər, diyillər ki, biz gəlmişux sə:n qızui oğlumuzçün almağa (Sab.);- Yaxşı usdul, isqamı bizdə, yaxşı otaxlar, puryonnıx, çalırıx, oynıyırıx (Ş.);Usman naxoş yatadu gidağ una dəyağ gəlağ (Qb).*

Naxçıvan qrupu şivələrində **dönmək** feilləri həmcins xəbərlər sayı qədər təkrar işlənir, iş prosesinin intensivliyini bildirir; məs.: - *Cütnən əkirıx, dönürıx, suvarırıx, dönürıx biçirıx, dönürıx dəriz bəqli:rıx, dönürıx bir- birinin üsdə vırırıx tayya, dönürıx bu yol xermən geyrırıx, dönürıx cüti qoşurıx üsdünə (Nax.);- Düyünü isdadırıx, dönürüx`çəkırıx`, biyolum dönürüx` tökürüx` qazana, yağda qavı:rıx, dönürüx`sarı çiçəyinən, qəndinən şərbət eliyirıx`tökürüy üsdünə (Şr.)* və s.

Həmcins tamamlıqlar. Şivələrdə həmcins tamamlıqlar xəbərlərlə birgə işlənir. Əksər belə sadə cümlələrdə mübtədanın işlənməsinə ehtiyac qalmır; məs.: *Qur-tarıb gələciyəm, əlimi yuyacıyam, döşdüyümü yuyacıyam, çörəyimi bişirəciyəm;- Çamaxnan əliyirdix`, so: ra da boylum xəlbirənən təmizdiyirdix` (Nax.);-Bağı yaner, ağajı yaner, pammığı da (Qaz.);- So:ra gedirüg öydə çörəy pişirirüg, su gətir-rüg, heyvanı sağıruğ, qatığ çalxeyruğ, nehrə çalxeyruğ, yağ qayrıyuğ (Bs.);- Çəltix`, buğda, arpa, darı saçardıx o vaxdında (Ş.);- Üzük və ya sırğa və paltar aparırlar (İt.)* və s.

Ədəbi dildən fərqli olaraq, şivələrdə həmcins tamamlıqlı cümlələrdə xəbər eyni kəmiyyətdə təkrarlanır; məs.:- *Onnan getdi qartof əkərix, bamador əkərix, badım can əkərix, pəxla əkərix, onnan so:ra soğan əkarix, qarpız əkərix*;- *Kərdidə soğan əkirik, səviz əkirik, kavar əkirik*;- *Xərtənən pıçax itildillər, dəhrə itildillər, kərənti itildillər, orax itildillər, mərəndə itildillər* (Nax.);- *Harda kı sulu yer var, qarpız əke:r, göy göərti əke:r, mamodor əke:r* (Qaz.);- *Pammıği yığaruğ torbiya, onnan so:ra yığıruğ siyəziyə* (Bs.) və s.

Naxçıvan və qərb şivələrində ədəbi dildə olduğu kimi, həmcins tamamlıqlı cümlələrdə xəbərin təkrar işlənməsinə ehtiyac qalmır; məs.:- *Maşlıq olmuşux, qalxozun işiynən, əkiniynən, biçiniynən, herməniynən*;- *Himdi lapataynan, qazmaynan açırax* (Nax.);- *Paxaçı südnən, yağnan, şəkərnən, yumurtaynan pişir* (Br.);- *Üzüük, sırğa, boyınbağı, kalağayı, şal, üş dəs tuman, üş dəs köynək, pencək, beş dənə qoyın, düği verillər* (Sab.);- *Toy bi sutqa çalnır, sora atnan, faytınnan gəlif gəlni apardılar* (Ş.) və s.

Həmcins tamamlıqlı cümlələrdə xəbərin ol köməkçi feili ifadə olunması qərb şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir; məs.:- *Ağızdıx bir suya lazım olor, bir də nöytə lazım olor*;- *Pompul hipopda, çöl töüxlərində olur* (Br.) və s.

Həmcins tamamlıqlar üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunduqda qərb şivələrində birinci tərəf ikinci də buraxılır;- *Bambılın uzununu da olor, dəyirmisi də olor* (Br.);- *Bu Dassalahlıdan bu kətdən bir öylü kişi gətirellər, buların əppəyini, suyunu qayırmaxçun* (Qaz.) və s.

Həmcins təyinlər. Şivələrdə həmcins təyinli sadə cümlələrə az kəmiyyətdə təsadüf olunur; məs.:- *Süfrəyə daddı, ləzzətədi yeməklər düzüldü, hamı başdadı yeməyi* (Nax.);- *Nay adam o adama deyirik ki, çox yüksək, yaxşı, əliaçıx, verimli adam* (Qaz.);- *Toydan üş- dörd gün qavax oğlan öyü qız öyünə om put un, dörd-beş erkəy, səysən kilo düyü, bir put şəkər, bir kilo çay, bir dəs qıza paltar aparır, bu olur ağamət aparmax* (Br.);- *Gedirdim, diyirdi ki, filankəs, beş kəllə qət gətirəcəksən, üş qoyun gətirəcəksən, məsələn, üş put qaysi- kişmiş gəti* (Sab.);- *Küçük prins qumsal və avadansız çöllərdə yorulmuş, aclıq və susuzluqdan öləcək sıralarda bir su başına olaşır* (İt.) və s.

Həmcins zərflilər. Şivələrdə həmcins yer zərfliləri digər mənə növləri ilə müqayisədə geniş yayılmışdır; məs.: - *Hindi lampoçkalar yanır gözəl, yaxşı* (Nax.);

Həmcins zaman zərfliləri: *Bu yazın, bu may ayının i: rmi beşində köçərdix`, sent yabrın birində köçərdix` arana* (Qaz.); - *Tüşəndə üç gündə, dörd gündə bi kərəm, ay ranın, şorun çıxardıruğ* (Şir.); - *Beş il, altı il oxuyurdu adam, yazmağı da bilmirdi* (Ş.); - *Beş gün, altı gün qalır, sora çağardırıx töküürüx` gölün qırağına- təmiz yerə;* - *Beşə gün, onca gün su olmadısa, baş açan vaxdısa, puça olur çəltix`* (Ş.) və s.

Bəzən **həmcins yer zərflikli** cümlələrdə xəbər də eyni kəmiyyətdə işlənir; məs.: - *Baküyə getmişəm, Naxçıvana getmişəm, Tiflisə getmişəm, Ağdama getmişəm* (Nax.); - *So:ra payızda onun almasun dərib u bağun, məsələn, ambarı ulan ambara tükərdi, ulmıyan şüşəyə tükərdi;* - *Nügədidən vardı xuzayun, Bakidən gələrdi, Urusyətdən gələrdi* (Qb.) və s.

Bəzi cümlələrdə həmcins zərflilərin kəmiyyəti qədər ol köməkçi feili işlənir; məs.: - *Yarımsümbül buğda Küküdə olur, İremeşində olur, Qışlaxlarda olur, Kömür də olur, Gicəzurda olur, keçilidə olur, Külüsdə də olur* (Nax.); - *Qışda yer doq olur, qar olur, buz olur* (Qaz.) və s.

Həmcins kəmiyyət zərfliləri: - *Düşməynəndir dənə, il başı beş mant, altı manat alallardı, gedərlərdi* (Sab.);

Ədəbi dillə müqayisədə şivələrdə bağlayıcı həmcins üzvlü cümlələr geniş yayılmamışdır. Şivələrdə həmcins üzvlər arasında *gah, nə, ya, da, həm* bağlayıcılarına rast gəlmək mümkündür. Bir çox şivələrdə *ya* və *nə* bağlayıcıları bir-birini əvəz edir; məs.: - *Gah oxuyur, gah oxumur, heç onun işinnən baş çıxartmağ olmur* (B.); - *Nə özi yiyər, nə özgiyə verər, iylədar, itə verər* (Ş.); - *Nə bu gün gəlləm, nə saba:* (Qb.); - *Ya üzü başa düşədü, ya byüklərə qulağ asdu* (Qb.); - *Məni də çağır, onu da* (B.); - *Bu uzun ağaşdara qələmə də derix`, barançı da* (Tov.); - *Həmi qahımın, həmi yadın nəzəri bırda yana* (Nax.); - *Keşmişdə bir kötüx` qayrillardı ağaşdan, yə kəl, yə bir cüt öküz qoşullardı, kötüyənən döyüllərdi* (Ş.) və s.

Bir neçə həmcins üzvlü cümlələr; - *Yayda şum eli:rdix`, əkirdix`, payıxdə səpir dix`;* - *Sora vəl qoşullardı, vəlnən döyüllərdi, şanaynan so:rullardı* (Ş.)

Ümumiləşdirici sözlər. Şivələrdə həmcins üzvlü cümlələrdə ümumiləşdirici sözlərə qismən rast gəlinir; məs.: - *Tütündü, qartofdu, qarğıdalıdı- marğıdalıdı- hamısı qalxozda oldu (Ş.).*

Əlavələr

Dildə fikrin ifadə olunmasında əlavələrin rolu böyükdür. Bu, şifahi dillə müqayisədə yazılı dil üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Bir sıra dillərdə əlavələr cümlədəki roluna görə cümlə üzvü hesab olunur. Azərbaycan dilində isə ayrıca cümlə üzvü deyil, onların əlavəsi kimi işlənir. Azərbaycan dili şivələrində əlavələr məhdud arealda yayılmışdır. Ayrı- ayrı şivələrdə cümlə üzvlərinin əlavələri müxtəlif kəmiyyətdə təzahür edir. Apardığımız müqayisələrdən aydın olur ki, mübtədə, xəbər və tamamlıqların əlavələrinə daha çox rast gəlinir:

Mübtədanın əlavəsi : -*Cəbiş Karımof atmış beşindədi- çobandı (Şah.);- Əkbər- mənim atam Qalağayınnan gələr, burdakı torpağı kət qayıрмаq issər (Sab.);- Yaşdı adamnar- qocalar, qızdar, gəlinnər müharibədə yaxşı işdiyillər (B.Qk.);- O maşın getmişdi, göy maşın (Cəb.)* və s.

Xəbərin əlavəsi: *Səviz pencəridi də- göy pencər(Nax.);- Biz elatıx- oturağix(Şah.);- Bacım da bırdadı- Dəstə:rtdedi (B.Qk.)*

Cümlədə söz sırasının dəyişməsi nəticəsində xəbərin xüsusiləşmiş əlavəsi meydana çıxır; məs.: - *Dört- beş ipi (tütün düzölmüş ipi) bi yerə bağıllər olur qoma- tütün qoması (Ş.)*

Tamamlığın əlavəsi: -*Bınnan so:ra alax vıracax- pammıxda olannarı (Nax.);- O arxı, qã:rma arxını, yaxşı hazırrıyın (Cəb.).*

Zərfliyin əlavəsi. Şivələrdə qismən yer zərfliyinin əlavəsi işlənəməkdədir; məs.: - *Pammığı sulamaxçun çaydan gəlir suyumuz- Əbrəqunus- Əlincə çayından (Nax.);- Naxçıvanda bı sa:t, birəz hələ bınnan sohrã, o qədər olur ku;- Gəlir genə daviya, qan çalxalamağa, cama:tin ölüsün- dirisin bir- birinə qatmağa (Cəb.).*

Söz sırasının dəyişməsi nəticəsində yer zərfliyi xəbərdən sonra işlənərək xüsusiləşmiş əlavə əmələ gətirir; məs.: - *Qız buları alif düşər ağıla- tövləyə (Ş.);- Bi-*

rimci Xuray ulub kəndin qıbləsində- cənubunda (Qb.);- Bir dəryanın qırağında, Yastı daşın üstə bir imarət saldı- heç insan ayğı dəyməyən yerdə (B.Qk.).

Ara sözlər və birləşmələr

Azərbaycan dili şivələrində ara sözlər geniş yayılmışdır. Ədəbi dildə olduğu kimi şivələrdə də ara sözlər əsasən modal sözlərlə ifadə olunur. Şivələrdə işlənən bəzi ara sözlər ədəbi dilimizdə işlənir. Buna görə də M.Cəfərzadə qeyd edir ki, dialektlərdəki ara sözləri müasir dil baxımından qruplaşdırmaq çox çətindir. Çünki bunlardan bəziləri ədəbi dildə bir, dialektlərdə isə başqa mənada işlənir, bəziləri isə eyni zamanda iki müxtəlif modallıq (yaxud mənə çalarlığı) bildirir (29,s. 171).

Bütün bunları nəzərə alaraq, şivələrdə işlənən ara sözləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) ədəbi dillə eyniyyət təşkil edənlər. Belə ara sözlərin əksəriyyəti fonetik cəhətdən fərqli formalarda işlənir: *bəkəm, gua, guvayi, əcəf, mütlax* (Ş.), *doğirdən, həyqətən, həlbətdə* (L.), *gərəy, əyənə* (Dər.), *doğurdan, doğirdan, doğrican* (Cəb., Zən.) və s. 2) Spesifik ara sözlər isə bir və ya bir neçə şivədə yayılmışdır: *hanna, hinqa* “bəli”, *tapar* “ görünür”, *fərəzə* (Şəki), *ömrəsürə* “əsla, qətiyyə” (Sal.), *incəfara* “xoşbəxtlikdən” (əksər şivə.), *vaynaçəri* “heç olmasa”(Zən., Kəl.), *lamhala, lamahlama* ”heç olmasa” (G., Cəl.), *ga:var* “deyəsen” (B., Qb., S. Cəl.), *boylum, boyul*, “deməli” (Qaz.,Gəd.,Nax.), *illah, illahım*” xüsusən, xüsusilə” (Nax., Zən.,Cəl., Cəb.) və s.

Dialektlərə xas olan ara sözləri semantikasına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

Həqiqilik, zərurilik və gerçəklik bildirənlər. Bu mənada işlənən ara sözlər cümlədəki fikrin həqiqətən baş verdiyini və ya onun əksini bildirir. Həqiqətə münasibət müxtəlif dərəcədə ola bilər. Ona görə, fikrin gerçəklik dərəcəsini göstərən ara sözlər bir- birindən fərqlənir. Ə.Abdullayev bu cəhətdən ara sözləri üç hissəyə ayırır:1) fikrin həqiqətə uyğunluğunun qətiliyini bildirir; 2) güman, şübhə və imkan bildirir; 3) fikrin adilik dərəcəsini göstərən ara sözlər.

Fikrin həqiqətə uyğunluğunun qətiliyini bildirən ara sözlərdən biri də **doğrusu** ifadəsidir. Bu sözün şivələrimizdə *düzü, doğrusi, düzülü, düzü- düzü* variantları da yayılmışdır; məs.: - *Doğrusi*, mən bu işdən baş çıxar ta bilmirəm (B.);-

Doğrusu, nə vax getdi yi:zi görməmişəm (Cəb.);- *Düzülü*, ha vax gedəsəη ma: xa-
var elə (K.);- Görür ki, qız *dordan da*, el tutandı, diyir mən xanımı görcəm (Ş.);-
Do:rusu, mən də getməliydim, miniy olmadı (Qub.) və s.

Ədəbi dilimizdəki **doğrudan** ara sözü şivələrdə ədəbi dil formasından başqa, *doğurdan*, *doğırdan*, *dorğudan* variantlarında yayılmışdır; məs.:- *Dorğudan*, o nə danışırdı həylə (Zaq.);- *Doğurdan*, o nəydi hələ aparırdın (Cəb.);- *Doğırdan*, sən diyən düz çıxdı (Qb.);- Haylə, *doğurdan*, gəlmişdi dayımnan (Şr.) və s.

Şivərimizdə *doğrudan* ara sözü bəzi hallarda *da* ədatı ilə də işlənir. Belə cümlələrdə *da* ədatı ifadə olunan fikri daha da qüvvətləndirir, qabarıq nəzərə çatdırılmasına xidmət edir; məs.:- *Doğurdan da* əvdə yoxiydux dünən (Cəb.);- *Doğurdan da* adamlar hindi əyağdı (S.);-*Doğrudən də* dünyə boş dünyə dü (L.).

Əlbəttə ara sözü şivələrdə də gerçəkliyə münasibətin təsdiqini bildirir və müxtəlif fonetik formalarda işlənir: *həlbəttə*, *həlbətdə*, *həlvətdə*, *həlbət*, *həlvət* və s. -İşdi, *həlbəttə*, yaxşı yamay adamnar həmişə olur (Cəl.);- *Həlbət* öydə yoxıymış (G.) və s. Bəzi şivələrdə *əlbəttə* ara sözü *ki* ədatı ilə işlənərək ifadə olunan fikri daha da qüvvətləndirir; məs.:- *Həlbətdə ki* olar xeyrinnən qaçmazdar (G.);- *Həlvətdə kin* hörmət eli:rix` qonağa (K.);- *Həlbət*, alləh bizə də bir gün ağlər(L.);- *Həlbət*, oğlu:za baş əkəcəx` (Şr.);- Bu il, *həlbət ki*, taxılıımız bol oləcəg (L.);- *Həlbət ki*, sizə əziyyət ver məx` istəmiyiflər (Qub.) və s.

Şivələrdə **həqiqətən** ara sözü *həqiqətən*, *düzülü*, *gerçəkli* formalarında da işlənəməkdədir; məs.:- *Həqiqətən*, parça tapılme:rdı, arvatdar şal to:xordu, şalvar tikerdilər, budumuz yara olo:rdu (Çəm.);- *Düzülü*, piyade:ssəx` havax çatarıx Çal-təpiyə;- *Gerçəx`li* cönəciyalıf gətiriη alışmalıyax a:dılı fikirrəşmə:η (K.);- *Həyqə-tən*, elmlı, biligli, üşəğdu (L.) və s.

Qubadlı şivəsində *həqiqətən* ara sözünün sinonimi kimi **haqqına** sözü də işlənir; məs.:- Nənəm, *haqqına*, bizim üsdümüz də çox əziyyətdər çəkib və s.

Yardımlı şivəsində **qəhəti budu** ara sözü ədəbi dildəki “həqiqətən” ara sözü-nün mənasını ifadə edir; məs.:- *Qəhəti budu*, o mən diyənə baxmey və s. Bu ara söz Naxçıvan şivələrində *həqqən*, *həqqi*, *həqiqi*, *həqiqəti* və s. formalarda müşahidə edilir; məs.:- *Həqiqəti*, olmuş söx`bətđi, heş nağıl- zad dəyil;- Beşinci sınıfdə oxu-

yanda, *həqqən*, mən yaxşı oxuyurdum;- *Həqqən* da: nəna:n danışığı kürtdanışığına oxşuyur (Şr.) və s.

Tapar ara sözü Şəki, Zaqatala, Qax, Balakən şivələrində geniş yayılmışdır. Ədəbi dildəki *deyəsen* ara sözünün mənə və funksiyasını yerinə yetirir; məs.: - *Tapar*, işdən gəlmiyifdi hələ;- *Tapar*, öydə yoxdu (Ş.);- Əli dünən əlif çıxıf, *tapar* (Zaq.) və s.

Fərəzə ara sözü şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmış, fikrin gerçəklik dərəcəsini göstərir; məs.: - Büyün gidir, *fərəzə*, sabax qəyidər (Ş.);- *Fərəzə*, üç-dörd gündə gözzeyib mənə (Şam.);- *Fərəzə, sən gəlif söz yığersən, o da otdarı yiyerdı* (Qaz.)

Məhlim ara sözü daha çox şivələrin cənub qrupu üçün səciyyəvi olub “*guya*” mənəsi bildirir (29, s. 170):- *Məhlim*, mən sənən kiçix` adamam (Şr.) və s.

Şivələrdə **bəlkə** ara sözü geniş yayılmış, güman, şübhə və ehtimal bildirir. Bu ara söz ədəbi dil formasından əlavə, *bərkəm/ bərkə/ bəkə/ bəkəm/ bərkəl/ bəlkəm* variantları da müşahidə edilmişdir; məs.: - A balam, *bərkəm*, mən yoxam, çörəy alıf yimiycasan?;- *Bəkəm*, hələ yatır?;- Bu ortaxlı maldı, *bərkə*, ciyisi irəzı olmiyacaxdı? (Ş.);- *Bəlkə*, qızı bizə verə (Qaz.);- Hə, *bərkəm*, öydə olmadı (Dər.); - *Bərkə*, də:yirmanda nobat olmadı (Zaq.);- *Bərkəm/ bərkə* axşamacan qəyitdilər (Qub.) və s.

Dərbənd şivəsində **bəlkə** ara sözünün sinonimi kimi **əyənə** sözü də işlənir; məs.: - *Əyənə*, aruğ ətdi və s.

Muğan şivələrində **bəyəvar** ara sözü geniş yayılmışdır. Bu ara söz güman, şübhə bildirən bəlkə ara sözünün mənə və funksiyasını yerinə yetirir; məs.: - *Bəyəvar*, Kürə gedib çimməyə (Şir.);- Axşam, *bəyəvar*, süzə gəldim (S.) və s.

Şivələrdə ehtimallıq bildirən ara sözlərdən biri də **guya** sözüdür. Bunun şivələrdə *guyə, guya, gu:a, gu:va, givayı, güya* variantları işlənir və cümlədə ehtimallıq bildirməklə yanaşı, fikrin həqiqətə uyğun olmadığını bildirir; məs.: - *Güya* ki, o bı ranın bö:gi bilir (S.);- *Guyə*, mənə görməy (Cəl.);- *Givayı*, mən onca buğdadan bir girvənkə buğda gətirdim (Ş.) və s.

Əsasən şərq qrupu, qismən də digər şivələrdə *guya* ara sözü **zahran** sözü ilə əvəz olunur; məs.: - *Zahran*, qızı vermək istəyirmiş, qardaşı oğluna (Şamaxı); - *Zahran*, xoşdarına gəlmeyib o yerrər bizin babalarımızın (A.) və s.

Təhrinnən ara sözü şivələrin cənub və şərq qruplarında geniş yayılmışdır. Bu, ədəbi dildəki “*görünür*” ara sözünün sinonimidir; məs.: - Ussamız, *təhrinnən*, heç om beş günə də qutarmaz (Şir.); - *Təhrinnən*, ora boş yer imiş (Şah.) və s.

Şivələrin şərq qrupunda ədəbi dildəki **gərək ki, deyəsən** ara sözlərinin sinonimi olan **gavar** sözü geniş yayılmışdır. Bu ara söz cümlədəki fikrin gərəkliliyini, ehtimal olunmasını bildirir; - *Gavar*, bu gün səpəcəklər çiyidi (S.); - Tağı, *gavar*, daşda işdeyir bü:n; - Bı gün qoyın nobotı Əmrassanı, *gavar* (Şam.) və s.

Fikrin mənbəyini göstərən ara sözlər. Bu qrupa aid edilən arasözlərin əksəriyyəti ədəbi dildə işlənir. Şivələrdə belə ara sözlər ədəbi dil formasından formaca fərqlənir, danışanın özünün, ya da başqasının fikrinə əsaslandığını, fikrin qeyridə qiqliyini bildirir. Bu ara sözlər cümlədə təklikdə və ya *görə* qoşması ilə birlikdə işlənir. Şivələrdə fikrin mənbəyini göstərən ara sözlər bunlardır:

Ədəbi dildə *mənə görə* ara sözüne uyğun olaraq şivələrdə **mən bilən, mən biləni, mən biləsi** birləşmələri yayılmışdır; məs.: - *Mən bilən*, qaraçöp otu bir şey döy (K.); - *Mən bilən*, o getməlidü (Şam.); - *Mən bilən*, bu işin axırı yoxdu (Qub.); - *Mən biləni*, çibin qəndələş qərələdə bəhrə verey (Yar.) və s.

Naxçıvan və Qubadlı şivəsində *mənə görə* ara sözləri ilə paralel **mən biləni, mənənim aləmincə** birləşməsi də işlənir; məs.: - *Mənənim aləmincə*, küsməhdən bir şey çıxmaz, barışın ges sin (Qub.); - *Sənin aləmincə*, bu iş belədi?; - *Mən biləni*, əjdaha bırnı da bı səmitdədi (Nax.) və s.

Naxçıvan şivələrində fikrin mənbəyini bildiren **kürə məsəli, mənə xiyal** ara sözləri də qeydə alınmışdır; məs.: - *Kürə məsəli* bı:n ağzın döndər eşibə tərəf; - *Mənə xiyal*, indi yoldadılar (Şr.) və s.

Mənənim vadıma ara sözü ədəbi dildəki mənə ara sözünün sinonimidir. Bu ara söz Karvansaray və Çənbərək şivələrində qeydə alınmışdır. Həmin şivələrdə *mənənim varanım* şəklində də rast gəlmək mümkündür; məs.: - *Mənənim varanıma*, süntürüx`dən yeməli pencər olmaz ; - *Mənənim vadıma*, qaraçöp otu bir şey döy və s.

Əlbiləsən ara sözü Karvansaray şivəsində *sən biləsi, sən bilən* birləşmələri ilə sinonim olub “ sənə görə” mənası ifadə edir; məs.: - *Əlbiləsən, zavax gələr İrva:m;- Sən biləsi, burya nə səfsəx` və s.*

Şivələrdə **sən bilən, səncə, mənə görə, mən bilən, mənim zəndimə** ara sözləri də fikrin mənbəyini bildirir; məs.: - *Sən bilən, indi mən neyləməliyəm;- Mənim zəndimə görə, bu xəsdəliq sağələn döqü (L.) və s.*

Nitqin hissələri arasında əlaqəni göstərən ara sözlər. Bu ara söz və birləşmələr cümlənin bu və ya digər hissəsini nəzərə çarpdırmağa, dəqiqləşdirməyə, məhdudlaşdırmağa, izah etməyə, cümlənin, nitqin hissələrinin qarşılaşdırılmasına, onların əlaqələnməsinə kömək edir. Belə ara sözlər fikrin ümumiləşdirilməsini, yekununu, sırasını və s. bildirə bilər. Bu qrupa daxil olan ara söz və birləşmələr digər mənə qrupları ilə müqayisədə çoxluq təşkil edir.

Bil “deməli” ara sözü şivələrin əksəriyyətində yayılmışdır; məs.: - İşdi sabahcan tapılmadı, *bil*, canavar yeib;- Olarda da olmasa, *bil*, dana azğuntı düşüb (Şam.);- Axşamı gözdə, gəlif çıxmasa, *bil*, tapammazsıñız (G.) və s.

Deməli ara sözünün əsasən qərb şivələrində **boylum** sinonimi işlənməkdədir. Bu ara söz də cümlədə nəticə, aydınlaşdırma və dəqiqləşdirmə mənaları əmələ gətirir. Ayrı- ayrı şivələrdə boylum ara sözü fərqli fonetik formada (*boylum/ boylam/ boylu/ böy lüm/ boylom/ boyul* və s.) təzahür edir; məs.: - *Boyul*, bağman da getdi (B.Qk.);- *Boylum*, bular gedillər yaylağa (Qaz.);- *Boylom*, sən biznən get - mersən (Gəd.);- *Boyul*, möhlət alıb, atı minib düşüb, şəhərin canına (Nax.) və s.

Şivələrin əksəriyyətində **xülasə** ara sözü cuzi fonetik fərqlənmə ilə (*xülasə/ xülas/ xilas/ xülasey/ xülaysa/ xüləsəyi/ xülaseyi*) işlənir, cümlədəki fikirləri aydınlaşdırmaq və izah etməyə xidmət edir; məs.: - Qız yeddi, *xülaseyi*, oğlanın çivinni qo:riyə- qo:riyə durar (Ş.);- *Xüləs*, sizin işdən baş çıxartmağ olmur (Cəb.);- *Xülasey*, çox xarşdarı çıxıb (Zaq.);-Çox danışmeylər, *xülasə*, axır gəleylemətləb üsdinə (L.);- *Xülasə*, yaylağa gəllilə, pənirrəri satilla pənirçilərə (Təb.);- *Xüləs/ xülasey*, bir zülümnən getdix` çatdix kəndə (Qub.) və s.

Bəzi şivələrdə nəhayət ara sözü ilə yanaşı onun sinonimi **axır/ axırı, axır ki** ifadələri də işlənir. Bu ara söz cümlədə söylənilən fikrin yekunlaşmasını, nəticə

çıxarılmasını bildirir, *ki* ədatı isə həmin mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir; məs.- *Axırı ki*, pulların kökünə çıxdın (G.);- *Axırı*, uşaxları irazı saldıx (Zaq.);- *Axırı ki*, pisdix`özə: qaldı (Cəb.) və s.

Qazax şivəsində *nəhayət* ara sözü bəzən *həki* sinonimi ilə əvəz olunur; məs.: - *Həki*, balaja oğlu da yekəyə oğlan oldu munun; - *Həki*, gedif oxuyuf gəldin və s. Təbriz şivəsində *nəhayət* mənasına fars sözü *əzqəza* sözü işlənir; məs.:- *Əzqəza*, padşah geje vəsiyəət elədi öldi və s.

Bəzi şivələrdə işlənən **illah**, **illahım** ara sözləri ədəbi dilimizdəki xüsusən, xüsusilə ara sözlərinin sinonimi olub, cümlədəki fikri dəqiqləşdirməyə, məhdudlaşdırmağa, qabarıq nəzərə çatdırmağa xidmət edir. Nitq şəraitindən asılı olaraq, *illah* ara sözündən sonra *da* işlənməsi fikri daha da qüvvətləndirir; məs.:- Yəqub yaxşı adamdı, *illahım da* kiççix` qardaşı (Nax.);- *İllahım da*, sə:n gədəndi uşaxları qatan (Zaq.);- *İllah/ illahım da* bılar bizə gün- dirrix` vermir (Qub.) və s.

Şivələrdə **müxdəsər**, **qərəz**, **əlqərəz**, **əlqəza** ara sözləri də geniş yayılmışdır. Bu ara sözlər ədəbi dildəki xülasə ara sözünün sinonimi olub, ümumiləşdirmə, yekunlaşdırma mənalrı bildirir; məs.- *Əlqərəz*, bizi yaman işə salmısan (Cəb.);- *Müxdəsər*, ordan düşdük yola (Cəl.);- *Qərəz*, gədə hoyma (köməyimə) çatdı;- *Qərəz*, onnarnan barışajaxsınız (K.);- *Qərəz*, bi qıymat qoyallar malını satar;- *Əlqərəz*, pa:ccah qızın yanına geyir görür qız nə qız, yimə, işmə gül camalına tamaşa elə...(Ş.);- *Qərəz*, siznən danışmax çətindi (Qub.);- *Əlqərəz*, o məndən cərəz günmiş, xəbərim yox (Qub.);- *Qərəz*, heş dimməyin, bircə tikə çörəyiviz afzanata düşüp (Şr.) və s.

Bu qrupa daxil olan ara sözlərin bir qismi **sıra və dəvamiyyəət** bildirir; məs.:- Birinci, geje hamı öynə:lir, heş yanae:tmə, *ikinci* gedirsən, ehtiyatlı yet;- Nə çıxırsañ özünən, *əvvəlinci*, sən köme:ləmədin, *sonuncu* da kim başarmazdı (K.); - Oğul, *birinci*, dələduz olma, *ikinci* də mərd ol (Çəm.);- *Əvələn*, gecə vaxdi hay-həşir salməğun yaxşı dögu;- *Birincisi*, gərəkdü ki, torpəği arətə qoyəsən (L.);- *Əvələn*, Hac Qulam dayya baş vurum, so:ra o biri işdərimə yetişərəm; *Əvələn*, sə:n yadında dəyil (Təb.);- *Əvvəla*, himi dərin qazın, sorasına da qaldı ki, bira tıraxdır keşməz və s.

Fikrin ifadə tərzini göstərən ara sözlər. Belə ara söz və birləşmələrə M.Cəfərzadə şivələrdə işlənən *yalan olmasın, yalançılar sözi, hayğət// hağət, sözün düzü, nə düzü- düzü, doğrusu, okim demişkən* “ necə deyərlər” və s. aid edir (29, s.176). Bu qəbildən olan ara söz və birləşmələr şivələrdə məhdud dairədə yayılmışdır; məs.: - *Okim demişkən*, dadı qalacaq oun (ovun) gözünən töküləcək (G.); - *Hayğət*, so:radan irazı olmadım özüm (Şam.); - *Yalan olmasın*, de:lər meşədə vəyşi heyvannar yaman çoxalib (Tər.); - O dərədə, *yalançılar sözü*, min ilan var (Şam.).

Dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi ilə işlənən ara sözlər. Bu qrup ara sözlər qarşıda duranın, dinləyicinin diqqətindəyiləcək fikrə, cümləyə və ya cümlənin bir hissəsinə cəlb etmək məqsədi ilə işlədilir. Ədəbi dildə dinləyici əsasən ikinci şəxs olduğuna görə, belə ara sözlər arasında ikinci şəxsə aid feillər üstünlük təşkil edir. Şivələrdə isə nitq situasiyasından asılı olaraq müxtəlif formalarda meydana çıxır. Dialektoloji ədəbiyyatda şivələrdə müxtəlif kəmiyyətdə işlənən *sözbelə, sözğəlimi, fərzmal* “ tutaq ki” , *təşbeh/ təşbehən/ təşbeyin* “ de yək ki”, *məsəl* “ deyək ki”, *məsəlçün, başuzu ağrıtmıyım, sözüm onda yox, sözümün canı var, söhvəti sona gətirərim, sözün quvatu, sözün kalam arasında, sözün balon şaddığında* və s. ara söz və birləşmələr aid edilir.

Təşbeh ara sözü “deyək ki, tutaq ki” mənasında əsasən şivələrin şərq qrupunda müşahidə edilir; məs.: - *Təşbeh*, mən malları gətirdim, olar da bahdılar (İm.); - *Təşbeh*, sə:n atan b1 işdərə əncam elədi (A.) və s. Bu ara sözün şivələrdə *təşbehən, təşbeyin* formalarına da rast gəlinir; məs.: - *Təşbeyin*, durub gedirdüğ dərzinin yanına (Şam.); - *Təşbehən*, bir öküz sə:n vardı, biri mə:n, olurduğ ortağ (A.) və s.

Dialektoloji ədəbiyyatda dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədilə işlənən ara sözlər iki qrupa bölünür: 1) söhbətin uzandığını hiss edəndə işlədilənlər; 2) başqasının sözünü kəsib, söhbətə müdaxilə etdikdə işlədilənlər (29,s. 178). Hər iki qrupa daxil olan ara sözlər nitq şəraitindən asılı olaraq bir- birindən fərqlənir; - *Başui nə ağrıdım*, mə:n yaşımnan sımavar təzə çıxıb (İm.); - *Sözün quvatu*, bizim yer də qurağ oldi, o yıl (A.) və s.

Əsasən Naxçıvan və Şəki, qismən də digər şivələrdə **məsəl** və ya **məsəlçün** ara sözü danışanın diqqətini cəlb etmək məqsədi ilə işlədilir və “deyək ki, tutaq ki”

mənalarını bildirir; məs.:- Diyər, *məsələ*, beş manata (Ş.);- Kəndxudadan, ya qıladan, ya pristavdan, *məsəl*, dursaydım şikayətbazlığa, ərzə verərdim` qoburnata (Cul.);- *Məsəlçün*, Əlinin oğlu Həsənin qızın issiyir (Ord.) və s.

Ara cümlələr

Ara cümlələr də ara sözlər kimi müxtəlif mənalar bildirir, əsas cümlədə ifadə olunan fikrə qarşı müxtəlif münasibətlər bildirmək üçün işlədilir. Azərbaycan dili şivələrində ara sözlərlə müqayisədə ara cümlələr azlıq təşkil edir; məs.:- Çox ağley göz yaşını tökey (*biz də ürəg- dirəg veriyog*);- Səsi kəndi götürmüşdü ki, (*adəm bunə lap mətəl qaley*) inəyimi oğırreyıblar;- Getdi bılağə (*oğli evinnən təzə gəlmişdi*) bi qaşığı su yoxdu evdə (L.);- Bı koban durdi getdi (*qoka kişidi da:*) bı eylama baxdı;- O:n uşa:n saxlıyıram ki (*ta:ya qoyullar da:*), tayada ilan- zad olar, uşa: vırar;- Bi gün (*çoxlu quru əriyimiz varıdı*) quru əriy apardım ve:rdim ; - Həsən, bı qız sə:n nəyindi (*qızın da üzü hələm grünmür*) (Nax.) və s.

Mürəkkəb cümlə

Dialekt sintaksisində mürəkkəb cümlələr də mühüm yer tutur. Mürəkkəb cümlələrin işlənmə kəmiyyəti nitqin növü, mövzusu, həcmi, informatorların üslubu, mövcud şərait və s. bağlıdır. Şivələrdə mürəkkəb cümlələr daha çox monoloji nitqdə təsadüf olunur. Aparılan müşahidələr göstərir ki, şivələrdə ən çox işlənən tamamlıq və şərt budaq cümlələridir. Bunlardan sonra zaman, yer və səbəb budaq cümlələridir. Ən çox işlənən mürəkkəb cümlələr iki komponentdən, bəzən də 3-4 komponentdən ibarət olur; məs.: *Hancarı eliyim?*; - *Yağsa ək, yağmasa əkmə, bitəmməz* (Br.). Dialekt nitqində komponentlərin ixtisarına da tez-tez rast gəlinir. Bu, daha çox dialoqlarda özünü göstərir, məs.: *Bəs kimə satax munu, ə:?* - *Kim işdəmə* (ona satın) (Qaz.).

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt sintaksisində də mürəkkəb cümlənin iki növü var: 1) Tabesiz mürəkkəb cümlələr; 2) Tabeli mürəkkəb cümlələr.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr

Şivələrdə tabesiz mürəkkəb cümlələrin struktur cəhətdən 3 tipi işləkdir:

1) Sadə cümlələrdən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr: məs.:- *Didi tez gəlləm,*

hancağ gəlib çıxmadı (Qb.);- *Hehrəm suyu yaxçı sudu, mınnan adama zərəl cəlməz* (Nax.) və s.

2) Sadə və mürəkkəb cümlələrdən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr; məs.:- *O niyət elədi ki, üzüf, çayın o biri tərəfinə keşsin, amma keçə bilmiyif boğuldu* (Ş.).

3) Mürəkkəb cümlələrdən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr, məs.:- *Qarı dedi kin, mən getmiyəjəm, əmbə pısqıçı yolla, ağacı pısqılasın* (G.) və s.

Şivələrdə tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında əsasən qarşılaşdırma, zaman, səbəb-nəticə və aydınlaşdırma əlaqələri özünü göstərir.

a) qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr; məs.:-*Ağacım çuxdu, hancağ qulluğ iliyə bilmiyədəm* (Qb.) və s. Cəbrayıl şivəsində tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən **indiki ki** bağlayıcısı (ancaq bağlayıcısını əvəzində) geniş yayılmışdır; məs.:- *Gedəjiydim, indi ki, yağış yağdı* (45, s.265).

b) Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr; məs.:- *Üş gün toyçular çaldı, camahat pişmiş yedi* (Tov.)

c) səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr; məs.:- *Ət lilpar yağdı, kimyə (heçkim) ye: mədi* (Kr.);- *O ağaşı kəseylər də, bulax quryoy* (Daş.) və s.

ç) aydınlaşdırma əlaqəsi; məs.:- *Qahımı çoxdu: yarı dağdadı, yarı Gəncədə* (Gəd.).

Tabeli mürəkkəb cümlələr

Şivələrdə tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantikasını ədəbi dillə eyniyyət təşkil edir, lakin ədəbi dillə müqayisədə dialekt sintaksisində intonasiya vasitəsilə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələr üstünlüyə malikdir. Bu, türkologiyada mürəkkəb cümlənin ən qədim tipi hesab olunur. Tabeli mürəkkəb cümlələrin strukturu və arealı şivələrdə eyni kəmiyyətdə deyildir. Ümumxalq danışıq dilinə xas olan cümlələr şivələrin əksəriyyətində işləkdir. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı şivələrdə və ya ləhcələrdə spesifik strukturlu cümlələr də işlənməkdədir.

Mübtəda budaq cümləsi. Ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə də mübtəda budaq cümləsinin iki struktur tipi vardır: a) baş cümlədən əvvəl işlənənlər; b) baş cümlədən sonra işlənənlər. Budaq cümlələrin qurulmasında əvəzliliklər, *var, ol* sözləri-sə əla- məti və *ki* ədatı və bağlayıcısı mühüm rol oynayır; məs.:- *Kim ki qoçağıydı, bir tər dolandırırdı başın* (Sab.);- *Hər kim orya tüşsə, çıxası döyl*

(Tov.);- *Nədən* qorxırdım, başıma gəldi (S.);- Neçə ki uşaı *var* oxudufdu hamısın (Tər.);- O ku burda oğlan oloydu, gedifdimi (Gəd.);- .);-Kim bu çaydan keşsə, o qoçaxdı (Ş.);- Hər kəs torbuyu doldursa, mukafat alajax (Qaz.);- Kim vaxdında gəldi, o qazandı (Cəb.) və s.

b) baş cümlədən sonra işlənən budaq cümlələr. Mübtədə budaq cümləsinin bu tipi intonasiya, əvəzliliklər, **ki** bağlayıcısı ilə qurulur; məs.:- Bizdərdə qaydadu, xüregdən qabağ çay içəduğ (Qb.);- Toyuxların tara çıxmağınnan biliner ki, axşam oluf (Qaz.);- *Necə* oldu, tapbadız əvi? (Nax.);- Harda görüküb, qoca işdiyə, cavan öydə otura? (Ağs.);- İki il olar ki, oğlum əsgərdir (Ş.);- İki gündü ki, uşax xəstələnif (Qub.); - Lazımdı kın, özümüz itirib axdarax onu (Cəb.) və s.

Mübtədə budaq cümlələrinə tapmacalarda tez-tez rast gəlinir; məs.: Nə meyvədü güli yox, nə heyvandu dili yox (O.);- O nədü ki, başın kəsməsən yeriməz (B.) və s.

Xəbər budaq cümləsi. Belə budaq cümlələrin komponentləri daha çox intonasiya və *ki* bağlayıcı ilə əlaqələnilir. Baş cümlənin xəbəri əsasən o, bu işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur; məs.:- Dedi, yaxşıdı bıdı, gedim imarata (B.Qk.); - Mə:də qalan odı ki, oları oxudum bir yana çıxsınır (Nax.);- Mə:m istədigim odu ki, pisluğ olmasun (Qb.);- Pambığınkı, oydu ku, həməşə qulluğunda durasan (Qaz.);- O:n dediyi budu ki, yaxçı işdiyün (B.).

Şivələrdə baş cümlənin mübtədası *bu*, xəbəri isə *o* işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur; məs.:-Bı da odı ki, naxoş oldum gəlmədün (S.).

Baş cümlənin xəbəri *elə, belə, eləsi, burası, necə* əvəzliyi ilə ifadə olunur; məs.: Qızın yiyəsi *necədi*, qoyur qalsın dəli oğlun yanında? (Şam.). Baş cümlədən əvvəl işlənən xəbər budaq cümlələri az yayılmışdır. Belə cümlələr *kim, nə, necə//hancarı* sual əvəzlilikləri ilə qurulur. Bəzi cümlələrin xəbəri daha çox *var, yox* sözlərindən ibarət olur; məs.:- Uşax *nə* de:fsə, düzü odu (Tər.);- İncə dərəsi yoxdumu, ordadı öyü (Qaz.) və s.

Naxçıvan qrupu şivələrində baş cümlədəki o əvəzliyi və ötrü, üçün, görə, yana qoşmaları ilə ifadə olunan xəbəri izah edən xəbər budaq cümlələri geniş yayılmışdır; məs.:- Şirin su onnan yanadır kin, üzümləri şirinləşdirir (Cul);- Cil

onnan ötrüdü ki, o ağaş yerdə yaşayış eləyir, oynan su alır (Şah.).

Tamamlıq budaq cümləsi. Baş cümlədən əvvəl işlənən tamamlıq budaq cümlələri bağlayıcı sözlər və $-sa^2$ əlaməti vasitəsilə qurulur; məs.: - Kim ilanı açsa (açsa), qızımı ona verəcəyəm (Cəl.); - Neçə atı olub, şıkas eləyib (Kr.); - Maşını kim saz saxlasa, onu mukafatlandırəcəyix (Qaz.) və s.

Baş cümlədən sonra işlənən tamamlıq budaq cümlələri *ki* bağlayıcılı və ya bağ- layıcısız işlənir. Qərb ləhcəsində daha çox bağlayıcısız, şimal-şərq ləhcəsində isə bağlayıcılı tipi geniş yayılmışdır; məs.: -Mən muna didim ki, ay Hacıbaba, sənün keyfün aşağıda (Qb.); - Gördüm, yuxarıdan su tökülür, gördüm göbələkdü (O.); - Dala- ğım sanjdı, gedib dij durmayajax (Şam.); - Mən ona söz de:rəm, o anqut qalif, cavaf vermer heç (Br.); - Tükançı hamıya xavar verif, çoxlu mal gəlif təzə (Çən.) və s.

Bakı şivəsində tamamlıq budaq cümləsinin mürəkkəb bağlayıcı (nə ki, hası ki) ilə başlayan tipinə rast gəlinir; məs.: - Nə ki vardı, danışdı; - Ha:sı ki gül aşdı, ona daha su verməzzər (B.).

Karvansaray və Çənbərək şivələrində baş cümlənin xəbəri dedi feili ilə ifadə olunduqda təkrar olunur; məs.: - Məcit de:r- de:r kin, ma: köme:ləmillər; - Xalam de:r- de:r kin, özdəri bilir, həncəri yole:zillər kessinner (Çən.) və s. Bu şivələrdə baş cümlənin təkrarına da rast gəlinir. Belə cümlələrdə baş cümlə ixtisar olunarsa, cümlənin mənası dəyişmir; məs.: - Qoruxçu xavar verif kin, çovannara bildirin ki, dağa haylasın qoynu z(d)a, quzuyu z(d)a (Çən.) və s.

Təyin budaq cümləsi. Baş cümlədən sonra işlənən təyin budaq cümlələri intonasiya və *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. İşarə əvəzliliklərinin işlənməsinə görə təyin budaq cümlələrinin müxtəlif növləri meydana çıxmışdır: a) baş cümlədə elə işarə əvəzliyi buraxılır; məs.: - Daş var kin, yonğarı yaxşı götürür (Şah.); - Həmən adamdı ki, qonax saxladı bizi (Ağd.); - Bir bağımız var, gəzməx'nən qurtarmaz (Zər.); - Munun papağı varmış ki, yeddi qoyun dərisinnən (B.) və s.

b) baş cümlədə elə işarə əvəzliyi iştirak edir; - Munun cijisi bir elə pişmiş pişerer kin, yeməx'nən doymax olmor (Tov.); - Elə quyun var ki, mayali dörd də duğar, beş də duğar, duqquz da duğar (Qb.). Belə cümlələrdə bəzən *ki* bağlayıcısı

buraxılır; Gə- rək elə yerdə yarmıyasan, alta: su çıxsın (Nax.);- Çöllər elə quruluxdu ku, at yıxılsa çışı qopar (Qaz.);- O elə söz deyir ki, hansı k1 bir qəpıx`lik mafıyatı yoxdu (Cəb.).

c) qərb şivələrində təyin budaq cümləsi və ya baş cümlə təkrarlanır;məs.:- Elə vaxt olordu kin, birədi əkerdik, elə vaxt olordu kin, tək- tək əkerdik (Qaz.).

Tərzi-hərəkət budaq cümləsinin şivələrdə müxtəlif növləri işlənmişdir; a) Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Baş cümlədə elə, belə, o qədər, necə əvəzlilikləri təyinin «qəlibi» kimi çıxış edir; məs.:- Yetimi (şüşəsiz lampa) elə apar, küləx' söndürməsin (Zər.);- Üzümə helə bozardı ki, dedi:mə peşman oldum (Qub.).

b) tərzi- hərəkət budaq cümləsi baş cümləyə intonasiya ilə bağlanır; məs.:- Filankəs filankəsi elə döydü, ünü ə:ləmə yetdi (Şah.);- İslam elə qaçə:r, yıxılsa dığırnanar ça: düşər (K.)

c) tərzi- hərəkət budaq cümləsinin əvvəlində elə bil sözü işlənir; məs.:- Əhmədin üz- gözü elə qaralmışdı ki, elə bil tulambardan çıxıb ((Nax.);-Daş Salah- lıda dirədöyməyi elə oynollar ki, elə bil davadı (Qaz.) və s.

ç) baş cümlənin xəbəri sintaktik təkrarlar əsasında qurulur; məs.: Bu bir kökəl- məx' kökəlif, gəl görəsən (Şəm.);- Sel çaynan ele:z(d)ir- ele:z(d)ir, qa:ları yerinnən qoparda- qoparda (K.)

Zaman budaq cümləsi. Baş cümlədən sonra işlənən zaman budaq cümlələri şivələrdə az yayılmışdır; məs.:- Onda çatdım ki, su dolub öyə (Ağs.) və s. Bəzi şivələrdə əksər hallarda zaman budaq cümləsinin əvvəlində elə ki, o zaman ki kimi sözlər işlənir; məs.:- Mart ki oldu, əvdə bir adam tapılmaz, hammısı işdəməyə gedər (Şah.);- Elə ki, no:ruz gəldi, ota- çöpə urusxat verilər (Qaz.) və s.

Baş cümlədən əvvəl işlənən zaman budaq cümlələri baş cümləyə müxtəlif bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Buna görə də şivələrdə müxtəlif tipləri yayılmışdır; məs.: -*Haçağ* uşaq olara gedir; ya arvad qabağına qatıb gətirir, ya kişi, ya gəlin (A.);- *Havax* yuxum gəldi, unda yatıram (Ş.);- Ha vax soruşsam, onda cuğab verərsən (B.) - Nə vax desə, o gün yollaram (Qaz.);- Neçə ki gəlməmişdi, gözdüyüdürlər (Cəb.).

Zaman budaq cümləsinin baş cümləyə intonasiya ilə bağlanan tipi də şivələrdə

geniş yayılmışdır; məs.:- O gələjəx`- gəlmijəjəx`, yenə də başımıza od ələnjəx` (Cəb.);- Gənə qayidacağ-qayidacağ, çaxnaşma düşəcək kəndə (Şam.) .);- Kentə gəldimi, bizim evdə oluy (Q.) və s.

Yer budaq cümləsi. Şivələrdə yer budaq cümləsi bağlayıcı sözlərin vasitəsilə qurulur,- sa,- sə şəkilçisi bəzən işlənir, əksər hallarda buraxılır; məs.:- Harda odun var, hordan qırif yandı:rux (Ş.);- Ha tərəfə deyir, ora aparun malı (Sab.);- O yerdə ki şarayıt yoxdu, orda dolanişix da çətindi (Qub.);- Harda göllər varsa, göllər dərman- nanır (Şr.);- Hareyı k1, faraş səfdix`, ordaja pambix çıxıf (Qaz.);- Hə:nə buyurullar adamı, oreydər (Cəb.) və s.

Kəmiyyət budaq cümləsi şivələrdə məhdud arealda işlənir. Belə budaq cümlələr bağlayıcı sözlərlə və ki bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanır; məs.:- Kim nağada hörđi, o gədə haqq aldı (Şam.);- Nə qədər kin lazımıydı, Sirəfil işdədi qızıl verdilər muna (Kr.);- Başım işə o qədər qarışdı ki, çörəx` salma: vaxdım olmadı (Qub.);- Oq- qədər danışır ki, başın ağrıyır (Şr.);- Biyil oğartana bosdan əhmişix` ki, dünyöyü götürüf (Qaz.);- B1 qəndər verməlisən, b1 qəndər də verginən (Cəb.) və s.

Şivələrdə kəmiyyət budaq cümləsinin bağlayıcısız tipinə də tast gəlinir; məs.:- O qədə taxılımız var, üç il yisax qutalmaz (Ş.).

Səbəb budaq cümləsinin müxtəlif tipləri yayılmışdır. Budaq cümlə baş cümlə ilə intonasiya və səbəb bağlayıcıları ilə əlaqələninir. Baş cümlədən sonra işlənən səbəb budaq cümlələri daha çox intonasiya vasitəsilə əmələ gəlir; məs.:- Mən doxdurun yanına cedəmmirəm, əhvalım xarapdı (Cul.);- Söylətmə məni, çıxım ağreir (Qaz.); -Mağıl söz danşammeyrım mən, niyə ki oxumamışım (Daş.);- Hindi dünya çux əmin- di, una güərə ki, işdər yaxşı ulub (Qb.);- O:nçün gejiş`dim kin, maşının təkəri part- lamışdı (Qub.);- Taxılı piçəndə əlimizə barmaxçılıx gerik kin, orax əlimizi kəsməsin (Qaz.) və s.

Baş cümlədən əvvəl işlənən səbəb budaq cümlələri bağlayıcılarla (deyin//deyə, ki) və bağlayıcı sözlərlə qurulur; məs.:- Yaram yoxuydu de:n, mən durdum özümü sazladım (Tov.);- Uşağ nə dedisə, kişi düşdi üssinə (Ağs.);- Yaxşı bejərmişix` deyin, yaxşı da mənsil yığdıx (Qub.) və s.

Məqsəd budaq cümləsi intonasiya və bağlayıcılarla qurulur; məs.:- Qarnənə durup dəpyə çıxıy, qorsın hənirti hardan gəliy (Q.);- Selin qorxusundan adam içərdə öy tikitdi ki, sel tutmasın (Ş.);- Hasar çəkif ki, bağa girməsinnər (Qub.);- Gedir ki, bir daş gətisin salsın bı:n başına (Cəb.) və s.

Şərt budaq cümləsi. Dialektlərdə şərt budaq cümləsinin daha çox –sa,- sə şəkilçisi ilə əmələ gəlir; məs.:- Havalar belə ulsa, çetinnuğ ulmaz (Qb.);- Cəhəni buzov yesə, bir həfdə dolana bilər (Nax.);- İki gün dalvadal yağsa, xeyri çox olar tasarfata (Tov.)

Şərt budaq cümləsinin əgər, əgənə, əgəm/əyəm/ə:r/ə:m bağlayıcısı ilə bağlanan növü də işlənməkdədir; məs.:- Əgəm düz desöv, səni dügmicağam (Qb.);- Ə:m maşın aşseydi, hamımız şil- küt olardıx;- Əyəm yemirdin, niyə almısan (Qub.);- Əgər Bağır mə:llim bilir, qoy danışsın (Şah.);- Əgər qulpi olsa, mıya bayda diyədüğ (Ab.);- Ə:m o sizə:lə, dəfin işi:z düzəlir (Cəb.) və s.

Şərt budaq cümləsi baş cümləyə indi ki, madam ki, bir halda ki bağlayıcıları ilə də bağlanır; məs.:- Bir halda ki deyilən sözü eşitmirsən, onda özün bil (Qub.).

Şərt budaq cümləsinin xəbəri şərt şəkilçisiz işlənən növünə də rast gəlmək mümkündür; məs.:- Əgənə aton şə:rə gitdi, mənə də diyərsən (Qb.);- Bir kişidən nə törüyüf, ona biz deyirik Nazarof (Br.).

Naxçıvan qrupu şivələrində bəzən –sa,-sə şəkilçili feilin əvəzinə qeyri- qəti gələcək zaman şəkilçili feil işlənir. Bu halda həmin feil şərt mənası ifadə edir; məs.:- Həmin daşdarı yığardın (yığsa idin), bir yaxşı məx`dəb binası çıxardı (79a, s.192).

Qərb şivələrində -sa,- sə şəkilçisini bəzən şühudi keçmiş zamanın şəkilçisi əvəz edir; məs.:- Ona findıx tökördülər, kimin findığı artıx çıxırdı, o qlava olordu (Br.). Bəzi şivələrdə -dı şühudi keçmiş zaman şəkilçisi – mı sual ədatı ilə birlikdə işlənir; məs.:- Qar yağdı mı, mal da çölə:tməz, qo:yn da (Çən.);- Vəli getdimi, onu bil ki, gətirəcəy (K.) və s.

Qarşılıq- güzəşt budaq cümləsi. Dialektlərdə qarşılıq- güzəşt budaq cümləsi baş cümləyə əsasən –sa,-sə şəkilçisi, da, də ədatı və ya nə qədər bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:- Nə qədər dedim, genə getdi, sözümə baxmadı (Qub.);- Çoban nə

qədər acıxlanıbsa itə, it qəyitmiyibdi (Nax.);- Gəbə ömüzdə toxummor, əmbə toxuyannar var (Qaz.);- Hərçəndi bu il yağış az oldu, əncəğ bəhər də az olmadı (B.);- Nağada o:n üzün dannadım, heç kar elemedi (Ab.);- Nə qədər qardaşım yalvardı, sözüne baxmadım (Cəb.) və s.

Leksika

Dialektlərin lüğət tərkibi. Dialektlərin lüğət tərkibi qədim və zəngindir. Dialektlərin leksikası dedikdə, ədəbi dildə işlənməyən dialektlərə xas olan sözlər nəzərə də tutulur. Dialekt sözləri zaman -zaman ədəbi dilə keçmiş, norma səviyyəsinə yüksəlmiş, ədəbi dil leksikasını zənginləşdirən əsas mənbə olmuşdur. Dialektlərin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri iki qrupa bölmək olar:

1. Ədəbi dillə ümumi olan leksika
2. Spesifik leksika (xalis dialekt sözləri, məhəlli sözlər)

Ədəbi dillə ümumi olan leksika ümumxalq səciyyəli sözləri əhatə edir. Belə sözlərin işlənməsində ərazi məhdudluğu yoxdur; məs.: *mən, sən, əl, torpaq, su, get- mək, bilmək, danışmaq* və s.

Spesifik leksikaya məhdud ərazidə işlənən, ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil

ol- mayan məhəlli sözlər aid edilir; məs.: *püsəx* "narın yağış" (Qaz., Zər.), *arğaz* "arıq" (Qaz., Tov., Ş.), *zirəzə* "cəftə" (Qaz., Tov.), *bosağa* "astana" (Lən.), *qəzilləməx* "aldatmaq" (Nax., Ord., Şr., Zən., Cəb.) və s. Spesifik dialekt sözləri işlənmə arealına görə iki qrupa bölünür:

a) yalnız bir dialektə işlənənlər; *baxım* "halal" (Ş.), *bəqah* "igid" (Qb.), *qəzim* "tənək basdırılan yer" (S.), *qətdəl* "xain" (Təb.), *kəpirli* "daşlı" (Zən.), *kəryə* "dosttanış" (Qaz.), *sar* "böyük ağac" (Ord.) və s.

b) bir neçə şivədə işlənənlər: *törə* "gödək" (Şam., Ord., Qaz., Şş., B.), *ütüx* "hiyləgər" (Ağ., Ord., Laç., Cəb.), *dağar* "lovğa" (B., Şam., Tov., S., Sab.), *dingə* "başbağlanan sarı parça" (Şam., G., Qaz., Ord.), *yava* "pis" (Sab., Sal., Şah., Cul., Kəl., Laç., Kr.) və s.

Dialekt sözlərinin əsas əlaməti məhdud ərazidə -bir və ya bir neçə yaşayış məntəqəsində yayılmasıdır. Bu cəhətdən şivələrdə müxtəliflik mövcuddur. Bir şivədə və ləhcədə işlənən dialekt sözü digər şivələrdə başqa mənə ifadə edir və ya fonetik cəhətdən ondan fərqlənir; məs.: *düşmə* "təsədüfən əldə edilən əşya" (B.) - "sahibsiz qaramal" (Ağd.), *ələngə* "iri ağac" (Qub.) - "ətsiz sümük" (Şş., Qaz., Qərbi Azərb.), *ziyrix* "çirkin" (Tov.) - "zirək" (Qaz.) və s.

Ədəbi dilin leksikasına münasibətinə görə, dialektizmlərin müxtəlif növləri vardır: a) fonetik dialektizmlər; b) morfoloji dialektizmlər; c) leksik dialektizmlər; ç) semantik dialektizmlər

Fonetik dialektizmlər ədəbi dildən yalnız fonetik formasına görə fərqlənir. Bu zaman eyni semantikaya malik olan söz ədəbi dildə və dialektlərdə fərqli şəkildə tələffüz olunur. Fonetik dialektizmlər səs dəyişmələri, səs artımı və düşümü, səslərin yerdəyişməsi nəticəsində meydana çıxır; məs.: *hayat*, *ciyar*, *ışix*, *qavın*, *bığda*, *boba*, *putax*, *tükan*, *çovan*, *yıl*, *haçar*, *murta* və s.

Morfoloji dialektizmlər ədəbi dildən morfoloji quruluşuna görə fərqlənir. Ədəbi dildə və dialektlərdə eyni mövqedə müxtəlif qrammatik formalar işlənir; məs.: *alır* (ədəbi dil) - *aladu* (dialekt), *gəlib* (ədəbi dil) - *gəlibəni* (dialekt) və s. Assi-

milyasiya hadisəsi də morfoloji dialektizmlərə uyğundur: *yağırrix*, *odunnar*,

qızdar, qiymatdı, quşdar, qardaşdıx, naxışdı, süddü və s.

Leksik dialektizmlər dedikdə, ədəbi dildə qarşılığı olan dialekt sözləri nəzər- də tutulur. Yəni eyni məna ədəbi dildə və dialektlərdə müxtəlif sözlərlə ifadə olunur; məs.: *gödək* (ədəbi dil) *-mimig* (Qb.), *tumurcuq- micir* (Şam.), *çovğun-silhan* (Qərbi Azər.), *nəsil- turun* (Şş.), *qoruq-xam* (Qaz.) və s.

Semantik dialektizmlər o zaman meydana çıxır ki, ədəbi dildəki söz fonetik tərkibini dəyişmədən dialektlərdə başqa mənalarda işlənir; məs.: *zing* "üzüm salxımının bir hissəsi" (B., S.), *meşə* "gön qurudulan yer" (Ş.), *hava* "evin örtüyü" (Bl.), *ərik* "alça" (Qb.) və s.

Dialekt leksikası ilə ədəbi dil leksikası yüzilliklər boyu bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmişdir. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin formalaşmasında dialektlər əsas rol oynayıb, daim onu zənginləşdirmişdir. Ədəbi dildə zərurət yarandığı halda, dialekt sözləri ədəbi dilə keçmiş (daha çox bədii əsərlərin vasitəsilə), tədricən norma səviyyəsinə yüksəlmişdir; məs.: *qaşqa* "heyvanın alnında ağ ləkə", *sayrımaq, qiymə* "tikə -tikə", *qırım* "meyl, həvəs", *qobu* "dərə, çökək", *qulun* "at balası" və s. Müasir dövr- də ədəbi dilin dialektlərə təsiri güclənmişdir. Ədəbi dil dialektlərə nüfuz etdikcə, dialekt sözlərinin arealı məhdudlaşır. Bu təsirlər artdıqca dialektlərin quruluşunda dəyişikliklər baş verir. Milli ədəbi dilin formalaşması başa çatdıqda, dialektlər onun tərkibində məhdud şəkildə fəaliyyətini davam etdirir.

Növ anlayışı bildirən sözlər

Şivələrin lüğət tərkibində növ anlayışı bildirən sözlər çoxluq təşkil edir. Yəni ümumi adlardan əlavə, şivələrdə təbiət hadisələrinin, alətlərin, heyvanların rənginə, yaşına və yerləşinə, meyvələrin formasına və dadına görə müxtəlif adları geniş yayılmışdır:

At adları: *qara yeriş, qurt yeriş, yorğa, qarayorğa, çortağan, ağyal, ayğır, alapaça axaltəkə, alaça, bədöy, bozdəmir, qaranal, qaşqa, qulan, dayça, dilbaz, dördəm, zərgül, zilan, yavı, yezidi, kəkkir, kəmə, kəhər, kürən, göydəmir, laqqır, löhrəm, maydan, minək, mor, saqqar, siyirmə, xəfgir* və s.

Araba və hissələrinin adları: *dördçarxlı, dulğu* "araba təkərində topun üstünə keçirilən dəmir halqa", *kirşə* "təkərsiz araba", *kötük* "təkərin üstünə

qoyulan ağac”, *ləgər* ”arabanın böyük təkəri”, *ox, paz* ”qırın oxa keçirilən hissəsinə vurulan ağac”, *sapılca* ”arabada dayanacağı keçirildiyi dəmir hissə”, *taytəkər, tir* ”arabanın təkə- rinə bərkidilən ağac”, *top* ”arabada oxun keçirildiyi və təkərin firlandığı hissə”, *uzanacax* ”arabanın qolu”, *şaraban* ”araba növü”, *şiragül* ”arabanın sağ və sol tərə- findəki ağac çərçüvə”, *çornu* ”arabada arxa və qabaq təkərləri birləşdirən ağac” (Gəncəbasar)

Şivələrin əhatə etdiyi ərazinin iqtisadiyyatından asılı olaraq, dialekt sözləri coğrafi cəhətdən müxtəlif şəkildə yayılmışdır. Balıqçılığa və gəmiçiliyə aid ter- minlər Bakı, Muğan və Lənkəran şivələrində, bağçılığa aid terminlər Quba, Zaqqa- tala və Qax şivələrində, maldarlığa aid terminlər Qarabağ və Gəncəbasar şivə- lərində, əkinçiliyə aid terminlər daha çox qərb şivələrində, ipəkçilik, baramaçılıq şimal-qərb şivələrində inkişaf etmişdir. Düzdür, bu sənət növləri ilə digər bölgələrdə də məşğul olsalar da, qeyd edilən ərazilərdən zəifdir.

Baramaçılığa və ipəkçiliyə aid terminlər: *sarı barama, ağ barama, yaşıl ba-rama, küm, kümdar, miz, küna, cabal, gər, zorapa, kitil, uludan durmax, xurex’, kesişax, boş, köynəx, tiyan, çeşmə, vaz, qans, modux, ayar, sərto, uydur* və s. (Ş.)

Alma növlərinin adları: *ağ tabağ, ağ şafran, apurd, aranat, bayramxan cırı, belfuruq, qəndabi, qəndi sinab, qızıl əhməd, quzgürən, qırmızı palast, eybalma, əhmədxan cırı, isgan alması, gög turş, mayıs güzəli, meytiquli cırı, mirabba alması novaxcanı, palast, pomajni, sarı palast, sarı sinab, sarı turş, sarı şafran, sığınkə, tabağ alma, hacı, cibir alma, cırhacı, şanpan, şirvan gözəli, sixcanı* və s. (Qb.)

Pambıqçılıq terminləri: *çiyid, ikiqulaqlı* (pambığın təzə cücərən vaxtı), *gülöl- ma, daraqlanma, qoza, partlama, ağarmağ, malalama, kultivasiya, sovka, şırımla- ma, kətmənnəmək, seyrəltmək* və s. (Muğ.)

Şivələrin lüğət tərkibində tarixi təbəqələşmə

Şivələrin lüğət tərkibində keçmiş həyat tərzini, adət-ənənələr, qohumluq əlaqə- ləri, köhnə təsərrüfatla bağlı sözlər qorunub saxlanmışdır. Belə sözlər şivələrdə müxtəlif şəkildə işlənməklə tayfa dili elementlərini özündə yaşadır.

Tayfa məfhumu bildirən sözlər. Şivələrdə tayfa, nəsil, ailə mənasında *uruğ*, (Şam., Muğ.), *com* (Muğ.), *tabun* (Zaq., Q.), *şaqqa* (Zaq.), *göbəklər-göbəylər*, *coğalar* (Şam.), *əqrəbələr*, *təbehlər* (Qb., Şir.), *tirələr*, *oymaxlar* (Ağ.), *bəzəlli* (F.), *kök*, *tağ*, *toxum* (Qaz., Ş.), *tayfa*, *böyük* (Nax.), *göbəx`tirə*, *oymax*, *uşax*, *tayfa-tırx* (Təb.) sözləri işlənməkdədir. Belə sözlərin arealı şivələrdə məhdudlaşmış, daha çox *məhlə*, *uşağ* sözləri ilə əvəz olunmuşdur.

Qohumluq əlaqələrini bildirən sözlər iki qrupa bölünür: 1) qan qohumluğu ilə bağlı sözlər: *ana*, *öyənə*, *ciyi*, *ənnə* (Ş.), *ciji/ciyi*, *adiy* (Zaq.), *abay* (Q.), *nənə*, *aba* (Təb.), *ata*, *dədə*, *öyənə* (Ş.), *dədə*, *qağa*, *əmi*, *aba* (Qaz.), *ata*, *aba* (Qb.), *aqqa* (Zər., St.) *ata*, *qardaş*, *lələ*, *qədəş* (B.), *qardaş*, *çuçey*, *didey* (Zaq.), *qərdəş*, *dadaş* (Təb.), *bibi*, *büvü*, *mama*, *əmə*, *həmşirə* (Ş.), *əmmə* (Təb.), *bibi*, *mama* (əksər şivə.), *xala*, *adiy* (Zaq.), *baba*, *bava*, *ulu baba* (Ş.), *baba* (atanın atası), *qoca baba* (ananın atası) (Zaq., Q.), *böüy baba* (atanın atası), *ağacan* (ananın atası) (Təb.), *nənə*, *nenə* (B.), *cicə* (İr.), *böynənə*, *böüyənənə* (Təb., Lən.) və s.

2) nigah qohumluğu ilə bağlı sözlər: *arvat*, *xatın* (Ş.), *qayın*, *qeyin* (B.), *ini* (Ş.), *kürəkən*, *göy*, *yezənə* (əksər şivə.), *giyov* (Qb.), *əmi arvadı*, *betele*, *bada* (Zaq.), *dayıdostı*, *dayıxatını* (Q.), *bibi oğlu*, *mama oğlu* və s.

Köhnə həyat şəraiti, təsərrüfat fəaliyyəti və məişətlə bağlı sözlər şivələrdə mühafizə olunmuşdur. Belə sözlərin sırasına təsərrüfat alətlərinin, ölçü və çəki vahidlərinin, il, ay və gün adları daxildir:

Alət adları: *xış*, *cüt*, *ulama*, *cəhrə*, *kirgirə* (Qaz.), *əldegirmanı* (B.), *şadara* (Qaz., G., Qar.) və s.

Köhnə çəki və ölçü vahidlərinin adları: *batman*, *tağar*, *istil*, *uruf*, *arva* (ağırlıq ölçüsü), *çərəx`*, *qulac* (Qaz.), *çanax*, *daqqa* (Zaq., Q.), *çanax* (1kq), *put* (15,5 kq.), *xəlvər* (ton), *girvənkə* (400q.), *istil* (300q.) *tağar*, *ağaş*, *arşın* (1m.10 sm.), *batman* (Təbriz batmanı 5 kq, Qərədəğ batmanı 6 kq, Tehran batmanı 3kq), *misqal* (4q.) (Təb.) və s.

Köhnə təsərrüfatla bağlı olan, islam dini ilə əlaqədar gün və ay adlarının əksəriyyəti şivələrdə artıq işlənmir. Yalnız dini adət-ənənlərlə bağlı ramazan, məhərrəm və şaban adları şivələrdə işləkliyini saxlamışdır.

Qədim türk sözləri. Dialekt leksikası daim inkişaf edir, yeni sözlər hesabına zənginləşir. Cəmiyyətin dəyişməsi, yeni texnikanın kəşfi, yeni təsərrüfat formaları- nın əmələ gəlməsi ilə əlaqədar dialektlərin lüğət tərkibində neologizmlər işləklilik qazanır. Bununla yanaşı, bəzi sözlərin fəaliyyət dairəsi daralır. Qədim türk sözləri- nin bir qismi ədəbi dildə arxaikləşsə də, şivələrdə məhdud arealda fəaliyyətini davam etdirir. Şivələrdəki qədim türk sözlərinin bir hissəsi ilkin formasını və semantikasını olduğu kimi saxlamış, əksəriyyətinin tərkibində dəyişiklik baş vermişdir. Fonetik tərkibinə və mənasına görə, qədim türk sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

1) İlkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər: *aba* “ata, ana” (M.Kaşğari) - *aba* ”ana”(Təb., Q.), *aba* ”ata” (Ord., Zən., Qub., Dm.), *aydır* (KDQ, Nəsimi, Xətai) - *ay* ”demək” (F.), *baba* “ata” (KDQ) -*baba* ”ata” (Təb., Dm.), *bava* “ata” (Qaz., Bər.), *becid* “ tez, cəld” (KDQ), *becid* ”tez, cəld“ (B., Şam., Ord., Qb.), *bejit* “ tez” (Qaz., Ay.), *döşürdi* (KDQ)- *döşür* ”yığmaq, dənləmək” (Tov., Şəm., Mar., Təb.), *sayradı* ”ötdü, oxudu” (M.Kaşğari)- *sayramaq/ sayrımax* “ötmək, oxumaq” (Gəd.) və s.

2) İlkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər: *arığ* (qədim abidələrdə)- *arı* (Qar.) ”təmiz”, *sab* (qədim abidələrdə)- *səb* (Q.) ”söz, nitq”, *çözmək* (KDQ)- *çözdəmək/ çözaləməx* (Ağ., Bər., Tov., Br., Şah., Cəb., Kəl.), *çözaləmək* (Şam., Şir., Sab.) ”azmaq, uzatmaq”, *küdəgü* (qədim abidələr)- *gəv/ giyəv* (Şr.), *giyəv* (Cul.), *giyo:/ giyov* (Qb.), *göy* (Qaz., Tov., Dm., Göy.) ”kürəkən” və s.

3. İlkin mənasına yaxın olan sözlər: *ini* “kiçik qardaş” (Orxon- Yenisey abidələri)- *ini* ”qayın, ərin qardaşı” (Ş.), *ismarla* (KDQ)- *ismarra* ”tapşırmaq” (Kəl.), *tanla* (qədim abidələrdə)- *danna* (B.) , *danna/ dannarı* (Göy.) ”işıqlanmaq, açılmaq, sabah” və s.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi qohum türk dilləri ilə əlaqədə formalaşdığından dialektlər ilə müasir türk dilləri və dialektləri arasında ortaq leksika meydana çıxmışdır. Azərbaycan və Türkiyə Türkcəsi arasında həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyəsində ortaq leksika mövcuddur. Azərbaycan dili dialektləri ilə türk ədəbi dili arasında ortaq sözlər leksikanın ad, əlamət, keyfiyyət

və hərəkət bildirən söz qruplarını əhatə edir; məs.: *anaxtar* (Br.)- *anahtar* (türk) “açar”, *çapa* (Gəd., Kəl.)- *çapa* “kətmən), *mandal* (Gr., Ord.)- *mandal* (türk) “cəftə”, *alaca* (Təb.)- *alaca* (türk) “parça növü”, *setrə* (Cəl.) “astarsız pencək”- *setre* (türk) “pencək formasında olan geyim”, *ağırramax* (Cəb.,Şəm.) – *ağırlamak* (türk) “qonağı hörmətlə qəbul etmək”, *baylamax* (Baş.)- *bayılmak* (türk) “özündən getmək, ürəyi keçmək”, *boğazdamax* (Daş.) “boğazından tutub kəsmək”- *boğazlamak* (türk) “heyvan kəsmək, qurban kəsmək” və s.(95,s. 17-20)

Azərbaycan və türk dillərinin dialektləri arasında ortaqlar: *ağababa* (Təb.)- *ağa* (Akçaşehir, Çalılı)“baba, böyük qardaş”, *adax* (Ağc., Ağ., G., Şş.)- *adak* (Tokat) “uşağın ilk addımları”, *azman* (Ord., Zən., Br., F.)- *azman* (Afyon Karahi- sar) “beş yaşını keçmiş davar” , *çətən* (Nax.)- *çeten* (Eskişehir, Trabzon) “qamışdan divar, çubuqdan tikilən yer”, *daban* (B.Qk.,Qaz.)- *daban* (İçel) “dəyirman daşının altına qoyulan dəmir hissə”, *dadaş* (Ord.) - *dadaş* (Ardahan, Qars) “böyük qardaş”, *dənnəmex`* (Ağc.,Br.,Şəm.,Şş.)- *dennemek* (Eskişehir) “yığmaq, toplamaq” və s.

Azərbaycan dilinin qərb və türk dilinin Qars şivələri arasında da ortaqlar çoxluq təşkil edir: *aba* (Cəb.,Təb., Şəm.)- *ebe* (Qars) “ana”, *lələ* (əksər şivə.)- *lele/leleş* (Qars) “ata, baba, böyük qardaş”, *sığır* (Ağ., Göy., İs., Q., Şş., Ş.)- *sığır* (Qars) “inək, naxır”, *mədəx`* (Br., Ş.)- *medeh* (Qars) “camış balası”, *xizər* (Cul., Şr.)- *hızır* (Qars)“böyük mişar”,*qaramat* (Br.,Gəd., Kr.,Yar.)- *qaramat* (Qars) “dərdli, qəmli”, *tezməg* (Bs.)- *tezdəmək* (Qars) “qaçmaq, tələsmək”, *döşürməx`* (Çən.)- *döyşürmək* (Qars) “yığmaq, toplamaq” və s. (67,s. 15-17)

Dialektlərin lüğət tərkibi müxtəlif tematik qruplara bölünür. Maldarlığa, əkin- çiliyə, bağçılığa, toxuculuğa, xalq təqviminə, məişət əşyalarına, tikililər və onların hissələrinə, təbii şəraitə və s. aid sözlər lüğət tərkibinin əsasını təşkil edir.

Əkinçiliyə aid sözlər: *ana arx*, *qol arxları*, *başqov* “zəminin baş tərəfindəki arx”, *mora* “ən kiçik arx”, *boğma* “suyun qabağını tutmaq”, *xəko suyu* “birinci suvarma” *təzo suyu*, *dilab* “ikinci suvarma”, *lənkov*, *çiçəx` suyu* “üçüncü suvarma” *dənov*, *dəno* “dördüncü suvarma”, *kərdi* “soğan ləki”, *tirə* “ləkin kənarları”, *armaza* “suvarma şırımları” (Nax.).

Ev əşyalarının adları: *bayda, kükü qabı, ləyən, simavər, çəkə "aşsüzən", kəp-gir, gilxizan, güyüm, qazança, qablama, mis qablama, roh qablama, cam, nimçə, teşt, mejmeji, bulut, goduş "su qabı", ət goduşu, mələğa "çömçə", sini, lüleyin, çini qab, mis tava, dal "vedrə", tavax "çörək saxlanan yer" ərsin "dəmir qab" və s.*(Təb.)

Qaramal adları: *ağbaş, ağtəpəl, balaşələli, böyük şələli, buğabasar, qaraçıl, qətdəl, qızılyelin, qırabuynuz, qısır, dilən, döylət, dölçə, dunux, düyə, ətyelin, ya-zabuğa, kəzi, kəvə, kələbuğa, kələkə, korməmə, malbuğa, oğursax, oşarı , sargız, sivri, sığırboğan, sığırbuğa, talxa, teytey, tulambuynuz, haqqiyatına, haçadırnaq və s.* (Gəncəbasar)

Xalq təqviminə aid sözlər: *böyüx` çilla, kiçix` çilla, xədir* (böyük çillənin axırını 4 günü ilə kiçik çillənin əvvəlinci 4 günü), *yunqıxma* (yazın 2-ci ayı), *vədə* (qışın son 17 günü), *yalançı çərşənbə, xəbərçi çərşənbə, axır və ya gül çərşənbə, süt günü* (3-cü gün), *tək günü, duz günü* (Təb.), *oğlaxqıran, leysan ayı, cilas ayı, qorabi- şən ay, quyruxdoğan ay, xəzan ayları, qo:s çilla, bo:g çilla, çiçik çilla* (Ord.).

Tikililər və onun hissələrinə aid sözlər: *ayna* "qapının xonçası", *barata* "palçıq lay", *vərdic* "tir", *qapı* "damsız eyvan", *dərbəçə* "balaca qapı" *işkil* "taxta cəftə", *yanav* "qapının iki tayı", *yandamı, kəlləlix`* "qapının başı", *kalafa* "üstü açıq dam", *pərdi* "tavanın taxtaları", *him* "özül", *küflə* "təndirə hava yolu" (Nax.) və s.

Dialekt leksikasında omonim və sinonim sözlər

Dialekt leksikasında omonimlər mühüm yer tutur. Sözlərin ədəbi dildəki və dialektlərdəki mənaları omonimləri əmələ gətirir və ya omonimlərin hər iki mənası dialektə məxsus olur.

Dialektlərdə omonimlər eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə aid olur. Eyni nitq hissəsinə aid olan omonimlərin sintaktik vəzifələri də eyni olur; məs.: **a) isimlə ifadə olunanlar:** *badax-* 1) camış balası (Qb., Qus., Dər., Xaç.)-2) mis qab

(Zaq.)-3) badalaq (Kr., St., Ham., Qaz.); *xələt*- 1) üst köynəyi (Gr., X.)- 2) yas yerində yığılan pul (Tov.); *ox*- 1) əkin sahələrini bir-birindən ayıran nişan (Qaz.)- 2) kiçik arx (Qaz.)- 3)ləklərin arasındakı torpaq yığımı (Göy.); **b) sifətlə ifadə olunanlar:** *şındır*- 1) köhnə (B., Lən., S.) – 2) arıq, yağsız (Cəl.); *hırsız*- 1) güclü, qüvvətli (G., X.)- 2) acız, bacarıqsız (Sab.); *alacalı*- 1) rəngarəng (Ş.)- 2) ögey (Bər.); **c) zərflə ifadə olunanlar:** *bitbəbit*- 1) olduğu kimi, eynilə (Ağ., Şş.) – 2) diqqətlə, səylə (Qaz.); **ç) feillə ifadə olunanlar:** *ağnatmax*- 1) diyirləmək (Meğ.)- 2) sürünü aşağı endirmək (F., Cəb., Şş.); *avazımax*- rəngi solmaq (B., Qaz., Qb., G., St., Şam.)- 2) taxılın biçilmə vaxtının keçməsi (Çən.) və s.

Müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunanlar: **isim+sifət:** *abdal*- 1) bilici (İm., G., St., Şah.)- 2) avara, sərsəri (St., F.,Cəb.)- 3) qanacaqsız, mərifətsiz (Şah.); *barata*- 1) palçıq layı (Nax.)- 2) köhnə, nimdaş (Cəb.); *başdı*- 1) köhnə çəki vahidi (Qəb., Ş.) – 2) dolu (Qaz.,Tov.); 3) bilikli, ağıllı, zəkali (əksər şivə.); **isim+ zərf:** *baytal*- ikiyaşar dişli at (Qb.)- 2) tənha, yalnız (Çəm.); *biğir*- 1) güc qüvvə (B.)- 2) birlikdə, bir yerdə (Cəb., Meğ.) və s.

sifət+ ədat: *bedaha*- 1) həyasız (Cəb.)- 2) çox, hədsiz (Şəm.); **sifət+ zərf:** *bekara*- 1) pis, sarsaq (Ağ., Bər., Kəl., Cəb., Şş.)- 2) bir az, azacıq (Ağ., Ağc., Bər., St., Cəb., Şş.); **isim+zərf+ əvəzlik:** 1) *ovuc* (Meğ.) – 2) birlikdə, birgə (Q., Meğ.)- öz (Meğ.); **feil+sifət:** *burmax*-1) axtalamaq (Ord.,St.,Cəb.)- 2) mane olmaq (İm., Cəb.)- 3) eşmək (İm., St., Cəb.)- 4) qıvrım (Qb., Qus.) **zərf+ modal söz:** *boylumsonra* (Qaz., Zən., Nax., Tov.)- 2) deməli, deyəsən (Qaz., Tov., Şəm.); **zərf+ədat:** *cilği*- 1) içərisinə ağartı yığılan aşılanmış qoyun dərisi (Ağ., Br., Bk., Gəd.)- 2) lap, tamam (Ağd., İs., O., Ş.) və s.

Omonimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla bir –birindən fərqlənir; məs.: **sadə:** *çig*- şəh (Dər., Tab.)- üzü yığılmış süd (Dər.); *dəm*- 1) divarda olan dəlik- deşik(Nax.)- 2) nəm, rütubət (F.); **düzəltmə:** *damazdix*- 1) qatıq mayası (əksər şivə.)-2) dişli cins heyvan (İm., St., Tov., Cəb.); *xamırramax*- 1) tənbelləşmək (Çən.)- 2) çətinliklə üyütmək (Cəb.) **mürəkkəb:** *gəlinbarmağı*- 1) yabanı bitki (Göy., Sab., Şam.)- 2) üzüm növü (B.); *qarabatdax*- 1) qaraqabaq

(B.)- 2) boyun- bağı (Şr.), *atqulağı*- 1) yaşd, həmyaş (B.Qk.)- 2) bərabər, qoşa, yanaşı (Qaz.) və s.

Dialektlərdə omonimlər 2-3 üzvlüdür. Qarışıq tipli çoxüzvlü omonimlər də mövcuddur. Ayrı-ayrı şivələrdə *bəlgə* sözünün 12 (qız evinə göndərilən birinci nişan, qola sarınan qalın parça, şaftalı qaxı, bəhanə, nişan (mərz), gönü aşılmaq üçün maddə, sənəd, balıq torunun yan iplərinə bağlanan qamış, bitki, hiylə, vasitəçi), *binə* sözünün 5 (müvəqqəti yaşayış yeri, qış aylarında kənddən kənardə malqara saxlanılan yer, bünövrə, vələ qoşulan axırncı cüt heyvan, görə), *çin* sözünün 6 (xalça üçün ayrılmış ip, qoyunun dizi ilə topuğu arasında olan sümük, sıra, dəryaz, dəfə, düz), *xır* sözünün 7 (bostan, çəltik ləki, çinqıl, vint, paxıl, xırda, bütün) üzvü vardır.

Dialektlərdə **sinonimlər** aşağıdakı yollarla əmələ gəlir: 1)sinonim cərgə əmələ gətirən sözlərdən biri arxaik olur: *suç~günah*, *yovurt ~ qatıx*, *yazı ~çöl* (Təb.); *becid ~yegin ~yügürmeçə* (Ab.) və s. 2) dialekt sözləri ədəbi dildəki qarşılığı ilə sinonimlik əmələ gətirir: *gilas~ba:li ~bəhli*, *büvi~ mama ~həmşirə* (Ş.), *orax ~mən- gələ*, *so:ra~boylum* (Nax.), *xəsis ~misqi ~qeyməz ~malyeməz ~simic*, *zırrama ~ sarsağ ~səmə ~səfi* (Qb.); *koma ~tati~yosma* (Yar.), *dəsmal ~təlis*, *arığ ~ca- nəzi~zeyif~cılız~düşgin* (L.) və s. 3) sinonimlərin tərkibi dialekt və alınma sözlərdən təşkil olunur: *bağlama~məfrəş*, *qonax~müsafir*, *av~şikar* (Təb.), *qoltuğaltı ~mühəc- cər ~sürəhi*, *artırma ~seyvan ~seki* (Ş.) və s.

Dialekt frazeologiyası

Frazeoloji ifadələr uzun yüzilliklərin məhsulu olub, qədim tarixə malikdir. Belə birləşmələrin bir qismi ədəbi dildə işləklilik qazanmış, əksər hissəsi dialekt səviyyəsində qalmışdır. Dialektlərdə frazeologizmlər müxtəlif şəkildə yayılmışdır. Bəzi frazeologizmlər əksər dialektlərdə işləndiyi halda, bir qismi məhdud ərazidə fəaliyyət göstərir; məs.: *Abırdan düşmək* “rüsvey olmaq”, *baş açmaq* “anlamaq”, *gözü götürməmək* “paxıllıq etmək”, *ilan kimi dil çıxartmaq* “ yalvarmaq”, *qəmiş qoymaq* “ bir işin düzəlməsinə mane olmaq”, *təpəsinnən tüsdü çıxmaq* “son dərəcə hirslənmək” və s. (əksər şivə.), *əlvallah qoparmaq* ”qalmaqal salmaq” (Gəd.),

əvni- yə çıxmaq "nahara çıxmaq" (F.), *fisdırıği gəlmey* "kefi kök olmaq" (B.), *göz tüş- məx`* "yetişməyə başlamaq" (Ağc.) və s. Bəzi frazeoloji vahidlərin ikinci kom- ponenti ayrı- ayrı şivələrdə sinonimlərlə əvəzlənsə də mənə dəyişməz qalır; məs.: *abrını almaq* (ətəyinə bükmək, vermək, aparmaq), *başını dolandırmaq* (girrəmək, hərrəmək), *çimir almax* (eləməx`, vurmax) və s. Şivələr arasındakı fonetik fərqlər frazeologizmlərin komponentlərində də özünü göstərir; məs.: *başını tavlamaq* (Nax.)/ *toylamaq* (Qaz.)/ *to:lamaq* (əksər şivə.), *təpəsində qoz sindürmə* (əksər şivə.)/ *sındürer* (Qaz.), *göyə soyurmaq* (qərb)/*savırmaq* (cənub) "bədxərclik etmək", *acınnan* (əksər şivə.)/ *alınnan* (qərb) *köpük qusmaq* "son dərəcə ehtiyac içərisində yaşamaq", *ələyi ələlib xəlbiri göydə oynamaq* (firranmaq- əksər şivələr)/ *ələyi ələlib qəlbiri tıqqıldamaq* (Meğ.), *öy* (qərb)/ *əv* (cənub) *yıxmaq* "birinə pislik etmək" və s.

Şivələrdə çoxmənalı, omonim, sinonim və antonim frazeoloji vahidlər də geniş yayılmışdır. **Çoxmənalı frazeoloji vahidlər:** *gözü almaq*- 1) bəyənmək, xoşuna gəlmək; 2) özünə inanmaq; *basaratı bağlanmaq*- 1) *dil*- ağzı bağlanmaq, 2) taleyi, bəxti gətirməmək; *ortaya düşmək*-1) bir işi görməyə səy göstərmək, 2) vasitəçilik

etmək; *oyun çıxartmaq*- 1) gülməli hərəkətlər etmək, 2) bir işlə qeyri- ciddi məşğul olmaq; *əfərdaşı kəsilmək*- 1) gücdən düşmək, 2) gözləməkdən yorulmaq; *salıx verməx`*- 1) nişan vermək, 2) xəbər gətirmək (Br., Gəd., Q., Şəm.,Tov.) və s. **omo- nim frazeoloji vahidlər:** *ağız açmaq*- 1) yasda ağı demək (Dər., Ş.),2) xahiş etmək (əksər şivə.); *dan atmaq*- 1) səhər açılmaq (İm.), 2) axır çərşənbədə səhərə qədər şənlik etmək (Qaz.); *daşını atmaq*- 1) əl çəkmək (əksər şivə.), 2) nigahı pozmaq (Ş.), *əhsix` qalmaq*- 1) təhqir olunmaq (Ş.) , 2) əksik gəlmək (Ağ.), *əlqar eləməy*- 1) həyəti səliqə- sahmana salmaq (Cəl., Yev.), 2) işi tələsik görmək (Cəl., Uc.), *sallax salmaq*-1) tamah salmaq (Qaz.), 2) əhəmiyyət verməmək (L., Ş., Zən.) və s. **sinonim frazeoloji vahidlər:** *fikrini dağıtmaq* (əksər şivə.) "şənləndirmək"/ *fikrini çaşdır- maq* (Cəb.) "fikrini yayındırmaq", *gözü yemək* (əksər şivə.)/ *gözü almaq* "özünə inanmaq, inanmaq", *qırmızı qurşax* (Çən.)/ *qırım yayı* (Q.) "göy qurşağı", *mucux qoymaq* (Gəd.)/ *qulp qoymaq* (əksər şivə.) " bir işdə

nöqsan axtarmaq”, *özünü ütmək* (əksər şivə.)/*özünü oda- közə atmaq* (əks.şivə.) “bir iş üçün fədakarcasına çalışmaq”, *salağa eləməg* (S.)/ *salağat eəməx`* (G.) “nişan vermək” və s. **antonim frazeoloji vahidlər:** *keyfi göyə qalxmaq* (əksər şivə.) “könlü açılmaq”- *keyfi pozulmaq* (əksər şivə.) “nəşəsi qaçmaq, pərt olmaq” və s.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətləri

Dialektoloji lüğətlərdə ədəbi dildə işlənməyən və ya ədəbi dildəki mənasından fərqli mənalara ifadə edən sözlər, onların fonetik variantları öz əksini tapmışdır. Lü- gətdəki sözlər dialektlərin ədəbi dildən və şivələrin bir- birindən fərqi- ni aşkara çıxarır. Eyni zamanda sözlərin arealı, həqiqi və məcazi mənası, leksik- semantik xüs- siyyətləri müəyyənləşdirilir. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətləri xarakterinə və sözlərin arealına görə dörd qrupa bölünür: a) əksər şivələrin sözlərini əhatə edən lüğətlər; 2) bir və ya bir qrup şivənin sözlərindən ibarət lüğətlər; c) dialektoloji omo- nmlər və frazeologizmlər lüğəti; ç) sahə dialektoloji lüğətləri

a)**əksər şivələrin sözlərini əhatə edən lüğətlər.** Azərbaycanda dialektoloji lüğətin tərtibinə keçən yüzilliyin əvvəllərindən başlanmışdır. 1921- ci ildə müəllim Qafur Rəşadın “Təfsirli xalq lüğəti” nəşr olunmuşdur. 1930- cu illərdə qarabağlı həkim Saleh Axundov Quzanlının “Azertürkcə yeni dolu sözlük” lüğəti əlyazması şəklində Lüğətlər İnstitutuna təqdim edilmişdir. Lüğətin müqəddiməsində yazılır ki, “tərtibçi Azərbaycan dilinin Qarabağ şivəli 18 min ədəd kəlmələrini xalqın sinif- sinif dillərindən toplayıb, yeni əlifba sırası ilə düzüb...”(47,s.275). Görkəmli türko- loq N.İ.Aşmarinin rəhbərliyi ilə toplanmış materiallar əsasında” Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti”nin 1-ci cildi(A hərfi) 1930-cu ildə, 2-ci cildi (B hərfi)1931-ci ildə çap olubmuşdur. Bu lüğət N.Aşmarin, Ə.Haqverdiyev, A.Zifeld, V.Xulufu, B.Çobanzadə və İ.Həsənov tərəfindən çapa hazırlanmışdır. Tərtibçilər mümkün ol- duğu qədər bütün şivələri əhatə etməyə çalışmışdılar. Lüğətdəki nümunələr Azər- baycan, Gürcüstan, Dağıstan və İran ərazilərindəki şivələri əhatə edir. Sözlər latın və ərəb əlifbasında verilmiş, ayrı-ayrı şivələrdəki tələffüz şəkilləri də göstərilmişdir. Sözlərin mənalari Azərbaycan, rus və alman dillərində, cümlə

nümunələr latın əlif- bası ilə Azərbaycan dilindədir. Yeri gəldikcə, izahlarda atalar sözləri və məsələlər, bayatı, tapmaca, xalq mahnıları, el şairlərinin yaradıcılığından və "Molla Nəsrəddin" jurnalının materiallarından da istifadə olunmuşdur. Lüğətdə sözlərin tematik qrupları cəmlənmişdir; rənginə, cinsinə və yerinə görə 90 at adı (kəmər, qurdboz, pərəqulaq, yezidi, dəmirboz, donuz boyun, doyşan bud, sokkur, topuq vuran, xal- dar), alçanın 10 adı (donbıl, fındıq, kəzvin, lal, lavaşana, paraxodu, peyvənd, turş), almanın 17 adı (anton, bal, bizoyburnu, can-dəri, cibir, cırhacı, çakkal, kalvin, kar- pız, qızıləhmədi, molla, muşq, qəpəqil), bəzi sözlərin məcazi mənaları (arpa-buğda "oğlan-qız", anrı-bəri "xırda- vat" ayaq "yoxsul" və s.) üç dildə nümunələrlə izah olunmuşdur.

"Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"nin 1964-cü ildə nəşr olunmuş nüsxəsi 6.300 sözü əhatə edir. Lüğətdəki sözlər respublikamızdan əlavə, İran, Dağıstan, Gür- cüstan və Qərbi Azərbaycan bölgələrindən toplanmışdır. Baş sözlər tələffüz formalarında verilmiş, işləndiyi şivələr ixtisarla qeyd edilmişdir. Sözlərin semantik qrup- ları xüsusı işarə ilə göstərilmişdir. Hər sözün arealı müəyyənləşdirilmiş, mənaları Azərbaycan və rus dillərində verilmişdir.

"Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti" 1999- 2003-cü illərdə Ankarada Türk Dil Qurumu tərəfindən çap olunmuşdur. Lüğət 2 cildən ibarət olub, 20 min sözü əhatə edir. Lüğətdə Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən, şivələrdə işlənən, fonetik tərkibcə ədəbi dildəki ilə eyni, mənaca ya tam fərqli, ya da əlavə mənası olan sözlər öz əksini tapmışdır. Çoxmənalı və omonim sözlərin işləndiyi şivələr xüsusi qeyd olunmuş, əksər sözlərin mənaları cümlələrlə izah edilmişdir. Məsələn, lüğətdə "xır" sözünün müxtəlif şivələrdə 8 mənə (çəltik ləki, tamam, çınqıl, paxıl, vint, bostan ləki, xırda) ifadə etməsi konkret nümunələrə əsaslanır.

2007-ci ildə dialektoloji lüğət təkmilləşmiş şəkildə Bakıda çap olunmuşdur. Lüğət 28 min sözdən ibarətdir. Sözlərin mənası yalnız Azərbaycan dilindədir. Lüğət- də dilimizin Azərbaycan Respublikası (66 şivə), Gürcüstan (7 şivə), Dağıstan (2 şivə), Ermənistan (14 şivə) və İran (5 şivə) ərazilərindəki əksər şivələrin materialları öz əksini tapmışdır. Burada ədəbi dildə işlənməyən, mənaca tam fərqli və ya əlavə mənası olan sözlər, çoxmənalı sözlər, omonimlər,

sinonimlər, frazeoloji ifadələr əhatə olunur. Ədəbi dildən fonetik cəhətdən fərqlənən sözlər də baş söz kimi verilir: Aluc (Quba) -alça və s. Bu lüğət əvvəl çap olunmuş lüğətlərdən söz ehtiyatının zənginliyi ilə fərqlənir; çin sözünün 6 mənası göstərilir (düz, qoyunun dizi ilə topuğu arasındakı sümük, sıra, xalça üçün ayrılmış ip, oraq, kərə). Dialektoloji lüğətin 1964-cü il nəşrində həmin sözün bir mənası, 1999-cu il Ankara nəşrində 4 mənası qeyd olunmuşdur. "Bir"sözünün vasitəsilə yaranmış 30-a yaxın birləşmə verilmişdir: bir burum, bir çala, bir çilo "dəfə" bir çini "on qəpik", bir dilimə "birbaşa", bir qırnıx "bir az" və s. Lüğətdə şivələrin qədim türk leksik qatı da toplanmışdır. Ədəbi dildə ar xaikləşən, şivələrdə işləkliyini saxlayan qədim türk sözləri söz yaradıcılığında da fəal iştirak edir. Məsələn, güz "payız" sözündən güzdəx "payız otu", güzdəx "payızda qoyun, quzu saxlanan yer, yaz otu, payız yunu, payızda yetişən xiyar", güzdüx "payızlıq taxıl", güzəm "payızda qırılan yun" güzü "payızlıq şum" və s. sözlər əmələ gəlmişdir.

b) bir və ya bir qrup şivənin sözlərindən ibarət lüğətlər. 2017- ci ildə "Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti" nəşr olunmuşdur. Lüğətdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 200-ə yaxın yaşayış məntəqəsindən toplanmış beş min söz əhatə olunmuşdur. Burada sözlərin mənası yalnız Azərbaycan dilində verilmiş, çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər xüsusi işarələrlə fərqləndirilmiş, hər bir sözə aid kənd şivələrindən seçilmiş cümlə-nümunələr verilmişdir. Bu lüğətdə ilk dəfə dialekt sözlərinə aid cümlələr kənd şivələri üzrə verilmişdir. İ.Bayramovun "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" kitabını Qərbi Azərbaycan şivələrinin lüğəti hesab etmək olar. Bu lüğətdə bölgənin dialekt sözləri digər şivələrlə müqayisə edilmişdir. Lakin sözlərə aid cümlələr verilməmişdir. 1979- cu ildə Tokiyoda K. Hənədə və Ə.Gəncəli tərəfindən Təbriz dialektinin lüğəti tərtib olunmuşdur. Lüğətdə ədəbi dildə işlənən sözlərin tələffüz formaları və spesifik sözlərin mənalari verilmişdir. V.Vüqarlıının "Soğanlıq kənd şivəsinin lüğəti" (1999) bir kənd şivəsini əhatə edir. M.Çobanovun "Borçalı şivələrinin leksikası" (1998), Ə.Ələkbərlinin "Qərbi Azərbaycan dialektoloji lüğəti" (2009), A.Bayramov və A.Bayramovanın "Ağbaba şivəsinin sözlüyü" və s. bu qəbildən olan lüğətlərdir.

c) **dialektoloji omonimlər və frazeologizmlər lüğəti.** 2003-cü ildə S.Behbudovun “Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti” və 2011-ci ildə “Azərbaycan dili şivələrinin frazeoloji lüğəti” çap olunmuşdur.

ç) **sahə dialektoloji lüğətləri.** 2000-ci ildə Z.Xasiyevin “Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri” lüğəti nəşr olunmuşdur. Lüğətdə qərb şivələrində işlənən sözlər əhatə olunmuşdur. Lüğətdə eyni mənə ifadə edən sinonimlərdən əlifba sırasına görə birinin mənası göstərilmiş, digərləri isə birinci sözə baxdırılmışdır: əlcək- bax: dəş- tək; girdə- bax: bazi və s. Çoxmənalı və omonim sözlərin mənalari rəqəmlərlə fərq- ləndirilir: yazdax- 1. Yazda doğulan quzu; 2. Yaz otu; 3. Yaz əkini və s. Hər bir sö- zün aid olduğu sahə mötərizədə göstərilir: aytəpəl- alında aya bənzər təpəli olan (inək); beytin- əkin üçün yararsız (yer); palax- anadan xəstə doğulan, başı, qulağı ye- kə (quzu) və s. Ayrıliqda işlənməyən sözlər birləşmənin tərkibində verillmişdir: ba- lıx dəmiri- araba oxunun altına keçirilən dəmir; qəzilli camış- kiçik boylu camış və s.

Hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində söz yaradıcılığı əsas rol oynayır. İstər ədəbi dildə, istərsə də dialektlərdə müxtəlif üsullarla yeni sözlər yaranır. Dialektlərdə yeni sözlər üç üsulla əmələ gəlir: 1) morfoloji, 2) sintaktik, 3) leksik. Dialektlərdə söz yaradıcılığında morfoloji üsul digərləri müqayisədə üstünlüyə malikdir. Müxtəlif leksik şəkilçilərin vasitəsilə yaranan yeni sözlər dialektlərin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirir. Ədəbi dillə eyniyyət təşkil edən leksik şəkilçilər söz yaradıcılığında aktiv, yalnız dialektlərə xas olanlar isə passiv mövqə tutur. Belə şəkilçilər arealına görə də bir- birindən fərqlənir. Ədəbi dildə işlənənlər əksər dialektlərdə, digərləri isə bir və ya bir neçə şivədə yayılmışdır. Ədəbi dildə olduğu kimi dialektlərdə də leksik şəkilçilərin iki növü vardır: 1) ad düzəldən şəkilçilər, 2) feil düzəldən şəkilçilər

Ad düzəldən şəkilçilər

-anax/- ənəx`/-nax. Bu şəkilçi isim, sifət və feillərə qoşularaq əlamətin və hərəkətin nəticəsinin adını bildiren sözlər əmələ gətirir; məs.: *sızanax*, *biçənəx`*, *yığnax* "yığıncaq", *bicənəx`* "bic" (Ş.), *boğanağ*, *doğanağ*, *kökənək* "quş adı", *turşənək* (Muğ.), *bərkənəx`* "bərək yer", *eşənəx`* "eşilmiş yer", *görənəx`* "dəcəl uşaq" (Çən.), *əkənəx`* "əkin sahəsi", *sağanax*, *tozanax* (Xoc., Xv.) və s.

- acax /-əcəx` şəkilçisi feillərə qoşularaq substantiv və atributiv isimlər əmələ gətirir; məs.: *buracax* "ucu haça ağac", *tutacax* "isti qabı tutmaq üçün alət", *çırpacaq* "qoz, tut çırpmaq üçün ağac", *keçinəcəx`* "yaşayış" (Ş.), *tutacax*, *çırpacax*, *çəkəcəx`* (Nax.), *oturacax* "stul", *çapacax* "üstündə ət çapılan kötük", *soğacax* "suyun sətini dəyişmək üçün əlverişli yer" (K.), *yatacax*, *bürüncəx`*, *savacax* "suyun istiqamətini başqa səmtə çevirmək üçün yer", *təfcəx`* "beldə ayaq qoyulan yer" (Qb.) və s. Quba şivəsində bu şəkilçinin- **ancağ** formasına *qorxancağ* "qorxaq" sözündə rast gəlinir.

- atı şəkilçisi vasitəsilə feillərdən isim əmələ gəlir; məs.: *çalatı* "qatıq mayası", *balatı* "xəmir mayası" (Ş.).

-mac /- maç/- maş/- məc/- tməc şəkilçisi feillərə qoşularaq əşya, yemək və hərəkətin nəticəsinin adını bildiren isimlər əmələ gətirir; məs.: *toxunmac*,

addamaş “ad- dım”, *döyməc* “yemək adı”, *yörtməc* “yelləncək”, *sertməc* “biçilib səliqə ilə sərilməmiş ot və ya taxıl”(Ş.), *tuxlamac* “çoxlu çörək doğranmış xörək”, *burmac* “buruq toğ- lu” (Çən.), *yaxmac* “üstünə yağ yaxılan çörək”, *addamac* “çaydan keçid yeri” (Qb.)

- **lu/-li/-lu/-lü (-nı/-dı/-rı)** məhsuldar şəkilçi olub, yeni mənalı sözlər əmələ gətirir; məs.: *damarrı* “qoçaq”, *dadaxlı* “ayaqlı”, *durumnu* “çox qalan”, *şingamlı* “təntə- nəli” (Ş.), *dağlı*, *əğilli*, *lehməli*, *atdı*, *çöllü* (B.), *azılı* “süd diş çıxarılmış at”, *süttü*, *kəsərri*, *şuntdu* “xəsis” (Dər.), *haytalı* “hirsli”, *qorru* “küllü”, *çırri* “yağlı”, *salğarrı* “təmkinli” (Çən.), *xamralı* “çörək növü”, *mafarrı* “güclü”, *usduflu* “səliqəli”, *girri* “çoxlu”, *yönnü* “layiqli” (Qb.) və s. Lerik şivəsində bu şəkilçinin qalın, dodaqlanan- *lu/-du* variantı işləkdir; məs.: *şaqqəlu* “bədənli”, *əllu* “qoçaq”, *əməllu* “düzgün”, *xorışdu* “hirsli” və s.

- **çı/-çi/-çu/- çü** məhsuldar şəkilçi olub peşə, ixtisas, sənət bildirən sözlər əmələ gətirir; məs.: *kəlçi*, *belçi*, *balçi*, *mişarçi*, *sığırçi* “naxırçi”, *ayaxçi* “toyu idarə edən” (Ş.), *yançı* (Nax.), *başmaxçı*, *toyçı*, *çölçi*, *pəniççi*, *çərçi*, *qəfəçi* “çayçı” (Təb.), *çağ- ruğçi*” toya adam çağıran”, *yançı* “tərəfdar”, *nelçi* “nəlbənd” (Qb.), *qazançı* “aşpaz”, *danaçı*, *qoyinçi* “çoban”, *çuğulçu* “xəbərçi”, *yayağçi* “xidmətçi” (Dər.), *çağırışçi*, *xəbərçi* “aravuran”, *buyruxçu* “toya adam çağıran”, *bağmançı* “bağban”, *arançı* “aranda qalan”, *öküzçü*, *quzuçu* (Qub.), *pıçaxçı*, *bostançı*, *qatıxçı*, *alamançı* “oğru”, *güdühçü*, *yançı* “xalça toxuyanın köməkçisi” (Şş.,Xv.) və s. Muğan şivələrində bu şəkilçinin **-çi** variantı geniş yayılmışdır; məs.: *ayağçi*, *baltaçı*, *börkçi*, *yamağçi*, *aşığçi*, *obaçı* “oturaq əhali”, *çalançı*, *becərənçi* və s.

- **lax/-ləx`/-dax/- nax/- dəx`/-dex`** şəkilçisi isimlərdən yer bildirən isimlər, feil- lər dən isə sifət və mücərrəd anlayış ifadə edən isimlər əmələ gətirir; məs.: *qışdax*, *otdax*, *yeylax*, *işdəx`*, *cızdax*, *batdax* “bataqlıq”, *çatdax*, *dannax* (Ş.), *güzdəx`* “payız otu”, *işdəx`* “iş, hərəkət”, *cürdəx`* “bardaq” (Qb.) və s.

-**lıx/-lix`/-lux/-lüt` (-dix/-dix`/-nıx/-nix`/-rıx/-rix`)** şəkilçisi adlara və feillərə əlavə olunaraq, əşyaların adını, sənət, peşə bildirən yeni sözlər əmələ gətirir; məs.: *xaşallıx* “çoxyemə”, *nəmlıx`* “ağartı yığılan yer”, *ağızdıx* “doğan malın ilk südü” (Qaz.), *yazılıx* “cins qoyun”, *qovluğ`* “iynə- sap qabı”, *kütüklüğ`* “koldan

təmizlənmiş əkin sahəsi” (Dər.), *qalinnix*, *ortalix*, *inirrix* “kolluq” *danqazdix* ”su çıxmayan sahə”, *sulux* “qabar”, *örənnix* “otsuz yer” (Qb.) və s.

-ma,-mə şəkilçisi feillərə əlavə olunaraq, müxtəlif mənalı isimlər əmələ gətirir; məs.: *qatdama* “çörək növü”, *təpitmə* “azca qurudulmuş yuxa xəmiri”, *geymə* “qolsuz sarıqlı” (Qaz.), *kəsdirmə* (yol), *gəlmə* (adam) (Qub.), *qazma* “tövlə”, *döşəmə* “əkin üçün təmizlənmiş sahə”, *gəzmə* “gözətçi” (Dər.), *salma* “şirin çay”, *dişdəmə* “qəndlə içilən çay”, *tutma* “ürək xəstəliyi”, *bölmə* “nəlbəki”, *təpbə* “belləmə”, *yapba* “mal təzəyi” (Qb.), *çalma* “dəryaz”, *kəsmə* “böyük bıçaq”, *dəlmə* “quzu saxlanan yer”, *atma* “tir”, *artırma*, *irəliləmə* “uzun ip”, *qatma* “kiçik ip parçası” *geymə* “pen- cək” (Xoc.,Xv., Şş.) və s.

-lama,-ləmə, -nama, nəmə,- rama şəkilçisi isimlərdən sifət əmələ gətirir; məs.: *lığlama* “palçıqlı”, *çovannama* “qanacaqsız”, *çıntırrama* “çox arıq”, *selləmə* (K.) və s. Lerik şivəsində bu şəkilçinin-**ləmə** variantı geniş yayılmışdır; məs.: *çölləmə* “də- li”, *şalləmə* “yaylıq”, *cücüləmə* “arının balalaması”, *ipləmə* “axmaq”, *tığləmə* “üst- üstə doldurma” və s.

-avar şəkilçisi sifət əmələ gətirir; məs.: *dağavar* (yer) (Qaz.)

-ərgi şəkilçisi feillərə qoşularaq sifət əmələ gətirir; məs.: *pişərgi*, *gedərgi*, *köçərgi* (Qaz.), *köçərgi*, *gedərgi*, *kəsərgi*, *keçərgi* (Təb.) və s.

-van,- avan şəkilçisi mal sözüə əlavə olunaraq, *malavan* “mal saxlayan, mala baxan” (Muğ.) düzəltmə sözünü əmələ gətirir.

-vay,- əvay şəkilçisi qeyri- məhsuldar şəkilçidir; məs.: *ölivay*, *türkəvay*, *kosavay* (Muğ.).

-məl qeyri- məhsuldar şəkilçi olub, ət sözü ilə işlənir, kimi qoşmasınının mənasını ifadə edir; məs.: *ətməl* “aciz” (Muğ.).

-ana/- ənə qeyri- məhsuldar şəkilçi kimi isimdən isim əmələ gətirir; məs.: *bağana* “dayaq, dirək”, *ətənə* “doğuşdan sonra heyvanın saldığı ət parçası” (Dər.).

-a,-ə qeyri- məhsuldar şəkilçi kimi isimdəm isim əmələ gətirir; məs.: *zola* “uzun ağac”, *çətənə* “qanqal toxumu” (K.) *xamra*, *çəpərə* “toyuğun qabırğalı hissəsi”, *çətənə* “qanqal toxumu” (Qb.).

-çağ/-cəğ/-cəg/-çəg şəkilçisi məhdud dairədə işlənərək yeni mənalı sözlər əmələ gətirir; məs.: *sucəğ* “sulu yer”, *yelçəg* “yaylıq”, *qabçəg* “su qabı” (L.).

-ğı,-gi,- gü,-gü şəkilçisi feillərdən müxtəlif əşya və prosesin adını bildirən düzəltmə isimlər əmələ gətirir; məs.: *çalğı* “süpürgə növü”, *burğu*, *silgi*, *sürgü* “qapını içəri tərəfdən bağlamaq üçün uzun dəmir”, *səfgi* “xəstəlik adı” (Xoc., Şş.)

-ix`,- üx` şəkilçisi feillərdən müxtəlif mənalı isimlər əmələ gətirir; məs.: *kəsix`* “qohum, yaxın adam”, *çöpüx`* “çirkli yun” (Xoc.) və s.

Feil düzəldən şəkilçilər

-la/-lə(-na/-nə/-da/-də/-ra/-rə. Şivələrdə məhsuldar şəkilçi olub, müxtəlif nitq hissələrindən feil əmələ gətirir; məs.: *qadaxla* “mıxlamaq”, *qaşqala* “tələsik iş görmək”, *irəzələ* “cəfdələ”, *ucula* “arzu etmək” (Ş.), *naçaxlamax* “xəstələnmək”, *örüşdəməx`*, *üzdəməx`* “seçmək” (Qaz.), *tezdəməx`* (Br.), *kərdilə* “ləklə”, *qırmala* “tikələ”, *çatıla* “kəndirlə”, *çomurra* “palçıqla” (Təb.), *açarra*, *avişda* “ovucla götür- mək”, *bəlgələ* “nişanlamaq”, *çətənnə* “alaçığın ətrafını qamışdan hörülmüş çətənlə bağlamaq”, *dəhmərrə* “işin sürətini artırmaq”, *dımbızda* “yumruqlamaq”, *naçaxla* “xəstələnmək” (Qub.) və s.

-lan/- lən (-dan/-dən/-ran/- rən şəkilçisi vasitəsilə bir şeyə nail olmaq, əldə etmək, bir xüsusiyyətin vəziyyətini, keyfiyyətini, əlamətini meydana çıxarmaq və s. mənalı bildirən feillər əmələ gəlir; məs.: *allan* “baş qarışdırmaq, qızarmaq”, *dümələn* “çətin işlə məşğul olmaq”, *midilən* “yavaş iş görmək” (Ş.), *axtalan* “asmaq”, *aylan* “qonmaq”, *taşdan* “kəsilib atılmaq” (Dər.), *arvatdan* “özünü arvad kimi aparmaq”, *gərrən* “yoğunlaşmaq”, *şellən* “lovğalanmaq” (Qub.) və s.

- laş/- ləş (-daş/-dəş/-raş/-rəş) şəkilçisi adlara qoşularaq qarşılıq, müştərək vəziyyət və s. məna bildirən feillər əmələ gətirir. Bu şəkilçi *-lan/- lən* şəkilçisi ilə eyni mənalı sözlər yaradır; məs.: *porpalaş/ porpalan* “iriləşmək, böyümək”, *girrəş/ girrən* “ dolanmaq, yaşamaq”, *sallaş/ sallan* (Ş.), *gaflaşmax* “söhbət etmək” (Br.), *birədiləşmək* “bərabərləşmək” (Qaz.), *yaşlan* “yetişmək”, *yaylan* “yayımaq”,

sün- büllən (Təb.), *ağızdaş* “mübahisə etmək”, *gərrəş* “yoğunlaşmaq (səs)”, *kahallaş* ” tənbelləşmək” (Qub.) və s.

-xala/- gələ/- kələ şəkilçisi feillərə qoşularaq təkrarlılıq bildirir; məs.: *o:xala/ o:kələ, çalxala, sirkələ* (Ş.).

-al,-əl,-l şəkilçisi sifətlərdən feil əmələ gətirir; məs.: *acal* “acmaq”, *dikəl, düzəl, turşal* (Təb.), *boşal* “tənbelləşmək”, *xoral* “bişdikcə yığılmaq” ,*yuxal* “yumşalmaq” (Qub.) və s.

-ix,-ix`,- ux,- üx` şəkilçisi isim və sifətlərə əlavə olunaraq, əlamət, vəziyyət, keyfiyyət ifadə edən feillər əmələ gətirir; məs.: *qanix* “qana susamaq”, *otux* “ot yeməyə başlamaq”(Qaz.), *ajix* “acımaq”, *pisix`* “ruhdan düşmək” , *yazix* “ azmaq, çəşmaq” (Tov.), *azix* “yolundan çıxmaq”, *dadix* “dada gəlmək”, *tərsix`* “halı pisləşmək”, *yanix* “halına yanmaq” (Qub.) və s.

-sı,-si,-su,-sü şəkilçisi isim və sifətlərdən müxtəlif mənalı feillər əmələ gətirir; məs.: *qaxsı* “quruyub qaxa dönmək”, *qoxcu* “azca iylənmək”, *günsü* “günvurma nəticəsində xarab olma”, *quraxcı* “susuzluqdan qurumaq” (Qaz.), *ağırsımax* “iylənmək”, *günsüməx`* ”gündə xarab olmaq”, *çiysiməx`* ”xəmir olmaq” (Çən.) və s.

-ər,- dər şəkilçisi qeyri- məhsuldar olub düzəltmə feil əmələ gətirir; məs.: *dəvər* “üzə çıxmaq”, *közər* “yanmaq”, *büx`dər* “ipi bir- birinə bağlamaq”(Çən.).

-it,- it,- ut,- üt,-t şəkilçisi sifət və feillərə artırılaraq, müxtəlif mənalı feillər əmələ gətirir; məs.: *genit* “genişləndirmək”, *tuşut* “ göstərmək”, *yozut* “aldatmaq” .

Sintaktik üsulla əmələ gələn sözlər

1. Azərbaycan dili şivələrində iki ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər digərlərinə nisbətən çoxluq təşkil edir.: *danadış* “həşərat adı”, *hacıbuğda* “qarğı- dalı”, *itağacı* “toybaşı” (Dər.), *piypalan* “kök”, *dəmir dırnax* “qoçaq” (Çən.), *dilbaş* “xəstəlik adı”, *təhnəbel* “qozbel”, *ürəkgetmə* “xəstəlik adı”, *zığzığ* “quş adı”, *qoz-qoz* “oyun adı” (Qub.), *dədəboyu* “imtiyaz”, *ayıbalası* “iri kərpic”, *ekiztayı* “əkiz doğulmuş uşaqlardan biri”, *ələmdolağı* “göyqurşağı” (Şş.,Xoc.) və s.

2. İsimlə feili sifətin birləşməsindən əmələ gələnlər: *aragirən* “aravuran”, *duztükən* “duzqabı”, *əlsüpürən* “əl-üz dəsmalı” (Dər.), *vağyandırən* “kömürçü”, *yelqovan* “bitki adı”, *saçuzadan* “ətdə olan ağ damar”, *qapıbasma*, *qətqıran* (Qub.) və s.
3. İsimlə sifətin birləşməsindən əmələ gələnlər: *ağziyirtix*, *beliquzdu* “qozbel”, *qarnıqurtdu* “paxıl” (Qub.) və s.
4. Sifətlə ismin birləşməsindən əmələ gələnlər: *uzunburun* “ağcaqanad”, *ağqanad* “milçək adı” (Dər.), *aladil* “yalançı”, *uzunqılça* (K.), *şəlpədodaq*, *qaranəfəs*, *ajıqıji* “vəzəri”, *girdəbel* “mişar”, *qarayollux* (Qub.) və s.
5. İki sifətin birləşməsindən əmələ gələnlər: *Şorsulu* “yer adı”, *uzındıraz*, *lümə-quyriğlu* (L.) və s.
6. İsimlə sayın birləşməsindən əmələ gələnlər: *ağzıbir* “birgə”, *dozaxbir* “ağzına qədər dolu” (K.) və s.
7. Sayla ismin birləşməsindən əmələ gələnlər: *qırxbuğum* “bitki adı”, *beşdaş* “oyun adı”, *üşqulax* “yaba”, *biryollux* “həmişəlik” (Qub.), *qırxkombə* “zaman bildirən söz” (Dər.), *beşbarməğ*, *dördəyəğ*, *qırxbuğum* (L.), *üçəyax*, *qırxəyax*, *yeddiləvün* (Nax.).
8. Hər iki komponenti feil olanlar: *azılıyiv atmax* “meyvənin bir hissəsini yeyib atmaq”, *basıv ötürməx* “yemək”, *üzdürüif almax* “zorla almaq”, *qıfçıxlanıf getmək* “acıqlanıb getmək” (Çən.), *asıb- kəsməğ* “hədələmək”, *yoğırub- yapbəğ* “biabır etmək”, *söküb-dağıtməğ* “qarışıqlıq salmaq”, *basıb-bağləməğ* “yalan danışmaq”, *mı-sıb- durməğ* “incimək” (L.) və s.
9. Daxili obyektli feillər: *ot otdamax*, *su sulamax*, *dən dənnəməx*, *üz üzdəməx*, *yağ yağlamax*, *xotma xotmalamax*, *biçin biçməx*, *qorux qorumax*, *sarıx sarımax* (K.).
10. Müxtəlif mənəli sözlərin birləşməsindən əmələ gələnlər: *təkəm- seyrək*, *şəşəm-buynuz*, *birhəmmiz* “xeyli”, *tələm- təhdili* “tələsik” (Qub.) və s.
11. Eyni sözün təkrarı ilə əmələ gələnlər: *çin- çin* “üst- üstə”, *biççə- biççə* “diqqətlə”, *mırgə- mırgə* “xırda- xırda” (L.), *buzla- buzla* “iri-iri”, *pürüm- pürüm* “parça-parça”, *hösün- həsün* “tələsik”, *pit- pit* “tənbəl”, *qum-quma* “narın yağış” (Ab.).

12. Təkrar olunan sözlərin arasına *ba*, *bə* ünsürünün əlavə olunması ilə əmələ gələn- lər: *çimbəçin* “üst- üstdən” (Ab.).

13. Sözlün təhriflə təkrarı ilə əmələ gələnələr: *həpeş- lepeş* “dağınıq”, *xasun- xurun* “sakit”, *apaçə- qapaçə* “qaça- qaça”, *lappadan- şappadan* “gözlənilmədən”, *çax- çax* “xırda alver”(Ab.) və s.

14. Analitik yolla düzənlər: *toxdağ verməg*, *tuş gəlməg*, *uf eleməg*, *qır basmağ* (Ab.).

Leksik üsulla sözlərin əmələ gəlməsi

Dialektlərin lüğət tərkibinin bir hissəsini də leksik üsulla əmələ gələn sözlər təşkil edir. Bu üsulla yaranan sözlər dialektin daxili qanunauyğunluqları əsasında və alınma sözlər hesabına formalaşmışdır. Bu proses iki şəkildə baş verir :1) ədəbi dildəki sözlərin dialektlərdə fərqli mənə kəsb etməsi, 2) alınma sözlər.

Dialektlərin tarixi inkişafı prosesində daxili qanunauyğunluqlar əsasında bir sıra yeni mənalı sözlər meydana çıxmışdır. Bu tip sözlər ədəbi dildə işlənmir və ya ədəbi dildəki mənasından semantik cəhətdən fərqlənir. Semantik cəhətdən fərqlənmə isə leksik üsulla söz yaratma prosesində sözlərin çoxmənalılıqdan omonimləşməyə doğru gedən inkişafı nəticəsində, onların əlavə mənə çaları qazanması nəticəsində baş verir. Dialektlərdə daxili imkanlar əsasında meydana çıxan sözlər:

Ağ sözü ədəbi dildə rəng bildirir, Xaçmaz, Salyan, və Şəmlir şivələrində “şalvarın ortası”, İmişli şivəsində “var- dövlət”, Salyan şivəsində “süfrə” mənaları ifadə edir.

Cılız sözü ədəbi dildə “zəif, arıq” mənasında işlənir. Bu söz Şirvan şivəsində “tək, yalqız”, əksər şivələrdə “tamam, tamamilə”, Balakən, Gəncə və Tovuz şivələrində “xüsusilə, ələlxüsus” mənalarını bildirir.

Göbələk sözü ədəbi dildə bitki adını bildirdiyi halda, Zəngilan şivəsində “böyrək” mənası ifadə edir: Həkimlər de:r ki, göbələyində daş var (ADDL,185)

Xal sözü ədəbi dildə “üzdə qara ləkə” mənasında işlənir. Lakin Qax şivəsində “pencək” və “çayın kənarında çimmək üçün düzəldilən gölməçə” mənaları daşıyır (ADDL, 214)

Köynəx sözü ədəbi dildə “paltar adı” kimi ümumişlək sözdür. Dialektlərdə isə ədəbi dildəki mənasından əlavə, fərqli mənalar da bildirir. Biləsuvar şivəsində “arabanın dəmir oxunun yerləşdiyi ağac hissə”, Ağdaş, Mingəçevir və Şəki şivələrində “buğdanın nazik qabığı” mənaları da ifadə edir.(ADDL,263)

Qabaq sözü ədəbi dildə “qarşı” mənasında işlənir. Dərbənd şivəsində isə “alın” mənası ifadə edir. Məsələn: Üzünü anasının qabağına dayayanda tanıyadı (17, 334)

Qabırğa sözü ədəbi dildə “insanın və heyvanın bədən üzvünün adı” mənasında işlənir. Bu söz həmin mənadan əlavə, Cəbrayıl şivəsində “arabanın hissəsi”, Qax və Ucar şivələrində “kirəmit düzmək üçün evin üstünə üfüqi qoyulan ağac” mənalarında sabitləşmişdir (ADDL,272).

Qapı sözü ədəbi dildə “həyətin və ya evin giriş- çıxış yeri” mənası ifadə edir. Bu söz ədəbi dildəki mənasından əlavə, Ucar və Yevlax şivələrində “həyətin”, Ordubad şivəsində “üstüaçıq eyvan” mənasında da yayılmışdır (ADDL, 278).

Qaş sözü ədəbi dildə əsasən “ insanın gözünün üstündəki tük” mənasında işlənir. Qarakilsə şivəsində “yəhərin dalında və qabağında olandıq, çıxıq”, Zərdab şivəsində isə “evin çardağında maili düzölmüş ağaclar” mənaları da bildirir (ADDL, 285)

Qayçı sözü ədəbi dildə “alət adı” kimi işlənir. Şəki şivəsində həmin mənə ilə yanaşı, “evin çardağında bir- birinə çarpaz bərkidilmiş ağaclar” mənası da bildirir (61,s. 238).

Qulaq sözü ədəbi dildə “insanın və heyvanın bədən üzvünün adı” mənasını daşıyır. Dialektlərdə həmin mənə saxlanmaqla fərqli mənalar ifadə edir: araba oxunun ucu (Dər., Qb.), istiqamət (Ağc., Gr., Qaz.), cəftə (Tov.), cəhrənin bir hissəsi (Cəb., G., Ş.) (ADDL, 313)

Qələm sözünün ədəbi dildəki mənalarından başqa, Kürdəmir və Naxçıvan şivələrində “növbə”, Culfa şivəsində “ daşyonan alət”, Salyan şivəsində “dəst” mənaları da yayılmışdır (ADDL, 291)

Dialektlərdə alınma sözlər

Azərbaycan dili yüzilliklər boyu fars, ərəb və İber-Qafqaz dilləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuş, bu dillərdən bir-birinə sözlər keçmişdir. Sovet dönəmində

rus xalqı ilə siyasi və iqtisadi əlaqələr nəticəsində slavyan mənşəli xeyli söz dilimizdə işləklilik qazanmışdır. Alınma sözlər dialektlərdə əslinə uyğun şəkildə işlənməmiş, fonetik və semantik baxımdan dəyişikliyə uğramışdır. Dialektlərdə alınma leksikanın tərkibi müxtəlifdir. Şimal-şərq ləhcəsində və Güney Azərbaycan şivələrində ərəb-fars sözləri, şimal-qərb şivələrində iber-Qafqaz sözləri üstünlük təşkil edir. Slavyan mənşəli sözlər bütün şivələrdə yayılmışdır.

Ərəb və fars sözləri. Dialektlərin lüğət tərkibində ərəb-fars mənşəli sözlər iki şəkildə işlənir: 1) fonetik və semantik baxımdan dəyişikliyə uğrayanlar: *asda~ahəstə*, *əcəb ~əcəyib*, *muşqulat ~məşquliyət*, *irişğad ~rişxənd*, *ma:nə ~bəhanə* (B.), *qəfə ~qəhfə* "çay", *ərə ~ərre* "mişar", *səndəl~səndəli* "stul", *fəş~fərş* "xalça" (Təb.), *vəsyət ~vəsiyyət*, *xivət ~xiffət*, *hövsələ ~hövsələ* (L.), *əkabur ~əkabır* "çox bilmiş adam", *şemadet~şəmatət* "tənə, danlaq" (Ab.), *zayıf~zəif*, *tassığ~ təsdiq*, *irəfdar ~rəfdar*, *sahət~saət*, *tə:r~təhər*, *şə:r~şəhər*, *xəş~xərc* (əksər şivə.).

2) mənə və fonetik cəhətdən əslinə uyğun şəkildə işlənənlər: *səf* "sıra", *kül-fət* "ailə", *bərq* "ışıq", *qəza* "hadisə", *miz* "stol", *bam* "borc" (Təb.), *siv* "künc", *sos* "ləkə", *şip* "səbət", *ambır* "kəlbətin", *beybut* "alət" (Lən.) və s.

Şivələrdə milli və ərəb-fars sözləri birgə işlənərək bir mənə ifadə edir; məs.: *çöllü-biyaban*, *təxtəqapi* "oturaq" (Təb.), *üzbaşurət*, *yığcam*, *cuanəzən* (B.), *uzın-diraz* (əksər şivə.)

Talış dilindən keçən sözlər: Azərbaycan dilinin cənub-qərb şivələrində (Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı) talış dilinin təsiri daha çox lüğət tərkibində özünü büruzə verir; məs.: *qandımə* "itdirsəyi", *kil* "küt", *qədə* "kiçik", *ker* "daş", *çülə* "çöp", *kijə* "quş", *çərgül* "yaylıq", *pilək* "düymə" və s.

Tat dilindən keçən sözlər. Bakı, Abşeron, İsmayilli və Dərbənd şivələrində məhdud dairədə tat mənşəli sözlərə də rast gəlinir; məs.: *əng* "arı", *qağla* "gil qab", *kələ* "yekəpər adam", *nüməxart* "alaçıy, nimdaş", *vəlvələguş* "yekəqulaq adam" (Ab.), *rişbaba* "üzüm adı", *dambıl* "gavalı", *cacu* "kirpi", *kələ* "böyük", *danku* "hədik", *tov* "baca", *dirix`* "çarıq", *xürş* "ağız" (Dər.) və s.

Slavyan və Avropa mənşəli sözlər; məs.: *naloğ*, *əsfal*, *iradio*, *bankə*, *numra*, *maşoq*, *balxon*, *umbermaq* (B.), *naylon*, *trahdır*, *kaleskə*, *döhdür*, *isfalt*,

tilfun (Təb.), *şapkə~şabqa*, *işqaf*, *potilkə*, *poşt*, *aptek~əptek*, *duruba*, *usdul* (əksər şivə.), *sobra-* niyə "iclas", *uşqulə* "məktəb", *uçitel* "müəllim", *karta* "xəritə" (Dər.) və s.

İber-Qafqaz dillərindən keçən sözlər: Şimal-qərb və Dərbənd şivələrində İber-Qafqaz dillərinin (ləzgi, avar, çaxur, gürcü) təsiri ilə məhdud dairədə həmin dilə məxsus sözlər işlənməkdədir; məs.: *adiy* "ana", *beteley* "əmi arvadı", *qamac* "daş", *qoc* "şalban", *daqoy* "it", *xayma* "palaz" (Zaq., Q., O.), *mərcəxər* "armud növü", *qaç* "dişi at", *qoc* "şalban", *daqqay* "it", *qumqumay* "bayquş" (Dər.) və s.

Gürcü dilindən keçən sözlər. Borçalı şivələrində gürcü mənşəli sözlər məhdud arealda özünü göstərir; məs.: *cəcə* "üzüm puçalı", *cincar* "gicitkən", *mərə* "çökək yer", *məngəl* "oraq", *xımı* "otun bir növü", *şəşamadi* "yemək adı", *qod* "ölçü".

İstifadə və tövsiyə olunan ədəbiyyat

1. Abbasova R.A. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri. Bakı, Çinar- Çap, 2006, 204 s.
2. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 330 s.
3. Abdullayev İ. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsinə talış dilinin təsiri haqqında/ Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1967, №2, s.57-64.
4. Abdullayev M. Saxur uşaqlarında nitq nöqsanları: onları necə aradan qaldırmaq?/ Ana sözü jurnalı, 1993, №1-6, s.14-16.

5. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1979, 208 s.
- 5a. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasısı. Bakı: Maarif, 1984, 390 s.
6. Allahverdiyev E.İ. Qarabağ dialektinin əfşar şivəsi. Filol.elm.nam.dis. avtoreferatı, Bakı, 1995, 30 s.
7. Aslanov V. Feili idarə ilə əlaqədar olaraq isim hallarının miqrasiyası haqqında bəzi qeydlər/ Azərbaycan SSR EA- nın xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, 1960, №2, 101-113.
8. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları. Bakı: EA- nın nəşriyyatı, 1963, 91 s.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq- Qərb, 2007, 568 s.
10. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, II cilddə, Ankara, 1999- 2003.
11. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı:Elm, 1990, 284 s.
12. Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti. I cild (A hərfi), Bakı, 1930, 250 s.
13. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 308
14. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: EA-nın nəşri, 1955, 258 s.
15. Azərbaycan dialektologiyasına giriş (metodik göstəriş). Tərtib edəni: E.İ.Əzizov
Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993, 52 s.
16. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: EA-nın nəşri, 1967, 281
17. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
18. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrin əvvəllərinə kimi). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 687 s.
19. Azərbaycan dialektologiyasına dair mühazirələr (metodik vəsait). Tərtib edəni : M.Məmmədli. Bakı: Zərdabi LTD, 2011, 104 s.
20. Babayev F.S. Azərbaycan dilinin Masis rayonu şivələri (fil.üzrə fəl.dok. dis. əlyazması). Bakı, 1988, 310 s.
21. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikasısı (dərs vəsaiti). Bakı:Elm və təhsil, 2011, 440 s.
22. Bayramov İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasısı. Bakı:Elm və təhsil,

- 2016,
252 s.
23. Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti. Bakı:Elm və təhsil, 2011, 292 s.
24. Behbudov S.M. Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsi (fil.üzrə fəl.dok. dis. əlyazması). Bakı,1966, 412 s.
25. Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı:Nurlan, 2013, 206 s.
26. Bəşirov K.K. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı:Nurlan, 2009, 234 s.
27. Binnətova G.K. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı: Nurlan, 2007, 176 s.
28. Cəfərov N.Q. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil normaları, üslublar.Bakı: Elm, 1990, 153 s.
29. Cəfərzadə M.M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı:Elm və təhsil, 2016,
380 s.
30. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif,1988, 308 s.
31. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı:Maarif, 1984, 308 s.
32. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
33. Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanlarının dili (təkrar nəşr).Bakı: Elm, 1999, 140 s.
34. Dmitriev N.K. Ümumi qrammatik kateqoriyalar/ Azərbaycan dilinin qrammatikası (I hissə). Bakı: EA nəşri, 1951, s. 89-97.
35. Eyvazova R. Kişvəri “Divan” nın dili. Bakı: Elm, 1983, 139 s.
36. Əlizadə A. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində ismin yönlük halının morfoloji xüsusiyyətləri haqqında/ EA-nın xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1986, №1, s.113- 116.

37. Əlizadə S.Q. “Şühədanamə”də ismin hal kateqoriyası/ ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəb. seriyası), 1967, №1, s.72-79.
38. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 s.
39. Əliyeva N. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 192
40. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası :Dialekt sisteminin təşək-
külü və inkişafı (dərs vəsaiti). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
41. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilində morfoloji dialekt əlamətlərinin yaranması/ Türk
dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı, 1986, s.29- 38.
- 41a. Əzizov E.İ. Dialektoloji atlas və dialektlərin qarışması problemi (2-ci məqalə)/
BDU-nun xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2000, s.14-19.
42. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonoloji- semantik söz yaradıcılığı.
Bakı, 1994
43. Hacıyev İ.Ə. İsmayılı rayonu şivələri (fil.üzrə fə.l.dok.dis.əlyazması). Bakı, 1948, 327 s.
44. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (I cild). Bakı: Elm, 2012, 475 s.
45. Hacıyev T.İ. Cəbrayıl şivəsi. Bakı: Elm, 2018, 412 s.
46. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında/ Azərbaycan filologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1983, s.25-34
- 46a. Heyət Cavad. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. II kitab, Bakı: Təhsil, 2011, 180 s.
47. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, 308 s.
- 47a. Hacıyeva Q.Ə. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri (dərs vəsaiti).
Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat- Poliqrafiya Birliyi, 2017, 216 s.
48. Həməzəyev T.B. Azərbaycan dialektologiyasına dair materiallar (Yardımlı rayonu şivəsinin fonetikasi). Bakı: ADU nəşri, 1985, 61 s.

49. Həsənov A.Q. Türk dillərində təyinlərə aid təyinlər/ ADU-nun elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1968, №2, s.37-54.
50. Hüseynov A.Ə. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: API nəşri, 1979, 90 s.
51. Hüseynov A.Ə. Sarıbaş- İlisu şivələrində mənsubiyyət kateqoriyası/ API-nin elmi əsərləri (ictimai- pedaqogika- psixologiya və tarix- filologiya elmləri üzrə). Bakı, 1963, XXVI cild, s.163-169.
52. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1983, 357 s.
53. Hüseynəlizadə S.Y. Azərbaycan dilinin əfşar şivəsinin lüğət tərkibi. Fil.üzrə fəl. dok. dis. avtoreferatı, Bakı, 2014, 26 s.
54. Xasiyev Z.Ə. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti. Bakı, 2000, 87 s.
55. Xəlilov Ş.X. “Əsrarnamə” nin dilində halların mənaca əvəzlənməsi/ EA-nın xəbərləri, Ədəb., dil və incəsənət seriyası, 1974, №4, s.82-89.
56. Xəlilov Ş.X. –q,-k şəxs sonluğunun Azərbaycan ədəbi dilində normalaşması tarixinə dair/ Azərb.SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri, 1974, №5, s.12-18.
57. Xəlilov Ş.X. “Əsrarnamə”nin dili. Bakı: Elm, 1988, 182 s.
58. Xəlilzadə Ə.O. İran Azərbaycan dialekt və şivələrində ahəng qanunu. Fil. üzrə fəl. dok. dis. avtoreferatı, Bakı, 2010, 26 s.
59. Xoşbatini H. Azərbaycan dilində arqolar. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 160 s.
- 59a. İraq- türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.
60. İbrahimov B. Mərəzə rayonu şivələri (fil.üzrə fəl.dok.dis. əlyazması). Bakı, 1949, 400 s.
61. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: EA-nın nəşri, 1968, 271 s.
62. İslamov M.İ. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı: Elm, 1986, 204 s.
63. Kərimov R.Ə. Hal, mənsubiyyə və xəbərlilik kateqoriyaları şəkilçilərinin bəzi xüsusiyyətləri (Şamxor şivələrinin materialları əsasında)/ EA-nın xəbərləri,

Ədəb. dil və incəsənət seriyası, 1976, №1, s.72-78.

64. Kərimov Ş.M. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 362 s.
65. Qaziyeva N.Q. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında dialektlərin rolu. Bakı, 2003, 146 s.
66. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş.X. M.Zərir “Yusif və Züleyxa”. Bakı: Elm, 1991, 312
67. Qəmbərova S.B. Azərbaycan dilinin qərb şivələri ilə türk dilinin Qars şivələrinin leksikasının müqayisəli linqvistik təhlili. Fil. üzrə fəl. dok. dis. avtoferatı, Bakı, 2017, 26 s.
68. Məmmədov N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1966, 256 s.
69. Mehdiyeva S.H. Yazılı dastanların dili (“Şəhriyar” dastanının materialları əsasında). Bakı: Elm, 1991, 136 s.
70. Məcidova Ə.B. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsi (fil üzrə fəl. dok. dis. əlyazması). Bakı, 1970, 268 s.
71. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: Zərdabi, 2008, 240 s.
72. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı: Elm, 2003, 264 s.
73. Məmmədov Y.Q. Orxon- Yenisey abidələrində adlar. Bakı: API nəşri, 1979, 112
74. Məmmədov Ş.X. Azərbaycan dilinin Yardımlı rayon şivələri. Bakı:Təhsil, 2007, 166 s.
75. Mirzəzadə H. İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, 376 s.
76. Məmmədova Q.G. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı, 2004, 156 s.
77. Mollazadə S. Azərbaycan dilinin Qax rayonu şivələri (fil. üzrə fəl. dok. dis. əl-

- yazması). Bakı, 1966, 354 s.
78. Müasir Azərbaycan dili, II hissə, Bakı: EA- nın nəşri, 1980, 510 s.
79. Məmmədəli Qıpçaq. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı: Elm, 2000, 453 s.
- 79a. Naxçıvan MSSR- in dialekt və şivələri. Bakı: EA nəşri, 1962, 321 s.
80. Parənci F. Azərbaycan dilində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi haqqında/ EA-nın xəbərləri, Ədəb. dil və incəsənət seriyası, 1983, № 2, s.69-71.
81. Ramazanov K.T. Azərbaycan dilinin Salyan şivəsi (fil.üzrə fəl.dok.dis.əlyazması). Bakı, 1955, 472 s.
82. Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y. Orxon- Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı,1993, 390
83. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: EA-nın nəşri, 1961, 274 s.
84. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı: EA-nın nəşri, 1965, 318 s.
85. Rzayeva Z.İ. M.Əmanın dilində hal kateqoriyasının bəzi məsələləri/ EA-nın xəbərləri (Ədəb. dil və incəsənət seriyası), 1973, №4, s.98- 105.
86. Sadıqov B. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasıdan xüsusi kurs: Dialekt və şivə materialları əsasında. Bakı: API nəşri, 1977, 103 s.
87. Seyidov Y.Ə. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya). Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 2000, 374 s.
88. Sümer Faruq. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
89. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq- Qərb, 2008, 416 s.
90. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı: EA-nın nəşri, 1957, 224 s.
91. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının son nailiyyətləri/ EA- nın xəbər-
 ləri (Ədəb. dil və incəsənət seriyası), 1970, № 2, s.3-6.
92. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336.
93. Tahirov İ.M. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı: Nurlan, 2004, 136 s.
94. Tanrıverdi Ə.V. Kitabı- Dədə Qorqud və qərb ləhcəsi. Bakı: Nurlan, 2004, 171

95. Teymurlu Z.M. Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində işlənən ortaqlar (fil.üçrə fəil.dok.dis.avtoreferatı). Bakı, 2013, 25 s.
96. Vəliyeva G.Q. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı:Nurlan, 2001, 167 s.
97. Vəliyev A.H. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı: Elm, 2005, 335 s.
98. Vəliyev İ.D. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 213 s.
99. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 345 s.
100. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı : MBM nəşriyyatı, 2008, 358 s.
101. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 311 s.
102. Zeynalov F.R., Əzizov E.İ. Arpaçay kəndlərinin şivələri (ikinci məqalə)/ Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri (Dil və ədəb. seriyası),1978, №1.

Rus dilində

- 103.Аббасов А.М. Некоторые заметки об Афшарах Афганистана/ Сов. тюркология, 1975, №4, с.72-81.
- 104.Абдуллаев Ф.А. Фонетика хорезмских говоров//Опыт монографического описания огузского и кыпчакского наречий узбекского языка. Ташкент: ФАН, 1967. 246 с.
- 104а. Агаев А.Г. Говор Джалилабадского района азербайджанского языка. Автореф.дис.канд.филол.наук. Баку, 1975, 39 с.
105. Афлетунов А.Ш. Языковые особенности татар западной и юго-западной БА ССР. Автореф. дис.канд. филол. наук. Казань, 1961, 24
106. Ализаде А. Дж. Категория числа в азербайджанском языке /на материале письменных памятников XIV-XIX веков/. Автореф. дисс.

- канд. филол. наук. Баку, 1966, 25 с.
107. Ализаде С.Г. Именные части речи в “Шухаданаме”. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку, 1966.
108. Алиев А.Ю. Наманганская группа говоров узбекского языка. Автореф. дис. д-ра филол. наук. Баку, 1973, 50 с.
109. Аракин В.Д. Категория принадлежности/Сравнительная историческая грамматика тюркских языков (Морфология). М., 1988, с.22-28.
110. Аслиддинов С. Категория принадлежности в современном узбекском литературном языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Самарканд, 1964, 26 с.
111. Атаев К. Основной, родительный, винительный падежи в туркменском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Ашхабад, 1959, 20 с.
112. Ахмедов Б.Б. Говоры окрестностей города Мингечаура. Автореф. дисс.. канд. филол. наук. Баку, 1967, 21 с.
113. Бабаев Ф.С. Азербайджанские говоры Масисского района Армянского ССР. Автореф. дис. канд. филол. наук. Баку, 1988, 29 с
114. Багиров Г.А. Говоры азербайджанского языка сисианского района Армянской ССР. Автореф. дис... канд. филол. наук. Баку, 1966, 25 с.
115. Бакеев К.О. Ноокатский говор Ошской области. Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1952, 52 с.
116. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты /грамматика, тексты и словарь/. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1940, 270 с.
117. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва: Изд-во восточ. литературы, 1960, 243 с.
118. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. ч. II. Москва, Изд-во АН СССР, 1952, 544 с.
119. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского /ойротского/ языка. Диалект черневых татар туба-кижи. Москва: Наука, 1965, 339 с.
120. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского /ойротского/ языка.

- Диалект кумандинцев /куманды-кижи/. Москва: Наука, 1972, 279 с.
121. Баскаков Н.А. Система спряжения или изменения слов по лицам языках тюркской группы /ИСГТЯ. ч. 2. Морфология, Москва, Изд-во АН ССР, 1956, с.263-304.
 122. Бехбудов С.М. Зангеланский говор азербайджанского языка. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1966, 25 с.
 123. Бердыев Р. Диалектные данные туркменского языка - один из источников при разработке сравнительной грамматики тюркских языков//ВДТЯ, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963, с.16-24.
 124. Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении: Юго-восточный регион. Москва: Наука, 1982, 300 с.
 125. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками, 2-е изд. Казань, Татргосиздат, 1953, 220 с.
 126. Векилов А.П. Турецкая диалектология, ч.1. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1973, 102 с.
 127. Векилов А.П. Аффиксы падежей в Анатолийского-турецкий диалектах/ Вопросы тюркологии, Баку, 1971, с.241-249.
 128. Велиев З. М. Азербайджанские говоры Басаркечарского района Армянской ССР. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Ереван, 1955.
 129. Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа: БФАН, 1985, 155 с.
 130. Вопросы диалектологии тюркских языков. т.2. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960, 233 с.
 131. Вопросы диалектологии тюркских языков. т.3. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963, 291 с.
 132. Воронкин А.С. Северо-западная группа говоров якутского языка. Якутск, 1984, 221 с.
 133. Гаджиев И.З. Категории принадлежности в современном азербайджанском языке. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1975, 40

134. Гаджиев Т.И. Джебраильский говор азербайджанского языка. Автореф. дис... канд. филол. наук. Баку, 1962, 21 с.
135. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. Среднеазиатский ареал. Москва: Наука, 1975, 303 с.
136. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. Москва: Наука, 1979, 263 с.
137. Гаджиева Н.З. Существовал ли глагол - связка настоящего времени в тюркских языках? /Советская тюркология, 1971, №5, с.3-10.
138. Гамзаев Т. Ордубадский диалект. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1960, 26 с.
139. Грамматика туркменского языка. Ашхабад: Ылым, 1970, 503 с.
140. Джангидзе В.Т. Дманисский говор казахского диалекта азербайджанского языка. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1965, 154 с.
141. Джамалов Я.Т. Падежи имен существительных в говорах азербайджанского языка на территории Армянской ССР. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1981, 23 с.
142. Джафарли А.К. Казахский диалект азербайджанского языка. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1962, 25 с.
143. Джафарзаде М.М. Говоры имишлинского района азербайджанского языка. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1969, 29 с.
144. Джафаров И.Г. Говоры Таузского района. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Москва, 1954, 15 с.
145. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., Изд-во вост. лит., 1962, 607 с.
146. Дмитриев Н.К. Категория числа /ИСГТЯ, ч. 2. Морфология, Москва, 1956, с.65-71.
147. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М. - Л., Изд-во АН СССР, 1940, 206 с.
148. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М. - Л., Изд-во АН

- СССР, 1948, 276 с.
149. Дмитриев Н.К. Категория принадлежности /ИСГТЯ ч.2. М., 1956, с.22-38.
150. Дмитриев Н.К. К истории аффиксов сказуемости /ИСГТЯ ч.2. Морфология. М., 1956, с.5-16.
151. Дмитриева Л.В. Язык Барабинских татар. Ленинград: Наука, 1981, 225
152. Дульзон А.П. Происхождение алтайских показателей множественного числа //Сов.тюркология, 1972, №2, с.3-15.
153. Зейналов Ф.Р. О языке афшаров/ Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri, Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşri, 1986, s.3- 12.
154. Зияева М.Т. Исследование памятника XIV в. “Китаб ат тухфат уз закиййа фил-лугат-ит туркиййа”. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Ташкент, 1972, 30 с.
155. Иманкулиева К. Шарурские говоры азербайджанского языка. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1991, 29 с.
156. Исхаков Ф.Г. Имя существительное //ИСГТЯ, Москва, 1956, с.78-89.
157. Исхаков Ф.Г. Местоимения /ИСГТЯ ч. 2., М., 1956, с.208-263.
158. Каземь-Бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Второе издание. Казань, 1846. 437 с.
159. Каримов К. Категория падежа в языке “Кутадгу билиг”. Автореф. дис... канд. филол. наук. Ташкент, 1962, 25 с.
160. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. - Л.; Изд-во АН СССР, 1956, 569 с.
161. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. - Л.; Изд-во АН СССР, 1960, 446 с.
162. Кононов А.Н. Показатели собирательности - множественности в тюрских языках. Л.; Наука, 1969, 32 с.

163. Кулиев И.К. Агджабединские говоры азербайджанского языка. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Баку, 1977, 33 с.
164. Кулиев К. Древнетюркской лексический пласт Кубинско- Дербендского диалекта азербайджанского языка. Баку, Нурлан, 2007, 152
165. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва: Изд-во АН СССР, 1951, 451 с.
166. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров /словарь и грамматика/. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1957, 197 с.
167. Мамедали Кыпчак. Категория падежа в тюркских языках. Баку: Изд-во БГУ, 1994, 151 с.
168. Материалы по грамматике современного чувашского языка. Чебоксары, 1957.
169. Менглиева Н. Некоторые фонетические, морфологические и лексические особенности сакарского диалекта туркменского языка //ВДТЯ, Баку, 1966, с.117-130.
170. Моллазаде С.М. Говоры Кахского района Азербайджанской ССР. Автореф. дис... канд. филол. наук. Баку, 1966, 27 с.
171. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка /фонетика и морфология/, Москва: Наука, 1964, 343 с.
172. Мусаев К.М. Способы выражения принадлежности в караимском языке //Тюркологические исследования, М. - Л., 1963, с.76-82.
173. Насилов В.М. Древнейгурский язык. М: Изд-во вост. лит., 1963, 122 с.
174. Патачкова Д.Ф. Категория падежа в качинском диалекте хакасского языка //ВДТЯ, Баку, 1966, с.153-166.
175. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка /фонетика и морфология/. Москва: Наука. 1964, 296 с.

176. Рагимов М.Ш. О книге “Азербайджанская диалектология” //ВДТЯ, т. 2. Баку, 1960, с.229-233.
177. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология, М., Изд-во иностр. лит., 1957, 254 с.
178. Рясянин М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1955, 220 с.
179. Садыхов Б.П. О некоторых кыпчакских элементах в айрумском говоре азербайджанского языка //ВДТЯ, Баку, 1966, с.178-182.
180. Садыхов Б.П. Кедабекские говоры азербайджанского языка. Автореф. дис... канд. филол. наук. Баку, 1964, 30 с.
181. Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. т.І. Москва: Изд-во АН СССР, 1953, 240 с.
182. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, Москва: Наука, 1986, 301 с.
183. Соколов С.А. Категория числа в турецком литературном языке/Сов. тюркология, Баку, 1970, №4, с.71-82.
184. Соттаев А.Х. Имя существительное в карачаево-балкарского языке. Нальчик: Эльбрус, 1968, 84 с.
185. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология Москва: Наука, 1988, 557 с.
186. Тажмурадов Т. Категория принадлежности на современном туркменском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. Ашхабад, 1959, 18 с.
187. Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар в отношении к татарскому и другими тюркским языкам. Автореф. дис.. д-ра филол. наук. М., 1989, 33 с.
188. Тушмалишвили Г. Особенности говора азербайджанцев Гардабанского района. Автореф. дис.. канд. филол. наук. Тбилиси, 1972, 21 с.
189. Харитонов Л.Н. Современный якутский язык /Фонетика и морфология/. Якутск, 1947.

190. Чуркин Т.Я. Из наблюдений над Чувашскими говорами/ Тюркологические исследования. М. -Л., 1963, с.152-177.
191. Ширалиев М.Ш. Проблема диалектных членения языка/ Вопросы диалектологии тюркских языков, Баку, 1960, т. 2, с.96- 102.
192. Ширалиев М.Ш. Кыпчакские элементы в азербайджанском языке /на материале диалектов и говоров /Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, Изд.-во “Наука” Узб. ССР, 1965, с.8-15.
193. Ширалиев М.Ш. О диалектной основе азербайджанского литературного языка / Вопросы языкознания, 1958, №1, с.81-85.
194. Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка. Баку: Элм, 1983, 196 с.
195. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. Из Восточного Туркестана. М. - Л.; Изд.-во АН СССР, 1961, 201
196. Щербак А.М. К характеристике системы тюркских падежей в плане содержания//Сов.тюркология, Баку, 1972, №4, с.3-11.
197. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков /имя/. Ленинград: Наука, 1977, 191 с.
198. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков /Глагол/. Ленинград: Наука, 1981, 181 с.

Vaşqa dilлярдә

199. Aksoy Ö.A. Gaziantep ağzı (qramer, fonetik, morfoloji- sintaksis). İstanbul 1945, 414 s.
200. Амансарыев Ж. Туркмен диалектологиясы. Ашгабат: Туркменистан нешрияты, 1970, 380 с.

201. Arpaçay Köylerinden Derlemeler. 2 Baskı. Ankara, 1988, 398 s.
202. Bang W. Vom koptürkischen zum Osmanischen, Berlin, 1917.
203. Çağatay S. Türkçede ɳ-ğ sesine dair/ TDAY, Belleten, Ankara, 1954, s.15.
204. Doerfer G. Khalag and Relation to the other Turkic languages// ТДАУ - 77, Belleten, Ankara, 1970, s.20-30.
205. Doerfer G. Das Chorasan türkische/ TDAY, Belleten, 1977, Ankara, 1978, s. 158- 168.
206. Ergin M. Azeri Türkçesi. II baskı. İstanbul, 1881, 256 s.
207. Ercilasun A.B. Kars ili ağızları (ses bilqisi). Ankara, 1983, 386 s.
208. Gökdağ B.A. Salmas ağızı (Güney Azerbaycan Türkçesi üzerine bir inceleme). Çorum: 2006, 412 s.
209. Gökdağ B.A., T.Doğan. İranda Türkler ve Türkçe. Ankara, 2016, 580 s.
210. Gülcahan Pehlivan. Hemedan bölgesi (İran) Bahar ağızı üzerine// Diyalektoloq, 2011, sayı 3, s.33- 51.
211. Heyet C. Horasan türkçesi // Türkologiya jurnalı, Bakı, 1994, №1, s.34-46.
212. Heyet C. “Sunqur Türkleri”, Türkler, c.20, Ankara, s.675- 678.
213. Karahan L. Anadolu ağızlarının sınıflandırılması. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, 204 s.
214. Karini J. Erdebil ili ağızları (doktora tezi). Ankara: 2009, 529 s.
215. Korkmaz Z. Bartın ve yöresi ağızları (Türkoloji Dergisi, Ankara, 1964, I c.
216. Korkmaz Z. Anadolu ağızlarının etnik yapı ile ilişkisi sorunu/ TDAY, Belle- ten, 1971, s.21-32.
217. Gabain A. Von. Eski Türkçenin Qrameri (çeviren Mehmet Akalın). Ankara, 1988, 313 s.
218. Мирзаев М.М. Узбек тилининг Вухоро группа шевалари. Тошкент: ФАН нашрийети, 1969.
219. Talip Doğan. Urmiye ağızları (doktora tezi). Kırıkkale, 2010, 535 s.
220. Tekin T. Tuna Bulgarları ve dilleri. Ankara, 1987, 70 s.
221. Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü , VI cild, Ankara, 2009, 4844
222. Воронкин М.С. Саха диалектологиятын очерката. Якутскай, 1980,

Mənbələr

- Altun yaruk-** Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. (Tərtib edən: Ə.A. Quliyev). Bakı, 1993, s. 196- 209.
- CAƏA-** Cənubi Azərbaycanədəbiyyatı antologiyası, II cildə. Bakı: 1983, 578
- Dastani- Əhməd Hərəmi-** Dastani- Əhməd Hərəmi (Tərtib edən: T.Onay). İstanbul, 1946, 126 s.; Dastani- Əhməd Hərəmi (Tərtib edən: Ə.Səfərli). Bakı, 1979, 93 s.
- Əmani-** Əmani M. Əsərləri (Tərtib edən: Ə.Səfərli). Bakı: Yazıçı, 1983, 339 s.
- Əsrarnamə-** Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983, s.127- 129.
- Fədai-** Fədai. Bəxtiyarnamə (Tərtib edən: Q.Məmmədli). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşri, 1957, 154 s.
- Füzuli-** Füzuli M. Seçilmiş əsərləri, II cildə. (Tərtib edənlər: B.Feyzullayeva, T.Kərimov). Bakı: Azərnəşr, 1988, 581 s.
- Həqiri-** XIII- XVI əsrlər Azərbaycan şeiri, III cild.(Tərtib edən: C.Qəhrəmanov) Bakı: Elm, 1984, s.495- 510.
- Xətai-** Xətai Ş.İ. Əsərləri, II cildə (Tərtib edən: Ə.Məmmədov). Bakı: Azərnəşr, 1975, 411 s.
- MK-** Kaşğari M. Divanü- lüğət- it türk tercümesi (Çevirən B.Atalay). Ankara, 1986, c.1-3; Divanü- lüğət- it-türk (Çevirən R.Əskər). Bakı: Ozan, 2006, IV c.
- KDQ-** Kitabı- Dədə Qorqud (Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
- Kişvəri-** XVIII- XVI əsrlər Azərbaycan şeiri, III cild, Bakı: Elm, 1984, 301
- QB-**Balasağunlu Y. Qutadqu bilik –xoşbəxtliyə aparan elm (Çevirənlər: K.Vəliyev, R.Əskər). Bakı:Azərnəşr, 1994, 492 s.
- Qazi Bürhanəddin-** Bürhanəddin Q. Divan (tərtib edən: Ə.Səfərli). Bakı:Azərnəşr, 1988, 655 s.
- Məhəmməd-** Məhəmməd. Şəhriyar dastanı (Tərtib edən: Ə.Səfərli). Bakı: Yazı-

çı, 1987, 207 s.

Nəsimi- Nəsimi İ. Əsərləri, III cildə (Tərtib edən: C.Qəhrəmanov). Bakı: Elm, 1973.

Nəbati- Nəbati S.Ə. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən F.Qasımzadə). Bakı: Yazıçı, 1958, 156 s.

Oğuznamə- Oğuznamə (Tərtib edən: S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1987, 223 s.

Orxon- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва, 1951, 451 с.; Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y. Orxon- Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, s.43-183.

Sabir- Sabir M.Ə. Nophonnamə (Tərtib edən: M.Məmmədov). Bakı: Yazıçı, 1980, 556 s.

Səhənd- Səhənd. Sazımın sözü (Tərtib edən:R.Qənbər qızı).Bakı: Yazıçı, 1984, 254 s.

S.Fəqih- Hacıyeva Z.T. Sulu Fəqih. Yusif və Züleyxa. (Mətn və leksik oçerk). Bakı: Maarif, 1991, 175 s.

M.Şəhriyar- Şəhriyar M. Aman ayrılıq (Tərtib edənlər: Q.Beqdeli; H.Məmməd- zadə). Bakı:Yazıçı, 1981,106 s.

Şühədanamə- Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi (oçerklər və materiallar). Bakı: Maarif, 1983, s.149-155.

Uyğur- Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı (Tərtib edən: Ə.A.Quliyev). Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 1992, s.107- 277.

Vaqif- Vaqif M.P. Əsərləri (Tərtib edən: H.Araslı). Bakı: Azərnəşr, 1968, 280 s.

Yenisey- Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков (тексты и переводы) М.-Л., 1952, Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y. Orxon- Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, s.207- 306.

Y.Məddah- Məddah Y. Vərqa və Gülşa (XIII- XVI əsrlər Azərbaycan şeiri. III cild, Bakı: Elm, 1984, s.148- 208.

Zərir- Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Zərir M. Yusif və Züleyxa (poemanın mətni və tarixi- qrammatik oçerk). Bakı: Elm, 1991, 307 s.

İxtisarlar

a) Rayon adlarının ixtisarı

Ab.- Abşeron

A. - Ağsu

Ağ. - Ağdam

Ağd. - Ağdaş

Ağs.- Ağstafa

Ağc.- Ağcabədi

Am. - Amasiya

Ay.- Ayrım

B.- Bakı

Bl.- Balakən

Bar.- Barana (Noyemberyan)

Bər.- Bərdə

Bey.- Beyləqan

Bk.- Basarkeçər

B.Qk.- Böyük Qarakilsə

Br.- Borçalı

Bs.- Biləsuvar

Cəb.- Cəbrayıl

Cəl.- Cəlilabad

Cən.Azərb.- Cənubi Azərbaycan

Cul.- Culfa

Çən.- Çənbərək

Daş.- Daşkəsən

Dər.- Dərbənd

Dm.- Dmanisi (Başkeçid)

Dəv.- Dəvəçi
Ərd.- Ərdəbil
F.- Füzuli
Gəd.- Gədəbəy
G.- Gəncə
Gg.- Göygöl
Gr.- Goranboy
Göy.- Göyçay
Ham.- Hamamlı
Həm.- Həmədan
Xaç.-Xaçmaz
Xoc.- Xocalı
Xk.- Xankəndi
Xv.- Xocavənd
İm.- İmişli
İt.- İraq türkmənləri
İr.- İrəvan
İs.- İsmayılı
K.- Karvansaray
Kəl.- Kəlbəcər
Kr.- Kürdəmir
Q.- Qax
Qaz.- Qazax
Qar.- Qarabağ
Qard.- Qardabani
Qf.- Qafan
Qk.- Qarakilsə
Qəb.- Qəbələ
Qob.- Qobustan

Qb.- Quba
Qub.- Qubadlı
Qus.- Qusar
Laç.- Laçın
L.- Lerik
Lən.- Lənkəran
Mar.- Marağa
Mr.- Marneuli
Mas.- Masallı
Meğ.- Meğri
Mər.- Mərəzə
Min.- Mingəçevir
Muğ.- Muğan
Nax.- Naxçıvan
O.- Oğuz
Ord.- Ordubad
Sab.- Sabirabad
S.- Salyan
Sal.- Salmas
Səd.- Sədərək
St.- Saatlı
Şam.- Şamaxı
Şah.- Şahbuz
Ş.- Şəki
Şəm.- Şəmkir
Şr.- Şərur
Şir.- Şirvan
Şş.- Şuşa
Tab.- Tabasaran

Təb.- Təbriz
Tər.- Tərtər
Tov.- Tovuz
Uc.- Ucar
U.- Urmiya
Yar.- Yardımlı
Yev.- Yevlax
Zaq.- Zaqatala
Z.- Zəncan
Zən.- Zəngilan
Zb.- Zəngibasar
Zər.- Zərdab

Mətnlər

Cənub şivələri

Toy adəti

Axi bira kimin dö:l. Elə var ki, oğlan qızı görmir. Elə ki gördülə söüşdülə elçi göndərillə. Sözikeyən, annıaçıx əğsəqqəllər yığışilla evdən gedillə elçilığa. Bi qismət yi:lənnən so:ra söz açılırı. Ay Cabbar dayı, bülüsən nəyə gəlmişux sə:n evua. Bülmürəm. Elçilığa gəlmişux. Maşalla qız da böüyüp, oğlan da böüyüp. Oğlan əsil nəşəb yerin adamıdı, qız da əsil yerin qızıdı. Bis sənnən xa:ş eli:rux bizim qəlbimizi sındırmayasan. Qızıvi verəsən Həsən dayın oğluna. Qabaxca nəm-nüm eli:r. So:ra əğsəqqəllər hərəsi bi yannan di:r. Ə kişi, yaxşı adamdıla, alla mübarəx' eləsin. Orda razılaşılla. Nişan di:rux, nişan aparılla. Cümə ahşamı nişan aparı:x. Nə istisən bizdən qızıvun nişanna, nə istisən? Dillən görax nə istisən? Döt dana qoyın isti:rəm, 2 meşok un isti:rəm, 5 kəllə qət isti:rəm, 5 kirvənkə çay isti:rəm. Onın nə lazımdı hammısın sənnən isti:rəm. Cümə ahşamı oğlan öyünnən bı əşyalar o vəx maşın yox iydi, camahatın başında gedirdi. Qəndi, çayi düzüllə

mejmeyilərə, qoyilla cəvan uşaxların başna, bizim dil xanəndə vıra-vıra gedillə qız öynə. Qız öyündə o aparılan şeyləri yi:llə, içillə, diyillə, gülüllə. Kəbin o gün kəsiliri bizzə. Nişan aparılan gün qız öyündə kəbin kəsiliri. Oğlan bı öyə gəlib gedəndə qeyinanasıynan, baldızıynan- mı, bı xanəbadəynən məhrəm olsun. Kəbin kəsilənnən so:ra oğlan diyirdi ki, toyımı eli:b qızı aparacağam. Oğlan əyə dö:lətdi yerin oğlı olseydi, kətdə nəqəd adam var toya çağırilla. Həsən ağa:n oğlinin toyidi öydə bi də var, iksi də var gəlsin toya. İkü:n gedisən o toya orda yeməx' yoxdi. Aşix çalır ça:rır, çay içilir. Üçiminci diyən gün orda yeməx' vardı. Gedisən yi:sən, içisən, ətdimi, plo:dimi – oları yi:llə toyı elillə, camahat dağılır gediri.

/ Təbriz, İsmi-Kəmər kəndindən, Abbas Şəfizadə, 71 yaşında, savadsız/

Birliyin gücü

Biri vardı, biri yoxdu, bi kətdi vardı. Bı kətdinin bicə parça bossan yeri vardı. Kətdi həmən yerdə qavın əxmışdi. Qavınların içində bi sarıⁱ qavın vardı ki, adamı lap pələbaş edirdi. Kətdi bı qavını qırmırdı ki, hana aparsın. Bəyə onnan bi xələt ala. Əmə qəza işi tərsinə çəvirirdi. Birində han ava çıxmışdı. Yolu kətdinin bossanının yanınan geşdi. Han bossana gedib sarıⁱ qavını gördü. İssədi sarıⁱ qavını qırsın, gördü qavın hələ calaydı. Han kətdini yanına çəğirib dedi:

- Üç gün keçər, dördüncü günü bı qavını mə gətirərsən.

Kətdi baş əyib dedi:

- Han sağ olsun, elə mən bı qavını sə gətirəcəxdim. Baş üssə, gətirərəm.

Kətdi oğlu Əlyarla iki gün keşix çəkdilər. Axrınıcı gün də keşix çəkib, qavını hana aparacaxdılar. Əlyar gedib gördü ki, sarıⁱ qavını davşan yaralayıb. əlyar qavının qalanın da özü yeyənnən sōra özün atasına çatdırıp dedi:

- Ata, davşan bossana girip, sarıⁱ qavını yeyip.

Kişi canbakəllə hanın yanına gedip dedi:

- Han başına dönüm davşan bossana girip sarıⁱ qavını yeypdi.

Han bu sözü eşidənnən otdandı. Əmr etdi:

- Əlyarın boynun əlbəhəm vurassız.

Əlyar baxdı ki, bıdı, davşan gəlir. İssədi onı vıra. Əmma davşan qaşmadı. Davşan adam kimi dil açıp dedi:

- Gəl ikimiz bürleşək, hanı öldürəx.

Əlyar davşannan razı qaldı. Davşan gecə özün hanına mevliyinə saldı. Sər tezzən bəğban bəğə girip gördü ki, bəğdə üzüm qalmayıp, həmsi əzilib, yerə tökülübdü.

Han at mindi, çölə çıxdı. İki gün dolandı. Əmmə davşanı tapa bilmədi. Özü də uzanıb yatdı. Davşan hanın başı üssündə durdu. Var gücüyənən hanın gözdərin cırmaxladı. Əlyar da torpağı onun gözünə tökdü. Han iki gözzən kor olub, gecəni çldə qaldı. Qurd- quş hana hücum eləyib onu parçaladı. Əlyarnan davşan da hanın zülmündən sivişdilər. Davşan Əlyarı tapıb dedi:

- Əlyar, gördün öldürərix. Birriyin qavağında zülm dəyana bülmez.

(Ordubad rayonu, Dəstə kəndi, Rəhimov Əbdürrəhim Məmmədsadiq o. 73 yaşında

Pətəx`li haqqında rəvayət

“Pətəx`li” delən dağ bizim bı Badamlı kəndinin kəfşənindədi. Yekə bir dağdı. Kənardan baxanda adama elə görünürkün, dağın döşündə xeyləx` pətəx` var, arılar da kı vızhavızla işdiyir. Sən dağa yavıxlaşdıxcan arılar səndən uzaxlaşır. Gethaget, görürsən kin, nə arı var bırda, nə də pətəx`. Hamsı daşdı. Bax bı haxda qocalarımız bizə danışardılar. Onnar dərdir ki, bir zamannar varrı bir şəxsın saysız- hesabsız arısı varmış. Arının gətrən vaxdında belə bir hadisə baş verir. Aran kətdərdən birində bir əvin təx`-madar bir əvladı varmış. Bı oğlan günü –günnən sozalmağa başdıyır. Həkimlər- təbiblər belə derlər kin, bı oğlanı sağaltsa – sağaltsa təzə çiçəx` balı sağaldar. Gəlirlər, arıçıya salam verib mətləblərini dellər. Arıçı göy, nırqız olduğunna heş onnarı ağıra kimi danışmağa qoymuyub and – aman eləyir kin, bəs and bı, müsaf bı, bı il balın ili dəil. Ata və oğul kor- peşiman qayıdılar əvlərinə, amma arıların nəfəsi balın ətri oğlana düşür. Sabah açılır.gün çırtır, amma arıçının qulağına vızıltısı gəlmir. Qalxır yerindən görür nə tas var, nə hamam. Ha ora baxır, ha bıra baxır, birdən gözdəri dağın döşündəki arılara, pətəx`lərə sataşır. Get ki gedəsən, gəlib dağa çıxır, nə görsə yaxşıdır, görür bütün arılar daşa dönüb, daşdılar. Bı xəsis arıçı o qədər geri dönüb bı dağa qəyidir kin, bağı çatdıyıb ölür. Həmin günnən sora bı dağa “Pətəx`li” deyiblər. arıçılar da bı niyyətə gəliblər kin, arı haram götürmədiyi kimin, yalan da səvməz.

(Şahbuz rayonu Badamli kəndi, İbrahim Əliyev 78 yaşında, savadsız)

Söhbət

Gözümü açan günnən bağbannıq eləmişəm. Taxılçılığnan da məşğul olmuşam. Elə il olup ki, üzümneri bəcərdiyim üçün məhsulum aşıp –daşıp. Gör nətəri olur ki, yoldan gedənnərə də qovsara- qovsara üzüm vermişəm. O zamannarı o qədə üzüm oldu ki, iyirmi – iyim beş xum dolu sirkə qəyirdim. On- on iki küpədən çox doşap hazıradım. Bıyl möüz olmadığinnan dosların, qonaxların da yanında xəçələtəm. Ona görə də bınan yana vaxt ikən mövlux`ləri bəcərrix. Derix ki, birdən bəyə həylə xəstəlix`lərdən bir də düşdü. Gündə adama beş yüz mövü bəcərrix. Ümidvarix ki, bı il hökümətə çox üzüm verəcəx`.

(Culfa rayonu Çayçı kəndi, Abuzər Şahnəzər oğlu Mustafayev, 70 yaşında savadsız)

Sunqur dialekti

Damne dame damımız

Yaxunni eyvanımız

Se urde du me burde

Kor ussi düşmenimiz

Bilağ başında durme

Bilağı buğlandirme

Seno yaru burde deu (deyil)

Gaş-güzü unadırme (oynatma)

Xalac dialekti

Qarşu baluq(kənd), seniyn ta:ğiy, ta:şlariyn,

Mexmelde bezenmiş ta:şiy, boşlariyn

Yemeliğər pursuq, petle a:şlariyn,

Yulduzlar keçeler köz qaş eteler,

Nişa:nluglar bibirisi ereler

Yoqqariynça (yuxarı) varar hürün ta:şlariyn,
Sefası va:r, uca ta:ğlar boşlariyn,
Öziyn na:run qara teliyn qa:şlariyn,
Ya:z künleri ba:ğurqarayn (kəklik) uşduqi,
Na:run olur u numurtqa toğduqi

Qarşu baluq, ildirimler vurduqi,
Sellər suvlar çaylariynça aqduqi,
Qiyzler una dinge turmuş vaqduqi,
Sela:m olta hürün seqqelleriyzke (ağsaqqal),
Menim deq bi a:tum kelte tiliyzke
(İranda türkler ve türkçe, s.200)

Keçid şivələr

Qaçaq Nəbi haqqında

Bi dəfə Nəbi gəldi çıxdı Sarımsaxlı dağa. Onda bizi də oryadeydıx. Bizdən bicə dənə əv qalmışdı. Nəbi atdılarıynan gəldi b1 əvə. Xocahan bəyləri Nəbinin orya gəlməyin eşidif gəldilər onu tutmağa. Mən özüm də getdim orya. Nəbi o əvdən kənarraşif çıxdı yoxuşa. Şahbaz yurdunda Bəysoltan bizim yanımızdan gəldi geşdi. Dedi ki, bəylər dayanıflar o qəlbidə. Xocahannı Hacı Səməd bəy də bi at mimmişdi. Məm atam da adamların içindiyydi. Tapançıyı çıxardıf atdı ki, bəylər uşax-muşa:n içinə gəlif tökülməsinnər. B1 yex'də bi qışqırtı qofdu. Bəyin arvad-uşağı şivən qopartdılar ki, bəyə güllə dəyif. So:ra da xəbər çıxdı ki, Mehdi Nifdalı bəyi vırdı. Heş kəs qorxusunnan meyidə yaxın düşəmmirdi. Hacı Mısırxan bi təhər meyidi ipnən çəkif daşın dalınnan çıxartdı, ama başı üsdündə yoxudu. Meyidi çarçava səriyif apardılar. Nəbigil də atdarın minif yalı aşdılar getdilər Anzıra.

Bi dəfə də Nəbi öz dəsdəsiynən Gözbelindəymiş. Ollar ocax qəlif kabaf bi-şirif ye:rmişdər. Bi keşiş xaf gedir çıxır bılların üsdə Nəbinin adamları onu görürlər. Nəbi de:r ki, onu ça:rın gəlsin bırya. Keşiş gəlir olların yanna, Nəbiyi görəndə

əl-əyağı üçünür. De:llər ki, sən də kabaf ye. Nəbigil kabaf ye:r, ama keşişin boğazınan geşmi. Biri de:r ki, keşiş, şalvarī: kəcəm. Nəbi de:r, keşişi qorxuzmuyun, qoyun kabaf yesin. So:ra soruşur, hary e:dirsən? Keşiş cabaf verir ki, uşaxların toyudu, gedirəm toy paltarı almağa. De:llər, nəqədərə pūlin var? De:r ki, irmi beş ma:t. Nəbigil gorusun tükannarın yarmışmışdar. Nəbi de:r ki, keşiş pılı: götürürəm, əvəzində sa: parça verəcəm. Nəbi ərşinnən parçayı ölçüf verir keşişə. So:ra yoldaşdarına de:r ki, dörd kəllə qət də gətirin verin keşişə. So:ra de:llər, get, ama bir əz çörəx' saldı göndər. Keşiş tez qəyidir əvə. De:r, ay arvad tez çörəx' qəyir göndərəcəm Nəbiyə. Arvad çörəx' bişirir, keşiş də səkgiz toyux kəsif soyutma elətdirir. Nökərin ça:rıf de:r ki, bıları apar fılan yerdə ver Nəbigilə. Nökər gəlir həməən yerə görür heş kəs yoxdu, ama ocax heş sömmüyüf. Bir əz də ə:nə gedəndə bi adam onun qaba:n kəsir ki, kimi axtarırsan. Nökər de:r ki, bəs keşiş Nəbiyə çörəx' göndərif. Nəbigil gəlif şeyləri alır. Nökər de:r ki, bəs bazar günü toydu, keşiş sizi də toya ça:rır. Nəbi dəsdəsiynən toya da gedir, so:ra keşişnən bərk dosd olu (Zəngilan Ağbis kəndi,Səfərov Əmirxan Təhməz oğlu, 98 yaşında, savadsız)

Söhbət

Ə, Səlum, sən axşam miyə heç bildün nə dedun? Amma mən sənu sözlərunnan heç incumədum. Çünku sənu hamu yaxşı tanıyur. Miyə indiyə kimu heylə söz deyən olmıyub. Gör ha! Sən nə dedun? Guyah hər ilun yay ayləru bizum meşələrdə çoxlu ağaclar tələf edurlər. Sədrun bunnan heç xəbəru olmıyub. İndu da mənum o meşədən çoxli ağac kəsdiyumu sən danışırsan. Sizə kim bunu deyub? Kim siyə bu işlərun haqqını- hesabını verub? Yaxşu, işun, sözun var idu miyə deyəydun da. Gedub nə içun sədrə deyursan. Sən bilursan daynasu gun mənum bu işlərdən çoxli xəbərum olacağ? Çünku heylə təzə eşitmişdum. Bundan eybi yoxdi. Heylə sən üstəlik bir də deyirmuşsan ki, dünyamun sədrun sözünə baxmır. İstədiyu yerlərun hamusuna özü icazəsuz gedur. Arabalaru yerundə saxlamur.olaru istədiyu yerlərə nə vaxt isdəsə özü aparur. Mənu rüsvay etmüsan, bu nədu? Nə danuşmusan? Miyə arabə lazum olan kimu sədrun özünən isdiyuram. Hamunun yanunda mənu rüsvay etdun. İndu də görürsan ki, mən bağa geduram. Dayi (daha) da çoxli danışacağsan. Bildun indu sən nə qədər işlərun yiyəsi olmüsan? İndu miyə nə dedun hamusuna inanan deyuləm. Çünku dayi nə qədər varundur

danışmusan. Eybu yoxdur. Vaxt gələcək yalanlarının üsti açılacaq. Onda özün biyabur olacaxsan. Siyə yaxşıca hiybərə Səlum deyurlər. Ağzuna nə gəldü danışmusan. Hamu indu inanub ki, Dünyamun çoxli oğurluq edub, hamu elyə bilir. Dayi mən nə diyə bilərəm. Sağ olun. Sənün sözlərun, işun heylə olar. Əmun oğli Səmədun da ağzi sənün kimu çoxli danışub. Hamusuna sən dimusan. İndü də mənim meşiyə getdiyumu görirsən. Dayi da çoxli danışacağsan. Əyə yaxşı işun yoxdur, başqa işlərunan məşğul ol da. Bu nədu sən eliyursan? Heç kişiluyuna yaraşurmu? Allahun meşəsu, qolxozun arabəsu, siyə nə olub ki, düşmisən qapi- qapi danışursan? İndü da gedürəm. Get danuş nə qədərun var, get danuş. Miyə heç kimun sözü kar eləməz. Amma qonşuyuğ, yaxşı iş eləmersən.

Səlum çox pərt olur, deyur: - Dünyamun, sənü canun için, balalırımın canı için mən bularu hiç yerə danışmamuşam. Burax bu sözləru, siyə yalannan deyublər. Aramuzu vurmağ istəyurlar. Gələyəm sizə, buları siyə kim deyub öyrənəyəm. Sora hamusunun cavabın verəyəm.

(Zərdab rayonu Əlvənd kəndi, Əbdülhüseyn Əbdül oğlu, 75 yaşında, 1962)

Söhbət

Qədimdə seşgi indiki tək dəyildi. Onda siyahı da yoxudu. Xəbər eliyirdilər ki, filan günü gələssiz seşgiyə. Seşgi günü camahat yığılırdı dəfdərxanıya. Həriyə bir qoz verirdilər. Adamlar o qozdarı atırdılar dəfdərxananın içində qoyulan sərnicin içinə. Seşgi günü seçilən adamlar seşgiyə gələnnəri örgədirdilər, olara xəlvətə qoz verirdilər, deyirdilər ki, seşgidə sizə qoz verəndə bı qozdarı qatın ona, əlizi yendirin sərnicin xirtəyinə, xəlvətə qozdarı salın sərnicə. Elə eliyin ki görməsinnər. adamlar qozdarı sərnicedərə atıb çıxırdı çölə. Sohra qozdarı içərdə sanıyırdılar. Qutarannan sohra çıxıb çıxıp xəbər verirdilər ki, yüzbaşı filankəs seçilip, yanı onun qozu o birisi nən artıx olup. Bı seşgilərdə çox vaxt dava düşürdü, adamlardan çoxunun başı yarılırdı, qılçı sınırdı. Qabax da seşgilər belə olurdu.

(Cəbrayıl rayonu Mahmudlu kəndi, Əhmədov Babakişi Xankişi oğlu, 86 yaşında)

Söhbət

Məsəl mə:m oğlum var. Öləndirmək istirəm ün vaxtı çatıb. Sōra öz aramızda danışırx ki, mına kimi alax. Məsəl Mahmıd kişinin qızın alax. Sōra danışırx kənd arasında. Mahmıdın da çatır qulağına ki, məm qızımı istillər. Sōra iki dənə xatırrı adam göndərirrik` ki, bir axşam gedir ora. Söhbət eliyip derlər ki, a Mahmıd kişi, sən qızını isdirik` filankəsin oğluna. Xaşi olsa verəcək, xaşi olmasa vermicək. U verənnən sorasına yığıb qōmdan, qōşudan qoyun aparıb qız məhləsində kəsib şaddıx əlicəydik.

(Göyçay rayonu Ləkçilpaq kəndi, Qasım Abdulla oğlu)

Qərb şivələri

Çovan

Bir çovan qoyun otarerdı. Qoyun yolun qırağında otdormuş. Xan gəlivi ötəndə, munun-çovanın qoyunu ölkör. Çovan xanın qavağını kəser, xanın yaşmağının (faytonçu) qavağını kəser, yamşağın belinin ortasına bir çomağ endirir. Xan cavavelədi kin, niyə məm yamşağımı vurduq? Çovan cavaf verdi kin, o, niyə mənim qoyunumu ölkütdü? Xan, boylum, munu apardı idarasına, idarasına aparanda çovana dedi kin, sən bilmədiq kin, mən xanam, mənim qavağımı kəsdiq? Dəndə dedi kin, mənim qoyunumu ölkütdü. Çovana bu qayıtdı kın, sən niyə vurduq yaşmağımı?

Xan dedi: “Sizi yel də vuror, yağış da vuror, niyə canıqız belə polat kimidi?

Xan gənə der: “Yuxuquz gələndə başınızı daşa söyküyüf yatersıqız, miyə canıqız belə bərk olor? Biz umşax qrafatda yaterıx, gündə də yeddi löyün xörəx yirix bizim canımız niyə belə zayıf olor?

Dəndə çovan dər kin:

- O yeddi löyün xörəyi pişirtir, gəti yanıma.

Xan yeddi löyün xörəyi çovanın yanına gətizdirer. Çovan dər kin:

- Bir yekə qafaxlı qazan gəti.

Çovan bu yeddi löyün xörəyi qater – qarışdırer, hamısını yığır bir qafaxlıya. Munun ağzıq qayrer. Çovan bir çanax gətirer aparer qoyunu sağer, süd gətirer içinə çörəx doğror. Bu çanağın da ağzıq qayrer. Sonra xana dər kin:

- Bu üç gün qalajax. Üş günənən sonra ağzını açajaxsaq.

İki gün bir günortadan sonra xanıq xörəyi xaraf oldu, çovanıqkı qaldı.

Xan dər kin:

- Niyə belə oldu?

Çovan dər kin:

- Sizi qarnınızda bu yeddi löyün xörəx xaraf olar. Çovan özününükünü açer, görör kün, eləjə lil ater-duror.

Çovan dər: bizi yağış da vuror, boran da vuror gün də vuror, əmbə sizi hava vurmor, önçuğ belə olorsunuz. Biz qoyunuğ ujunda salamat olorux, polat kimi olorux.

(Qazax, Qıraq Kəsəmən kəndi, Qasım Məsməmalı oğlu Bayramov, 95 yaşında savadsız)

Bəhlul Dananda

Qardaşı Bəhlul Danandanın padcah oluf. Bu Bəhlul Dananda adı heç gülməzmiş. Qardaşı padcah deif ki, hər kəs onun güldüyünü maña desə müjdə verrəm. Bir kişi gedir deir ki, maña müjdüyü ver, qardaşın güldü. Çağırır qaraşının deif nəyə güldü? Sən gülən döldü. O da deif ki, elə bildim ki, səni qisasını mənnən alajaxlar. Əmbə getdim gördüm qəssəfxanada bir qoyun öldürüflər, bir keçi. Hərəsini öz əğınnan asıflar. İndi ona görə güldüm kü, səni qisasını özünənən alajaxlar, mənnən almıyajaxlar.

(Tovuz rayonu Alakol kəndi, Həsən Əhməd oğlu Hüseynov, 83 yaşında.)

Duz əhvalatı

Bir şah qızının söz aldı. Şax(h) dedi: - Qızım, dünyədə nə yaxşıdı?

Dedi: - Duzdan yaxşı şey yoxdu.

Dedi: - Qızım, niyə duzdan yaxşı şey yoxdu?

Dedi: - Elədi.

Cəllət qızı öldür. Vəzir- vüzur dedi: - Şah sağ olsun, niyə öldürsün? Onnan ötrü öldür kün, der duzdan yaxşı şey yoxdu. Qızı qoymollar öldürməyə, der şah sağ olsun, qızı sürün, elə bu vilayətdən çıxart. Şah qavıl elədi munu sürdü. Qız gedəndə anası çox qızıl, gümüş verdi. Qız getdi bir vilayətdə atasının dəzgahını (dəsgahını) saldırdı. Qız oldu burda yaşamaxda. Atası yoldaşnan çıxdı vilayətləri gəzməyə. Getdi bu dəzgaha iras gəldi. Yanında yoldaşları dedi: - Bu nə işdi. Gedəx muna qonağ olağ, getdilər qonağ oldular. Qız getdi bulara xörəx qayırdı. Qız bildi ki, atasıdı. Kətdi bulara xörəx pişirdi. Kətdi qoydu qavağına isdola. Yeməxdə oldular. Şah baxdı k1, xörəyin heş tamı yoxdu. Niyə ki, xörəyə heç duz töxmədi. Şah bu

xörəyi yemədi. Qonağına dedi: - Xörəx niyə yemersen? Qızı üzü ürvətdi (rübənd) idi. Üzünün ürvəndini aşdı. Dedi mənə tanıyersənmi, ata? Atası baxdı kın, həmən qızıdı. Dedi onnan ötəri yemerəm kin, xörəyin dadı, tamı yoxdu. – o daddan,tamnan ötəri mənə süryün elədiñ. İndi ata gördü duzdən şirin heş zad yoxdu. Atası dedi: - A bala, mən səf eləmişəm.

(Marneuli rayonu Qaçaqan kəndi, Alı Allahverdioğlu, 120 yaşında, savadsız.)

Söhbət

Hananın birin o başdan, birin bu başdan yerə basdırırx. Bir oxu başına sallıx, birində ə:xdan. Qayıdırıx qururux. Onu qəşəy gücülüyürük. Gücülüyənnən so:ra gücü ağacın qalxızıb ona qoltux altı qoyurux. Gücü ağacının üstünə kələnvaran qoyurux. Onnan so:ra baş- dıyırıx arğaş keçiririx`. Arğacı keçənnən so:ra başdıyırıx ilməsin çalmağa. İlməsin çallıx, ar- ğaşdıyırıx, həvəliyirix`, kirkitdiyirix`, so:ra qaçıynan qaçılıyırıx. Toxuyub qurtarannan so:ra gəbəni kəsirix`

(Füzuli rayonu, Əhmədalılar kəndi, Vəliyeva Göyçək Məhəmməd qızı, 98 yaş)

Üzdü qonax

Gələndə Kərim əvə gördü bir qonax var: salamlaşdı qonağınan. Oturdu döşəyçədə. Geşdi günnər, dolandı həftələr, getmədi qonax öz əvinə. Qiyamat qofdu Kərimin başına. Dedi xəlvətcə arvadına ki, bı zalım oğlı havağatan boğaz ortağı olajax? Qazancım ancax ki, ikimizi dolandırır. Tacir dəyiləm, qəssəf dəyiləm, neyliyim mən başı bələli. Bir gün Kərim pişiyi tutuf sığallıya- sığallıya qonağa eşitdirməy üçün dedi:

Pişiym, pişiym mavrəsər,
Çölə çıxma yel əsər,
Qonax bı gün bizdədi,
Saba: yola tələsər.

Bı sözdəri eşidən qonax həmin pişiyi tutuf belə dedi sığallıya- sığallıya:

Pişiym, pişiym mavrəsər,
Çölə çıxma yel əsər,
Qonax bı yıl bırdadı,
Gələn il də sərəsər.

Kərimnən arvadı eşidəndə qonağın bı mahnısının əlləri yerdən- göydən üzüldü. Qonax çox yekəpəridi, güj- zad çatası dəyildi. Kərim onu zornan da qava bilməzdi. Bir gün dedi

arvadına Kərim ki, ay arvad, gəl bir gün yalannan əvin aynoynun yığışdırıb əvdən çıxax, bir əz uzaxlaşax, görəy bı nadürüs oğlu çıxıb gedərmi öz xaravasına. Belə də elədilər. Belə də elədilər. Duruf olan- olmazdan şələlənif, köşdüylərini qonağa bildirif düşdülər yola. Üş- dörd gün qaldılar yaxın kəttə qohumları əvində, so:ra qayıtdılar genə öz əvlərinə. Gördülər yoxdu qonax, gedifdi. Kərim dedi, ay arvad, şükür haqqa kafir oğlu yaxca əkildi başı- mızdan. Dur o uruset xoruzunu gətir kəsif yeyəy, xoruzu kefi köy kəsif bişirdilər. Kərim dedi, ay arvad, oynuyax yeyəy, yoxsam yeyəy oynuyax? Arvat dedi:- ay kişi, elə çox əziy- yətdər çəkmişiy, bir doyunca oynuyax, so:ra yeyəy.

(Laçın rayonu, Qoşasu kəndi, Əsədova Mənsuma Məşədibaba qızı, 83 yaşında)

Keçmişdə

Bala, başa:dönüm keşmişdə bi tox- mox yoxuydu. Allahvermiş çöl ojağı vardı. Nö:t də çətin tapılırdı. Qırmızıtatır (dolu, ətli- canlı) gəlindim, indiki gəlinlərdən yox, vallah,

əğımı yerə vıranda cavahıratın səsi xeylax yoleyirdi. Bir dəfə irəhmətdix` qaynatam mə: dedi kin ay gəlin, bir çovan sulu xingəli bişir. Durdum mən də başdadım işə, bir yekə tiyanımız vardı qoydum üstə çatmadan (kabab bişirərkən odunları çarpaz qalama) qoydum altda. Bir toğlunu elə həyləyə qol- bud eliyif töhdüx` qazana. Öz- özünə lığirt- lığirt (yavaş- yavaş) qaynadı. So:ra təpitməsin (xingəl üçünkəsilən yuxa) töhdüx` bir bayda da sarımsaq qatıx qatmışdix. Çəhdix` meymahlara, daranqalara indi ye görüm do:jaxsanmı? Çoban- çolux da yedi.

O vaxtlar da kın təndir əppəyi- zad tapmazdix. Ajıtmalı (sacda bişirilən çörək) bişirirdix`.Tərəkəmeydix` dayna, bünkü kimi yadımdadır, yeylaxdan qayıtmışdix. Bir qavınan bir silləmə pendir götürdüm, indi bax- bax bu gördüyün ətyeməzziyəydirənelə də loşal- mışam (tənbəlləşmişəm), yeriyləmirəm. Nəysə çağırdım bıların birin kin, ağız, ağız təndir əppəyü:z var? Bax- bax bı pendirə bizə bir əz təndir əppəyi verin. Arvat dedi kin, dədən qızı: ölməsin, tay bı pendiri neynirdin?

(Ağdam rayonu, Kəngərli kəndi Allahverdiyeva Savad, 75 yaşında)

Gəvə hancarı toxunor

Qavaxca yunu yö:rdüm. Sonra daraxda narınca piltə çəkərdim. Onu cəhrə qoşuf əyi:- rərdim. Qavaxca gəvənin ilməsini əyirif əldən çıxardərdim. İlmeyi bir az boş çəkərsəñ, on- nan sonra arğacı əyirərdim. Arğac ilmədən bərk çəkiler. Sonra onu üşələ:səñ. Axırda ərişiyire:rsəñ. Ərişi lap bərk çəke:rsəñ kin, darğıda dursun. Özünü də möykəm üşələ:rsəñ, qutarannan sonra hamsını genə bir qat yö:rdüm. Yayda yığıb saxladığım otdarnan, çiçəx`- lərnən ilmeyi bir də arğacı boayərdim. Əmbə ərişi boamərsəñ, boayannan sonra çöhməsin deyin, inəyin əmcəyinnən çıxan süd təkin ala iljəx suynan yördüm. Sonra xananın yanna- rını kişilər basire:r. Oxları ona keçirərlər. Biz də xaneyi quro:rdux. Ə:ğ oxuna çivix bağle:r səñ. Bir arvat xananın başını qo:r, biri də əğını. Əğını qoən arvat ipi bir dəfə çivixə dolor, başda durana vere:r. Başda duran arvat bu ipi oxun o biri üzünə aşire:r. Sonra əği qoən arvat genə ipi çibığa doluyuf başını qoəna verer. Xaneyi yaxşı qurmax ə:ği qoən arvatdan asılıdı. O gərəx` ərişdərin arasını bir çualdız iynəsinin ıldızı endə qoysun. Sonra xaneyi güjölö:rsəñ. Yannarın ortasına biləx` canda bir ağaş bağle:rsəñ. Buna gülü ağacı de:llər.

Əliqə bir yumax yaxşı eşilmiş üş qat ip ale:səñ. Ərişin birni qoyuf, birni həməñ ifnən güjü ağacına bağle:rsəñ, yəni güjlö:rsəñ. Güjülənən ipə erkəx`de:llər, o birinə çışı. Güjüdən ox- ları erkəynən çışı ərişin arasına varangələñ deyilən qarğı keçire:rsən. Toxuyanda varangə- ləni bir dəfə güjü ağacının yanna endire:rsəñ. O sahatca erkəx`ərişnən çışı əriş aralane:r, ağacı arasınnan keçə:rsəñ. Kirkitnən ağacı yatırıf sonra həveynən həvələ:rsəñ. Bu dəfə va- rangəlin oxları əle:rsəñ. Ərişi əlnən basıf arale:rsəñ, bu dəfə çışı üstə çıxer, ağacı arasınnan keçə:rsəñ. Genə kirkidde:rsəñ, həvələ:səñ. Bu dəfə arğaşnan cımbır deyilən üş qat bir if keçə:rsəñ kin, həvələndə arğaş qırılmasın. Sonra bir çin ilmə dolduruf genə arğaş keçə:r- səñ. Gəvə: yelən, bir də göl salerix qytaranda kəserix`.

(Gədəbəy rayonu, Bağırova Hava Hasan qızı, 70 yaşında)

Şərq şivələri TURŞI' QÖRMƏ

Əti doğririq qədər- qədər, xırdə, lap xırdə yox, miyanə. Əti doğrədün yuyursan tökürsən qazanə. Bir az qəynədirəm ki, ala – pişmiş olur, köpüyni yığırsan. Yağıⁱ tovadə dağ elirsən, əti qazannan yığıb tökürsən. Baxarsan də yığanda xırdə sümig olmasun. Mal əti olanda çox qōririk ki, sū az getsün. Qoyun etisə yumşəğ olur, az qəynədirən, qōrməni qoyun ətinnən elirik. Alahıⁱ soğan qōrursan ūnçun şābalıdıⁱ pişirirəm ki, bir az xam olmasun, sōrə turşini də əlbuxaranıⁱ üsdünə tökürsən. Qərə əlbuxarə tökmək olar, əncağ hisiⁱ vər. qazanə tökəndə bir qat ət tökürsən, soğanıⁱ də tökürsən. Genə ət tökecegsən, sōrə genə əvvəl şābalıdını, turşisini, soğanni tökecegsən. Sōrə üsdünə onun ətin sūnnan bir qab tökecegsən, isdiyodni, duzni, sarikökni tökürsən. Mən sarikök tökmürəm. Nimçəyə tökəndə qōrmən yağıni gezdürirsən belə pişmiş yağı dadıⁱ vər.

(Bakı şəhəri, Zirə kəndi, toplayanı Həsənova K.)

Söhbət

Bizim tərəflərdə mayın axırrarı köç yeylağa çıxır. Həmşə köç vaxdı havalar korranır. Bir də görürsənki, axmağisdadan yağış başdadı. Dala qayıtmıyəcəysən ki. Üs- başın isdanır, əyağların lıdır palçığa batır, hələ qoyunnarı demirəm. Boğaz qoyunnar yolda balaleyir, körğə quzularnan yol getməy çətin olur. Bəzən dağ yamajdarı qədəmə kimi olur, onu çıxmağ asan olur. Qoyunnarnan bir yerdə mal- qara da gedir. At, inəy, gomuş da aparıllar. Körpə buzo, xotəy tez- tez yorulur. Çox yorulanda biz də dincəliroy, atdarı yançidar eleyib otdamağa bıraxır, qoyunnarı cağannığa bıraxırığ. Yeylağa çatan alaçığ qurur, yeni həyata başderoğ. Qışdağda olduğı kimi toyuğları əliyə, malları pəyiyə salmırığ. Gecələr olar çöldə yatıllar. Sabah obaşdannan mallar da, qoyunnar da sağılır, quzular bıraxılır, çobannar da qoyunu otdamağa aparıllar.

(İsmayılı rayonu Cülyan kəndi. Toplayanı: Orucova Fidan Rasim qızı)

Qismət əhvalatı

Quca bir kişinü əkin sahəsi vardı. Təxillə saralub yetişmişdi. Dənnə dulu sümbüllə başlain aşağa sallatmışdılə. Əkinü içində iki sümbül başlain bir-birü saru çörüb sühbət ələyirdülə. Bu sümbüllə sühbətində biri- birinə diyəydilə ki, büzü birimüzi məğriblü

Yiyəcəkdi, birimüzi də məşriqlü yiyəcəkdi. Sümbüllə bu sühbətin əkinü əyəsi eşitir və o sət olau ikisin də dərüb evinə gətirür. əkin yəyəsi sümbülləri sühbətin xatuninə danışdıgdən sura tapşuradu ki, axşəmə yəxçi aş bişürsün. Alə süfrənü başinə yığilib aşi yima başlalla. Bu vaxda qapu dügülür. Ev əyəsi qapuni açar və qapudan içəri bir qunağ girər. Qunağdan kim və hannan ulmağın suruşalla. Qunağ məğribluyəm dir. Qunağın da qabağınə bi buşqab aş tüküb quyalla. Bir az vaxdan sura qapu bir də dügülür. Qapuni açalla və qapudan içəri bir də qunağ girər. Qunağdan qabağaki kimik kim və hannan ulmağın suruşalla. Qunağ məşriqlüyəm dir. Bu qunağın da qabağınə bi buşqab aş tüküb quyulla. Duğru dible, qisməti hiç vaxda qəytərmağ ulan şey dəgü.

(Tabasaran rayonu Məhrağa kəndi. **Yazanı: Təhməzov Nəsrəddin**)

Ayı ovi

Bir kişi ulur. U xişlə- kutanla hər il turpağ sürüb, təxil əkir. Bir gün gəlib gürür ki, nəse əkini əşələyib. U pambuğ çuxasını giyib, xəncəl- tufəngini gütürüb əkinin yanındəki qəmişin içində qaraul çəkir. Bir də gürür ki, ayı gəlir. Kişi güllə atir, əmma ayını tutmur. U ayının izinə düşür. Ayı gəlib bir müqarayə girir. Kişi bir palutun dibində alti gün gözləyir. Ayı müqaradan çıxmır ki çıxmır. Kişi bərk hirsdənir. U gecədən əlcək taxır, iki ağızdi bir bıçağı əlinə alib müqarayə girir. Müqarənin ağzində köşən yandırir. Köşənin tüşdisi içəri girir. Ayı tüşdiyə tab gətirməyib bayra çıxəndə kişi bıçağ qarışığ əlini ayının ağzınə soxur. Ayı kişinin əlini çeynəmək istəyəndə bıçağ ikitərəfli ayının ağzınə batır. Ayı ülür.

(Quba rayonu, Birinci Nügədi kəndi, Toplayanı: Tahirova Tamella)

Söhbət

O vaxdar irəhmədig qağam sağiydi. Bizim qarakeçəmiz Girdədə Çalağan dolanmazın düz təpəsindəydi. Biz bi dəssə qıznan Əsəttəsinə həmməşə oynamağa gedərdik. Yap yekə ərgənə qız olanda da gedərdik. Bi gün gənə də oynamağa gedmişdik. Yazın oğlan çağıydı. Bu gün obamızda toy idi. Adamlar issiə gora alaçıqların qəlblərin

çöirmişdilər. hami toyxaniyə yığılmışdı. Aşığlar oxuyirdi. Bı vax bi də güllə səsi gəldi. Camahat yügirişib ora gedilər. Arvad - uşağlar dala qalmışdılar. Birdən üş də atdı qızzarın içnə girdilər. Qızzardan hərəsi birin tərkinə götrib qaşdılar. Obanın kişiləri tez atdanıb çapğınçıların dalıycan getdilər. Bir azzan qayıdıb kor- peşman gəldilər. Bəgalı adna bir çoban vardı. On da adağlısın götürüb qaçmışdılar. Bəgalı atdanıb tək- danaha qaçğınçıların dalıycan gedibmiş. Olarnan çoxli atışannan Bəgalı qızzarı alıb gətirmişdi.

(Şamaxı rayonu Kolanı kəndi, Toplayanı: ADU nun məzunu Əliyev Əkbər)

Qəyişgötdi oyini

Əvəl girdə cız çəkeylər. Dörd nəfər belinun qəyişin açey. Hərə qəyişun bi tərəfin qoyey cızun içinə. Dörd nəfər də cızun çölində durey. Olər qəyişi alməğ isteylər. Çöldəki adəmun birinin əyəğin içərudəkildən biri tapdəsə, əyəği dənən adəmi cızə saleylər. o adəm bu qəyişərdən birin alə bilsə, ondə qəyişi alınən adəmi cızun içindəkilər çırpeylər dizdən aşəğisinə. Hərgah çırğılan əyəğin cızə vurə bilsə ondə oni azəd eleylər.

(Lerik rayonu Züvüc kəndi, Təlpəri Məmmədova, 70 yaşında, savadsı

Şimal- qərb şivələri

Biri vardı, biri yoxuydi. Bir keçalnan bir qārı vardı. Bu qārı bu keçalın nənəsiydi. Keçal həmişə dana güdərdi. Bir padşah vardı həmin bu vilayətdə. Padşahın bi gözəl qızı vardı. Padşah qızı heş kimə vermirdi. Günnərin bi günü keçal nənəsinə diyir:

- Get ho qızı m̄a isdə.

Qārı gedif qızı isdiyir. Padşah qārını yanına çağırub arvada diyir:

- Get on mərtəbəli bi öy tixdir, seyvanı da seyvanıma birləşsin, sōra gəlif qızı apararsan.

Keçalın bi iti, bi bişiyi vardı. Savax açılan kimi keçal bazara gēf bir az ət, bir az da əpbəx alıf gətir. Keçal eşitmişdi ki, padşahın öyündə tirdə bi dənə üzük var. Aldığı əti də əppəyi də itnən bişiyə yidirif buraxır, diyir ki, sizi qırx günnən sōra üzükən bərabər habırda isdirəm. İtnənə bişix gedillər. Qırx günnən sōra ikisi də söyünə- söyünə gəlif çatıllar keçalın yāna. Keçal çox söyünür və alləğa dua iliyir ki, ya allax, mən diyən kimi olsun. O bu sözləri diyif

yatır. Sər açılır. Qarı görür ki, göyün üzündədi, seyvanı da padşahın seyvannā yaxındı. Keçal gənə qārını elçi göndərir. Bu dəfə padşah qızı verir, amma diyir:

- Qıx gün, qız gecə toy çaldırarsan.

Keçal padşah diyənnəri hazır iliyir və padşah qızın ona verir. Axırda padşah ölənnən sōra keçalı padşah qoyullar.

(Şəki rayonu Baş Zəyzid kəndi, Qəni Əbdüləziz oğlu Qəniyev, 71 yaşında, savadsız)

Kəndimiz

Ülüsü kənti dağların arasında, Kurmuk çeyinin Ağceylə berrəşdiği yerdə yerrəşiy. Kəntin çox qədim tarixi var. Ho dağlardan Yezdi, Yarpızbasan, Uzun sırt, Qoç bərə, Qoç yatax, Kötüklü və ayrılarını qorkazmax olar. Dağlarda çoxlu ramramaylar var. Holardan Qomanın qırıldav, Sutokulanın qırıldav, Çeytokulan qırıldav var. Kəntdən beş vest yuxarda bivestə qədər yerdən isdi su çıxıp axıy. Dağın içində cərgəynən yeddi həmməm olupdu. Holardan altısını sel basıp, biri qalıpdı. Ho dağın içində Oğlanbulax – Qızıbulax da var. Honnan savayı buz kimi suyu olan Beşbulax, Səngərbulax da var. Kəntdə bir neçə tarixi abidə var. Ulu korpunu, Sumu qalasını, Qalaçanı misal qorkazmax olar. Ulu korpunun yeşi məlum doqul. Digilənə görə korpu yumurta sarısıynan tikilipdi. Honun yanındakı təzə korpu hər il üçüy. Ulu korpunun bir daşı da tərpenmipdi. Ramratay/qırıldav- şələlə.

(Qax rayonu İlisu kəndi, toplayanı Həsənova Nərmin

Mündəricat

<i>Giriş</i> -----	3
<i>Dialektologiyanın əsas anlayışları</i> -----	6
<i>Məhəlli və sosial dialektlər</i> -----	9
<i>Dialektlərin öyrənilməsinin əhəmiyyəti</i> -----	10
<i>Dialektologiyanın vəzifə və metodları</i> -----	14
<i>Dilçilik coğrafiyası</i> -----	16
<i>Tarixi dialektologiya</i> -----	20
<i>Azərbaycan dili şivələrinin öyrənilmə tarixi</i> -----	22
<i>Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi</i> -----	31

Fonetika

<i>Saitlər və variantları</i> -----	49
<i>Saitlərin dəyişməsi</i> -----	54
<i>Samitlər və variantları</i> -----	61
<i>Samitlərin dəyişməsi</i> -----	64
<i>Fonetik hadisə və qanunlar</i> -----	68

Morfologiya

<i>İsim. Hal kateqoriyası</i> -----	84
<i>Mənsubiyyət kateqoriyası</i> -----	121
<i>Kəmiyyət kateqoriyası</i> -----	158
<i>Şəxs kateqoriyası</i> -----	176
<i>Sifət</i> -----	197
<i>Say</i> -----	200
<i>Əvəzlik</i> -----	202
<i>Feil</i> -----	206
<i>Zərf</i> -----	227
<i>Köməkçi nitq hissələri</i> -----	229

Sintaksis

<i>Söz birləşmələri</i> -----	233
<i>Sintaktik əlaqələr</i> -----	235
<i>Cümlə üzvləri</i> -----	238
<i>Cümlədə söz sırasının pozulması</i> -----	241
<i>Sadə cümlənin növləri</i> -----	243
<i>Cümlənin həmcins üzvləri</i> -----	244
<i>Əlavələr</i> -----	249
<i>Ara sözlər və birləşmələr</i> -----	250
<i>Mürəkkəb cümlə</i> -----	258

Leksika

<i>Dialektlərin lüğət tərkibi</i> -----	264
<i>Növ anlayışı bildirən sözlər</i> -----	265
<i>Dialektlərin leksikasında tarixi təbəqələşmə</i> -----	267
<i>Dialekt leksikasında omonim və sinonim sözlər</i> -----	271
<i>Dialekt frazeologiyası</i> -----	272
<i>Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətləri</i> -----	274

Söz yaradıcılığı

<i>Ad düzəldən şəkilçilər</i> -----	278
<i>Feil düzəldən şəkilçilər</i> -----	281
<i>Sintaktik üsulla əmələ gələn sözlər</i> -----	282
<i>Leksik üsulla əmələ gələn sözlər</i> -----	284
<i>Dialektlərdə alınma sözlər</i> -----	285
<i>İstifadə və tövsiyə olunan ədəbiyyat</i> -----	288
<i>İxtisarlardan siyahısı</i> -----	304
<i>Dialektoloji mətnlər</i> -----	308